PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE
BENARES

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

1940

* श्री *

हरिदास—संस्कृत—ग्रन्थमाला

५२

श्री

महाकविश्रीभासप्रणीतं

स्वप्नवासवदत्तं

नाम

नाटकम्

साहित्याचार्येण श्रीमदनन्तरामशास्त्रिवेतालेन

स्वोपज्ञया **प्रबोधिनी**नामिकया संस्कृतव्याख्यया

सह सम्पादितम् ।

साहित्याचार्यश्रीजगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गकृत-

प्रकाशनामकहिन्दीभाषान्तरेण सनाथीकृतम् ।

प्रकाशक —

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

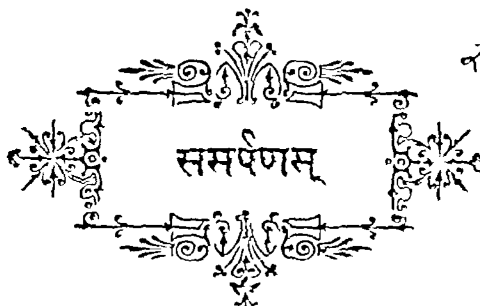
तीय संस्करणम्] [वि० सं० १९९

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्गुरुवरलक्ष्मीललितं गङ्गाधराऽङ्गसञ्जातम् ।
वन्दावहे प्रतीक्ष्यं भक्त्या श्रीभालचन्द्रविबुधेन्द्रम् ॥ १ ॥

साहित्यकाननाऽन्तर्विहरन्तो विबुधसिंहतां यान्तः ।
दुर्वादिमत्तकुञ्जरकुलं जयन्तो जयन्त्यमी गुरवः ॥ २ ॥

श्रीमत्सद्गुरुकरुणाऽमृतवल्लीमङ्कतं फलं तदिदम् ।
श्रीचरणयोः पुरस्तात् परोपकारैकतत्परयोः ॥ ३ ॥

श्रीमद्गुरुवरभक्तिप्रभावलब्धाऽणुगुणलेशौ ।
सविनति समर्पयेते अनन्तरामस्तथा जगन्नाथः ॥ ४ ॥

श्री ॐ

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यम् ।

एतत्किल नाटकं स्वप्नवासवदत्तं नाम भासकर्तृकतया प्रसिद्धमपि महाकविभिः श्रीवाग्देव्या हासत्वेन वर्णितान्महाकवेः श्रीभासादनुद्भूत-मिव प्रतीयमानमरसमसविधानकसौष्ठवलेश च्युतसंस्कृतादिदोषबहुलमपि तत्सुदैवोदयात्परीक्ष्यग्रन्थेष्वन्यतमतया निवेशितं विना टीकासाहाय्येन विद्यार्थिनां नोपकाराय प्रभवेदित्यालोच्य श्रीचौखम्बासंस्कृतपुस्तकालया-ध्यक्षेण जयकृष्णदासश्रेष्ठिना सम्प्रार्थितेनाऽस्मत्प्रियान्तेवासिना साहित्या-चार्येण वेतालोपाभिधेन श्रीमदनन्तरामशास्त्रिणा प्रबोधिनीनाम्न्याऽभिनव-टीकया सनाथीकृतं विलोक्य किञ्चिदुच्छ्वसिमि ।

सेयं टीका सौशील्येनैतन्नाटकदोषान् यावच्छक्यं समाधातु प्रवृत्ता प्रतिपदमतिस्फुटं व्याख्यानसरण्या कोपव्याकरणादिसमुचितसन्निवेशनैश्च नूनं विशदीकुर्वती विद्यार्थिनां भृशमुपकरिष्यतीति मन्ये ।

महामहोपाध्यायो
लक्ष्मणशास्त्री तैलङ्गः ।

॥ श्री ॥

भूमिका

सम्प्रति प्राकाश्यं नीयते श्रीमद्भासकर्तृकतया प्रख्यातिमायातं स्वप्नवासवदत्तं नाम नाटकं स्वोपज्ञटीकया प्रबोधिनीनाम्न्या सनाथीकृतम्। टीकानिर्माणशैली च पुरातनकालादनुगताऽद्यापि पूर्वतोऽपि प्राचुर्येण प्रचलिता दृश्यते। पुरा हि प्रायो दुरूहग्रन्थेषु तादृशप्रगाढपाण्डित्यप्रकर्षाणां विदुषामेव विशिष्टटीकाप्रणयने प्रवृत्तिरासीत्। अथ तूत्साहवन्तोऽनन्ताः सुगमतया सम्भाविते दुर्गमे मार्गेऽस्मिन्नवतरन्तस्तत्र तत्रोपलभ्यन्ते। यथाकथमप्यस्तु नाम तन्नेषां निर्माणकौशलम्। ते तु विषयेऽस्मिन्नुत्थानमात्रं साहसं विदधतस्तावन्मात्रेण सन्तुष्टाः कृतार्थंमन्या भवन्ति। अत्र किं कार्यं कृतोऽपि प्रवृत्तमेव सवगत्य स्वीयं पाण्डित्यमुद्घाटयन्नन्योऽपि जनस्तत्रैव प्रवर्तते। हन्त! सोऽयं कुत्रापि किञ्चित् स्फुटे पदशास्त्रप्रविष्टमसङ्गतं पश्यन् स्वच्छन्दं प्रसिद्धपाठपरिवर्तनमेव पौरुषं मन्यते। भूयसां ग्रन्थानां स्वोपज्ञाभिर्निःसाराभिर्व्याख्याभिरलङ्करणमेव परं परास्त्रं कल्प्यते। अत्रार्थे च तत्प्रवृत्तिः केवलं स्पर्धामूलिकैव प्रतीयते। कुत्रापि विचारणीयं विषयमापतितं दृष्ट्वा तदर्थमसाधारणं पुस्तकविशेषं स्वयमाश्रयन्नपि तादृशं दुर्लभमन्यदनुपलभ्य नाम लज्जते वराकः। आक्षेपविषयतां नीतमेव कश्चिन्नूतनटीकाकारः स्वयोग्यमात्मानं न मन्यते। हन्त! विचित्रोऽयं पन्थाः। अस्मिन्निह पाश्चात्त्यसम्पर्केऽत्यर्थमुपस्थिते कथा नाम टीकयाऽस्माकमुपकारो भवेदित्यनवगच्छन्तस्तदाग्रन्थदशाज्ञा उपयन्तो या कामपि ता गृह्णन्ति वस्तुतस्ताऽनभिज्ञा अन्ते वञ्चिताश्च भवन्ति परमार्थतः। एवमस्मिन्नप्यन्ये बहवष्टीकाः, ताभ्योऽपि यथार्थबोधो न चेत्किं तत्र कथनीयम्। इत्यङ्गीकारमस्मिन्व्याख्यानिर्माणे ग्रन्थस्य यथाज्ञानमात्रिन्तुं दृष्टे

जगत्यतीव विरलास्ता दृष्टिपथं प्रयान्ति । भूयस्यो हि तादृश्य एव दृश्यन्ते, याभिर्मूलग्रन्थाः प्रत्युत दुरवबोधतामापाद्यन्ते ।

आस्तां तावत् । प्रकृतमनुसराम । अत्रापि प्रकृतग्रन्थे द्वित्रैः संख्यावद्भिः र्व्याख्यानकौशलं प्रदर्शितम् । तदीयप्रतिभाप्रसूतास्तिस्रो व्याख्या अद्य यावदुपलब्धाः सन्ति । तासु च प्रसवक्रमेण गुणोत्कर्षेण च प्रथमतामधिगता कीर्तिकाय-महामहोपाध्याय-श्रीगणपतिशास्त्रिभिरुद्भाविता सुतरां समुद्भासते । एषा च टीका भूयिष्ठं प्रौढिमाटीकमाना तत्र तत्र स्थलेषु गूढं गभीरतरं विशिष्टं भाव मुद्घाटयन्ती परिणतप्रज्ञैरेव संवेद्या । सुकुमारमतीनां विद्यार्थिनां तु प्रवेशोऽत्र प्रायो दुःशकः । द्वितीया हि सञ्जीवनी नाम कविपण्डितश्रीविजयानन्दकृता हिन्दीभाषानुवादेन सवलिता विजयते व्याख्या । प्रायोऽर्थशोधने सर्वथा सरला ऽप्यसौ कथं नाम विद्यार्थिनां ग्रन्थदुर्बोधतामपाकर्तुं समर्था भवेदिति प्राज्ञैरेव निरूपणीयम् । तृतीया तु विजयानन्दखण्डूडीशास्त्रिकृता विजयवैजयन्तीसमाख्या व्याख्या सुललितहिन्दीभाषानुवादेन समलङ्कृता तत्तत्पदार्थप्रतिपादनपुरःसरं भावं विशदीकर्तुमुद्यता विद्यार्थिजनोपकारमाधातुं प्रभवेदिति सम्भाव्यते । तुरीया चेयं प्रबोधिनी नाम प्रकाशनामकेन हिन्दीभाषानुवादेन सम्भूषिता विद्यार्थिनामर्थज्ञानसौकर्याय निरमीयत । 'निजमुद्देश्यं पूरयितुं कथङ्कारमेतया समर्थयाऽभूयते'त्येष विषयस्तु निष्पक्षं परीक्षणीयः प्रेक्षकैरेव ।

'काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालापरीक्षासु तदधिकारिवर्गैरिदं प्राज्ञप्रशंसितं स्वप्नवासवदत्तं नाटकं परीक्षाग्रन्थेषु निवेशयिष्यत' इत्येवं चिरात्कर्णगोचरतामानीय विद्यार्थिजनोपकाराय ।वद्याविलासमुद्रणालयाऽधिपति-श्रेष्ठि जयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन तद्व्याख्यानिर्माणविधौ बहुधाऽनुरुद्धोऽहं पाठशालीयकार्यजातादत्यल्पावशेषेऽप्यवकाशे कथञ्चिदस्मिन् कर्मणि प्रावर्तिषि । मन्दं मन्दमथ यावत्तदौपयिकमाचरन्कार्यमिदानीं मध्यमपरीक्षापाठ्येषु निवेशितमेतद्ग्रन्थमगवत्य भूयसा परिश्रमेण श्रीमद्गुरुणा करुणया साऽतित्वरमिदं व्याख्यानं तदौपयिकसंशोधनकार्येण समं पूर्णतामनैषम् । परमेश्वरानुग्रहादद्येदं निर्विघ्नं मुद्रितं सौभाग्यात् ग्राहकाणां करकमलयोरुद्धारतामधिगच्छति । 'प्रायेण बहवष्टीकाकारास्तत्र तत्र व्याख्यासु दुर्गममर्थं परामृशन्त सरलं तदर्थं व्याख्यातुमुपेक्षन्ते । मन्दबुद्ध्या सरलतयोपेक्षितानि व्याख्याविहीनानि स्थलानि मन्दबुद्धीनां दुःखानि

सन्तो'त्यालोच्य सर्वत्रैव व्याख्यानमत्राऽनुसृतम् । न तावत्कश्चिदप्यंशोऽस्मिन् व्याख्यया विनाकृत' ।

श्रूयते किल 'त्रिचतुरा विद्वत्तल्लजा ग्रन्थमेनं व्याख्यातुं प्रवृत्ता, सन्तो'ति । पदप्रयोगाणां वैलक्षण्येन कियत्यत्र दुष्करतेति तैरनुभूयत एव प्राय । प्रसादप्रति-भाना तेषा दुष्करत्वानुभवोऽपि वा दु सम्भव' । तदीयप्रतिभाप्रसूभिर्गर्भगता व्याख्याकन्यकास्ता' कदा प्रसविष्यन्त इति तदाकारदर्शनाय बाढमुत्कण्ठिता' स्म । पूर्वजा प्रबोधिनीप्रभृतयस्ताभिर्भगिनीभि सम क्रीडितुमीहन्त । आशा स्यते च तासां मुखानि शीघ्रमेव नयनयो' पन्थानमायास्यन्तीति । अहमहमि-कया च तत्र केचित्—'क्लिष्टमिदं नाटकं को नाम यथोचितं व्याख्यातुं क्षमि ष्यते ? सर्वत' पूर्वं प्रकाशितां मदीयामेव व्याख्यानसरणिं दृष्ट्वाऽन्यैरपि तत्साहा-य्येनैव साफल्यमस्मिन्कर्मण्यासादयिष्यत' इति वचनं कथिदनेकवारमुद्गिरन्तः साभिमानं प्रलपन्तो महत्त्वं स्वीयमुद्घोषयन्ति । कारणवशात्तैस्तथापि तत्स्वरूपं प्रकाशयितुं न पारितं स्यादित्यलमप्रस्तुतार्थप्रस्तावेन ।

अथैतन्नाटकनिर्मातृत्वेन प्रसिद्धिं गतस्य महाकवेर्भासस्य प्रसिद्धिविषये किञ्चिद्विचार्यते । कालिदासो हि कविकुलचूडामणिर्निजनिर्मितमालविका-ग्निमित्रप्रस्तावनायां 'प्रथितयशसां भास–सौमिल्ल–कविपुत्रादीनां प्रबन्धा-नतिक्रम्य वर्तमानकवे' कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमान' इत्युदीरयन् प्रसिद्ध-कीर्तिमुत्तमप्रबन्धनिबन्धनधुरन्धरं प्राधान्येन भासं निरदिशत् । श्रीबाणभट्टे-नापि कविवर्णनप्रस्तावे स्वीये हर्षचरिते—

'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकै ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥'

इतीत्थमुपश्लोकितो भासः । श्रीमान् राजशेखरोऽपि स्वरचितप्रस्ता-वनावसरे—

'भासो रामिलसोमिलौ वररुचि. श्रीसाहसाङ्क कवि
मेण्ठो भारविकालिदासतरला स्कन्ध सुबन्धुश्च य' ।
दण्डी बाणदिवाकरौ गणपति कान्तश्च रत्नाकर
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽप्यमी ॥'

इत्येवं प्राथम्येन भासं मुक्तकण्ठं प्रशंसति स्म । 'भासश्छिन्नेषु कवेषु

श्रेष्ठत्वपरीक्षणाय प्रेक्षावद्भिरग्नौ क्षिप्तेषु, रूपकान्तरेषु भस्मसाद्भूतेषु **स्वप्नवासवदत्तं** नाम नाटकमनग्निदग्धं सत् काञ्चनवत् काञ्चिदनिर्वचनीयां कान्ति कलयाञ्चकारे'त्यपि स एव सरस्वतीपुत्रो **राजशेखरः**—

'भासनाटकचक्रेषु च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥'

इत्यनेन पद्येन प्रत्यपादयत् । **श्रीजयदेवस्तु**—

'यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणश्च बाणः
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥'

इत्येव भासकविं कविताकामिन्याः प्रसादसूचकहासत्वेन वर्णितवान् । इत्यादिभिस्तैस्तैरसाधारणगुणतया प्रसिद्धैर्वसुधालङ्कारभूतैर्भूतपूर्वैर्विपश्चिद्भिर्ग्रन्थकारैः कीर्तिरुद्घोषिता दृश्यते महती **भासस्य** । एतानि महाकवेरमुष्य वैदुष्यं नामधेयं च सर्वतः प्रसिद्धिं नयन्ति प्रमाणान्युपलभ्यन्ते ।

समयेऽस्मिन् 'कोऽयं **भासः**' इत्येष पुरस्तादुपस्थितो भवति प्रश्नः । केचित्तत्र—'स एवायं **भासो** वर्तते, येन किल **शूद्रकनृपते**राज्ञया **मृच्छकटिकं** नाम नाटकं प्रणीय तन्नाम्ना प्रकाशित'मिति व्याचक्षते । '**मृच्छकटिकं** च **दण्डिनो** मुखान्निर्गत'मित्यपि केषाञ्चिन्मतम् । अस्तु तावदप्रसक्तोऽयं विषयः । 'मृच्छकटिकं शूद्रकेण तदितरेण वा प्रणीत'मित्ययं विचारो न तावदिदानीं करणीयः । कीर्तिकाय–म॰म॰ **श्रीगणपतिशास्त्रिणस्तु** तमेवैतं स्वप्नवासवदत्तकर्तारं भासं निर्दिशन्ति, येन **मध्यमव्यायोगप्रभृतीनि** द्वादश रूपकाणि प्राणायिषत । एते खलु शास्त्रिणो इदमिदं सिद्धान्तयन्ति, यत्—'**कालिदासादिभि**र्मालविकाग्निमित्रेष्विव प्रायो नाटककारैर्नाटकेषूपक्रमे स्वीयः परिचयो दीयते । मध्यमव्यायोगादिषु कुत्रापि नात्मस्वरूपं तत्कर्तृतया परिचायितं कविनेत्येतदपि प्रत्यक्षमनुभूयते । 'भासनाटकचक्रेऽपी'ति पूर्वोक्त**राजशेखर**पद्येन च भासेन **स्वप्नवासवदत्त**मिव नाटकान्तराण्यपि निर्मितानीत्यपि सिद्धं भवति । स्वप्नेषु रूपकेषु च प्रायः समानैव दृश्यते रचनाशैली । एतेन नूनमनुमीयते-

नाटकानि सकलान्यमून्येकेन भासेनैव निर्मितानी'ति । सकलमिदमन्यदप्येतद्वैष यिकं तैः नाटकेषु विस्तरेण प्रतिपादितं **प्रतिमानाटकस्य स्वप्नवासवदत्तस्य** च भूमिकायाम् । अमुष्मिन् विषये विदुषां भूयांसो विचारा उपलब्धाः सन्ति । विप्रतिपत्तिपूर्णोऽयं विषयः । यथोचितप्रमाणानुपलम्भान्नात्रेदानीं किञ्चिदपि निर्णेतुं शक्यते । तत्किमपि कल्पयितव्यं मन्तव्यं च यथारुचि ।

स्वप्नवासवदत्तं नाटकमुद्दिश्य 'इदम्—भासेन कृतम्, भासेन न कृतम्, अन्येन कृतम्' इत्येते त्रयः पक्षा उपक्षिप्ताः सन्ति तत्तत्प्रेक्षावद्भिः । प्रथमः पक्षोऽत्र **श्रीगणपतिशास्त्रिणाम्** । एते तु 'स्वप्नवासवदत्तमिदं भासकृतमेवे'ति समाग्रहन्त । द्वितीयश्च पक्षो महामहोपाध्याय-पुरसरस्वतीलीलासदनायमान-गुरुवर-**श्रीलक्ष्मणशास्त्रिप्रतीक्ष्यचरणानाम्** । एतस्मिन्विषये 'श्रीमत्या वाग्देव्या हासत्वेन वर्णितस्य भासस्य वाणी कथमपि नेदृशी निःसारा नीरसा च भवितुमर्हति, यादृशी सा नाटकेऽस्मिन्प्रयुक्ता दृश्यते' इत्येष आशयः श्रीमद्गुरुचरणानाम् । द्रष्टव्यश्च तद्विरचिते प्रकाशिते ग्रन्थोपक्रमे प्रदर्शिते 'किञ्चिद्वक्तव्ये' । श्रीमद्विद्वद्वंशोद्भवपुषां वर्तमानभूतलभूषणायितेन म॰म॰ **श्रीरामावतारशर्मपण्डित**स्याप्ययमेव पक्षोऽवलम्बित आसीत् । 'बहुत्र व्याकृतिसिद्धान्ताऽननुसारिणी क्लिष्टा विलक्षणा च रचनाशैली नाटकमिदं कवितावनिताहासायितभासादनुद्भूतमिव निर्देशयती'त्येतन्महाशयाः प्रतिपद्यन्ते । '**श्रीराजशेखरेण** भासकर्तृकतया सूचितमनन्यसामान्यगुणं स्वप्नवासवदत्तं त्वन्यदेव स्यात्, रचनागुणेनास्य तत्त्वप्रतिपादने नूनमनुभवाऽपलपनमेवे'त्येवमेतन्मताऽवलम्बिनां हार्दं तात्पर्यम् । यस्तावत् तृतीयः पक्षो 'नाटकमिदमन्येन कृत'मिति, तदवलम्बिनस्त्वेवं निरूपयन्ति—'चाक्यार' इति प्राप्तप्रसिद्धिभिः केरलदेशीयनटवंशसञ्जैर्विनिर्मितानां बहूनां नाटकानां कृतमस्ति संक्षिप्तं किमपि रूपान्तरं स्वल्पेन कालेन सुगमतया तत्प्रयोगं कर्तुकामैः । तत्र च रूपान्तरकरणप्रसङ्गे किमपि तत्तद्ग्रन्थे तथैव स्वीकृतमन्यच्च स्वेच्छया बुद्ध्यनुसारं ततो निष्कासितं तथा स्वीयं तत्र नूतनं निवेशित'मिति । 'सप्तमे शतके पूर्वार्धे वा केरलदेशीयास्ते परिवर्तितरूपाणि तानि नाटकान्यकुर्वन्नि'त्येवमैतिहासिकाः प्रमाणयन्ति । एतेन—'स्वप्नवासवदत्तमिदं रूपान्तरतामापितं सदेवे'ति पूर्वोक्ततृतीयपक्षावलम्बिनां विदुषामभिप्रायः स्फुटीभवति । सम्भवत्येतत्, यतोऽत्र परिदृश्यमानस्य नाटके क्वचिद्रचनाशैथिल्ये त्रुटिः दौर्बल्यं

च कुत्राप्युपलभ्यते । अप्रयोगा अपि नाऽसम्भवा अव्युत्पन्नत्वनिर्णीतेऽस्मिन् । अ यच्च—स्वप्नवासवदत्तादुद्धृत्य स्वीयेषु ग्रन्थेषु पुरातनैरलङ्कारैस्तन्नाम्ना निवेशितं यदिदानीं नावलभ्यते, तत्तदानीं परिवर्तनवशादुपगतं स्यादिति । अयमेव पक्षस्तृतीयाऽप्यत्र आदरणीयकोटौ निविष्टो बहुनामेतद्ग्रन्थपरिशीलनशालिनां सहृदयानाम् । भासनाटकचक्रोद्धारपरायणैः श्रीगणपतिशास्त्रिभिः खलु प्राचीनकोशादर्शपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानं स्वप्नवासवदत्तनाम्नाऽन्यत्रोद्धृतं श्लोकद्वयमत्र ग्रन्थे यथाप्रसङ्गप्रदर्शनं स्थलविशेषे निवेश्य तदेव प्रमाणीकृत्य 'नाटकस्यास्य कर्ता भास एव' इत्यभिप्राय तत्रैव तत्साधने बाढं प्रयतितम् । किन्तु तदिदं श्लोकद्वयं ग्रन्थमध्ये क्वचिन्निवेशितमपि तदुद्देशपूर्त्यै नालम् । अनुकूलतर्काभावाद् 'भास एवास्य कर्ता' त्यनुमानं च न सम्यक् प्रतिभाति । ग्रन्थमध्ये निवेशनमपीह तयोः श्लोकयोर्नावश्यकम्, ताभ्यां विनापि तत्र तत्र पूर्वापरसन्दर्भविरोधाभावात् । अत्र विषये तत्रैव प्रसङ्गे व्याख्यायां किमपि मीमांसितमस्माभिः । विलोकनीयमेतत् (१५०, २४०-२४१ पृ०) । किञ्च विचारणीयम्-'ध्वन्यालोकलोचने (१९ पृ०) वाग्देवतावतारैः श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादैः—

'सञ्चितपक्ष्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपताडनेन ।
उद्घाट्य सा प्रविष्टा हृदयगृहं मे नृपतनूजा ॥'

इत्ययं स्वप्नवासवदत्तीयः श्लोक उदाहरणरूपेणोद्धृतः । श्रूयतेऽन्यत्रापि किमपि कुत्रापि तन्नाटकनाम्नोद्धृतं वर्तत' इति । यद्येतत्सर्वं स्वप्नवासवदत्तीयं, तर्हि किमिति तन्नात्रोपलभ्यते, किमर्थं च तदेतन्न निवेशितमत्र कुत्रापि प्रसङ्गमुद्भाव्य श्रीगणपतिशास्त्रिभिः । तत्र तत्रोद्धृतानामत्रादर्शनात् स्फुटमेवेदम्, यत्तन्नाटकं श्रीमद्भासकर्तृकनाटकाद् भूयोविभिन्नरूपमेवेति प्रामाणिकानां विचारः । कतिचन—'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्' इत्यत्र वर्णितं श्रीहर्षनृपते रित्यनुमानेन रत्नावल्यादिनिर्मातारं धावकमेव भासं मन्यन्ते । अन्ये तु नेदं रोचयन्ते ।

इत्थमत्र नाटकस्यास्य कर्तृविषये विदुषां विमर्शा दर्शिताः । अत्र कतममतं प्रामाणिकमिति तु सहृदया एव प्रष्टव्याः । कतिस्मदप्यस्तु, 'स्वप्नवासवदत्तं नाम किमपि नाटकं भासकविना प्रणीतम्' इति तु निर्विवादमङ्गीकर्तव्यमेव सर्वैः ।

'एतन्नाटकस्य कर्तृत्वेन प्रसिद्धिमागत. सारल्यतया हास्येन वर्णितोऽयं

भासकविः स्वीयेन जन्मना भारतभुवं कदा भूषितवानित्येष प्रश्नो विचारणीय इदानीम्। 'किन्नाम कस्य वास्योत्तरं कल्पनीय'मिति परं बुद्धेः पन्थानं नारोहति। स्वकीयसमयसूचनविषयेऽवलम्बितौदासीन्यैः पूर्वभूयोभिर्यथावद्ग्रन्थपा करणीये तत्समयनिर्णये महदसौकर्यमापादितम्। इत्थं सति यथोपलब्धप्रमाणैः कस्यचित्समयनिर्धारणविषये किमपि केनापि, तदन्यप्रमाणैश्च तदन्येन ततोऽन्यथा कल्प्यते। प्रकृतकवेः समयोऽप्येवमेव कतिभिः प्रमाणैर्निर्धार्यते। तथा हि— 'कालिदासेन मालविकाग्निमित्रे भासः प्रशंसित' इत्यनेन कालिदासात्प्राचीनत्वं तु निर्विवादमेतस्य सिद्धम्। कालिदासस्य समयविषये यद्यपि भूयान्मतभेदस्तथापि प्रथमे वैक्रमे शतके तत्सत्तां बहवोऽभ्युपयन्ति। 'कालिदासकवेः स्थितिसमये भासकवेरत्यधिका प्रसिद्धिरासी'दिति तु कालिदासकृतया भासकविप्रशंसयैव सूच्यते। प्रसिद्धिश्च भूयः समयसापेक्षा। अतो वैक्रमशतकारम्भात् [illegible] पूर्वं भासकवेरवस्थानं नानुचितं मन्येत। 'कीथ' Keith-वरादयः प्रभृतयस्तु चन्द्रगुप्तवृत्ते समये कालिदासं सम्भावयन्ति। चन्द्रगुप्तकालश्च [illegible] ऐतिहासिकैः पञ्चमं वैक्रमं शतकम्। एतेन तृतीये चतुर्थे वा वैक्रमे शतके भासस्य सत्ता प्रतिपादिता भवति। अन्ये च—पर्याप्तैर्हेतुभिरन्यैश्च प्रमाणैर्भासं चाणक्यात्पूर्वकालिकं मन्यन्ते। ईशवीयशतकारम्भात् प्राक् चतुर्थं शतकं चाणक्यस्थितिरैतिहासिकैः कल्पिता। इत्थं ईशवीयशतकारम्भात् प्राक् पञ्चमे शतके महाकविर्भास आसीदित्युक्तं भवति। एवमन्यान्यपि प्रमाणान्युपलभ्यन्ते। भासकवेः कस्या पूर्वोक्तात्समयात्किञ्चिदग्रे पश्चाद्वा भवितुं शक्यते। अयमेव भासस्य काल इति निर्धारणं तु दुःसाध्यप्रायम्। केचित्तु—[illegible]ऽस्मत्पाणिनीयव्याकरणविरुद्धाऽशब्दप्रयोगबाहुल्यदर्शनेन कात्यायनात् पाणिनेश्च प्राचीनत्वं भासकवेः प्रतिपादयन्ति। ऐतिहासिकानामत्रापि नैकमत्यम्।

एतस्य महाकवेरस्मिन्नस्य समयनिर्णयादिविषये [illegible]-साहित्याचार्य-एम्. ए. इत्याद्युपाधिधारि-सीतारामजयरामजोशीत्येतैर्विलिखितं [illegible] शतपृष्ठात्मको गवेषणापूर्णः सादरं [illegible]। [illegible] दुर्बोधत्वात् तस्य [illegible] वक्ते। [illegible] [illegible] निबन्धस्य [illegible], [illegible] नूनम् [illegible] भासविषये [illegible]। [illegible] निबन्धनेऽशक्यमापातत बुद्धोऽस्तु [illegible]

येत, अन्त. प्रविष्टाः पुनो रत्नरूप किमपि ततोऽवगन्तुं प्रभवेयु' । इत्थमेतत कवेर्भासस्य परिचयादिकं प्रदर्शित किञ्चित्। वहुभिर्बहुधा विचारितो बहुवक्तव्योऽयं विषय कथं नाम सङ्क्षेपान्निरूपयितुं शक्यते ? अत्र किल विषये पुर मरन्त्यपि लेखनीयं विस्तरभिया पश्चादाकृष्यते । समधिकलेखनं पुन' प्रसङ्गाऽनुचितं मत्वा विषयोऽयमत्रैव परिसमाप्यते ।

एतावदित्थं प्रतिपाद्य ग्रन्थकारस्य विषये, साम्प्रतं ग्रन्थमेत वर्णनविषयीकर्तु किञ्चित्प्रस्तूयते । ग्रन्थेऽस्मिन्समालोच्यमाने, विलक्षण एवायं प्रतीयते रचनाविशेषः । कवे कृतिरियं क्वचिदेकत्र भाषाविषये प' प्रौढिमानमारूढाऽन्यत्र बहुत्र च शैथिल्यं कलयन्ती मध्ये मध्ये व्याकरणसिद्धान्ताऽननुमतान् पदप्रयोगान् प्रदर्शयन्ती दर्शकाना मानसं भूयो विभ्रमोर्मिषु विप्लावयते । पद्यानि च कानिचित् क्वचित्सरसानि भावपूर्णानि,सहृदयहृदयं प्रविशन्ति दृश्यन्ते । निष्पक्षं निरूप्यमाणे, गुणा अल्पा दोषाश्चाऽनल्पा इह प्रतीयेरन् विदुषाम् । तादृशीं प्रसिद्धिं प्राप्तस्य भासस्य लेखन्या प्रसूतमेतादृश ग्रन्थमेनमवलोक्य को नाम काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिर्न चिन्तयेत ? रचनागुणेन च 'भासकृत नैतन्नाटक'मित्येवं कल्पते,

'स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावक'

इतीदृक्पूर्वैं प्रशंसितं तत्कुत्र गतम्, कुतो वाद्य तन्नोपलभ्यते ? 'तदेवेद'मिति तु सहृदयेभ्यो विवेचकेभ्यः कथमपि न रोचते ।

केचिन्महानुभावा.—'प्राचीनतमस्यैतस्य कवे' सत्तासमये पाणिनीयाऽनुशासनस्य नवोदयत्वेन पूर्णतया प्रचाराभावाद् ग्रन्थेऽस्मिन् स्वसमयाऽनुरूपानपाणिनीयान् पदप्रयोगान्प्रकल्पयन् कविरयमप्रबुद्धोऽव्युत्पन्नो वेति केषाञ्चित्कल्पनत्वदूरदर्शितामात्र'मिति वदन्तो रामायणमहाभारतसजातीयान् प्रयोगान्कुर्वन्त महाकवि भास वाल्मीकिव्यासदेश्यं पश्यन्तोऽप्यत्याऽपशब्दप्रयोगविषयेष्वार्षप्रयोगकल्पनां कुर्वन्ति । तत्तु तेषां श्रद्धाजाड्यमिव प्रतिभाति । अस्य कवेः प्रभूतं प्रशसितस्य प्राचीनतमस्याऽप्यपिकलपत्वकल्पना तु न चेतःसाक्षिकी ।

इह किल कल्पित कविना नायको वत्सराजो नायिका च वासवदत्ता । प्रियाविरहजन्मा शोक प्रियावाप्तिजन्मा च रति नायकस्य विभावादिसंयोगात्परिपुष्यतीति प्राधान्येन शृङ्गारो रस करुणश्च तदङ्गत्वेन निबद्ध सुतरा चारुतामावहति । एष चात्र करु' शृङ्गारयोरङ्गाङ्गिभाव प्रायोऽन्यत्राऽदृष्टपूर्वो विचित्र एव कविना

तदनुकूलकथावस्तुसङ्घटनेन प्रतिभाबलादुद्भावितः । नायकश्चात्र वत्सराजो नाम राजा शृङ्गाराऽभिरुचिर्धीरललितः सचिवायत्तसिद्धिश्च । 'साधारणादपि राजवंशा-त्प्रसूतो वत्सराजः श्रीभगवतीप्रसादमहिम्ना विद्याधराणां बहुमतः सन्नेकातपत्रं भूतधात्र्या प्रभुत्वं कलयन् व्यद्योततेति लघुस्तवे—

'जातोऽप्यल्पपरिच्छदे क्षितिभुजां सामान्यमात्रे कुले
निःशेषावनिचक्रवर्तिपदवीं लब्ध्वा प्रतापोन्नतः ।
यद् विद्याधरवृन्दवन्दितपदः श्रीवत्सराजोऽभव-
न्मातस्त्वच्चरणाम्बुजप्रणतिजः सोऽयं प्रसादोदयः ॥'

इत्यनेन पद्येन दर्शितम् । एतस्य पाण्डववंशीयत्वं च विष्णुपुराणादिप्रतिपादितं ग्रन्थेऽस्मिन्सूचितं 'भारतानां कुले जातः' इत्यमुना श्लोकेन । ईसवीयशतारम्भतः प्राक् '५७४' वत्सरादारभ्य '४४९' वत्सरान् यावन्मगधदेशे राज्यशासनं कुर्वतो दर्शकनृपतेर्भगिनी पद्मावती वत्सराजेन परिणीतेति पञ्चमशतकोत्तरार्धे वत्सराजस्य सत्ताकालो विजयानन्दत्रिपाठिकृतसञ्जीवनीटीकायां निर्दिष्टः ।

अत्र हि कविस्तदानीं प्रसिद्धस्य वत्सराजस्य कथां वर्णितवान् । प्राचीनकाले वर्णाकर्णिकयाऽवगता पूर्वपरम्पराप्राप्तास्तास्ता कथा जानन्तो वृद्धा परम्परं तत्प्रकाशनेन तासामितस्ततः प्रचारं कुर्वते स्म । इदञ्च 'प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्' इत्यनेन मेघदूते कालिदासेन सूचितम् । ततः कालक्रमेण रामायणं महाभारतं बृहत्कथां चोपजीव्य कथावस्तूनि परिकल्प्य तत्र तत्र ने क्रियते स्म । एवमेव कियति कालेऽतीते, पैशाच्या लिप्यां निबद्धा गुणाढ्यस्य बृहत्कथा क्षेमेन्द्रसोमदेवाभ्यां संस्कृते सङ्कलिता । तौ च 'बृहत्कथामञ्जरी-कथासरित्सागर' इति नाम्ना प्रसिद्धौ ग्रन्थौ मूलानुकूलावधित्य साम्प्रतं कथावस्तु तदनुसरतो लोके । उदयनस्य कथा बृहत्कथामञ्जर्यां कथासरित्सागरे च सविस्तरं प्रतिपादिता वर्तते । प्रायशोऽयं स्वप्नवासवदत्तोक्तं कथाभागमनुसरति । क्वचिदेवं ग्रन्थभेदेन सह परस्परं विषयभेदोऽप्यत्र दृश्यते ।

एतन्नाटकीया कथा च 'कथासार'नाम्ना प्रस्तुतनाटकमाधारत्वेनैव निबद्धं साहित्याचार्य—[illegible]शास्त्रिभिः सरलया संस्कृतेन योजिता वर्तते । अत एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यविषयाऽवगमाय इह [illegible] न पुनः प्रस्तूयते ।

मप्यत्र यथेच्छं विहितम् । इतरे स्वविचारानुरूपमत्र पुनः कुत्राप्यस्मदीयटीकान्तर्गतेषु विषयेषु कल्पितानाक्षेपान्नि सारत्वेन समुपेक्षया स्वीकृत्य तत्सूचका न्प्राज्ञवरास्तास्तदर्थं सस्नेहमभिनन्द्य सविमर्शं तेभ्य एव तदीयाक्षेपाः साम्प्रत ते समर्प्यन्ते ।

विचारपुरःसरं क्वचन सावधानमप्युपन्यस्ते विषये किमपि मानुष्यकछलम स्खलितं नाम नातीवाऽसम्भवम् । तादृश किमपि सङ्घटितमत्रास्मत्प्रथमे संस्क रणे । किन्तु तत्केनापि समालोचकवरेण नूतनटीकाकारेण नयनयोरात्मनः पन्थानमानेतुं न पारित प्रत्युत चित्रं तस्यैव सवरनुकरण कृतम् । तादृशञ्च किञ्चि दनुचितमिव प्रतीयमानमिदानीं नयनयो पदवीमुपनीय परिशोध्य च तत्सर्वं समी कर्तुं यथाप्रज्ञमत्र प्रयतितम् ।

समालोचनविधाने च सङ्ख्यावतां नूतनव्याख्याकृतां क्वचन कानिचन चेष्टितानि इङ्गितानि कुर्वतः कस्य नाम सहृदयस्य हृदय विस्मयेन विकस्वरं न स्यात् ? तदीयं पुनरालोचनमस्मदीयमनसे नारोचत । एकस्य किञ्चि च्चेष्टितमुद्वीक्ष्य तादृशमेवान्येनापि चेष्टनीयमित्येष नास्ति कोऽपि न्याय । तन्नूनं क्षुद्रताप्रदर्शकमित्युपेक्षणीयपक्षे निक्षिप्य समालोचनयोग्योऽपि तादृग् विषयोऽत्र कुत्रापि नास्माभि परामृष्ट । केवल स्वीयेषु विषयेष्वेव सवि- शेषं दृष्टिक्षेपो विहित । अर्थप्रतिपादनविधौ च साहित्यमार्मिकत्व तेषां कुत्रापि कौतूहलमपूर्वमुत्थापयति बलादस्मन्मानसे 'साहितीतत्त्ववेत्तारो विरला एव तादृशा' इत्येवं भावं दृढमुत्पादयति च ।

अस्मद्व्याख्यानप्रकाशनसमनन्तरमेव प्रकाशपदवीमुपयातं सुगृहीतनामधेय- प्राज्ञवरोद्भावितं व्याख्याद्वयं तत्सकौतुकमत्यादरस्नेहपुरःसरं सर्वतः सम्यगालोच्य सञ्जातावसरं द्वितीयमेतत्संस्करण प्रकाशयितुमुपक्रान्तम् । अत्र किलास्मन्मित्रवरै- स्तै स्वकीयव्याख्याप्रसङ्गेन समालोचितानि तानि तानीतराणि च स्थलानि कानि- चिदुद्दिश्याऽवश्यविधीयमानविचारप्रसङ्गे सति समुपस्थिते 'द्वयोर्विवादे तृतीय शर- णीकरणीय' इति स्वीया. केऽपि तत्समयानुरोधेन समुचितविचारप्रदर्शनरूपप्रयास- स्वीकरणाय कतिवारमभ्यर्थिता सुचिरात्तसौहार्दा सुहृद । प्रदर्शितचराऽनेकसम- योचितविचारमादाय्यैरपि तैर्यदिदमस्मेदानीं सहृदयत्वमात्मनो दर्शितं तादृश कदापि स्वप्नेऽपि नास्माभिर्विचिन्तितमासीदित्यलक्षितकारणविशेषतद्भावाभिव्यञ्जकं

नैषामिदमौदार्यमस्यानन्देन कथं वाभिनन्दनीयमित्येतद् बुद्धेः पन्थानं कथमपि नारोहति । कार्यं तु निष्प्रत्यूहप्रतिबन्धं सिद्धिं गच्छत्येव श्रीमद्भगवत्याः करुणया । 'गच्छतां कोऽपि मार्गः स्फुरती'ति कमपि नूतनस्नेहशालिनं सहृदयं तत्तत्पर्यालोचनीयविषयेषु किञ्चिद्विचारसहकारिणं कृत्वा चरमसिद्धान्तसुधारस-लब्धये श्रीमद्गुरुवरकलानिधिं कल्पयता नो निष्कण्टक एषोऽवदातः पन्थाः ।

सर्वेऽपि वयमत्र नाटके टीकां कर्तुमुद्यता वाराणसेयाः स्व स्व बुद्धिवैभवमालम्ब्य विद्यार्थिजनसमुदायप्रदर्शितसाफल्यं प्रयत्नं कृतवन्तः साम्प्रतमितीदन्तु सर्वेऽपि सहृदयावन्तः स्वीकुर्युः । कविमानसभावार्थाविष्कारणे च सर्वेषां भावुकानां स्वतन्त्रतया तत्र तत्र भिन्नभिन्नाः सर्वे स्वाभिप्रायाः प्रदर्शिताः । निजाऽनभिमतेतरविषयाक्षेपकटाक्षादिप्रदर्शनं तु तत्तद्विषयवैदुष्याभिमानमूलकं पाण्डित्यकण्डूतिहेतुकं द्वेषासूयादिसूचकं वा प्रायः स्वारसिकं समभ्यस्तमेव लोके । क्षुण्णोऽयं मार्गः पूर्वरथ्यावदनुस्रियतेऽवसरौचित्येन लोकैः स्वैरमित्येतन्न तथा दूषणास्पदमिदानीम् । आवश्यकतानुसारं तदेतदवश्यमाचरणीयं भवतीत्येष लौकिको न्यायः ।

तदिदं पुस्तकमिदानीं यथोचितं संस्कृत्य मुद्रयित्वा प्रकाशितं तद्ग्राहकाणां पुरस्तादुपनीयते । समयानुसारमत्र संशोधने त्वरया विहिते क्वचन क्वचन दृष्टिदोषादस्माकं प्रमादाद्वा सीसकाक्षरयोजकादीनां साधारणमशुद्धं मात्राक्षरविसर्गा-स्वादिरूपमत्रावशिष्टं भवेदिति नूनं सम्भाव्यते, तदिदं तद्विदां संशोधनीयं दर्शनीयमित्यपि च व्याख्यानं विद्यार्थिभिः परीक्षायामुपयोगसाधनताया नेतव्या ग्रन्थोऽयमित्येतदन्तिममभ्यर्थ्य परमानन्दसन्दोहधारणं करुणामसृणं नव [illegible] पिण्डर्यामचिन्तनीयमहिमानं मातरं भगवतीं ध्यायन्तः सच्चिन्तया साम्प्रतं विरम्यते-ऽस्मात्प्रासङ्गिकाल्लेखादिति शम् ।

काशी
गङ्गादशहरा, संवत् १९९७

विदुषां विधेयः —
अनन्तरामशास्त्री वेतालः ।

॥ श्री ॥

बृहत्कथामञ्जरी-कथासरित्सागरान्तर्गतोऽयं वत्सराजकथाभाग सङ्गृह्यते। अत्र च तत्तद्वर्णनांशं विहाय प्रस्तुतप्रधानकथानुपक्तान्येव पद्यानि सङ्कलितानि। 'किमत्रोपादेयं किंवाऽनुपादेय'मिति विचारसङ्कटे समुपस्थिते मयि च कार्यान्तरव्यग्रचेतसि, प्रथमपरिचयेऽपि प्रदर्शितप्रगाढसौहार्दसम्पत्प्रभावसम्भाविताऽसीमसरसभावोचिताऽत्युदात्तभावैः साहित्याचार्य श्रीमन्मधुसूदनमिश्रमहोदयैः स्वीयानर्घ्यविचारसारसंसूचनेन सुतरामनुगृहीतम्। महानुभावानाममीषामुपकारविशेषादस्मादानृण्यं प्राप्तुमिच्छताप्यकिञ्चनेन किं तावत्तदुचितं पारितोषिकमर्पयितुं पार्यत इति तद्गुणस्मरणपुरःसरं मनसाऽभिनन्दामि केवलमौदार्यमिदम्।

अनन्तरामशास्त्री वेताल।

श्रीक्षेमेन्द्रविरचितायां बृहत्कथामञ्जर्यां
कथामुखनामा द्वितीयो लम्बकः।

कौशाम्बी शाम्भवीव श्रीरस्ति स्वर्म्तिमती पुरी ॥ ४ ॥
अर्जुनाभिजने जातो जनमेजयसम्भव।
शतानीकोऽभवत्तत्र राजा राजेन्द्रशेखर ॥ ६ ॥
बभूव तस्य राज्याब्धे कर्णधारो महामति।
मन्त्री युगन्धरो नाम शक्रस्येव बृहस्पति ॥ १२ ॥
सेनानी सुप्रतीपश्च विप्र शास्त्रार्थवित्तथा।
स्वैरेच्छानर्मसचिवस्तथाभूद्वल्लभो विभो ॥ १३ ॥
तस्य विष्णुमती नाम विष्णो· श्रीरिव वल्लभा।
बभूव विभ्रममही जैत्रमस्त्र मनोभुव ॥ १४ ॥
स मृगव्याप्रसङ्गेन कदाचिन्निर्गतो वनम्।
ददर्श तेजसां राशिं मुनिं शाण्डिल्यमाश्रमे ॥ १५ ॥
नामाभिजनमावेद्य तं प्रणम्य महीपति.।
अवाप तस्मादुचितं पुत्रलाभवरं च स ॥ १६ ॥
स राज्ञो वरद श्रीमान्कौशाम्बीमेत्य सादरम्।
पुत्रेच्छया पुत्रकामस्य याजकोऽभून्महामुनि. ॥ १७ ॥

ततो मुनिप्रसादेन राजा दशरथोपमः ।
इष्ट्वा राममिव प्राप सहस्रानीकमात्मजम् ॥ १९ ॥
स यौवराज्ये तनयं विधाय विधिना नृपः ।
पीयूषबिम्बित इव प्रालेयकरणोऽभवत् ॥ २० ॥
महिष्या सह भूपाले सम्प्राप्ते कीर्तिशेषताम् ।
भेजे राज्यं शतानीकतनयो मन्त्रिणां गिरा ॥ २१ ॥
तत्र कालेन तनया क्ष्मापतेः कृतवर्मणः ।
तामाससाद दयितां सर्वस्वं पुष्पधन्वनः ॥ ३५ ॥
सा तस्माद्गर्भमाधाय भवानीन्दुशेखरात् ।
पाण्डिम्ना शशिलेखेव पीयूषक्षालिता बभौ ॥ ३७ ॥
सञ्जान्तरे मन्त्रिवरः सेनानीश्च महीपतेः ।
द्विजो नर्मवयस्यश्च पुत्रान् प्राप कुलोचितान् ॥ ३८ ॥
सुतो युगन्धरस्यासीद्धीमान् यौगन्धरायणः ।
रुमण्वान् सुप्रतीकस्य द्विजस्य च वसन्तकः ॥ ३९ ॥
ततस्तामामिषधिया सुपर्णकुलसम्भवः ।
जहार विकटः पक्षी सुरधा दैवविपर्ययात् ॥ ४३ ॥
नीत्वा विहायसा दूरं स तामचलमूर्धनि ।
तत्याज मोहविवशामुदयाचलकन्दरे ॥ ४४ ॥
लब्धसंज्ञा ततः सा कम्पविलोलतनुवल्लरी ।
वाणीतपत्रा इव दिशाश्चकार चकितेक्षणा ॥ ४५ ॥
ततो यदृच्छया यान्तीं विलोक्य तथा स्थिताम् ।
निनाय स्वाश्रमं मुनिपुत्रस्तपोवनम् ॥ ८० ॥
स्नेहादाश्वासिता तत्र तपसा जमदग्निना ।
असूत तनयं काले नेत्रानन्दमिव पार्वती ॥ ८१ ॥
तस्याश्वासनदा वाणी चकारोदयनाभिधाम् ॥ ८२ ॥
आश्रमे स मुनीन्द्रेण कृतचूडादिसंस्कृतः ।
ववृधे बालकस्तत्र सह मातृमनोरथैः ॥ ८३ ॥
सोऽपठत्सकलां विद्यां ददावह सुकन्यकाम् ॥ ८४ ॥

दीनमालोक्य भुजगं शबराय धनार्थिने ।
अमोचयत्स्वजननीदत्त दत्त्वा स्वकङ्कणम् ॥ ९९ ॥
स सर्पो मोचितस्तेन नागो भूत्वा कृताञ्जलिः ।
सख्यं विधाय पातालं निनाय तमुदारधीः ॥ ९६ ॥
स किन्नराभिधो नागो घृतराष्ट्रसुत प्रियम् ॥ ९७ ॥
भगिनीं ललिताभिख्यां ददावुदयनाय स ॥ ९८ ॥
ताम्बूलीस्रजमम्लानां वीणां घोषवतीमपि ।
अवाप्य राजतनय फणीन्द्रात्स्वाश्रयं ययौ ॥ ६० ॥
अत्रान्तरे स शबरः कौशाम्ब्यां वणिजं ययौ ।
सहस्रानीकनामाङ्कमणिकङ्कणविक्रयी ॥ ६२ ॥
आदाय रत्नकटकं स त्रिभीतो महीभुजे ।
निवेद्य शबरोपेतः प्रणम्य स ययौ वणिक् ॥ ६३ ॥
श्रुत्वा वलयसम्प्राप्तिकथां कृत्वा पुरोगमम् ॥ ६९ ॥
शबरं तां दिशं हृष्टः प्रतस्थे सह मन्त्रिभिः ।
जामदग्न्याश्रमं प्राप निर्वैरहरिकुञ्जम् ॥ १३९ ॥
मुनिना पूजितस्तत्र दयितां विरहार्दिताम् ।
लेभे हर्षविशोकाक्षस्तनयं चाऽतनुद्युतिं ॥ १४० ॥
प्रियामहाय स्वपुरीं प्रतस्थे मन्त्रिभिर्वृत ॥ १४२ ॥
तत प्रविश्य कौशाम्बीं तनयाय ददौ नृप ।
पुत्रान् युगन्धरादीनां पौरराज्यश्रिया सह ॥ १४३ ॥
यौगन्धरायणो मन्त्री रुमण्वान् वाहिनीपतिः ।
वसन्तको नर्मसुहृद्राजसूनोरभूत्तत ॥ १४४ ॥

इति श्रीक्षेमेन्द्रविरचितायां बृहत्कथामञ्जर्यां कथामुखलम्बके
सहस्रानीककथा नाम प्रथमो गुच्छः ।

अथ द्वितीयो गुच्छः ।

कुलोचितपदं याते पार्थिवश्ये महीपतौ ।
प्रियासहायस्तत्सूनुश्चक्रे शास्त्रोदितां क्रियाम् ॥ १ ॥
यौगन्धरायणन्यस्तराज्यचिन्तापरोऽनयत् ।
कालं वीणाविनोदेन स मृगव्यामसेवत ॥ ३ ॥
अत्रान्तरे दलथारम्भं स ज्ञात्वोज्जयिनीपतिः ।
चक्रे चण्डमहासेनस्तज्जयाय ततो मनः ॥ ४ ॥
कन्या वासवदत्तेयं तत्रोग्यैव सुता मम ।
निसर्गशत्रुर्नार्थ्यो मे मानी स च न याचते ॥ ५ ॥
बध्नाति कुञ्जरान्नित्यं वीणानादहृतान् वने ।
ग्राह्यः स कूटनागेन विधायेति धियं पुरः ॥ ९ ॥
दिदेश दूतं कृतकप्रणयोपायने सह ।
वत्सेश्वराय चन्द्रशर्मेत्यवाच दृढाग्रह ॥ १० ॥
'पुत्री मे कुलसर्वस्वमियं गान्धर्ववेदिनी ।
वीणायां श्रुतितत्त्वज्ञ । शिष्यतां तव वाञ्छति ॥ १२ ॥
तदेत्युज्जयिनीं देव । प्रणयाद् दुहितुर्मम' ॥ १३ ॥
इत्युक्त्वा प्रेषितो दूतः कौशाम्बीं त्वरितो ययौ ।
तत्रोदयनमासाद्य यथादिष्टं न्यवेदयत् ॥ १४ ॥
'वीणां वासवदत्तासौ ज्ञास्यत्यत्रैत्य मत्पुरीम् ।
शिष्यो गुरुगृहं याति न हि शिष्यगृहं गुरुः' ॥ १५ ॥
इति प्रतीपसन्देशं प्राप्य दूते गते नृप ।
यौगन्धरायणो मन्त्री हर्षोपाऽदन्तिनृन्तने ॥ १६ ॥
अत्रान्तरे प्रतिवचो दूतादाकर्ण्य निष्ठुरम् ।
ध्यायंश्चण्डमहासेनः किमपि व्याकुलोऽभवत् ॥ -६ ॥
याधेश्वस हुनादाम पश्चे दन्तमहागजम् ।
विरचयाञ्चकार सन्नद्धं सचेतनमिव जङ्गमम् । ३२ ।
स किलासाऽस्मगत विलोलध्वजापन्नग ।
स्याधै. इत्यगाभास विवेदोदयनं नर । ३३ ।

गजेन्द्रबन्धकुशलो विवेशैको महद्वनम् ॥ ३४ ॥
कूटकुञ्जरमालोक्य वीणामधुरगीतिभि ।
स जिघृक्षुर्मुधा तस्थौ सेवाभिरिव दुर्जनम् ॥ ३९ ॥
तस्मिन्वोपवतीव्यग्रे योधा कुञ्जरनिर्गताः ।
अभ्याययु. द्रुमरुधा सहसा तं जिघृक्षव ॥ ४१ ॥
स तानशङ्कितो दृष्ट्वा धैर्यनिष्कम्पमानस ।
मण्डलोत्तालचरणो जघान सुभटान् रणे ॥ ४२ ॥
हतशेषैः सहाभ्येत्य महाकालवरोजित ।
एको वीरवरः पश्चाज्जग्राह छद्मना नृपम् ॥ ४३ ॥
वत्सेश्वरं समासाद्य स विवेश निजां पुरीम् ॥ ४४ ॥
तत प्रणम्य वत्सेश सह पौरैर्व्यजिज्ञपत् ।
'मान्योऽसि मम राजेन्द्र! न हि मे किल्बिषं त्वयि'॥ ४६ ॥
इत्युक्त्वा तनयामस्मै न्यवेदयदमन्दधा ।
'वीणागेयकलाज्ञाने शिष्येयं भवता'मिति ॥ ४७ ॥
तां ददर्श ततो राजा नीलनीरजलोचनाम् ॥ ४८ ॥
विलोक्य राजतनयां स कम्पतरलोऽभवत् ॥ ५२ ॥
राजपुत्री तमालोक्य लज्जानतमुखी बभौ ॥ ५३ ॥
प्रेमप्रणयशालिन्या सेव्यमानस्तया नृप ।
राज्यस्थितिं विसस्मार सुधयेवाऽमरीकृत ॥ ५५ ॥
समन्त्र्य सेनापतिना सह पौरैश्च दु.खित ॥ ५८ ॥
यौगन्धरायणो धीमान्निर्ययौ योगकोविद ॥ ५९ ॥
दिनैर्दशभिरासाद्य योगेनोज्जयिनीं तत ॥ ६४ ॥
तत्र योगेश्वराख्येन मित्रतां ब्रह्मरक्षसा ।
प्राप्य रूपपरावृत्तिं योगं लेभे महामति ॥ ६६ ॥
क्षणाद्बभूव खल्वाटः पश्चचूडो महाहनु ।
लम्बोदरस्तनुग्रीव. ककुदी जरसार्दित ॥ ६७ ॥
वसन्त सोऽपि तेनैव नीतः क्षिप्र विरूपताम् ।
बभूव विकटाकारो हस्त्यायतनमात्मन ॥ ६८ ॥

यौगन्धरायणः प्राप्य राज्यमार्गं स्खलद्गतिः ।
गायन्हसन्पठन्धावन्नृत्यञ्जनमहासयन् (त्) ॥ ६९ ॥
कन्यकान्तःपुरोपान्ते नितान्तोन्मत्तकोऽभवत् ॥ ७० ॥
कौतुकात्तत्र नारीभिर्नीतो गान्धर्वशालिकाम् ।
कन्यागुरुं ददर्शाथ नृपं पुनरिवार्जुनम् ॥ ७१ ॥
रहो युक्तं समाभाष्य योगेनान्तर्हितोऽभवत् ॥ ७२ ॥
वत्सेश्वरोऽपि सम्प्राप्य योगं यौगन्धरायणात् ।
ददर्श मन्त्रसत्कृतविपरीतं वसन्तकम् ॥ ७३ ॥
अथ राजानमभ्येत्य स्वैरं यौगन्धरायणः ।
विमुक्त्युपायं सम्मन्त्र्य योगं दत्त्वा ययौ पुनः ॥ १३३ ॥
वसन्तकेन सहितः सार्धं वासवदत्तया ।
तत्सख्या प्रेमविश्वासभुवा काञ्चनमालया ॥ १३६ ॥
निशि सर्वायुधोपेतो हत्वा नगररक्षिणः ।
ययौ करेणुवेगप्लुतहारतरङ्गितः ॥ १३७ ॥
महागिरिं समारूढं पालकः कुपितोऽथ तम् ।
पृष्ठतोऽभिससारैकस्तज्ज्ञात्वाऽदन्तिपोऽप्यरौत्सीत् ॥ १३९ ॥
कोपेन पालकः शूरो मान्यो वत्सेश्वरश्च न ।
गच्छ गोपाल ! तूर्णं निवारय जवादिति ॥ १४८ ॥
पितुर्नियोगादारात् सुग्रीवाख्य हरिद्वनम् ।
गोपालः प्रययौ तूर्णं ततो भ्रातृनिवर्तने ॥ १५१ ॥
रणान्तरे समभ्येत्य गोपालो जवनं हि च ।
निनाय स्वपुरीमेव पालकं पितुराज्ञया ॥ १५६ ॥
अन्येद्युरथ मध्याह्ने प्रचण्डकिरणे रवौ ॥ १५८ ॥
ततस्तदागमासाद्य पीत्वा ... ।
दिव्यपिपासाकण्ठकम्पार्तो ... ॥ १५९ ॥
यौगन्धरायणेनाथ निर्दिष्टा ... ।
... ॥ १६० ॥
... ।

गोपालकस्त्वद्विवादे विसृष्टोऽवन्तिभूभुजा' ॥ १६४ ॥
इति पान्थवणिग्वाक्यं ज्ञात्वा राजा प्रियासख ।
विसृज्य दूतान् स्वपुरीं स्वसैन्याय व्यलम्बत ॥ १६५ ॥
अत्रान्तरे प्रतीहारो महासेनमहीपते. ।
वत्सेश्वरं समभ्येत्य ससासीनं व्यजिज्ञपत् ॥ २४८ ॥
'देव ! चण्डमहासेनसमादिष्ट. समेष्यति ।
गोपालकस्त्वद्विवाहयोग्यरत्नाश्वसम्पदा' ॥ २४९ ॥
श्रुत्वेति हृष्ट· सेनानी सज्जीकृतबलाऽम्बुधि· ।
राजा विवेश कौशाम्बीं कौतुकाकुलितां गताम् ॥ २५० ॥
अथ गोपालके प्राप्ते प्रवृत्ते च महोत्सवे ।
विवाहवसुधां राजा देव्या सह समाविशत् ॥ २५१ ॥
तयोर्बभौ विवाहश्री कुसुमायुधजीविनी ॥ २५२ ॥
वत्सेश्वरं समामन्त्र्य गोपाले शासनात्पितु ।
प्रयाते स्वपुरीं राजा विजहार प्रियासख· ॥ २६९ ॥

इति क्षेमेन्द्रविरचितायां बृहत्कथामञ्जर्यां कथामुखनामा
द्वितीयो लम्बक समाप्त. ।

महाकविश्रीसोमदेवविरचितः कथासरित्सागरः ।

अथ लावणको नाम तृतीयो लम्बकः ।

प्रथमस्तरङ्गः ।

एवं स राजा वत्सेशः क्रमेण सुतरामभूत् ।
प्राप्तवासवदत्तस्तत्सुखासक्तैकमानसः ॥ ३ ॥
यौगन्धरायणश्चास्य महामन्त्री दिवानिशम् ।
सेनापती रुमण्वांश्च राज्यभारमुदूहतुः ॥ ४ ॥
स कदाचिच्च चिन्तावानानीय रजनौ गृहम् ।
निजगाद रुमण्वन्तं मन्त्री यौगन्धरायणः ॥ ५ ॥
'पाण्डवान्वयजातोऽयं वत्सेशोऽस्य च मेदिनी ।
कुलक्रमागता कृत्स्ना पुरं च गजसाह्वयम् ॥ ६ ॥
तत्सर्वमजिगीषेण त्यक्तमेतेन भूभुजा ।
इहैव चास्य संजातं राज्यमेकत्र मण्डले ॥ ७ ॥
स्त्रीमद्यमृगयासक्तो निश्चिन्तो ह्येष तिष्ठति ।
अस्मासु राज्यचिन्ता च सर्वाऽनेन समर्पिता ॥ ८ ॥
तदस्माभिः स्वबुद्ध्यैव तथा कार्यं यथा ततः ।
समग्रपृथिवीराज्यं प्राप्नोत्येष क्रमागतम् ॥ ९ ॥
एवं कृते हि भक्तिश्च मन्त्रिता च कृता भवेत् ॥ १० ॥
परिपन्थी च तत्रैव प्रद्योतो मगधेश्वरः ।
पार्ष्णिग्राहः स हि सदा पश्चात्कोपं करोति नः ॥ ११ ॥
तत्तस्य कन्यकारत्नमस्ति पद्मावतीति यत् ।
तदस्य वत्सराजस्य कृते याचामहे वयम् ॥ १२ ॥
युक्त्या वासवदत्तां च स्थापयित्वा क्वचिद्वयम् ।
दत्त्वाग्निं वासके ब्रूमो देवी दग्धेति सर्वतः ॥ १३ ॥
नान्यथा तां सुतां राज्ञे ददाति मगधाधिपः ।
एतदर्थं स हि मया प्रार्थितः पूर्वमुक्तवान् ॥ १४ ॥
नाहं वत्सेश्वरायैतां दास्याम्यात्माधिकां सुताम् ।
तस्य वासवदत्तायां स्नेहो हि सुमहानिति ॥ १५ ॥
सत्यां देव्यां च वत्सेशो नैवान्यां परिणेष्यति ।
देवी दग्धेति जातायां ख्यातौ सर्वं तु सेत्स्यति ॥ १६ ॥

पद्मावत्यां च लब्धायां सम्बन्धी मगधाधिपः ।
पश्चात्कोपं न कुरुते सहायत्वं च गच्छति ॥ ९५ ॥
ततः पूर्वां दिशं जेतुं गच्छामोऽन्याश्च तत्क्रमात् ।
इत्थं वत्सेश्वरस्यैतां साधयामोऽखिलां भुवम् ॥ ९६ ॥
बहुदोषो हि विरहो राज्ञो वासवदत्तया' ।
एवं रुमण्वतोक्ते सन्नाह यौगन्धरायणः ॥ ९९ ॥
'नान्यथोद्योगसिद्धिः स्यादनुद्योगे च निश्चितम् ।
राजनि व्यसनिन्येतन्नश्येदपि यथास्थितम् ॥ ९६ ॥
अथ देवीपितुश्चण्डमहासेनाद्विशङ्कसे ।
स सपुत्रश्च देवी च वच कुरुत एव मे ॥ ६० ॥
देवीदाहप्रवादेन कार्यं धैर्येण कुर्महे' ॥ १०३ ॥
इत्येतन्निश्चितमते श्रुत्वा यौगन्धरायणात् ।
रुमण्वानब्रवीदेवं 'तर्हि यद्येष निश्चयः ॥ १०४ ॥
तद्गोपालकमानीय देव्या भ्रातरमादृतम् ।
संमन्त्र्य च समं तेन सम्यक् सर्वं विधीयताम्' ॥ १०५ ॥
एवमस्त्विति वक्ति स्म ततो यौगन्धरायणः ।
तत्प्रत्ययाद्रुमण्वांश्च चक्रे कर्तव्यनिश्चयम् ॥ १०६ ॥
अन्येद्युर्मन्त्रिमुख्यौ तौ दूतं व्यसृजतां निजम् ।
गोपालकं तमानेतुमुत्कण्ठाव्यपदेशतः ॥ १०७ ॥
कार्यान्तोर्गतं पूर्वं तद्दूतवचनाच्च सः ।
आगाद्गोपालकस्तत्र स्वयं मूर्त इवोत्सवः ॥ १०८ ॥
आगतं तदहश्चैनं स्वैरं यौगन्धरायणः ।
निनाय सरुमण्वत्कं गृहं गोपालकं निशि ॥ १०९ ॥
तत्र चास्मै तदुत्साहं शशंस स्वचिकीर्षितम् ।
यत्पूर्वं मन्त्रितं तेन सर्वं सह रुमण्वता ॥ ११० ॥
स च राजाहितैषी सन् दुःखावहमपि स्वसुः ।
गोपालकोऽनुमेने तत्कर्तव्यं हि सतां वचः ॥ १११ ॥
'सर्वमेतत्सुविहितं देवीं दग्धामनेत्य तु ।

प्राणांस्त्यजन्कथं रक्ष्यो वत्सेश इति चिन्त्यताम् ॥ ११२ ॥
मदुपायादिमामग्नीसम्भवे किल सत्यपि ।
मुख्यमङ्गं हि मन्त्रस्य विनिपातप्रतिक्रिया' ॥ ११३ ॥
इति भूयोऽपि तत्कालमुक्ते तत्र रुमण्वता ।
उवाचालोचिताशेषकार्यो यौगन्धरायणः ॥ ११४ ॥
'नास्त्यत्र चिन्ता यद्राजपुत्री गोपालकस्य सा ।
कनीयसी स्वसा देवी प्राणेभ्योऽप्यधिका प्रिया ॥ ११५ ॥
एतस्य चाल्पमालोक्य शोकं वत्सेश्वरस्तदा ।
जीवेत्कदाचिद्देवीति मत्वा धैर्यमवाप्स्यति ॥ ११६ ॥
अपि चोत्तमसत्त्वोऽस्य शीघ्रं च परिणीयते ।
पद्मावती ततो देवी दर्श्यते चाऽचिरा'दिति ॥ ११७ ॥
एवमेतद्विनिश्चित्य ततो यौगन्धरायणः ।
गोपालको रुमण्वांश्च ततो मन्त्रमिति व्यधुः ॥ ११८ ॥
'युक्त्या लावाणकं यामः सह देव्या नृपेण च ।
पर्यन्तो मगधासन्नवर्ती हि विषयोऽस्ति सः ॥ ११९ ॥
सुभगाऽऽखेटभूमित्वाद् राजा चाऽसक्तिपानकृत् ।
तत्रास्य पुरमादीप्य म्रियते यद्धि चिन्तितम् ॥ १२० ॥
देवी च स्थाप्यते नीत्वा युक्त्या पद्मावतीगृहे ।
छन्नस्थितायास्तेनास्याः शीलस्यास्ते च साक्षिणी ॥ १२१ ॥
एवं राज्ञो मिथः कृत्वा मन्त्रं सर्वेऽपरेऽहनि ।
यौगन्धरायणाद्यास्ते प्राविशन् राजमन्दिरम् ॥ १२२ ॥
तत्रैवमथ विज्ञप्तो वत्सराजो रुमण्वता ।
'देव ! लावाणकेऽस्माकं गतानां वर्तते चिरम् ॥ १२३ ॥
स चातिरम्यो विषयस्तत्र चाखेटभूमयः ।
लोभना सन्ति ते राजन्नाखेटकाश्च सुखदा ॥ १२४ ॥
बाधते स च नैकट्यात्सर्वं न मगधेश्वरः ।
तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदाय च गम्यताम्' ॥ १२५ ॥
एतच्छ्रुत्वा स वत्सेशः सह वासवदत्तया ।
मतिं चक्रे तदा गन्तुं लावाणकं प्रति ॥ १२६ ॥

अथ द्वितीयस्तरङ्गः ।

तत पूर्वोक्तया युक्त्या उत्सराज मवाह्यमम् ।
यौगन्धरायणाद्यास्ते निन्युर्लावाणकं प्रति ॥ १ ॥
वत्सेश्वरोऽपि नित्यमस्तस्मिन्देशे नवीमर्मीम् ।
आखेटकार्थमट्वीमटति स्म दिने दिने ॥ ० ॥
एकस्मिन्दिवसे तस्मिन् राजन्याखेटकं गते ।
कर्तव्यसंविद कृत्वा गोपालक्समन्वित ॥ ६ ॥
यौगन्धरायणो धीमान सरमण्वद्वसन्तक ।
देव्या वासवदत्ताया विजने निकटं ययौ ॥ ७ ॥
तत्र तां राजकार्येऽत्र साहाय्ये तत्तदुक्तिभि ।
प्रह्वामभ्यर्थयामास आत्रा पूर्वं प्रबोधिताम् ॥ ८ ॥
साऽनुमेने च विरहक्लेशदायि तदात्मन ।
किं नाम न सहन्ते हि भर्तृभक्ता कुलाङ्गना ॥ ९ ॥
ततस्तां ब्राह्मणीरूपां देवीं यौगन्धरायण ।
स चकार कृती दत्वा योगं रूपविवर्तनम् ॥ १० ॥
वसन्तकं च कृतवान् काण वटुकरूपिणम् ।
आत्मना च तथैवाभूत् स्थविरब्राह्मणाकृति ॥ ११ ॥
तथारूपां गृहीत्वाथ ता देवीं स महामति ।
वसन्तकसख स्वैरं प्रतस्थे मगधान्प्रति ॥ १२ ॥
तथा वासवदत्ता सा स्वगृहान्निर्गता सती ।
आगाच्चित्तेन भर्तारं पन्थानं वपुषा पुन ॥ १३ ॥
तन्मन्दिरमथादीप्य दहनेन रुमण्वता ।
'हा ! हा ! वसन्तकयुता देवी दग्धेत्यघोष्यत ॥ १४ ॥
यौगन्धरायण सोऽथ सह वासवदत्तया ।
वसन्तकेन च प्राप मगधाधिपते पुरम् ॥ १६ ॥
तत्रोद्यानगतां दृष्ट्वा समं ताभ्यामुपाययौ ।
पद्मावतीं राजसुतां वार्यमाणोऽपि रक्षिभि ॥ १७ ॥
पद्मावत्यथ च दृष्ट्वैव ब्राह्मणीरूपधारिणीम् ।

देर्वो वासवदत्तां ता दृष्ट्वो प्रीतिरजायत ।। १८ ।।
मा रक्षिणो निषिध्येव ततो यौगन्धरायणम् ।
आनाययद् राजकन्या ब्राह्मणाकृतिमन्तिकम् ।। १९ ।।
पप्रच्छ च 'महाब्रह्मन् ! का ते बाला भवत्यसौ ।
किमर्थमागतोऽसी'ति सोऽपि ता प्रत्यभाषत ।। २० ।।
'इयमावन्तिका नाम राजपुत्रि ! सुता मम ।
अस्यादच भर्ता व्यसनी त्यक्त्वेमां कुत्रचिद्गत ।। २१ ।।
तद्देता न्यापयाम्यद्य तत्र हस्ते यशस्विनि ।
यावत्तमानयाम्यस्या गत्वाऽन्विष्याचिरात्पतिम् ।। २२ ।।
भ्राता काणवटुश्चायमिहैवास्या समीपग ।
तिष्ठत्येकाकिनी भावदु खं येन न यात्यसौ' ।। २३ ।।
इत्युक्त्वा राजतनयामङ्गीकृतवचास्तया ।
तामामन्त्र्य स सन्मन्त्री द्रुतं लावाणकं ययौ ।। २४ ।।
ततो वासवदत्ता तां स्थितामावन्तिकाख्यया ।
वसन्तक चानुगत त काणवटुरूपिणम् ।। २५ ।।
सहादाय कृतोदारसत्कारा स्नेहशालिनी ।
पद्मावती स्वभवन विवेश बहुकौतुकम् ।। २६ ।।
तामुत्तमा विनिश्चित्य महार्हैरात्मन समैः ।
पद्मावती यथाकाममुपचारैरुपाचरत् ।। २९ ।।
अथ वासवदत्ताऽस्याश्चक्रे देव्या प्रसङ्गतः ।
अम्लानमालातिलकौ वत्सेशात्पूर्वशिक्षितौ ।। ३१ ।।
तद्रूपिता च दृष्ट्वा ता माता पद्मावतीं रहः ।
पप्रच्छ 'मालातिलकौ केनेमौ निर्मिता'विति ।। ३२ ।।
ऊचे पद्मावती चैना'मत्र मन्मन्दिरे स्थिता ।
काचिदावन्तिका नाम तया कृतमिदं मम' ।। ३३ ।।
अत्रान्तरेऽतिदूरा भ्रान्त्वाऽऽखेटकभूमिषु ।
वत्सराजश्चिरादागात्सायं लावाणकं पुनः ।। ४७ ।।
भस्मीकृतमपश्यच्च तत्रान्तःपुरमग्निना ।

देवीं दग्धां च शुश्राव मन्त्रिणञ्च समन्तकाम् ॥ ४८ ॥
श्रुत्वैव चाऽपतद् भूमौ मोहेन हतचेतन ।
तद्दुःखानुभवस्नेहमपाकर्तुमिवेच्छता ॥ ४९ ॥
क्षणाच्च लब्धसंज्ञ सन्नश्रुजाल दृशो सुता ।
आविष्ट इव तमस्यदेवीदारविरहाग्निना ॥ ५० ॥
विलपन्नथ दुःखार्तो देहत्यागैकसन्मुख ।
क्षणान्तरे स नृपति संस्मृत्यैतदचिन्तयत् ॥ ५१ ॥
गोपालकस्य चेतस्य शोक स्वल्प इवेक्ष्यते ॥ ५२ ॥
यौगन्धरायणादीना न चैषामतिदुःखिता ।
दृश्यते तेन जाने सा देवी जीवेत्कथञ्चन ॥ ५४ ॥
इयं किमपि नीतिस्तु प्रत्युक्ता मन्त्रिभिर्मेव ।
अतो मम भवेज्जातु तया देव्या समागम ॥ ५५ ॥
निदधे हृदये धैर्यं बोध्यमानश्च मन्त्रिभि ॥ ५६ ॥
एवं गते स्ववृत्तान्ते लावाणकगतैस्तदा ।
गत्वा मगधराजाय चारै सर्वं निवेदितम् ॥ ५८ ॥
स तद् बुद्ध्वैव कालज्ञो वत्सराजाय तां सुताम् ।
दातु पद्मावतीमैच्छत्पूर्वं तन्मन्त्रिमार्गिताम् ॥ ५९ ॥
ततो दूतमुखेनैनमर्थं वत्सेश्वराय स ।
यौगन्धरायणायाऽपि संदिदेश यथेप्सितम् ॥ ६० ॥
यौगन्धरायणोक्त्या च वत्सेशोऽङ्गीचकार तत् ।
प्रच्छादितैतदर्थं स्याद्देवी जात्विति चिन्तयन् ॥ ६१ ॥
ततो लग्नं विनिश्चित्य तूर्णं यौगन्धरायण ।
तस्मै मगधराजाय प्रतिदूतं व्यसर्जयत् ॥ ६२ ॥
'त्वदिच्छाङ्गीकृतास्माभिस्तदित. सप्तमे दिने ।
पद्मावतीविवाहाय वत्सेशोऽत्रागमिष्यति ॥ ६३ ॥
शीघ्रं वासवदत्तां च येनासौ विस्मरिष्यति' ।
इति चास्मै महामन्त्री सन्दिदेश यथेप्सितम् ॥ ६४ ॥
प्रतिदूत स गत्वा च यथासन्दिष्टमभ्यधात् ।

ततो मगधराजाय स चाप्यभिननन्द तत् ॥ ६५ ॥
तत स दुहितृस्नेहनिजेच्छाविभवोचितम् ।
विवाहोत्सवसम्भारं चकार मगधेश्वर ॥ ६६ ॥
सा चाभीष्टवरश्रुत्या मुद पद्मावती ययौ ।
प्राप वासवदत्ता च तद्वार्ताकर्णनाच्छुचम् ॥ ६७ ॥
इत्थ मित्रीकृत शत्रुर्नच भर्तान्यथा त्वयि ।
वसन्तकोक्तिरित्यस्या सखीव विदधे धृतिम् ॥ ६९ ॥
अथासन्नविवाहाया. पद्मावत्या मनस्विनी ।
अम्लानमालातिलकौ दिव्यौ भूयश्चकार सा ॥ ७० ॥
ततो वत्सेश्वरस्तत्र सम्प्राप्ते सप्तमेऽहनि ।
ससैन्यो मन्त्रिभि· साकं परिणेतुं किलाययौ ॥ ७१ ॥
प्रविश्य मगधेशस्य वत्सेशोऽप्यथ मन्दिरम् ।
सनाथ पतिवत्नीभि कौतुकागारमाययौ ॥ ७६ ॥
तत्र पद्मावतीमन्तर्ददर्श कृतकौतुकाम् ॥ ७७ ॥
तस्याश्च मालातिलकौ दिव्यावालोक्य तौ निजौ ।
'एतौ कुतोऽस्या' इत्येवं विममर्श स भूपति. ॥ ७८ ॥
तत स वेदीमारुह्य तस्या जग्राह यत्करम् ।
तदेवारम्भतां प्राप तस्य पृथ्व्या करग्रहे ॥ ७९ ॥
मुमोच स कृतोद्वाहः कराद्वत्सेश्वरो वधूम् ।
न तु वासवदत्तां ता तत्याज हृदयात्क्षणम् ॥ ८२ ॥
साक्षीकृत्य च तत्कालमग्निं यौगन्धरायणः ।
सद्राहप्रत्ययं राज्ञो मगधेशमकारयत् ॥ ८४ ॥
अथोद्यवाल वत्सेशो भुक्तपीतपरिच्छद ।
मन्त्रिभिः सममादाय वधूं पद्मावतीं तत· ॥ ९० ॥
पद्मावत्या विसृष्टं च सुखमारुह्य वाहनम् ।
तथैव च समादिष्टैस्तन्महत्तरकै सह ॥ ९१ ॥
आगाद्वासवदत्तापि गुप्तं सैन्यस्य पृष्टत. ।
कृतरूपविवर्त त पुरस्कृत्य वसन्तकम् ॥ ९२ ॥

क्रमाल्लावाणकं प्राप्य वत्सेशो वसतिं निजाम् ।
प्रविवेश समं वध्वा देवीविरहं तु केवलम् ॥ ९३ ॥
पदय वासवदत्तापि सा गोपालकमन्दिरम् ।
विवेशाश्र निशीथे च परित्यज्य महत्तरान् ॥ ९४ ॥
तत्र गोपालकं दृष्ट्वा भ्रातरं दर्शितादरम् ।
कण्ठे जग्राह रुदती बाष्पक्याकुललोचनम् ॥ ९५ ॥
तत्क्षणे स्थितसर्वविच्च तत्र यौगन्धरायण. ।
आययौ सरुमण्वत्सस्तथा देव्या कृतादर ॥ ९६ ॥
सोऽस्या प्रोत्साहविश्लेषदु ऐ यावद् व्यपोहति ।
तावत् पद्मावतीपार्श्व प्रययुस्ते महत्तरा ॥ ९७ ॥
'आगताऽऽवन्तिका देवि! किमप्यस्मान् विहाय तु ।
प्रविष्टा राजपुत्रस्य गृहं गोपालकस्य सा' ॥ ९८ ॥
इति पद्मावती सा तैर्विज्ञप्ता स्वमहत्तरै. ।
वत्सेश्वराग्रे साशङ्का तानेवं प्रत्यभाषत ॥ ९९ ॥
'गच्छतावन्तिकां ब्रूथ निक्षेपस्त्वं हि मे स्थिता ।
तदत्र किं ते, यत्राहं तत्रैवागम्यतां'मिति ॥ १०० ॥
तच्छ्रुत्वा तेषु यातेषु राजा पद्मावतीं रह. ।
पप्रच्छ 'मालातिलकौ केनेमौ ते कृता'विति ॥ १०१ ॥
सावोचदथ 'मद्गेहे न्यस्ता विप्रेण केनचित् ।
आवन्तिकाभिधा यैषा, तस्या. शिल्पमिदं महत्' ॥ १०२ ॥
तच्छ्रुत्वैव च वत्सेशो गोपालगृहमाययौ ॥ १०३ ॥
प्रविवेश च गत्वा तद् द्वारस्थितमहत्तरम् ।
अन्तःस्थदेवीगोपालमन्त्रिद्वयवसन्तकम् ॥ १०४ ॥
तत्र वासवदत्तां तां ददर्श प्रोषितागताम् ॥ १०५ ॥
पपाताथ महीपृष्ठे स शोकविषविह्वल. ॥ १०६ ॥
तत साऽप्यपतद्भूमौ गात्रैर्विरहपाण्डुरैः ।
विललाप च निन्दन्ती तदाचरितमात्मन ॥ १०७ ॥
अथ तौ दम्पती शोकदीनौ रुरुदतुस्तथा ।

यौगन्धरायणोऽप्यासीद्‌ वाष्पधौतमुखो यथा ॥ १०८ ॥
तथाविधं च तच्छ्रुत्वा काले कोलाहलं तदा ।
पद्मावत्यपि तत्रैव साकुला तमुपाययौ ॥ १०९ ॥
क्रमादवगतार्था च राजवासवदत्तयोः ।
तुल्यावस्थैव साऽप्यासीत् स्निग्धमुग्धा हि सत्स्त्रिय ॥ ११० ॥
मगधेशसुतालाभात्तव साम्राज्यकाङ्क्षिणा ।
कृतमेतन्मया देव ! देव्या दोषो न कश्चन ॥ ११२ ॥
इय त्वस्या. सपत्न्येव प्रवासे शीलसाक्षिणी ।
इत्युवाचाथ वत्सेशं धीरो यौगन्धरायण ॥ ११३ ॥
'अहमत्र विशाम्यग्नावस्याः शुद्धिप्रकाशने' ।
इति पद्मावती तत्र जगादाऽमत्सराशया ॥ ११४ ॥
'अहमेवापराध्यामि यत्कृते सुमहानयम् ।
सोढो देव्यापि हि क्लेश' इति राजाऽप्यभाषत ॥ ११५ ॥
'अग्निप्रवेशः कार्यो मे राज्ञो हृदयशुद्धये' ।
इति वासवदत्ता च बभाषे बद्धनिश्चया ॥ ११६ ॥
तत. स कृतिना धुर्यो धीमान् यौगन्धरायण ।
आचम्य प्राङ्मुख शुद्ध इति वाचमुदैरयत् ॥ ११७ ॥
'यद्यह हितकृद् राज्ञा देवी शुद्धिमती यदि ।
ब्रूत भो लोकपालास्तन्न चेद् देहं त्यजाम्यहम्' ॥ ११८ ॥
इत्युक्त्वा विरते तस्मिन्दिव्या वागुदभूदियम् ।
'धन्यस्त्वं नृपते ! यस्य मन्त्री यौगन्धरायणः ॥ ११९ ॥
यस्य वासवदत्ता च भार्या प्राग्जन्मदेवता ।
न दोष· कश्चिदेतस्या' इत्युक्त्वा वागुपारमत् ॥ १२० ॥
दधदथ नृपति स मूर्तिमत्यौ निकटगते रतिनिर्वृती इवोभे ।
अनुदिनसहवाससानुरागे निजदयिते परमुत्सवं बभार ॥१२३॥

इति महाकविश्रीसोमदेवभट्टविरचिते कथासरित्सागरे
लावाणकलम्बके द्वितीयस्तरङ्गः ।

स्वप्नवासवदत्तस्य कथासारः ।

स्वप्नवासवदत्ताख्यस्य नाटकस्य प्रणेता कविर्भासस्तदा प्रसिद्धमैतिह्यास वृत्तमभिश्रितम् । तदिदमुपाख्यानं छन्दोमय्यां बृहत्कथामञ्जर्यां कथासरित्सागरेऽप्युपलभ्यते । भवभूतेरुत्तररामचरितमिव तदेतत्स्वप्नवासवदत्तं श्रीमतो भासस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्योत्तरार्धमिवोपलभ्यते । तदस्यात्र कथाभागोऽयं प्रत्यङ्कं संक्षेपेण पाठकानां सौकर्याय विद्यार्थिनामुपकृतये च 'कथासार' नाम्ना समुपस्थाप्यते । महाकवेः परिचयादिविषये तु यद् यावल्लेखनीयं तत्तावत्सर्वं भूमिकायां न्यरूप्यत, तदिदं तत एवाऽवगन्तव्यमिति निवेद्य प्रस्तूयते कथासार ।

प्रथमाङ्के--

प्रथमं सूत्रधारः प्रविश्य बलरामस्य भुजाभ्यां रक्षणं निर्दिश्य उदयन—वासवदत्ता–पद्मावती–वसन्तकशब्दानामभिनयप्रधानपात्रभूतानां सूचनमपि विधाय समुपस्थितान्सामाजिकान् किञ्चित्कथयितुमना नेपथ्यगतोत्सारणादिशब्दश्रवणोद्घाटनपुरस्सरं मगधराजकन्यानुगामिभृत्यजनेन तपस्विसमूहोत्सारणं सूचयन् रङ्गमञ्चादपसरति । ततो भटैरुत्सार्यते तपस्विवर्गः, उदयनमन्त्री यौगन्धरायणः परिगृहीतपरिव्राजकवेषः सह वासवदत्तयाऽऽवन्तिकावेषधारिण्या समेत्य वनेऽपि पुर इवोत्सारणादिकं पश्यन् स्वाऽपमानजनितक्लेशासहिष्णुतया व्यथितां वासवदत्तां सान्त्वयित्वा काञ्चुकीयनिषिद्धोत्सारणयोर्भटयोर्निर्गतयोराश्रमस्थां महाराजदर्शकमातरं महादेवीमभिगम्य प्रणम्य ततो लब्धाशीर्गृहं प्रति प्रतिष्ठमानाऽप्यद्यात्रैव निवत्स्यति महाराजस्य भगिनी पद्मावतीति वृत्तान्तमुपलभ्य मनसिकृत्य च 'पुष्पकभद्रादिज्योतिर्वित्समादिष्टा स्वामिनो भाविनी देवीय'मिति स्वीयं कार्यजातमेतया सेत्स्यतीति जानन्, तापसीं प्रणम्य तपोवने तदनुज्ञाता तपस्विजनाऽभिलषितवस्तुवितरणसमुत्सुकां पद्मावतीं समुचितावसरज्ञतया तत्रैव तस्या एव सन्निधौ कल्पितस्वीयभगिनीसम्बन्धां वासवदत्तां न्यासीकर्तुं प्रार्थयत । पद्मावत्या च तत्प्रतिपन्नम् । तत प्रस्थातुकाम एव योगन्धरायणे तत्रैव कश्चिद् ब्रह्मचारी समागत्य किञ्चिद्विश्रम्य प्राप्तातिथ्योऽनुयुक्तश्च यौगन्धरायणेन ब्रूते–वत्सेषु लावाणकाख्ये ग्रामे वेदार्थानुसन्धानपरो निवसन्नहं कदाचित्तत्रत्ये राज्ञि मृगयार्थमुदयने निष्क्रान्ते तदीया पत्नी वासवदत्ताऽवन्तिराजपुत्री ग्रामदाहेन दग्धा, तस्मिन्नेवावसरे तामुद्धर्तुमिच्छुस्तदर्थं कृतप्रयत्नः सचिवो यौगन्धरायणोऽपि वह्नौ निपत्य नामशेषतामगात् । मृगयातः प्रतिनिवृत्तेन राज्ञेतद्वृत्तं श्रुत्वा सहसा तत्रैव प्राणान्परि-

त्यक्तुमैच्छत, परं मन्त्रिभिर्महता यत्नेन निवारितो मुहुर्मुहुर्मोहमुपगतो रुमण्वता प्रकृतिमापाद्यत। विरहोद्दीपकत्वेन तत्र तस्यावस्थानमनुचितमिति ततोऽन्यत्र स राजा मन्त्रिभिरनीयतेति। इत्थमभिधायाऽऽपृच्छय च गते ब्रह्मचारिणि यौगन्धरायणोऽपि प्रार्थनोत्तरं समधिगम्याऽभ्यनुज्ञां तत प्रतस्थे। पद्मावती च तापस्याः सकाशात् सदृशपतिलाभरूपं शुभाशीर्वचनं लब्ध्वा समासन्ने सायङ्काले सपरिवारा सवासवदत्ता च भेजे निजमावासम्।

द्वितीयाङ्के--

पूर्वं चेटीद्वारा पद्मावत्या माधवीलतामण्डपपार्श्वे कन्दुकक्रीडापरत्वं ससूच्य तत सवासवदत्तापरिवारायास्तस्याः परिश्रान्ताया क्रीडावसाने सञ्जाते प्रसङ्गतः पद्मावतीवासवदत्तयोः संलापे 'परकीयाविव ते हस्तौ, वरमुखं पश्यामि, भविष्यन्महासेनवधु!' इति प्रवर्तमाने, भूयोऽपि चेटीमुखाद्वत्सेश्वरस्योदयनस्य गुणानुरागित्वं तस्या कविना प्रकाशितम्। अत्रान्तर एव धात्री प्रविश्य 'भ्रात्रा वत्सराजोदयनाय पद्मावती दत्ता, तेन च वाचाऽङ्गीकृते'ति समसूचयत्। द्वितीयया चेट्या प्रविश्य विवाहकार्यमद्यैव भावीति गमनाय त्वरायां कृतायां सर्वासां ततो गमनमन्तःपुरमुद्दिश्याऽभवत्।

तृतीयाङ्के--

सर्वस्मिन् पद्मावतीपरिजने तदीयविवाहमङ्गलोत्सवसम्पादनव्यग्रे सति तत्रावसर एका चिन्तासन्तानतान्ता वासवदत्ता ततोऽपसृत्य मनोविनोदनार्थं प्रमदवनमेत्य यावत्किञ्चित्कालं तिष्ठति, तावदेका चेटी पुष्पाण्यभीष्टान्यवचित्य तामेव वासवदत्तामन्विष्यन्ती तत्रागत्य स्वस्वामिन्या कौतुकमाल्यग्रथनरूपं निदेशं तेन सहैव जामातुर्मणिमयवेदिकायां स्नानार्थमुपस्थितिं च निवेदयति। तां च तत्र कौतुकमाल्यग्रथने लग्नामपरा चेटी प्रविश्य त्वरयते माला गृहीत्वा च सह पूर्वयाऽपक्रामति। वासवदत्ता पुनश्चिन्तयन्ती दुःखविनोदनोपायमन्यं कञ्चिदलभमाना शयनमेव शरणीकर्तुं निर्गच्छति।

चतुर्थाङ्के--

विदूषक क्रमेणोपनतं राजविवाहं सूचयंस्तेनात्मन आनन्दाधिक्यं प्रकाशयन्नपि भुक्तस्य सुष्टु परिपाकाभावजं विषादं सखीभाषणे दर्शयति। आवन्तिकारूपया वासवदत्तया सह पद्मावती सपरिवारा समेत्य प्रमदवनं, दास्या शेफालिका-

कुसुमावचयनसमीपस्कारयित्वा राज्ञो मनोविनोदनार्थं भूगर्भतानि कानिचिद्वाशेप-यत् । प्रसङ्गेनार्यपुत्रस्य विषये प्रवृत्ते राजगत वासवदत्तागुणाभिलाषित्व स्फुटीभवति । माधवीलतामण्डपसमीपे पद्मावतीपरिसर्पणपरो राज्ञो विदूषकस्य च परस्परालापप्रसङ्गेऽपि 'पद्मावत्या सर्वत प्रियत्वेऽपि न विस्मर्तुं शक्यते सा वासवदत्ते'ति राजोक्तिमभिज्ञाय तस्मिन्नवसरे शोकोद्गतां नयनाश्रुधारां प्रमार्जयितुं जलमानेतु गते विदूषके समुपस्थितायाः च सखीवचनादिभि पद्मावत्यां तत्र पुनरुपस्थिते विदूषके नयनाश्रुकारणं पुष्परागजनितं निवेद्य राज्ञ्यै राजमुखप्रक्षालनं तया कारयित्वा सूचयति प्रसङ्गोचितं मगधराजोपसर्पणं विदूषक । राजा चाज्ञां कुर्वन्तदर्थं प्रयतते ।

पञ्चमाङ्के—

पद्मिनिका नाम समागत्य चेटी पद्मावत्या शिरोवेदनां वासवदत्तां निवेदयितुं मधुकरिकामात्मन सहचारिणीं प्रेरयन्ती वृत्तमिदं विदूषकमुखेन राजानमावेदयितुकामा विदूषकमन्विष्योपलभ्य समसूचयत् । वासवदत्ताऽनुचिन्तनव्याकुलो राजाऽपि विदूषकमुखात्पद्मावतीमस्वस्थामवगच्छस्तेन सम समुद्रगृहं नाम पद्मावती शयनगृहमापन्नस्तत्र तामनुपलभ्य तत्प्रतीक्षया शयने तत्रैवोपाविशत्, निद्रितुश्च निद्रापनोदनाय स्वाज्ञया विदूषकप्रस्तुते कथाप्रसङ्ग उज्जयिनीनामश्रवणादुद्बुद्धवासवदत्तास्मृतिस्तामनुचिन्तयन्नेव निद्रावशत्वं गतवान् । राजानं निद्रावशमालक्ष्य विदूषकोऽपि तत प्रातिष्ठत । अत्रान्तरे पद्मावतीवार्ताधिगमेन तत्रागतायां वासवदत्तायां वस्त्राच्छन्नविग्रहे राजनि पद्मावतीभ्रमेण तत्रैव शयनस्थान उपविशन्त्याम्, वासवदत्तास्मृतिसन्तानमहिम्ना तद्विषयमेवोद्दिश्योत्स्वप्नायमान प्रियं राजानं क्षणं तदुचितोत्तरैः सम्भाव्य शयनाऽधोलम्बितं प्रियस्य करं शय्यायामवस्थाप्य स्वरूपप्रकटनभयात्तत प्रतिष्ठमानायाम्, तत्करस्पर्शात्प्रबुद्धो राजा त्वरितं गच्छन्तीं तामस्फुटमवलोक्यापि वासवदत्तामेव दृष्टं सम्भावयंस्तत्रागतेन विदूषकेण समं तत्स्वप्नसम्बद्धं वासवदत्ताविषयकमेव क्षणं वार्तालापं कुर्वन्, सहसा तत्र समागतान्महाराजदर्शकप्रेपितात्काञ्चुकीयात् 'युद्धोचितसाधनेषु सकलेषु सम्पन्नेष्वधुना राज्यापहारिणं सपत्नमारुणिं प्रत्यभियातव्यं भवते'-त्युपलब्धसन्देश सोत्साहप्रदर्शनं तदर्थमेव तत प्राचलत् ।

षष्ठाङ्के—

विजयश्रियाऽलङ्कृतस्योदयनस्य राज्ञोऽभिनन्दनपूर्वकं कुशलाऽनुयोगसहकृत

तत्कालोचितं सन्देशं स्वामिनोरङ्गारवतीमहासेनयो' सूचयितुं वत्सराजमुपगन्तुमिच्छन्तौ धात्री काञ्चुकीयश्च राजभवनद्वारं गतवन्तौ। वत्सराजे च वासवदत्तीयघोषवतीवीणाऽधिगमेन प्रियाविरहशोकसागरे मज्जति तन्निवेदनाऽनवसरेऽपि वासवदत्ताविषयकमेव निवेदनं तदीयमाकर्ण्य प्रतीहारो राजाऽन्तिकं तौ नेतुमन्वमन्यत। राजा च प्रतीहारीमुखेन दूतयोस्तयोरुपस्थितिवृत्तान्तमाकर्ण्य तदागमनात्पूर्वमेव पद्मावतीं तत्रोपास्थापयत्। 'किं नाम सन्दिष्टं स्या'दित्येवं चिन्तयत्येव पद्मावत्या समं भूपतौ, तदाज्ञानुसारं समुपस्थाय काञ्चुकीयेन कुशलप्रश्नपूर्वकं श्रीमन्महासेनेन कृतं विजयाभिनन्दनं श्रावितम्। धात्र्याऽपि समुपस्थितया कुशलानुयोगपुरःसरम् 'पूर्वमुज्जयिनीं प्रयातेन त्वया समं वासवदत्तां विवाहविधिना संयोजयितुमिच्छया त्वां सवासवदत्तं तत स्वां पुरीं प्रस्थितमभिलक्ष्य चित्रपटाऽऽलिखितचित्रयोर्युवयोर्विवाहः कृत्रिमः सम्पादित आवाभ्या'मिति देव्याः सन्देशं निवेद्य चित्रपटौ समर्पितौ। पद्मावती च वासवदत्तायाश्चित्रमिदं स्वान्तिकन्यस्ताऽऽवन्तिकासमानाकारं पश्यन्ती तद्विषये शङ्कमाना राज्ञश्चित्रे तदाकारसंवादोपलम्भेन यथार्थाकारत्वेनाऽनुमितां चित्रविन्यस्तां वासवदत्तामेव न्यासभूतां तामावन्तिकां मनसा निर्धार्य तद्विचारमग्ना सती वर्कितैतद्भावस्य राज्ञाऽनुरोधेन 'केनापि ब्राह्मणेन स्वात्मनो भगिन्येका प्रोषितभर्तृका मत्सन्निधौ न्यासीकृता स्वाकारविषये चित्रेणाऽनेन संवदती'ति रहस्यमुद्घाटयाम्बभूव। समुचितेऽस्मिन्नवसरे न्यासमात्मनो ग्रहीतुं तत्रोपस्थिते यौगन्धरायणे, 'ब्राह्मणभगिनी सा वासवदत्ता भवितुं नार्हती'ति पूर्वं सम्भावितवतो वत्सराजस्यापि तदानीमन्तिके समुपस्थापितायास्तस्या स्वरूपाकलनेन सञ्जातायां तत्र महासेनपत्नीत्वसम्भावनायाम्, धात्रीकाञ्चुकीययो साक्षित्वे राजानुमतिकारितन्यासप्रत्यर्पणकाले तत्स्वरूपदर्शनाद् 'वासवदत्तैवेय'मित्येवं धात्री वचनमुदीरयाञ्चकार। राज तु तद्वचनं निशमयन्निजाज्ञयाऽपनीतावगुण्ठनां तां प्रियतमां वासवदत्तामेव पश्यन् यौगन्धरायणं तां नेतुं न्यषेधत्। तदानीमवसरमुद्वीक्ष्य यौगन्धरायणः कपटवेषमपनीय स्वस्वरूपं तथ्यमात्मनः प्रकटयंस्तदौपयिकरहस्यार्थनिवेदनेन तत्र स्वापराधसम्भावनया स्वामिनं राजानं तदर्थं क्षमां प्रार्थयत। राजाज्ञया च यौन्धरायणेन स्वकर्तृकवासवदत्तापनयनतन्न्यासीकरणकारणे प्रतिपादिते राजकृतेन सर्वेषामुज्जयिनीगमनप्रस्तावेन समं भरतवाक्यं प्रदर्शयन् कविर्नाटकीयमखिलं संविधानकं सुचारुरूपेणोपसंहृतवानिति।

स्वप्नवासवदत्त का कथासार।

श्रीमान् भास कवि ने अपने समय में प्रसिद्ध ऐतिहासिक कथानक का आश्रय लेकर यह स्वप्नवासवदत्त नामक नाटक रचा। यह कथा छन्दोबद्ध बृहत्कथामञ्जरी तथा कथासरित्सागर नामक संस्कृत ग्रन्थ में उपलब्ध है। भवभूति कवि का उत्तर—रामचरित जैसे महावीर—चरित का उत्तरार्ध है वैसे ही प्रकृत नाटक भी उक्त कवि के प्रतिज्ञा—यौगन्धरायण का उत्तरार्ध ज्ञात होता है। इस नाटक के प्रत्येक अङ्क का कथाभाग 'कथासार' नाम से संक्षेप में विद्यार्थियों के उपयोग के लिये यहाँ दे दिया जाता है। प्रकृत ग्रन्थकार महाकवि का परिचय आदि जो कुछ उल्लेखनीय है, वह सब भूमिका में लिखा गया है, वहीं से पढ़ लीजिये। इतना कह कर कथासार प्रारंभ किया जाता है।

प्रथमाङ्क—

पहले पहल सूत्रधार आकर बलरामजी की भुजाओं से लोगों का पालन रूप आशीर्वाद कह कर युक्ति से नाटक के प्रधानपात्र उदयन, वासवदत्ता, पद्मावती, वसन्तक आदियों की भी सूचना देकर सामाजिकों से कुछ कहना ही चाहता है कि नेपथ्य में मगधराजकन्या के भृत्यों द्वारा तपस्वियों के हटाने की सूचना कर आप रंगभूमि से चला जाता है। बाद सिपाहियों द्वारा तपस्वियों का हटाना, आवन्तिका के वेष में रहनेवाली वासवदत्ता के साथ उदयन के मन्त्री यौगन्धरायण का परिव्राजक के वेष में आकर शहर की तरह वन में भी 'हटो बढो' का झगडा सुन अपना इसमें अपमान समझ कर दुःखी होनेवाली वासवदत्ता को समझा बुझाकर कंचुकी के मना करने से सिपाहियों के चले जाने के बाद, आश्रम—निवासिनी महाराज दर्शक की माता महादेवी के पास पहुँच कर प्रणाम कर आशीर्वाद पाकर घर के लिये लौटती हुई भी आज महाराज की भगिनी पद्मावती इस तपोवन में ठहरेंगी इस खबर को पाकर, और 'यही पुष्पकभद्र आदि ज्योतिषियों द्वारा निश्चित महाराज उदयन की भावी स्वामिनी है' इसे हृदय में विचार कर, अपना काम इससे निकलेगा ऐसा समझते हुए, तापसी को प्रणाम कर उससे वहाँ रहने को अनुज्ञात हुई—तपस्वियों की इच्छित वस्तु कमंडल आदि देने की इच्छा रख कर घोषणा करवाने वाली—पद्मावती से मौका जान कर अपनी बहन का नाता वासवदत्ता से जोड़ उसका कुछ दिनों तक छिपी तौर से वहाँ पद्मावती के हाथ रक्षा का भार सौंपना चाहते हुए यौगन्धरायण

ने उस विषय की प्रार्थना की। उसने भी उसे मान लिया। वासवदत्ता को सौंप कर यौगन्धरायण जाना ही चाहता था कि एक ब्रह्मचारी आकर विश्राम कर आतिथ्य पाता है, अनन्तर पूछे जाने पर कहता है कि—'वत्सदेश मे एक लावाणक गांव है, वहां पर वेदों का अर्थानुसधान करते हुए मै रहता था। एक दिन वहाँ के राजा उदयन के मृगया के लिये जाने पर गांव मे आग लगने से अवन्तिराज की तनया रानी वासवदत्ता जल गई, उसी समय रानी को बचाने की कोशिश में पड कर यौगन्धरायण भी उसी आग मे जल कर स्वाहा होगया। शिकार से लौटने पर जब राजा को इसका पता चला, तो एकाएक उन्होंने उसीमें प्राण देना चाहा, पर मन्त्रियों ने बड़े प्रयत्न से उन्हे रोका। बाद वे बार २ मूर्छित होते थे, किंतु रुमण्वान् मन्त्री के प्रयत्न से ठिकाने पर आये। राजा का वहां रहना विरह को बढानेवाला अत एव अनुचित जान मन्त्री उन्हे अन्यत्र ले गये। ऐसी दशा में मै भी वहां से चल पड़ा'। इतना कह आज्ञा लेकर ब्रह्मचारी के चले जाने पर यौगन्धरायण ने भी जाने की प्रार्थना कर पद्मावती से आज्ञा पा ली और वहां से वह भी चला गया। पद्मावती ने तापसी से अनुरूप पति की प्राप्ति का आशीर्वाद प्राप्त कर अपने सब परिवार तथा वासवदत्ता के साथ शाम होने के कारण निवास स्थान की ओर प्रस्थान किया।

द्वितीयाङ्क—

आरम्भ में एक दासी आती है और पता लगाकर 'माधवीलतामण्डप के पास पद्मावती गेंद खेल रही है' इसे सूचित करती है। अनन्तर सपरिवार पद्मावती और वासवदत्ता के गेंद के खेल से थक जाने के कारण उस खेल के खतम करने पर, धीरे २ आपस की बात चीत में 'तुम्हारे हाथ पराये से, वर मुख का देखती हूँ, महासेन की होने वाली बहू' इत्यादि वासवदत्ता द्वारा पद्मावती की चुटकियां ली जारही थी कि इसी प्रसंग में दासी ने अपनी मालकिन का वत्सराज उदयन के गुणों पर मुग्ध होना प्रकाशित किया। इसी बीच मे पद्मावती की उपमाता आकर सूचित करती है कि—पद्मावती का उदयन के साथ विवाह पक्का हुआ और उन्होंने वाङ्निश्चय भी कर लिया। बाद दूसरी दासी आकर 'आज ही विवाह की शुभ घटी है, अत शीघ्रता करिये' ऐसा कह कर त्वरा करने लगी। तब सभी लोग अन्त पुर चले गये।

तृतीयाङ्क--

पद्मावती के विवाह की खुशियां मनाने में लोग निमग्न थे—ऐसे अवसर पर अकेली चिन्ता में डूबी हुई वासवदत्ता मन बहलाने के लिये नजर—बाग में कुछ काल तक आ बैठी। एक दासी कुछ अभीष्ट फूलों को चुन कर खोजती हुई वासवदत्ता के पास पहुँची और उसने महारानी की यह आज्ञा सुनाई कि, मंगल—माला को जल्दी गूँथ देना, क्योंकि जामाता नहा रहे हैं। वासवदत्ता माला गूँथ रही है कि इतने में दूसरी दासी आकर और जल्दी कराकर माला लेकर पहली दासी के साथ निकल जाती है। वासवदत्ता फिर चिंतित हो अन्य कोई उपाय न पाकर सोने के लिये जाती है।

चतुर्थाङ्क—

क्रम से विदूषक उदयन-विवाह से आनन्दित होते हुए भी अपच के कारण आत्मीय दुःख को सखी के भाषण में प्रकट करता है। पद्मावती अपनी दासी और वासवदत्ता के साथ नजर-बाग में जा पहुँचती है, दासी—द्वारा कुछ शेफालिका के फूलों को चुनवाती है, बाद कुछ प्रियतम के मनो—विनोदार्थ बिखरे हुए पड़े रहने देती है। फिर धीरे २ बातचीत के छिड़ जानेपर वत्सराज उदयन के गुणों में पद्मावती का प्रेम प्रकाशित होता है। माधवी—लता—मंडप के पास पद्मावती की खोज में आये हुए राजा तथा विदूषक के परस्परालाप में 'पद्मावती सब गुणों से प्यारी होने पर भी वासवदत्ता की स्मृति नहीं जाती' इत्यादि शब्द राजा के मुख से निकलते हैं। इसी प्रसङ्ग में राजा की आँखों से आँसू निकलते हैं, विदूषक मुख धोने के लिये पानी लाने जाता है। वासवदत्ता आदियों के कहने से पद्मावती राजा के निकट जाती है और विदूषक के आनेपर उससे राजा के आँसू का कारण पूछती है। विदूषक फूलों की धूलि का गिरना बता कर रानी—द्वारा राजा का मुख धुलवा कर समय—सूचकता के साथ मगध-राज के पास चलना राजा को आवश्यक बताकर उसके लिये उत्साहित करता है। और राजा भी वहां जाने के लिये उद्यत होते हैं।

पञ्चमाङ्क—

पद्मिनिका नाम की दासी आकर पद्मावती के सिर-दर्द की खबर वासवदत्ता को देने के लिये मधुकरिका नाम की अपनी सखी से कहती है और विदूषक

के द्वारा राजा को भी इस बात का पता देने के लिये विदूषक को खोज तथा पाकर उसको इस विषय की सूचना देती है। वासवदत्ता के चिन्तन से व्याकुल राजा भी विदूषक से पद्मावती की अस्वस्थता का वृत्तान्त पाकर उसके साथ समुद्रगृह-नामक पद्मावती के शयनागार में गये और वहां पद्मावती को न पाकर उसकी प्रतीक्षा में उसी शय्या पर बैठ गये। बाद सोना चाहते हुए उन्हें, नींद को रोकने के लिये अपनी आज्ञा से विदूषक के छेड़े हुए कथा प्रसङ्ग से उज्जयिनी का नाम सुन, वासवदत्ता का स्मरण फिर हो उठा और उसी विचार में नींद भी आगई। राजा को निद्रावश हुए देखकर विदूषक भी वहां से चला गया। इस अवसर पर पद्मावती का हाल पाकर वासवदत्ता वहां आई और वस्त्र से आवृत-शरीर-वाले राजा को पद्मावती समझ उसी शयन पर बैठ गई। तथा वासवदत्ता-स्मरणवासना की महिमा से उसी विषय का स्वप्न देख बड़बड़ाते हुए राजा की तदुचित उत्तरों से क्षणभर सम्भावना कर, शय्या के नीचे लटकते हुए प्रिय के हाथ को शय्या पर रख अपने स्वरूप के प्रकाशित होने के डरसे वहां से चली गई। उस के हाथ का स्पर्श पाकर राजा उठे और त्वरा से जाती हुई उसे स्पष्ट रूप से न देख कर भी वासवदत्ता ही समझे। बाद वहां उपस्थित हुए विदूषक से उसी स्वप्न के विषय में वार्तालाप करने लगे और एकाएक आये हुए महाराज दर्शक के भेजे कञ्चुकी से 'युद्ध की सब तैयारियाँ हो गई हैं, अब आप अपने राज्य का अपहरण करनेवाले आरुणि नामक शत्रु पर चढ़ाई करिये' इस प्रकार सन्देश पाकर युद्धोचित उत्साह दिखलाते हुए युद्ध के लिये वहांसे चल पड़े।

षष्ठाङ्क—

विजय पाये हुए राजा के अभिनन्दन तथा कुशल-प्रश्न के साथ, महाराज महासेन और महारानी अङ्गारवती के दिये हुए उस समय के योग्य सन्देश की सूचना करने के लिये कञ्चुकी और धाई राज-महल के द्वार पर पहुँचे। वासवदत्ता की घोषवती नामक वीणा पाने से प्रियाविरह-रूपी शोकसागर में राजा के मग्न रहते, खबर करने का मौका न होते हुए भी 'वासवदत्ता के विषय का ही कुछ निवेदन करना है' ऐसा सुन प्रतीहारी इन्हें राजा के पास ले जाने में सहमत हुई। प्रतीहारी के मुख से इन दो दूतों की उपस्थिति का वृत्तान्त सुन उनके आने से पहले ही राजा ने पद्मावती को वहां बुला लिया। 'क्या सन्देश भेजा होगा' इस प्रकार राजा और रानी पद्मावती सोच ही रहे थे कि राजा की आज्ञा

से उपस्थित हो कञ्चुकी ने मालिक की तरफ से कुशल प्रश्न करते हुए विनयों अभिनन्दन सुनाया। धाई भी वहाँ उपस्थित हुई और महारानी के किये कुशल-प्रश्न के साथ 'जब तुम उज्जयिनी आए तब तुम से वासवदत्ता का विवाह कराना हम लोग चाहते थे, किन्तु वासवदत्ता के साथ तुम्हें अपने नगर में देख तुम दोनो का चित्र चित्र-पट पर खिचवा कर नकली विवाह कराया' एवं सन्देश निवेदन कर उस धाई ने ये दो चित्र राजा को समर्पित किये। पद्मावती ने वासवदत्ता के इस चित्र को, अपने पास धरोहर के रूप में रक्खी हुई आवन्तिका की आकृति के समान, समझ कर इस विषय में शङ्का करती हुई, राजा के चित्र ठीक उनके आकार से मिलता देख 'यह वासवदत्ता का चित्र भी वासवदत्ता के आकार से मिलता होगा' ऐसा अनुमान करती हुई, उस आवन्तिका को वासवदत्ता ही हृदय से निश्चित कर उसी विचार में मग्न हो गई। उसको विचार मग्न देख राजा ने उसका कारण पूछा। बाद उसने राजा के अनुरोध से 'किसी ब्राह्मण ने पति से वियुक्त अपनी बहन को मेरे पास धरोहर रक्खा है, वह वासवदत्ता के चित्र से मिलती जुलती है' इस रहस्य को वतला दिया। उचित समय देख धरोहर रक्खी हुई अपनी बहन को लेने के लिये यौगन्धरायण वहाँ आ पहुँचा। राजा 'ब्राह्मण की वहन यह वासवदत्ता हो नहीं सकती' ऐसा समझते थे किन्तु बाद वहाँ लाई हुई उसके स्वरूप का पता पाकर 'यह वासवदत्ता ही है' ऐसा उन्हें विश्वास होगया। धाई और कञ्चुकी को साक्षी बनाकर राजा की अनुमति से वह धरोहर उसके मालिक को लौटाई जाने लगी, उस समय उसका रूप देखकर 'यह तो वासवदत्ता है' ऐसा धाई बोल उठी। राजा ने इस वचन को सुन अपनी आज्ञा से उसका घूँघट हटवाया और इसे अपनी प्रिया वासवदत्ता ही देख यौगन्धरायण को उसके लेजाने से रोका। इस समय मौका देखकर यौगन्धरायण ने अपना बनावटी वेष हटाकर असली स्वरूप प्रकाशित कर उस विषय के रहस्य का उद्घाटन किया और अपना अपराध समझ स्वामी से उसके लिये क्षमा माँगी तथा राजा की आज्ञा से, वासवदत्ता को राजा के पास से हटाने और पद्मावती के पास धरोहर रखने का कारण बतलाया। इसके अनन्तर राजा के किये हुए सब के उज्जयिनी जाने के प्रस्ताव के साथ भरत-वाक्य दिखला कर कवि ने सुचारु-रूप से नाटकीय विषय को समाप्त किया।

॥ श्री. ॥

सुभाषितग्रन्थेषु भासकर्तृकतया समुद्धृतानां

पद्यानां सूची ।

अस्या ललाटे रचिता सखीभिर्विभाव्यते चन्दनपत्रलेखा ।
आपाण्डुरक्षामकपोलभित्तावनङ्गबाणव्रणपट्टिकेव ॥

कपोले मार्जारी पय इति कराँल्लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी सङ्कलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताऽप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो ! विप्लवयति ॥

तीक्ष्णं रविस्तपति नीच इवाऽचिराढ्यो
शृङ्गं रुरुस्त्यजति मित्रमिवाऽकृतज्ञ. ।
तोयं प्रसीदति मुनेरिव चित्तमन्त.
कामी दरिद्र इव शोषमुपैति पङ्क ॥

दयितावाहुपाशस्य कुतोऽयमपरो विधि ।
जीवयत्यर्पित कण्ठे मारयत्यपवर्जित ॥

पेया सुरा प्रियतमामुखमीक्षणीयं
ग्राह्य स्वभावललितो विकटश्च वेपः ।
येनेदमीदृशमदृश्यत मोक्षवर्त्म
दीर्घायुरस्तु भगवान् स पिनाकपाणि· ॥

शार्ङ्गधरपद्धतौ ।

दग्धे मनोभवतरौ बालाकुचकुम्भसम्भृतैरमृतै ।
त्रिवलीकृताऽऽलवाला जाता रोमावली वल्ली ॥

प्रत्यासन्नविवाहमङ्गलविधौ देवार्चनव्यस्तया
दृष्ट्वाग्रे परिणेतुरेव लिखिता गङ्गाधरस्याकृतिम् ।
उन्मादस्मितरोमहर्षजितरसैर्गौर्या कथञ्चिच्चिराद्
व्युदस्तोवरनाथ प्रिये विनिहित. पुष्पाञ्जलि· पातु व· ॥

विरहिवनितावक्त्रौपम्यं बिभर्ति निशापति-
गलितविभवस्याज्ञेवाऽद्य द्युतिर्मसृणा रवेः ।
अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपा-
दसरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः ॥

सदुक्तिकर्णामृ

कठिनहृदये ! मुञ्च क्रोधं सुखप्रतिघातकं
लिखति दिवसं यातं यातं यमः किल मानिनि ! ।
वयसि तरुणे नैतद्युक्तं चले च समागमे
भवति कलहो यावत् तावद् वरं सुभगे ! रतम् ॥

कृतककुतकैर्मायासत्यैस्त्वयाऽस्म्यतिवञ्चिता
निभृतनिभृतैः कार्यालापैर्मयाप्युपलक्षितम् ।
भवतु विदितं नेष्टाहं ते वृथा परिखिद्यसे
ह्यहमसहना त्वं निःस्नेहः समेन समं गतम् ॥

दुःखार्ते मयि दुःखिता भवति या हृष्टे प्रहृष्टा तथा
दीने दैन्यमुपैति रोषपरुषे पथ्यं वचो भाषते ।
कालं वेत्ति कथाः करोति निपुणा मत्संस्तवे रज्यति
भार्या मन्त्रिवरः सखा परिजनः सैका बहुत्वं गता ॥

बाला च सा विदितपञ्चशरप्रपञ्चा
तन्वी च सा स्तनभरोपचिताङ्गयष्टिः ।
लज्जां समुद्वहति वा सुरतावसाने
हा ! कापि सा किमिव किं कथयामि तस्याः ॥

सुभाषितावल्याम्

यदपि विबुधैः सिन्धोरन्तः कथञ्चिदुपार्जितं
तदपि सकलं चारुस्त्रीणां मुखेषु विलोक्यते ।
सुरसुमनसः श्वासामोदे शशी च कपोलयो-
रमृतमधरे तिर्यग्भूते विषं च विलोचने ॥

सूक्तिमुक्तावल्याम्

॥ श्रीः ॥

स्वप्नवासवदत्तीयानां पात्राणां परिचयः ।

सूत्रधारः	—	नाटकसञ्चालकः ।
भटौ	—	पद्मावतीसेवकौ ।
यौगन्धरायणः	—	राज्ञः प्रधानमन्त्री ।
वासवदत्ता	—	राज्ञः प्रधानमहिषी, आवन्तिकावेषधारिणी प्रद्योतराजकुमारी च ।
काञ्चुकीयः	—	अन्तःपुरस्थो भृत्यः महाराजदर्शकस्य, महाराजमहासेनस्य रैभ्यनामा च ।
चेटी	—	पद्मावतीपरिचारिका ।
तापसी	—	काचिदाश्रमस्था स्त्री ।
पद्मावती	—	राज्ञो द्वितीया महिषी ।
ब्रह्मचारी	—	कश्चिच्छात्रो लावाणकग्रामवासी ।
धात्री	—	(उपमाता) पद्मावत्याः, वासवदत्तायाश्च वसुन्धराख्या ।
विदूषकः	—	वसन्तको नाम राजमित्रम् ।
राजा	—	उदयनो नाम वत्सदेशाधिपतिः ।
पद्मिनिका मधुकरिका	—	पद्मावत्याः सेविके ।
प्रतीहारी	—	द्वारपालिका विजयाख्या ।

कथाप्रसङ्गोद्धृतनाम्नां पात्राणां परिचयः ।

अङ्गारवती	—	अवन्तिराजमहिषी वासवदत्ताजननी
अवन्तिसुन्दरी	—	काचन यक्षी ।
आरुणिः	—	उदयनस्य शत्रुः ।
कुञ्जरिका	—	पद्मावत्याः सेविका ।
गोपालकः	—	प्रद्योतस्य पुत्रः ।
दर्शकः	—	मगधदेशाधीश्वरः ।
पालकः	—	प्रद्योतस्य द्वितीयः पुत्रः ।
पुष्पकः	—	आदेशिकः ।
प्रद्योतः	—	महासेनाभिधोऽवन्तीश्वरः ।
ब्रह्मदत्तः	—	काम्पिल्येश्वरः ।
भद्रकः	—	आदेशिकः ।
महादेवी	—	मगधराजमाताऽऽश्रमवासिनी ।
रुमण्वान्	—	वत्सदेशस्य सेनापतिः, राज्ञो मन्त्री च ।
विरचिका	—	उदयनस्य काचित्प्रेयसी ।

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीभासप्रणीतं

स्वप्नवासवदत्तं

नाम

नाटकम्

प्रवोधिनीव्याख्यया हिन्दीभाषानुवादेन च सहितम् ।

[नान्द्यन्ते तत प्रविशति सूत्रधार ।]

श्रीमद्विल्लीवेष वर्हविभूष करोल्लसद्धनुषम् ।
शरण गुञ्जाहार पर प्रकाश प्रपद्यतां चेत ॥ १ ॥
सविदानन्दजनन वन्दे किमपि तुन्दिलम् ।
प्रत्यूहव्यूहदमन धाम सिन्दूरसुन्दरम् ॥ २ ॥

तत्र भवान् भासकविर्लोकानुरञ्जनाय 'स्वप्नवासवदत्ता'ख्य नाटक प्रारिप्सुर्भूमिकामारचयति—नान्द्यन्ते तत इत्यादिना । तत्र तावत् नाटक नाम "नाटक ख्यातवृत्त स्यात्पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विलासद्धर्यादिगुणवद् युक्त नानाविभूतिभि । सुखदु खसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम् ।" इत्यादिसाहित्यदर्पणोक्तलक्षणलक्षितम् । प्रारम्भे हि विघ्नविघातकप्रयोजन मङ्गलं नितरामावश्यक नाटकीयरचनानियमप्राप्त च कर्तव्य प्रथममुद्दिशन् कवि'र्नान्दी'ति समारब्धवान् । तत्र का नाम

बन्दौ श्रीगणनाथ को प्रणतभक्तपरिपाल ।
सुसपनवासवदत्त की भाषा करहुँ रसाल ॥
(मङ्गल—गानवादन के बाद सूत्रधार का आना)

सूत्रधारः—

उदयनवेन्दुसवर्णावासवदत्तावलौ बलस्य त्वाम् ।

नान्दी १ नन्दयति हर्षयति देवादीनिति नान्दी, स्तुतिरूपेत्यर्थ । तस्याश्च लक्षण मुक्तवान् दर्पणे विश्वनाथः—"आशीर्वचनसयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देव द्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति सज्ञिता ॥" इति । तस्या अन्ते समाप्तौ, नान्दी विधानानन्तरमित्यर्थ । तत इति । नान्द्या च नेपथ्य एवावसिताया, तत तस्मात् स्थलात् नेपथ्यादिति यावत् । अथवा ततो नाम नान्दीविधानाऽव्यवहितो-त्तरकाल इति । तसिल्प्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् सप्तम्यर्थाश्रयणम् । प्रविशति रङ्गमञ्च समागच्छति । कस्यात्र प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह—सूत्रधार इति । सूत्र-धारस्तु नाटकीयपदार्थानुष्ठानसविधानकादिकार्यनिर्वाहकुशल । सूत्र नाटकबीज तत् धारयति वहति उपन्यस्यतीत्यर्थ । तथाच तल्लक्षण केनाप्येवमभिहितम्—"नाटयस्य यदनुष्ठान तत् सूत्र स्यात् सबीजकम् । रङ्गदैवतपूजाकृत् सूत्रधार इहोदित ॥" इति ।

नाटके सर्वत्रैव यस्योक्ति प्रदर्शनीयत्वेनाभिमता भवति तदुल्लेखपुर सर केवलमेवं(—)वक्ररेखारूप चिह्न तत्पुरस्तात् प्रदीयत इति तेन तदुक्तिर्ज्ञेया । यथा सूत्रधार —इति । सूत्रधार कथयतीति तदर्थ ।

सूत्रधारेण स्थापकेन वा वस्त्वादिनिर्देश कार्य इति नाटकनियमस्यावश्याभ्युप-गम्यत्वेन "सूचयेद्वस्तु बीज वा मुख पात्रमथापि वा" इत्युक्तदिशा प्रधानपात्रनाम-धेयसूचनपुर सर मङ्गल निबध्नन् निर्विघ्नपरिसमाप्तिकाम कवि पदविन्यासकौश-लेन सूत्रधारद्वारा पात्रोपक्षेपरूप वस्त्वशनिर्देश समाचरति—उदयेति । उदय-नवेन्दुसवर्णौ, उदये उदयकाले यो नवो नूतनो बाल इति यावत् इन्दु चन्द्रमा तेन समानो वर्णो ययोस्तौ औदयिकचन्द्रसदृशकान्तिमन्तौ, आसवदत्ताऽबलौ आसवेन मद्येन दत्तमुत्पादितमबल बलाभावोऽलसता याभ्यामेवम्भूतौ मद्यपानजनितशैथिल्य-भावभाजौ, पद्मावतीर्णपूर्णौ, पद्मस्य कमलस्य अवतीर्णमवतार , भावे क्त , तेन पूर्णौ परिपूर्णौ कमलरूपेण समुपस्थितौ कमलतुल्यौ कोमलावित्यर्थ , वसन्तकम्रौ, वसन्त

सूत्रधार—तत्काल उदित होनेवाले चन्द्रमा के सदृश कान्तिवाली, मदिरापान से आलस्य

पद्मावतीर्णपूर्णौ वसन्तकम्रौ भुजौ पाताम् ॥ १ ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये ! किन्नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते ! अङ्ग ! पश्यामि ।

इव कम्रौ मनोहरौ शोभावहत्वात्, वलस्य वलरामस्य, भुजौ बाहू, 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः'रित्यमरः, त्वा नाटकावलोकनकुतूहलेनोपस्थितं सामाजिकवर्गमित्यर्थः, पातां रक्षताम्। पातेर्लोट प्रथमपुरुषद्विवचने रूपम्। कवेः पदरचनाचातुर्यविधया उदयन–वासवदत्ता–पद्मावती–वसन्तकानां मुख्यपात्राणां सूचनादत्र मुद्रालङ्कारः । तल्लक्षणं च–"सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः"। इति। आर्यावृत्तमिदम्। तल्लक्षणं यथा श्रुतबोधे—"यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥" इति ॥ १ ॥

इदानीं सूत्रधारः प्रधानपात्रनामधेयसूचनसहचरितं मङ्गलं निबध्य प्रकृतनाटकीयकथावस्तुसूचनोपक्रमं प्रतिजानान आह—**एवमिति** । आर्यमिश्रान् कुलशीलाद्यार्यगुणसम्पन्नान् श्रेष्ठान् सामाजिकानित्यर्थः, एवं बुद्धिस्थेन वक्ष्यमाणेन वा प्रकारेण, विज्ञापयामि निवेदयामि। नाटकावलोकनकौतूहलेन समुपस्थितानां सामाजिकसहृदयानाम् अभिधास्यमानविषयया मनोऽनुरञ्जयामीति भावः । तदानीमेव नेपथ्ये स्ववर्गीयजनोत्थापितं कमपि शब्दविशेषं निशम्य तदर्थं जानन्नप्ययमज्ञानमभिनयति—**अये** इति। आश्चर्याभिनयसूचकमव्ययमिदम्। किन्नु खलु किं नामेदं, किं कारणं वेत्यर्थः, मयि सूत्रधारे, विज्ञापनव्यग्रे निवेदनोन्मुखे सति, सामाजिकान् प्रति कथावस्तु विज्ञापयितुं मनसि कृतविचारे सतीत्यर्थः, शब्द इव श्रूयते कुतोऽपि कोऽपि ध्वनिरिवाकर्ण्यते। 'किंनाम कीदृशोऽय'मिति विशेषाकारेणाऽनिश्चितं कमपि शब्दमहं शृणोमीत्यर्थः । अङ्ग भो, पश्यामि जानामि, दृशेर्ज्ञानार्थत्वादयमर्थः । कुतस्त्यः कीदृशोऽयं शब्द इति निश्चिनोमीत्यर्थः ।

होनेवाली, साक्षात् कमल के समान भासमान, वसन्तकाल के सदृश सौन्दर्यपरिपूर्ण बलराम (दाऊ) जी की भुजायें आपका (दर्शकों का) रक्षण करें ॥ १ ॥

आप सज्जनों से मेरा यह विज्ञापन है कि— ऐं ! यह शब्द, जब कि मैं आप लोगों से कुछ कह रहा हूँ, इसी समय कहाँ से सुनाई पड़ रहा है। अच्छा देखता हूँ।

[नेपथ्ये]

(क) उस्सरह उस्सरह अय्या ! उस्सरह ।

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

भृत्यैर्मगधराजस्य स्निग्धैः कन्यानुगामिभिः ।

(क) उत्सरतोत्सरतार्या ! उत्सरत ।

नेपथ्ये तमेव शब्दाकारमाह—**उस्सरहेत्यादि** । त्रिरुक्तिस्त्वराविशेषं द्योतयति । उत्सरणमपसरणम् । 'ननु भो ! इत स्थानात्तूर्णमपसरत । मध्येमार्गं न स्थातव्य'मित्येव लोकानामपसारणम् । नेपथ्य च नाटकीयपात्राणां तत्तद्वेषभूमिकाग्रहणसाधन स्थानम् ।

पूर्वोक्त शब्दविशेष श्रुत्वाह सूत्रधार—**भवत्विति** । भवतु अस्तु, शब्द इति शेष । नेपथ्यसमुत्थोऽयमपरोक्षोऽप्यस्तु नाम शब्द, विज्ञातम् किंविध कस्याय शब्द इति मया तर्कितमित्यर्थ ।

तदेवाह—**भृत्यैरिति** । स्निग्धै स्नेहपूर्णै आप्तैर्विश्वस्तैरित्यर्थ, अत एव कन्यानुगामिभि, अनुगन्तु शीलमेषां तेऽनुगामिन परिचारका, 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये, इति ताच्छील्ये णिनि, कन्याया कुमार्या पद्मावत्या अनुगामिनस्तै पद्मावतीपरिचारकैरित्यर्थ । उत्सारणाकारिणां भृत्यानां पुरोयायित्वस्यौचित्यादत्र पश्चाद्गमनकारितारूपलक्षणलक्षितेनाऽनुगामिपदेन परिचारकरूपोऽर्थो लक्ष्यते । तेनानुगामिशब्दोऽय लाक्षणिको मन्तव्य । अत एव 'कन्यामनुगन्तुं शीलमेषा'मिति नात्र विग्रह का । मगधराजस्य मगधदेशाधीश्वरस्य दर्शकस्य, 'मगधानां राजे'ति राजान्तात्तत्पुरुषाट्टच्, भृत्यै सेवकै भटैरिति यावत्, तपोवनगत

(नेपथ्य में)

हटो, हटो लोगो, हटो ।

सूत्र०—अच्छा, मालूम हुआ ।

कन्या का अनुयायी मगधराज का प्रिय सेवकवर्ग तपोवन में रहनेवाले सभी लोगों को

धृष्टमुत्सार्यते सर्वस्तपोवनगतो जनः ॥ २ ॥

[निष्क्रान्त ।]

स्थापना।

आश्रमस्थ , सर्व सकलो वालवृद्धादि , जनस्तापसलोक , धृष्टं नि शङ्कं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् , उत्सार्यते दूरीक्रियते मार्गमध्यादपसार्यत इत्यर्थ । कर्मणि प्रयोगोऽयम् । उत्सारणायां धृष्टत्व चात्र भृत्यानां प्रभुनिदेशवशवर्तिनामस्वतन्त्राणां युज्यत एव । पद्मावतीप्रवेशसौकर्योपयोगिनीय तापसजनोत्सारणा भटैराचर्यमाणा नेपथ्ये प्रवर्तते, तस्या एव शब्दोऽस्य श्रूयमाणोऽस्तीति सूत्रधारस्योक्तेराशय । अनुष्टुव् वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा **श्रुतबोधे**—"श्लोके षष्ठ गुरु ज्ञेय सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्हस्व सप्तम दीर्घमन्ययो ॥" इति ॥ २ ॥

निष्क्रान्त इति। एव भाविन पात्रप्रवेश ससूच्य कृतकार्य सूत्रधारो रङ्गान्निर्गतोऽभूदित्यर्थ ।

स्थापनेति। सूत्रधारकृत प्रस्तावोऽय, प्रारप्स्यमानस्य कथावस्तुन स्थापनात्, प्रस्तावनापरपर्याया स्थापनेत्यभिधीयते **नाट्यशास्त्रकारैः**। आमुखमप्येतस्या एव नामान्तरम् । तथाच **साहित्यदर्पणे विश्वनाथकविराजः**—"नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण सहिता सलाप यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यै स्वकार्योत्थै प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथ । आमुख तत्तु विज्ञेय नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥" इति। अन्यत्र च प्रस्तावनास्वरूपमित्थमुपवर्णितम्—"विधेर्यथैव सङ्कल्पो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य प्रवन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥" इति । पञ्चविधासु प्रस्तावनाभिदासु प्रवर्तकाभिधाऽत्र प्रस्तावना। तथाच तल्लक्षणमपि **साहित्यदर्पणे**—काल प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् । तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्तकम् ॥" इति ।

दिठाई से हटा रहा है ॥ २ ॥

(सूत्रधार जाता है)

प्रस्तावना समाप्त ।

[प्रविश्य]

भटौ—(क) उस्सरह उस्सरह अय्या ! उस्सरह ।

[ततः प्रविशति परिव्राजकवेषो यौगन्धरायण आवन्तिकावेषधारिणी वासवदत्ता च

यौगन्धरायणः—[कर्णं दत्त्वा] कथमिहाप्युत्सार्यते ?

कुतः—

धीरस्याश्रमसंश्रितस्य वसतस्तुष्टस्य वन्यैः फलै
मानार्हस्य जनस्य वल्कलवतस्त्रासः समुत्पाद्यते ।

(क) उत्सरतोत्सरतार्या ! उत्सरत ।

साम्प्रतं सूत्रधारसूचनानुसारम् उत्सारयतो भटद्वयस्य प्रवेशमाह कवि-**प्रविश्येति** । उस्सरहेत्यादि नेपथ्यसमुद्भूतस्य तस्यैव शब्दस्याम्रेडनम् ।

तत इति । परिव्राजकवेष परिव्राजकस्येव वेषो यस्य स , काषायवस्त्रधारि सन्यासिसदृशवेषवानित्यर्थ । आवन्तिकावेषधारिणी, अवन्तिदेशोद्भवया स्त्रिया सदृश वेषं गृहीतवतीत्यर्थ । 'तत्र भव' इत्यर्थे 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठा'वित्यनेन काश्यादेराकृतिगणत्वकल्पनया अवन्तीशब्दाद् ञिठप्रत्यये ठस्येकादेशे ञित्वादादि वृद्धौ स्त्रीत्वे टापि 'आवन्तिके'ति रूपसिद्धि ।

कर्णं दत्त्वेति । श्रोत्र शब्दानुसारिण्या दिशोऽभिमुख कृत्वा, तच्छब्दश्रवण-मभिनीयेत्यर्थ । **कथमिति** । हन्त । शान्तेऽस्मिन्नाश्रमेऽपि तपस्विनामनुचित-मिदमुत्सारण क्रियत इत्यर्थ ।

'कुत' इति तस्यैव स्वरूपमुपदर्शयति—**धीरस्येति** । धीरस्य गम्भीरस्य

(दो सिपाहियों का प्रवेश)

दोनों सिपाही—हटो, हटो मार्यो ! हटो ।

(तब सन्यासी के वेष में यौगन्धरायण तथा अवन्तीदेश के लोगों के वेष में वासवदत्ता का प्रवेश)

यौगन्धरायण—(कान लगाकर) क्यों ? यहां भी हटाया जा रहा है । क्योंकि—धीर, आश्रमनिवासी, वन के फलों से सन्तुष्ट, वल्कलधारी सम्मान तथा पूजा के योग्य जनों

उत्सिक्तो विनयादपेतपुरुषो भाग्यैश्चलैर्विस्मितः
कोऽयं भो ! निभृतं तपोवनमिदं ग्रामीकरोत्याज्ञया ॥ ३ ॥

स्थिरचित्तस्य इन्द्रियार्थसुखोपभोगनिरपेक्षस्येत्यर्थः, आश्रमसंश्रितस्य आश्रमं तपोवनं संश्रितस्तस्य 'द्वितीया श्रिते'ति समासः, वसतः निवासं कुर्वतः तपोवनस्थस्येत्यर्थः, वन्यैः वने भवैरुत्पन्नैः, वनशब्दाद् भवार्थे यत्, फलैः, फलपदं चात्र साहचर्यात् कन्दमूले अप्युपलक्षयति, तथाच फलशब्दस्य कन्दमूलफलैरित्यर्थः, तुष्टस्य सन्तोषं प्राप्तस्य, मानार्हस्य मानः सत्कारः तदर्हस्य तद्योग्यस्य आदरणीयस्येति यावत्, वल्कलवतः वल्कलमस्यास्तीति वल्कलवान् तस्य, 'तदस्यास्ती'ति मतुप्, वल्कलं वृक्षत्वक्, तां वसानस्येत्यर्थः । तपस्विनो हि वने सुलभैर्वल्कलैरेव स्वां तनूमाच्छादयन्ति। एतादृक्पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य जनस्य तापसलोकस्य, त्रासः समुत्सारणासमुत्थः कष्टः, समुत्पाद्यते उद्भाव्यते, भृत्यैरिति शेषः । तपोवनस्थास्त्यक्तसंसारास्तापसाः समुत्सारणपरैर्भृत्यैर्व्यर्थमेव क्लेश्यन्त इति भावः । अथवा प्रभुनिदेशपरतन्त्रैर्भृत्यैः किमपराद्धम्, सर्वोऽयमपराधः प्रभोरेवेति स एव वाच्य इत्याशयेनोत्तरार्धमाह—उत्सिक्त इति । भो रे इत्यनादरसूचनम् । उत्सिक्तः अतिक्रान्तमर्यादः, विनयात् अपेतपुरुषः, अत्र विनयपदं समस्तं युज्यते, विनयात् नम्रतायाः अपेताः अपगताः त्रष्टाः पुरुषाः भृत्यलक्षणा यस्य सः उद्धतभृत्य इत्यर्थः, चलैरस्थिरैः परिवर्तिभिः, भाग्यैरैश्वर्यशालित्वरूपैः, विस्मितो विशेषेण स्मितः अतिगर्वितः, विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यम्' इति कोषाद्विस्मयशब्दस्याश्चर्यार्थकत्वमिव 'दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' इति कोषप्रामाण्यात् स्मयतेर्दर्पार्थकत्वमपि युज्यते । कोऽयं को नाम प्रभुः, अयमिति सामान्यतो निर्देशात्तत्प्रभुनाम्नोऽनुपादानमत्राऽनादरमेव द्योतयति तस्य । आज्ञया 'उत्सारणां कुरुते'त्येवरूपेण स्वकीयादेशेन, निभृतं शान्तमिदं तपोवनं तापसाश्रममिमं, ग्रामीकरोति अग्रामं ग्रामं करोति, अभूततद्भावे च्विः, अग्रामरूपमपि ग्रामरूपतां नयतीत्यर्थः । समुत्सारणाऽऽज्ञया विरक्तांस्तापसान् भृशं

में भी ग्राम उत्पन्न किया जा रहा है। कौन ऐसा है, जिसके सेवक उद्धत हैं और जो स्वयं अभिमानी तथा अस्थिर भाग्यों पर घमण्ड करता है और अत्यन्त शान्त इस तपोवन को अपनी आज्ञा से गाँव बना रहा है ॥ ३ ॥

वासवदत्ता—(क) अय्य ! को एसो उस्सारेदि ?

यौगन्धरायणः—भवति ! यो धर्मादात्मानमुत्सारयति ।

(क) आर्य ! क एष उत्सारयति ?

क्षोभयन् स्वभावत शान्तमिद तपोवनमशान्तेनोद्धतग्राम्यजनप्रायेण ग्रामेण समानत प्रापयन् क एष मदान्धोऽनुचितमाज्ञापयतीति स्पष्टोऽर्थ । अत्र च भाग्यविशेषणीभूतेन 'चलै'रितिपदेन समम् अर्थादित्याक्षिप्त अपिशब्द सङ्गमनीय । ततश्चायमर्थ ध्वन्यते—भाग्यानि सदा कस्याप्येकरूपाणि नावतिष्ठन्ते, चक्रवत् तानि परिवर्तन्ते क्रमेण । एष तु किम्प्रभु साम्प्रतमैश्वर्यमदेनात्मन विस्मृत्य 'अस्थिरमिदमैश्वर्य' मित्यनवधारयन्नस्थिरैरप्यैश्वर्यसूचकै स्वीयैर्भाग्यैरित्यमवलिप्त इति महीयानस्य बुद्धेर्व्यामोह इति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् । तल्लक्षण यथा **वृत्तरत्नाकरे**-"सूर्याश्वैर्मसजस्तता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम् ॥" इति ॥ ३ ॥

ईदृगनुचित तपस्विनामुत्सारण सोढुमशक्नुवती 'उत्सारणकारी कस्तावदेष पुरुष' इति जिज्ञासया वासवदत्ता ब्रूते—**अय्येति** ।

भवतीति । पूजनीये । इत्यर्थ । त्यदादिगणपठितस्य भवतुशब्दस्य स्त्रियां सम्बुद्धिरियम् । भाधातोर्डवतुप्रत्यये स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप्प्रत्ययेन तत्सिद्धि । शत्रन्तस्य भूधातोर्नेद रूपम्, तत स्त्रिया 'भवन्ती'ति प्रयोगापत्ते । 'त्यदादे सम्बोधन नास्तीत्युत्सर्ग' इति तु प्रायोवाद । बीज चात्र तत्सम्बोधनाभावे तादृशप्रयोगप्राचुर्योऽनुपलम्भ एव । भाष्ये तु 'हे स, हे असौ' इति सम्बोधनान्त पद दृश्यते प्रयुक्तम् । अतो भवतुशब्दस्य त्यदादिगणपठितत्वेन तत सम्बुद्धिरियमसङ्गतेति न भ्रमितव्यम् । **य इति** । उचितकारितारूपाद्धर्मादात्मानमध पातयन्नेवाऽनुचितोत्सारणकारी पुरुषो विज्ञेय इत्यर्थ । तपस्विनामपसारणं नाम धर्मविरुद्ध कार्यम्, अतोऽस्थानेऽस्यायमुद्योग पापकैफल एवेति तात्पर्यम् ।

वासव०—आर्य ! यह कौन हटा रहा है ?

यौग०—आर्ये ! जो अपने को धर्म से हटाता है ।

वासवदत्ता--(क) अय्य ! ण हि एव्वं वत्तुकामा, अहं वि णाम उस्सारइदव्वा होमि त्ति ।

यौगन्धरायणः—भवति ! एवमनिर्ज्ञातानि दैवतान्यवधूयन्ते ।

वासवदत्ता— (ख) अय्य ! तह परिस्समो परिखेद ण उप्पादेदि, जह अअं परिभवो ।

यौगन्धरायणः-भुक्तोज्झित एष विषयोऽत्रभवत्या, नात्र चिन्ता

(क) आर्य ! नह्येव वक्तुकामा, अहमपि नामोत्सारयितव्या भवामीति ।
(ख) आर्य ! तथा परिश्रम: परिखेद नोत्पादयति, यथायं परिभवः ।

अय्येति । एव वक्तुकामा नास्मि, 'अहमप्युत्सारयितव्या भवामो'त्यस्मि वक्तुकामाऽहम्' इति सङ्गति । वक्तुकामेत्युभयान्वयि । वक्तु कामोऽभिलाषो यस्या सेति तदर्थ । 'तु काममनसोरपो'ति मकारलोप । नामशब्द प्रश्नार्थ । 'य किल धर्मोच्च्युत स एवोत्सारणकारी'ति वक्तु नोत्सहे, किन्तु 'कदाचिन्मामपि नायमुत्सारये'दिति शङ्कयैव तद्विषयिणी पृच्छाऽस्ति ममेति वाक्यार्थ । 'मृत्यैर्लोक-मुत्सारयन्ती पथि याऽहं पुरा गमनसुखमन्वभूवम्, सैवाहमन्येनोत्सारिता कथ-मीदृशीं तिरस्क्रियां सहिष्ये' इतीदम् अपिशब्देन सूच्यते ।

भवतीति । अनिर्ज्ञातानि स्वरूपतोऽनवगतानि, दैवतानि देवा, देव एव देवता देवतेव दैवतम्, स्वार्थिकतल्प्रत्ययान्तदेवताशब्दात् स्वार्थेऽण् । एव पूर्वोक्त-प्रकारेण, अवधूयन्ते तिरस्क्रियन्ते । दैवतशब्देन सहाऽपिशब्दो योजनीय आक्षेप-लभ्य । अपरिचितानां देवानामप्येवमनादरो भवति, भवत्या का कथेत्यर्थ । अनादरश्चाय गृहीतवेषान्तराया भवत्या स्वरूपस्याऽज्ञानादेवेति भाव ।

अय्येति । गमनपरिश्रमादधिक परिखिद्येऽधुनाऽमुनाऽपमानेनेत्यर्थ ।

भुक्तोज्झित इति । अत्रभवतीशब्द पूज्यार्थवाचक । एष विषय,

वासव०—आर्य ! मैं ऐसा कहना नहीं चाहती, क्या मैं भी हटाई जाऊँगी ?
यौग०—आर्ये ! पहिचान न होने से देवता भी तिरस्कृत होते हैं ।
वासव०—आर्य ! थकावट से वैसा खेद उत्पन्न नहीं होता है जैसा कि अपमान से ।
यौग०—आपको तो इसका पहिले ही से अनुभव है किन्तु आजकल छूटा हुआ है ।

कार्या । कुतः—

पूर्वं त्वयाप्यभिमतं गतमेवमासी-
च्छ्लाघ्यं गमिष्यसि पुनर्विजयेन भर्तुः ।
कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना
चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ॥ ४ ॥

मृत्याचरितलोकोत्सारणपूर्वं गमनमित्यर्थः । भुक्तोज्झित 'पूर्वं भुक्त पश्चा[उ]' इति मयूरव्यंसकादिसमास । पूज्यया भवत्याऽनुभूतपूर्वोऽयमुत्सारणाज्ञाप्रदान[ल] विषय साम्प्रत कार्यविशेषप्रच्छादितस्वस्वरूपया परित्यक्त, अतोऽनादरपात्र ज[ा] भवती । अत्र विषये चिन्तयाऽनया नात्माऽवमाननीयो भवत्येति ।

'कुत' इति चिन्ताया अनवसरत्वमेवाह—**पूर्वमिति** । पूर्वं पूर्वस्मिन् इ[ं] नगरावस्थानसमय इत्यर्थ । त्वयापि भवत्यापि, अनया पद्मावत्यैवेत्यपिशब्दार्थ एवमेतादृशम्, एतादृशत्व चात्र परिजनकर्तृकश्लाघापूर्वकत्व बोध्यम्, अभिम[त] मभीष्टम् इच्छानुरूपमिति यावत् क्रियाविशेषणमिदम्, गतमासीत् यातमासीत्[।] गमे कर्मणि क्त, मार्गरूप कर्म चात्र प्रसिद्धत्वान्नोक्तम्, कर्तुरनुक्तत्वात् 'त्वये[ति'] कर्तरि तृतीया । पुन भूय, भर्तु विपक्षापहृतराज्यस्योदयनस्य पत्यु, विज[ये]न सम्पत्स्यमानेन राज्यप्राप्तिलक्षणेन जयेन, श्लाघ्य परिजनै प्रशसनीय यथा स्यात्तथ[ा] गमिष्यसि यास्यसि । पद्मावतीय सम्प्रति 'इत इतो गच्छतु भवती'ति मार्गस्थ लोकोत्सारणपुर सर परिजनै कृतप्रशसा यथा यदृच्छया गच्छति, तथा पूर्वं नग[रे] वसन्ती राज्यसुखमनुभवन्ती परिजनाचरितसमुचितसमुदाचारा त्वमपि स्वेच्छ[या] गताऽऽसी । अग्रेऽपि पत्यौ विजयश्रिया समलङ्कृते सतीत्थमेव गमनसुतम[ं] भविष्यत्येव । अत कार्यगौरवादभ्युपगतमाधुनिकमीदृश वेषान्तरस्वीकृतिरू[प] दशाविशेषमभिजग्मुषी परिभवमात्मन सम्भाव्य मा तावदिदानीं विमनायस्वे[ति] भाव । उक्तमर्थं समर्थयते—**कालक्रमेणेति** । कालक्रमेण समयानुसार, प[रि]वर्तमाना विभिन्नरूपतां गच्छन्ती, एकरूपतया सर्वदाऽनवतिष्ठमानेत्यर्थ, जग[तः]

इसमें चिन्ता न करनी चाहिये। क्योंकि—

पहले आप भी इस प्रकार इच्छानुसार जाया करती थीं और फिर भी अपने पति

भटौ-(क) उस्सरह अय्या ! उस्सरह ।

[ततः प्रविशति काञ्चुकीयः ।]

(क) उत्सरतार्याः ! उत्सरत ।

लोकस्य, भाग्यपङ्क्तिः अदृष्टपरम्परा, चक्रारपङ्क्तिरिव चक्रस्य रथाङ्गस्य अराणां पङ्क्तिः श्रेणिरिव, गच्छति व्रजति । चक्रस्थनाभिनेम्योरन्तः सङ्घटिताः काष्ठखण्ड-विशेषा अराण्युच्यन्ते । यथा चक्रगतान्यराणि क्रमेणोपर्यधो गच्छन्ति दृश्यन्ते, तथा शुभान्यशुभानि जनस्य भागधेयान्यपि समयगत्यनुसारं विपरिवर्तन्त एवे-त्यद्य समयमहिमोद्भवं क्लेशमनुभवन्त्यापि समयगतिं प्रतीक्षमाणया त्वया न मनः खेदनीयमिति श्लोकार्थः । अमुमेवार्थमुद्घाटितवान् मेघदूते—'कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा, नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेणे'त्यनेन महाकविः श्रीकालिदासः। अत्र पूर्वार्धप्रतिपादितस्य विशेषस्योत्तरार्धप्रतिपादि-तेन सामान्येनार्थेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे–"उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥" इति । कतिचिन्महाशयास्तावदत्र भावार्थे विहितेन क्तप्रत्य-येन साधितस्य गतमित्यस्य गमनमित्यर्थम् अभिमतमिति च क्रियाशब्दं स्वीकृत्य 'गमनं त्वयाऽप्यभिमतमासी'दित्यर्थमाविष्कुर्वन्ति । गमिष्यसीति भविष्यत्कालिक-क्रियानुरोधेन गतमिति भूतकालिकीं क्रियामाश्रित्य तत्रैवार्थे स्वारस्यमौचित्यं च पश्यद्भिरस्माभिर्यथा व्याख्यातं तथा स्पष्टमेवोपरिष्टादिति ॥ ४ ॥

उस्सरहेति । पूर्ववद् भूयोऽपि तदेवोद्घोषणम् ।

अनुचितं तपस्विजनोत्सारणं वारंवारमाचरन्तौ विवेकाभाववन्तौ भटौ वारयि-ष्यतो विवेकशालिनः काञ्चुकीयस्य प्रवेशमाह—**ततः** इति । राज्ञो भृत्यविशेषः काञ्चुकीयश्च 'ये नित्यं सत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः

विजय होने पर सेवकों से प्रशमित होकर जाएँगी । क्योंकि समय के फेर से बदलनेवाली जगत् की भाग्यदशा पहिये की अरों की भाँति (ऊपर, नीचे) होती रहती है ॥ ४ ॥

दोनों सिपा०—हटो, लोगो ! हटो ।

(कञ्चुकी आता है)

काञ्चुकीयः—सम्भषक ! न खलु न खलूत्सारणा कार्या

पश्य—

परिहरतु भवान् नृपापवादं
न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ।

काञ्चुकीयास्तु ते मता ॥' इत्युक्तलक्षणलक्षित 'कञ्चुकी'ति प्रसिद्ध । एष राज्ञ सन्निधावन्त पुरे वा वर्तमानो वेत्रधर प्रायो यत्र तत्र नाटकेषु वृद्ध एव वर्ण्यते । काञ्चुकीयशब्दश्चाय कञ्चुकशब्दात् छण्प्रत्ययेन सिद्धो वेदितव्य । छ० 'आयनेयीनीयिय' इत्यादिना ईयादेशो णित्त्वादादिवृद्धिश्च । छण्प्रत्ययस्तु 'भक्ति' इत्यर्थे 'वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्य' इति गहादिगणपठितवार्तिकेन वेणुकादेराकृतिगणत्वान्निष्पद्यते । कञ्चुको भक्ति भज्य सेव्योऽस्येति तदर्थ ।

सम्भषकेति । इदम्य पूर्वोक्तयोरुत्सारयतोरेकतरस्य भटस्य नामधेयम् **न खल्विति** । खलुपद निश्चयार्थकम्, द्वौ नञौ निषेधदाढर्यं गमयत । उत्सारणमिदं सर्वथाऽनुचितम् अकार्यादस्मात्कार्याद्विरमेति भाव । पश्य विचारयेत्यर्थ ।

किं तद्विचारणीयमित्याकाङ्क्षायामाह—**परिहरत्विति** । भवान् त्वं, नृपापवाद नृपस्य राज्ञो दर्शकस्य अपवादो निन्दा तम्, सा च निन्दा नगरनिर्विशेषमत्रापि तपोवने प्रवर्तितयाऽनुचितोत्सारणाज्ञया परैरारोप्यमाणैव । परिहर दूरीकरोतु, प्राप्तकाले लोट्, मदुक्तस्यैतस्य चायं काल प्राप्त । राज्ञो निन्दापरिहाराऽवसरो भवदीयैतत्कार्येण समुपस्थितोऽयमिदानीमित्यर्थ । राज्ञि कलङ्कमुत्पादयितुं न नाम चेष्टनीय भवता । अतोऽनुचितं प्रवर्तमानमुत्सारणाकार्यमिद निरुध्य सोऽयं राजापवाद परिहरणीय इति भाव । एतत्कार्यस्यानौचितीमेवाह—**नेति** । आश्रमवासिषु तपोवनाश्रयेषु मुनिषु परुष रूक्षं क्रूरमिति यावत्, वाक्यमिति शेष परुषमिति भावप्रधानं वा, परुषत्व कठोरतेत्यर्थ, न प्रयोज्य न प्रयोक्तुं युक्तम् । यत, मनस्विन प्रशस्त मनो येषा ते प्रशस्तमानसा, प्रशंसायां विनि विषयवैतृष्ण्यादिनिबन्धनमेव मनस प्राशस्त्य तेषाम् । एते तपोवनस्थास्तप

कंचुकी—संभषक ! मत हटाओ, मत हटाओ, देखो—
तुम राजा की निन्दा को दूर करो, आश्रमवासियों से इस प्रकार रूखा बर्ताव करना उचि

नगरपरिभवान् विमोक्तुमेते
वनमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥ ५ ॥

उभौ-(क) अय्य ! तह ।

[निष्क्रान्तौ ।]

यौगन्धरायणः—हन्त ! सविज्ञानमस्य दर्शनम् । वत्से ! उपसर्पावस्तावदेनम् ।

(क) आर्य ! तथा ।

स्विन, नगरपरिभवान् नगरे सम्भावितानपमानान्, विमोक्तु परिहर्तुं, वनमभिगम्य तपश्चरणोचितमाश्रम गत्वा, वसन्ति निवास कुर्वन्ति । तापसाश्चैते शान्तचित्ता नगरे सम्भाव्यमानेभ्योऽपमानेभ्य आत्मान मोचयितुमिच्छयैवाऽसम्भावितदोषं तपोवनमधिवसन्ति । अत्रापि यद्येतादृशी तिरस्क्रिया लभ्या तर्हि तै क गन्तव्यमेति क्रूरवाचा क्रूरतया वा तपस्विनो नोत्सार्य कदर्थनीया इति भाव । तपस्विनामनादरेण समुदाचारविरोधोऽनर्थापत्तिश्चेत्येवविधानुचितकार्याचरण न श्रेयस्करमिति गूढोऽर्थ । काव्यलिङ्गमलङ्कृति । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । तल्लक्षण यथा वृत्तरत्नाकरे—"अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति ॥ ५ ॥

अय्य तहेति । युक्तियुक्त यथा भवद्भिरुक्त तथाङ्गीकृतमावाभ्याम्, गम्यतेऽधुनेत्यर्थ ।

निष्क्रान्ताविति । ऐतेन तयोर्निर्गमनमुक्तम् ।

काञ्चुकीयोपदेश गृहीत्वा ताभ्यां निर्गतमिति यौगन्धरायण काञ्चुकीयस्य वैदुष्य प्रशसति-हन्तेति । हन्तशब्दस्य हर्षोऽर्थ, 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयो'रित्यमर, उत्सारणभयनिवृत्त्यैव ह[र्ष] । सविज्ञानं विज्ञानेन सहितम्, अस्य काञ्चुकीयस्येत्यर्थ, दर्शन ज्ञान बुद्धिर्वा । वत्से ! इति वासवदत्ताया सम्बोध-

---

नहीं । क्योंकि ये मानी शहर की आपदाओं को त्यागने के हेतु वन में आकर रहते हैं ॥ ५ ॥

दोनों०—आर्य ! अच्छा ।

(चले गये)

यौग०—अहा ! इसकी कैसी अच्छी बुद्धि है । बेटी ! हम लोग इसके पास चलें ।

वासवदत्ता–(क) अय्य ! तह ।

यौगन्धरायणः–[उपसृत्य] भोः ! किङ्कृतेयमुत्सारणा ?

काञ्चुकीयः–भोस्तपस्विन् !

यौगन्धरायणः–[आत्मगतम्] तपस्विन्निति गुणवान् खल्वयमालापः । अपरिचयात्तु न श्लिष्यते मे मनसि ।

(क) आर्ये ! तथा ।

नम्, बालिके ! इति तदर्थः । उपसर्पणं समीपे गमनम् । तावदिति वाक्यालङ्कारे । एनमिति काञ्चुकीयमुद्दिशति । 'उत्सारयन्तौ भटौ स्ववच प्रभावेण ततोऽनुचितादुत्सारणकार्यान्निवारितवान् ज्ञानविज्ञानसम्पन्न काञ्चुकीयोऽयमुपसर्पणयोग्य इति वाक्यार्थः । अत्र च राज प्रधानमन्त्रिणो वृद्धस्य यौगन्धरायणस्याऽदरणीयस्य वासवदत्तां राजमहिषीमप्युद्दिश्य 'वत्से' इति सम्बुद्धि स्थान एव ।

यौगन्धरायणसूचित तदुपसर्पणं स्वीकुर्वती वासवदत्ताऽऽह—**अय्येति** । तथा, उपसर्पण कर्तुमहमधुना सन्नद्धैवास्मीति ।

'उत्सारणाया किं कारण'मिति यौगन्धरायणस्य काञ्चुकीय प्रति प्रश्न—**किङ्कृतेयमिति** । किङ्कृता किमिति कृता, किमर्थमिदमुत्सारणं कृतमिति यावत् ।

तत्कारण सूचयितुमिच्छता काञ्चुकीयेन प्रयुक्त 'भोस्तपस्विन्' इति सम्बोधनमात्मन श्रुत्वा तत्र परिव्राजकवेषधारी यौगन्धरायणश्चित्ते किञ्चिद्विचारयति स्म । तदेवाह—**(आत्मगतम्) तपस्विन्नितीत्यादिना** । आत्मगत स्वगतम्, मनसीति यावत् । तथा च तल्लक्षण **साहित्यदर्पणे**—'अश्राव्य स्वगत मतम्' इति । अश्रावणीयो मानसस्तत्स्याय विचार इत्यर्थः । खलुपद निश्चये । गुणवान् प्रशस्तगुण, प्रशसाया मतुप्, आलाप आभाषण, सम्बोधनमिति यावत्, श्लिष्यते सम्बन्ध्यते । सम्बोधनेऽस्मिन्नून प्रशस्तो गुणोऽस्ति, मदीय वेषमिम दृष्ट्वा प्रयुक्त चेद

वासव०—आर्य ! अच्छा ।

यौग०—(पास जाकर) अजी ! यह हटाना किसलिये है ?

कंचुकी०—हे तपस्वी !

यौग०—(आप ही आप) इसका 'तपस्वी' कहकर बातचीत करना आदर प्रकट करता

काञ्चुकीयः—भोः ! श्रूयताम्। एषा खलु गुरुभिरभिहितनामधेयस्यास्माकं महाराजदर्शकस्य भगिनी पद्मावती नाम। सैषा नो महाराजमातरं महादेवीमाश्रमस्थामभिगम्यानुज्ञाता तत्रभवत्या राजगृहमेव

-मत्सम्मानमेव द्योतयति। किन्तु तादृशेन गुणेन परिचयाभावादयथार्थसन्यासिनो मनसि मे नैतत्सम्बोधनमवकाशं लभते। प्रशंसासूचकस्याप्यस्योपचारस्य लक्ष्मीभवितुमयोग्योऽस्मीति मनसि मन्येऽहमित्याशयः। श्लिष्यते परस्मैपदित्वात् 'श्लिष्यते' इत्यात्मनेपदप्रयोगोऽयं 'च्युतिसंस्कृति'नामानं काव्यदोषमुद्भावयति। यद्वा कर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मकर्तरि तत्प्रयोगात् कथमपीदं समर्थनीयमिति क्वापि स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया।

'भोः श्रूयताम्' इत्यादि तदेव पूर्वोवशिष्टं काञ्चुकीयस्य वाक्यम्। 'भो' इति यौगन्धरायणस्य सम्बोधनम्। उत्सारणाकारणं नाम कर्मपदं चार्थानुगतम्, श्रूयतामिति श्रवणोन्मुखीकरणम्। यदिदमुत्सारणं क्रियते स्म, तत्कारणेऽस्मिन्मया प्रतिपाद्यमानेऽवधानं दीयतां भवतेत्यर्थः। गुरुभिरभिहितनामधेयस्य, गुरुभिः पूज्यैर्महद्भिः अभिहितं कथितं कृतमिति यावत् नामधेयं नाम यस्य तादृशस्य 'नामधेयं च नाम चे'त्यमरः, गुरुकृतनामकरणस्येत्यर्थः, इदं च 'महाराजदर्शकस्ये'त्यस्य विशेषणम्। 'आश्रमस्थां महादेवीमभिगम्य तत्रभवत्याऽनुज्ञाते'त्यन्वयः। आश्रमस्थामाश्रमवासिनीम्, वार्द्धके मुनिवृत्तिं स्वीकृत्य महादेव्या आश्रमे निवासः। अभिगम्य समीपं गत्वा, अनुज्ञाता लब्धानुज्ञा, आश्रमपदमाश्रमस्थानम्। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इति कोषात् पदशब्दस्य स्थानम्। अभिप्रेतः अभीष्टः। 'तद्भवन्त' इत्यग्रिमश्लोके योजनीयम्। दर्शकनाम्नोऽस्माकं महाराजस्य भगिनीयं पद्मावती तपोवनमधिवसन्त्या महाराजस्य मातुर्महादेव्याः समीपं गत्वा दर्शनं कृत्वा ततोऽनुज्ञां च लब्ध्वा राजभवनं राजगृहनामकं स्थानं वा गमिष्यति, तेन हेतुना राजभगिनी सेयमद्याश्रमे निवासं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः। अत्र 'गुरुभिरभि-

है, किंतु अभ्यास न होने से मुझे अच्छा नहीं लगता।

कंचुकी—अजी ! सुनिये। ये हमारे महाराज की—जिनका नाम बड़ों ने 'दर्शक' रक्खा है—बहिन पद्मावती हैं ! वे आश्रम में रहनेवाली हमारे महाराज की माता महादेवी से मिलकर उनकी आज्ञा पाकर फिर राजगृह को ही लौट जायँगी। तो आज उनका निवास इसी आश्रम

यास्यति । तदद्यास्मिन्नाश्रमपदे वासोऽभिप्रेतोऽस्याः । तद् भवन्तः—

तीर्थोदकानि समिधः कुसुमानि दर्भान्
स्वैरं वनादुपनयन्तु तपोधनानि ।
धर्मप्रिया नृपसुता न हि धर्मपीडा-
मिच्छेत् तपस्विषु कुलव्रतमेतदस्याः ॥ ६ ॥

हितनामधेयस्ये'ति महाराजदर्शकविशेषण 'पूज्याना नाम न ग्राह्य'मित्यभियुक्तोक्त-सदाचारमर्यादाऽनतिक्रमकारिता द्योतयति काञ्चुकीयस्य । 'गुरवो नामकरणं कुर्वन्ती'त्याचारपरिपाटमिपि प्रकटयत्येनन् ।

तीर्थोदकानीति । तत् तस्मात्कारणात् राजभगिन्या पद्मावत्या आश्रम निवासेन हेतुनेत्यर्थ , भवन्त वासवदत्तायौगन्धरायणावुद्दिश्य पूज्यत्वेन बहुत्वोक्ति-र्जनान्तराभिप्रायेण वा, तपोधनानि तपसे तपश्चर्यार्थं धनानि द्रव्याणि तप साधनी-भूतान् पदार्थानित्यर्थ , स्वैर स्वच्छन्द, वनात् अरण्यात्, उपनयन्तु आनयन्तु । कानि तानि द्रव्याणीत्याह-तीर्थोदकानि, तीर्थस्य पवित्रस्य नद्यादेर्जलाशयस्य उदकानि जलानि, समिध पलाशतरो काष्ठखण्डानि, कुसुमानि पुष्पाणि, दर्भान् कुशान् । तीर्थोदकसमित्कुसुमदर्भाणां चैतेषा यथाक्रम सकलधर्म्यकार्यहोमदेवार्चनव्रतादि क्रियासूपयुक्तत्वमवगन्तव्यम् । हि यस्मात्कारणात् , धर्मप्रिया, धर्म प्रियो यस्या सा धर्मानुरागिणी, नृपसुता राजपुत्री पद्मावती, तपस्विषु तापसजनेषु विषये, धर्म पीडां धर्मस्य तपोरूपस्य पीडा बाधा, विघ्न इति यावत् तां, 'पीडा बाधे'त्यमर , न इच्छेत् न वाञ्छेत् , एतत् इद तपोविघ्नस्पृहाराहित्यम् , अस्या पद्मावत्या , कुलव्रत वंशव्रतम् , अस्तीति सामान्यान्वियाक्षेप , कुलपरम्पराचरितो धर्मोऽस्तीत्यर्थ । कुलक्रमागत मुनिजनतपश्चरणाऽभिरक्षणव्रत पालयन्त्या धर्मेऽनुरागं वहन्त्या पद्मावत्यास्तापसजनतपोविघ्नोपरोधरूपोऽभिलाप पूरणीयो भवद्भिस्तीर्थोदिपदार्थाहरणेनेति तात्पर्यम् । काव्यलिङ्गमलङ्कार । वसन्ततिलका वृत्तम् , लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ ६ ॥

में माना गया है । अत एव आप—

तपस्या के साधन तीर्थजल, समिधा पुष्प तथा कुश-आदि जङ्गल से अपनी इच्छानुसार ले आवें । धर्मात्मा वे राजा की बेटी, तपस्वियों के धर्म में बाधा डालना नहीं चाहती, क्योंकि यह उनका वंशपरंपरागत व्रत है ।

यौगन्धरायणः—[स्वगतम्] एवम् ! एषा सा मगधराजपुत्री पद्मावती नाम, या पुष्पकभद्रादिभिरादेशिकैरादिष्टा स्वामिनो देवी भविष्यतीति । ततः—

प्रद्वेषो बहुमानो वा सङ्कल्पादुपजायते ।

काञ्चुकीयसूचितस्वरूपां पद्मावतीमालोच्य यौगन्धरायणोऽपि तत्स्वरूपं मनसा निर्दिशति—एवमिति । एवम् इत्थम्, इदमेवोत्सारणकारणं काञ्चुकीयः प्रतिपादयति । तदेतत् सम्भाव्यत इत्यर्थः । **एषा सेति** । स्वामिनो भर्तुरुदयनस्य, देवी भार्या, भविष्यति सम्पत्स्यते, इतीत्थं, पुष्पकभद्रादिभिः 'पुष्पकभद्रे'त्येतदादिनामधारिभिः, आदेशिकैः, आदेशः आज्ञा स्वेच्छानुसारिभाविफलसूचनमिति यावत्, आदेशः शीलमेषामित्यादेशिकास्तैः, 'शीलम्' इत्यनेन ठक् । 'इदमित्थं जायता'मिति यदृच्छयाऽनुग्रहबुद्ध्या शुभाशुभलक्षणफलसूचनशीलैस्त्रैकालिकसकलविषयाऽभिज्ञैः सिद्धपुरुषैरित्यर्थः । यद्वा—'ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते' इति **सिद्धान्तशिरोमणौ** प्रतिपादितत्वाद् आदेशो नाम ज्योतिःशास्त्रफलम् । अत्रार्थे 'आदेशेन दीव्यति, आदेशः शिल्पमेषा'मित्युभयथापि विग्रहः । उभयत्र यथाक्रमं 'तेन दीव्यति' 'शिल्पम्' इत्याभ्यां ठक् । 'दैवगतिरीदृशी'ति जन्मस्थग्रहानुगतज्यौतिषसिद्धान्तानुसारियथोचितफलसूचनचतुरैर्ज्यौतिषिकैरिति यावत् । या आदिष्टा यदीयं भविष्यत् स्वरूपं पूर्वमेव सूचितमित्यर्थः, सेयं मगधराजस्य पुत्री पद्मावतीनामधेयाऽस्तीति । सिद्धदैवज्ञसूचनानुसारं राजमहिष्याः पदमनुभविष्यन्ती सेयमेव पद्मावती विद्यत इति सङ्क्षिप्तोऽर्थः । ततः तस्मात्कारणात्, राजमहिषीत्वेनैव निमित्तेनेत्यर्थः ।

प्रद्वेष इति । सर्वत्र पुरुषस्य, प्रद्वेषो द्वेषातिशयः, बहुमानोऽत्यादरो वा, सङ्कल्पात् मानसात्कर्मणः, 'सङ्कल्पः कर्म मानसम्' इत्यमरः, चित्तवृत्तिविशेषादि-

---

यौग०—(आप ही आप) ऐसा ! यह तो वही मगधराज की लड़की पद्मावती है, जो पुष्पक, भद्र-प्रभृति सिद्ध या ज्योतिषियों के कथनानुसार महाराज उदयन की रानी होगी । इसीसे—

वैर या आदर सब मन की भावना से ही होता है । यह स्वामी की स्त्री हो इस इच्छा

भर्तृदाराभिलाषित्वादस्यां मे महती स्वता ॥ ७ ॥

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (क) राअदारिअत्ति सुणिअ भइ णिआसिणेहो वि मे एत्थ सम्पज्जइ ।

(क) राजदारिकेति श्रुत्वा भगिनिकास्नेहोऽपि मेऽत्र सम्पद्यते ।

त्यर्थ , उपजायते उद्भवति । यस्य चित्ते यादृशो भाव उत्पद्यते यद्विषये, स तद्भावानुसारेणैव त प्रद्वेष्टि बहु मन्यते वा । चित्तगत भावमन्तरेण किमपि कारणान्तर न सम्भवति प्रद्वेषादरयोरिति भाव । भर्तृदाराभिलाषित्वात्, भर्तु स्वामिन उदयनस्य दारा भार्येति भर्तृदारा । पुसि बहुवचने च केवल दारशब्द प्रयुज्यते, तथा चामर —'अथ पुम्भूम्नि दारा' इति । भर्तृदारा इत्यभिलाष स्पृहा अस्यास्तीति भर्तृदाराभिलाषी तस्य भावो भर्तृदाराभिलाषित्व तस्मात्, 'स्वामिनो भार्येय भूया'दिति स्पृहाशालित्वादित्यर्थ । मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्ताभिलाषिन्शब्दात् 'तस्य भावस्त्वतला'विति भावार्थे त्वप्रत्यय । मे मम यौगन्धरायणस्येत्यर्थ , अस्या पुरो दृश्यमानायां पद्मावत्या, महती अलध्वी, स्वता स्वस्य भाव , आत्मीयवाचिस्वशब्दात्तल् भावार्थे, 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये' इति कोषात् स्वशब्दस्यात्मीयार्थबोधकता । स्वात्मीयताबुद्धिरस्तीत्यर्थ । पूर्वम् 'अनुचितोत्सारणाज्ञाप्रवर्तिकेय'-मिति सङ्कल्पात् पद्मावत्या द्वेषो ममासीत्, इदानीं तु 'भूयादिय मे महिषी'ति सङ्कल्पो मयि महतीं पद्मावतीविषयिणीं स्वात्मीयताबुद्धिं बलादुत्पादयतीति भाव । अनुष्टुब् वृत्त प्रागुक्तलक्षणम् ॥ ७ ॥

राअदारिअत्तीति। काञ्चुकीयप्रदर्शित पद्मावत्या परिचय प्राप्य वासवदत्तायास्तद्विषये मानसोद्गारोऽयम् । अत्र पद्मावत्याम् , भगिनिकास्नेह , भगिन्येव भगिनिका स्वार्थे क , तस्या स्नेह , भगिनीतुल्य स्नेह इति यावत् । सेय पद्मावती 'राजकन्या'स्तीति काञ्चुकीयमुखान्निशम्य भगिनीतुल्य स्नेहमप्यस्या वहामीत्यर्थ । राजकुमार्या वासवदत्ताया पद्मावत्या राजकुमार्यां भगिनीप्रेम सम्भव-

मे इसपर मुझे आत्मीयता (अपनापन) हो रही है ॥ ७ ॥

वासव०—(आप ही आप) 'राजा की कन्या' यह सुनकर इसपर बहिन का सा स्नेह भी मुझे होता है ।

[ततः प्रविशति पद्मावती सपरिवारा चेटी च ।]

चेटी—(क) एदु एदु भट्टिदारिआ इदं अस्समपदं पविसदु ।

[ततः प्रविशत्युपविष्टा तापसी ।]

तापसी—(ख) साअदं राअदारिआए ।

(क) एत्वेतु भर्तृदारिका । इदमाश्रमपदं प्रविशतु ।
(ख) स्वागतं राजदारिकायाः ।

त्येव । अपिशब्देनात्र बहुमानः सूच्यते । स च कुलीनाया वासवदत्तायास्तादृश्यां पद्मावत्यां युज्यत एव । तथा च 'आदरविशेष इव भगिनीप्रेमापि वर्ततेऽस्यां पद्मावत्यां ममे'ति वासवदत्तोक्तेराशयः ।

साम्प्रतं पद्मावत्या आश्रमप्रवेशमाह—**ततः प्रविशतीति** । परिवारेण सहिता सपरिवारेति पद्मावत्या विशेषणम् । 'परिवारः सखीवर्गः, चेटी दासी' इत्यनयोर्भेदमाकलय्य चेट्याः पृथङ् निर्देशः । वस्तुतस्तु-चेट्या अपि परिवारान्तःपातित्वेन परिवारशब्दादेव तदुपस्थितेः सिद्धौ पुनः प्रयुक्तं चेटीपदं प्रधानपरिचारिकारूपमर्थं बोधयति ।

मार्गप्रदर्शनरूपं स्वामिन्युपचारात्मकं चेट्याः स्वकर्तव्यं निर्दिशति—**एदु एद्विति** । 'एतु एतु' इत्यादरे वीप्सा, अधीष्टे लोट्, अधीष्टश्च आदरपूर्वको व्यापारः । भर्तृदारिका राज्ञः सुता, 'राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका' इत्यमरः । आगम्यतां राज्ञः कुमार्या पुरो दृश्यमानेऽस्मिन्नाश्रमे प्रविश्यतामित्यर्थः ।

ततः इति । प्रविशतीति प्रकृतोपयोगिनमुपविष्टायास्तापस्याः प्रवेशं सूचयति । राजकुमार्याः पद्मावत्या आगमने तापस्या अभ्युत्थानपूर्वकप्रवेशस्यौचित्ये मुखतः प्रतीयमानेऽपि, वृद्धायास्तपोविभूतिशालिन्यास्तस्यास्तादृशाचारप्रदर्शनं नितरामनौचितीमेव पुष्णातीत्युपविष्टाया एव तापस्याः प्रवेशोऽत्र सूचितः ।

तपोवनं प्रविष्टाया राजकुमार्याः पद्मावत्याः शुभागमनमभिनन्दन्ती तापस्याह—**साअदमिति** । स्वागतं शुभागमनम् ।

(अपनी सहेलियों और दासी के साथ पद्मावती आती हैं)

दासी—आइये, राजकुमारी जी ! आइये । इस आश्रम में प्रवेश करिये ।

(बैठी हुई तपस्विनी का प्रवेश)

तापसी— राजकुमारी ! तुम्हारा स्वागत है ।

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (क) इअं सा राअदारिआ । अभिजणाणुरूवं खु से रूवं ।

पद्मावती—(ख) अय्ये ! वन्दामि ।

तापसी—(ग) चिरं जीव । पविस जादे ! पविस । तवोवणाणि णाम अदिहिजणस्स सअगेहं ।

(क) इयं सा राजदारिका । अभिजनानुरूपं खल्वस्या रूपम् ।
(ख) आर्ये ! वन्दे ।
(ग) चिरं जीव । प्रविश जाते ! प्रविश । तपोवनानि नामाऽतिथिजनस्य स्वकगेहम् ।

रूपवतीं पद्मावतीमवलोक्य हृद्गतं भावं सूचयति वासवदत्ताया कविः—इअमिति। इयमेषा पुरो दृश्यमानेत्यर्थः, सा काञ्चुकीयसूचिता। अभिजनानुरूपम् अभिजनयोग्यम् कुलोचितमिति यावत्, 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः। यथास्या राजकुमार्याः कुलं प्रशसनीयं, तथा रूपमपि प्रशंसामर्हतीत्यर्थः।

अय्ये इति। तापसीमुद्दिश्य सम्बुद्धिरियम्। आर्ये! पूज्ये! वन्दनं नमस्कारः। नमस्करोतीव पद्मावती तत्रभवतीं तापसीमित्यर्थः।

चिरमिति। चिरं जीव दीर्घायुर्भवेति कृतप्रणामां पद्मावतीं प्रत्याशीर्वचनं तापस्याः। अतिथियोग्योपचारं दर्शयति—पविसेति। हर्षार्थे प्रविशेति द्विःप्रयोगः। हर्षश्च तापस्याः राजकन्यारूपातिथिविशेषलाभेनैव। जाते! वत्से इत्यर्थः। सम्बोधनं चेदं पद्मावतीविषयकं पुत्रीभावोपयिकं वात्सल्यभावमाविष्करोति तापस्याः। तपोवणाणीति। तपोवनानि किलाभ्यागतानां स्वीयगृह-

वासव०—(आपही आप) यह वही राजकुमारी है। इसका रूप भी कुल के अनुरूप ही है।

पद्मावती—आर्ये ! प्रणाम करती हूँ।

तापसी—चिर जीव, आओ बेटी ! आओ। तपोवन तो अतिथियों का अपना घर है।

पद्मावती—(क) भोदु भोदु । अय्ये ! विस्सत्थह्मि । इमिणा बहुमाणवअणेण अणुगहिदह्मि ।

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (ख) ण हि रूवं एव्व, वाआ वि खु से महुरा ।

(क) भवतु भवतु । आर्ये ! विश्वस्तास्मि । अनेन बहुमानवचनेनानुगृहीतास्मि ।

(ख) न हि रूपमेव, वागपि खल्वस्या मधुरा ।

सदृशानि सन्तीत्यर्थः । वत्से ! चिरायुर्भव, स्वगृहनिर्विशेषे तपोवनेऽस्मिन्निःशङ्कं कुरु प्रवेशमिति वाक्यार्थः ।

भोदु भोद्विति । स्वागतोपचारादमुष्मात् सङ्कुचन्त्या पद्मावत्या 'पुनरपि पूज्यायास्तापस्या उपचारप्रदर्शनं मयि मा भू'दिति तन्निवारणे त्वराविशेषं सूचयति द्विरुक्तिरियम् । आस्तां तावदिदमुपचारप्रदर्शनम्, पर्याप्तोऽयमुपचार इत्यर्थः । विश्वस्ता जातविश्वासा, शङ्काविरहितेति यावत् । बहुमानवचनेन बहुलादरसूचकवाक्येन । स्वागतपरिप्रश्नान्निःशङ्काऽहं भवदीयमेतादृक्सुबहुसत्कारप्रदर्शनानुग्रहं शिरसा वहामीत्यर्थः ।

पूज्यया तापस्या कृतं तादृशं स्वागताभिनन्दनं विलोक्य वैलक्ष्यं वहन्तीं विनयवतीं पद्मावतीं प्रशंसति स्वान्ते वासवदत्ता—ण हीति । न केवलं रूपमिदं मनोहरं, वचनमप्येतदीयं तथेति सर्वथेयं प्रशंसनीयेत्यर्थः । पूर्वप्रदर्शिता विनयोक्तिरेव पद्मावतीवचसो माधुर्यं व्यनक्ति । मधुरवचनेयं कथं नाम नाभिनन्दनीयेति भावः ।

इदानीं पद्मावतीविवाहौपयिकं प्रकृतमर्थमवतारयितुमिच्छन् कविस्तापसी-

---

पद्मावती—अच्छा, अच्छा । आर्ये ! निश्चिन्त हूँ । इस आदर के भाषण से अनुगृहीत हुई हूँ ।

वासव०—(आप ही आप) केवल रूप ही नहीं, इसकी वाणी भी मधुर है ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) भोदु भोदु। एसा अ अत्तणीआ दाणिं संवुत्ता।

तापसी—(ख) अर्हा खु इअ आइदी इमस्स बहुमाणस्स। उभआणि राअउलाणि महत्तराणि त्ति सुणीअदि।

(क) भवतु भवतु। एषा चात्मीयेदानीं सवृत्ता।

(ख) अर्हा खल्वियमाकृतिरस्य बहुमानस्य। उभे राजकुले महत्तरे इति श्रूयते।

प्रद्योतराजपुत्रेण सह पद्मावत्या सम्पत्स्यमान विवाहसम्बन्ध स्वात्मसम्बधेन सानन्दमनुमोदमाना मानस वासवदत्ताह—**भोदु भोद्विति**। भवतु भवत्विति द्वि प्रयोगस्तावद् 'दूतसम्प्रेषणपुर सरोऽसौ विवाहसम्बन्ध शीघ्र सङ्घटता'मिति त्वराभिप्रायक। **एसेति**। पद्मावती चेयमधुनाऽमुना भविष्यता विवाहसम्बन्धेनाऽस्मीयजनान्त पातिनी सञ्जाता। भ्रातुर्विवाहसम्बन्धार्थं प्रयुक्तां दूतसम्प्रेषणरूपा वार्ता चेटीमुखत श्रुत्वा 'पद्मावत्या साम्प्रतमात्मीयया सञ्जात'मित्येव प्रद्योतराजकुमार्या वासवदत्ताया सानन्द मानसोद्गारोऽयम्।

पूर्वोक्त चेटीवचो निशम्य श्लाघ्यसम्बन्धघटनाकर्णनादानन्दितायास्तापस्या वचनम्—**अर्हेति**। अर्हा पूज्या, योग्येत्यर्थ। 'अर्ह पूजायाम्' इत्यत पचाद्यचि स्त्रीत्वाद्टाप्। खल्विति निश्चये, आकृतिराकारोऽवयवसस्थानविशेष पद्मावतीविषयक, अस्य बहुमानस्य विवाहसम्बन्धसङ्घटनरूपस्य पूर्वोक्तस्य समानस्य। स्वरूपसौन्दर्यसमन्वितेय पद्मावती पूर्वोक्तविवाहसम्बन्धसत्कारयोग्यैवेति भाव। उभे राजकुले दर्शकराजकुल प्रद्योतराजकुल चेति यावत्। महत्तरे अतिमहती, अतिशये तरप्, महत्त्व चात्र प्रसिद्धिमत्त्वेन प्रशसनीयत्वेन च बोध्यम्। श्रूयते आकर्ण्यते

वासव०—(स्वगत) अच्छा अच्छा। यह तो अब आत्मीय हुई।

तापसी—इसकी यह आकृति इस आदर के योग्य ही है। दोनों राजकुल बड़े हैं-ऐसा सुना जाता है।

पद्मावती—(क) अय्य ! किं दिट्ठो मुणिजणो अत्ताण अणुग्गहीदुं ! अभिप्पेदप्पदाणेण तवस्सिजणो उवणिमन्तीअदु दाव को किं एत्थ इच्छदित्ति ।

काञ्चुकीयः—यदभिप्रेतं भवत्या । भो भोः आश्रमवासिन-

(क) आर्य ! किं दृष्टो मुनिजन आत्मानमनुग्रहीतुम् । अभिप्रेतप्रदानेन तपस्विजन उपनिमन्त्र्यता तावत् क किमत्रेच्छतीति ।

श्रवणपथ प्रयाति । कुलद्वयस्याप्यस्य राजकुलान्तरतो महत्त्वातिशयेन प्रथिदिरस्तीति भाव ।

निजोद्वाहसम्बन्धश्रवणेन सञ्जातलज्जा पद्मावती तापसीचेट्यो प्रचलितं वैवाहिक वार्तालापमपवार्य निजागमनप्रयोजन प्रस्तुत्याह काञ्चुकीयम्—**अय्येति** । आत्मान मामिति यावत् । अनुग्रहीतुम् अनुगृहीतां कर्तुं, मयि प्रसाद दर्शयितुमिति यावत्, अभिप्रेतप्रदानेन अभीष्टार्थस्य वितरेणन हेतुना, हेतौ तृतीया । उपनिमन्त्र्यता निमन्त्र्यताम्, निमन्त्रण च नियोगकरणम्, नियोज्यता प्रवर्त्यतामित्यर्थ । तपस्विजन मयि सानुग्रह कर्तुं कोऽपि कुत्राप्यत्र तपस्विजनो विलोकित किम् ? विलोकितश्चश्चेत्, अहमभीष्ट तस्य पूरयितुमिच्छामीत्यतस्त तपस्विजन स्वस्वाभीप्सितार्थकथने प्रवर्तयतु भवानिति स्पष्टोऽर्थ । मुनिजनाभिलापपूरणादनुगृहीता भवेयमिति स्वस्वार्थकथने मुनिजनो भवता प्रवर्तनीय इति भाव । तपस्विनो यथा निजाभिलाप प्रकटयेयुस्तथा चेष्टतां भवानिति साराश ।

पद्मावतीवचोऽनुसार तत्र कर्तव्ये काञ्चुकीयस्य प्रवृत्ति तयोयोग च दर्शयति कवि—**यदभिप्रेतमित्यादिना** । भवत्या, श्रीमत्या, यदभिप्रेत यदभिलषितम् । यच्छब्दघटितवाक्यस्य तच्छब्दघटितवाक्यान्तरसाकाङ्क्षतया 'तद्विधीयते मये'-

पद्मावती—आर्य ! क्या आपने किसी ऐसे ऋषि मुनि को देखा है जो कुछ लेकर मुझे अनुगृहीत करे । कौन क्या चाहता है ? वह अपना अभीष्ट हमसे प्राप्त करने के लिये हमारे समीप उपस्थित किया जाय ।

कञ्चुकी—जैसी आपकी इच्छा । हे आश्रमनिवासी तपस्वियो ! आप लोग अच्छी तरह

स्तपस्विनः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः, इहात्रभवती मगधराजपुत्री अनेन विस्रम्भेणोत्पादितविस्रम्भा धर्मार्थमर्थेनोपनिमन्त्रयते ।

कस्यार्थः कलशेन को मृगयते वासो यथानिश्चित
दीक्षा पारितवान् किमिच्छति पुनर्देयं गुरोर्यद् भवेत् ।

त्यत्र प्रकारणानुरोधाल्लभ्यते । भवत्या इच्छानुरूप मया सम्पाद्यत इत्यर्थ । तदेवाह—भो भो इति । शृण्वन्तु शृण्वन्तु इति वीप्सा आदरे त्वरायां च । तपोवनस्थै श्रीमद्भिस्तपोधनैर्मयवक्ष्यमाणमिद श्रोतव्य श्रोतव्यमिति तेषा प्रवृत्त्युन्मुखीकरणम् । इह अस्मिन्स्थाने आश्रमेऽस्मिन्नित्यर्थ । अनेन तापस्या प्रदर्शितेनेति यावत्, विस्रम्भेण स्वागतोपचाररूपेण विश्वासेन, 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमर , उत्पादित-विस्रम्भा, उत्पादित उद्भावितो विस्रम्भ शङ्काराहित्य यस्या तथाभूता, कृतपूर्वेण तापस्या सत्कारेण या किल नि शङ्काऽभवत् , सेत्यर्थ । अत्रभवती पूजनीया, मगधराजपुत्री महाराजदर्शकस्य कुमारी पद्मावतीति यावत्, धर्मार्थं धर्मायेति क्रियाविशेषणम् , धर्माचरणार्थमित्यर्थ । अर्थेन वितरणीयेन द्रव्येण हेतुना, भवदर्थ-साधनरूपेण प्रयोजनेन वा, 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमर , उपनि-मन्त्रयते नियोजयति, अत्र 'भवत' इति कर्मपदमर्थादाक्षेप्यम् । आश्रमप्रवेशसमये तापस्या समाचरितपूर्वेण सत्कारेण लब्धविश्वासा श्रीमती पद्मावती भवन्मनोरथान् पूरयितु धर्माचरणबुद्ध्या भवतस्तपोधनान् निजाभिलषितार्थप्रकाशनाय प्रवर्तयति । अत स्वस्वाभिलाप प्रकटयितु प्रसीदन्तु भवन्त इति भाव ।

तथाहि—**कस्यार्थ** इति । कस्य तपस्विजनस्य, कलशेन कमण्डलुनेति यावत्, अर्थ प्रयोजन विद्यते, क कलशाभिलाषीत्यर्थ । फलस्यापि हेतुत्वोक्त्या 'अध्ययनेन वसती'तिवत् 'हेतौ' इत्यनेन 'कलशेने'ति तृतीया । क वासो वस्त्र, मृगयते गवेषयति वाञ्छतीति यावत् , को वा वस्त्रान्वेषक इत्यर्थ । यथानिश्चितं, निश्चय एव

सुन लें कि यहाँ यह मगधराजकुमारी आपके किये हुए स्वागत से नि शक होती हुई धर्म करने के लिये दान देने को बुला रही है ।—

कौन कमण्डल चाहता है ? किसको वस्त्रों की आवश्यकता है ? ऐसा कौन है—

आत्मानुग्रहमिच्छतीह नृपजा धर्माभिरामप्रिया
यद् यस्यास्ति समीप्सितं वदतु तत् कस्याद्य किं दीयताम् ८

निश्चित, भावे क्त, निश्चयो निर्धारण सङ्कल्पो वा, निश्चितमनतिक्रम्येति याथार्थ्येऽव्ययीभाव । 'श्रुत्युक्त पूर्णमध्येष्ये' इति निर्धारणानुसार सङ्कल्पानुसार वेत्यर्थ । दीक्षा गुरुगृहवासपूर्वकमध्ययनव्रत, पारितवान् समापितवान्, 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' इति धातुपाठात् पारयते समापनमर्थ । एतादृश, क इति शेष, किं पुनरिच्छति किं तावद्वस्तु कामयते, पुनरिति वाक्यालङ्कारे । यद्वस्तु, गुरो गुरवे इति यावत्, सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठी, देय भवेत् दातव्य स्यात् । दृढसङ्कल्पो गुरोरधीत्य समापिताध्ययनकृत्य कस्तपस्वी गुरवे निवेदनीय गुरुदक्षिणारूप कियद् द्रव्यमभिलषतीत्यर्थ । 'उत्तरवाक्यघटितो यच्छब्द पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादान नापेक्षत' इति काव्यसिद्धान्तानुरोधात् 'किमिच्छति पुन, देय गुरोर्यद्भवेत्' इत्यत्र पूर्ववाक्ये इच्छते कर्मण 'तत्' इतिशब्दस्यानुपादान न दोषाय । तपस्विनां याचनार्थं प्रवृत्त्यर्थमुत्तरार्धमाह—**आत्मानुग्रहमिति** । इह अस्मिन्नाश्रमे, धर्माभिरामप्रिया, धर्मे अभिरामोऽभिरति र्चिर्येषां ते धर्माभिरामा धर्मानुरागिण, ते प्रिया प्रीतिपात्र यस्या सा धार्मिकेषु जनेषु प्रीतिं कुर्वाणेत्यर्थ । धर्माभिरामाणां प्रिया इति वा विग्रह, एतेन धार्मिकजनस्य प्रीतिपात्रमित्यर्थ । दातृप्रतिग्रहीत्रो परस्परप्रीतेरानन्दकतयाऽत्रोभयविध समासो युज्यते । नृपजा नृपात् जाता राजकुमारी पद्मावती, आत्मानुग्रहमिच्छति भवत्कर्तृकमात्मन्यनुग्रहं वाञ्छति । अत यस्य जनस्य, यद्वस्तु समीप्सितमस्ति प्राप्तुमिष्ट वर्तते । सम्पूर्वकात्सन्नन्तादाप्नोते क्त, 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति सूत्रेण यस्येति षष्ठी । अर्थानुरोधात्प्रकरणबलाच्च 'स' इति कर्तृपदमध्याहरणीयम् । स जन, तद्वदतु स्वेप्सित कथयतु, अभीष्टे लोट् । अद्य अयनने दिवसे न तु विलम्बेनेत्यर्थ, कस्य कस्मै, पूर्ववत् शेषत्वविवक्षायां षष्ठी किं दीयताम् किं वितीर्यताम् । भवत्सु क क पदार्थमनया दीयमान कामयते ।

किसने निश्चित् अपनी शिक्षा समाप्त की है—वह क्या चाहता है जो उसे गुरुजी को दक्षिणा के रूप में देना है । धर्मात्माओं को माननेवाली राजकुमारी अपने ऊपर दया उनका अनुग्रह चाहती है । अत जिसको जो अभीष्ट हो वह कहे, किसे आज क्या

यौगन्धरायणः—हन्त ! दृष्ट उपायः । [प्रकाशम्] भोः ! अहमर्थी ।

पद्मावती—(क) दिट्ठिआ सहलं मे तपोवणाभिगमणं ।

तापसी—(ख) सन्तुट्ठतवस्सिजणं इदं अस्समपदं । आअन्तु-

(क) दिष्ट्या सफलं मे तपोवनाभिगमनम् ।

(ख) सन्तुष्टतपस्विजनमिदमाश्रमपदम् । आगन्तुकेनानेन भवितव्यम् ।

किमनया च कस्मै देयम् ? भवन्तः स्वाभिलषितं निःशङ्कं प्रकाशयन्तु । भवदर्थश्रवणादेवेयमनुगृहीतामात्मानं मस्यते इति श्लोकार्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, पूर्वमुक्तं लक्षणम् ॥ ८ ॥

उपरिष्टात्प्रपञ्चिताया प्रदानोद्घोषणाया श्रवणेन लब्धहर्षस्य यौगन्धरायणस्य स्वगतोक्तिरियम्—हन्तेति । 'प्रकाश'मित्यनन्तरोक्तेर्वाक्यमिदमात्मगतत्वेनैव प्रयुक्तमवगन्तव्यम् । हन्त हर्षे, उपायो युक्तिः मार्ग इति यावत्, दृष्टोऽवलोकितः, अर्थान्मयेति । उपस्थितोऽसौ वासवदत्तानिक्षेपयोग्योऽवसर इत्यर्थः । उपाय्यतेऽनेनेत्युपायः, उपपूर्वाद् अयधातो'र्हलश्चे'ति घञ् । प्रकाशं सर्वजनश्रवणीयमित्यर्थः । तथा च तल्लक्षणं दर्पणे—'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्' इति । भो इति काञ्चुकीयसम्बुद्धिः, अहमर्थी अहमस्मि याचकः, इत्यात्मनोऽर्थित्वाविष्करणं यौगन्धरायणस्य ।

सौभाग्यवशादुपस्थितमर्थिनं दृष्ट्वा पद्मावत्याह—दिट्ठिएति । दिष्ट्येत्यव्ययम्, भाग्येनेत्यर्थः । सहलमित्यादि । अर्थिनः प्राप्त्या तपोवनेऽस्मिन्ममागमनमिदमिदानीं सार्थकमभूदित्यर्थः ।

संतुट्ठेति । तपोवनाश्रयेषु तापसेषु कमप्यर्थिनमनुपलभमानायास्तापस्या वचनमिदम् । इदमाश्रमपदम् एतत्तपोवनं, सन्तुष्टतपस्विजनम् सन्तुष्टस्तपस्विजनो यत्रेत्येतादृशं, वर्तते । आश्रमस्था किमपि केऽपि नार्थयन्ते, अतोऽत्रत्यास्तपस्विनः

दिया जाय ? ॥ ८ ॥

यौग०—(मन में) अहा ! मुझे अच्छी युक्ति सूझी (प्रकाश) अजी ! मैं अर्थी हूँ ।

पद्मा०—अहो भाग्य ! आश्रम में मेरा आना सफल हुआ ।

तापसी—इस आश्रम के तो सभी मनुष्य सन्तुष्ट हैं, यह कोई आगन्तुक होगा ।

एण इमिणा होदव्वं ।

काञ्चुकीयः—भोः ! किं क्रियताम् ?

यौगन्धरायणः—इयं मे स्वसा । प्रोषितभर्तृकामिमामिच्छाम्यत्रभवत्या कञ्चित् कालं परिपाल्यमानाम् । कुतः—

सन्तुष्टा सन्तीति भाव । अनेन याचकेन, आगन्तुकेन देशान्तरादागतेन । अर्थित्वमाविष्कुर्वाण स्थानान्तरादागतोऽय भवेदित्यर्थ । आगच्छतीत्यागन्तु । आङ्पूर्वाद् गमे 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन्' इत्युणादिसूत्रेण तुन्प्रत्यय आगन्तुरेव आगन्तुक, स्वार्थे क । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्था' इति नियमात् 'भवितव्य'मिति भावार्थे तव्यप्रत्यय । तदनुरोधादेव 'अनेने'ति कर्तुस्तृतीया ।

भो इति । किं क्रियता किं विधीयताम् । किं तावद्भवतोऽभिमतमस्माभिः साध्यतामिति प्रश्नोऽयमर्थिन यौगन्धरायण प्रति काञ्चुकीयस्य ।

स्वार्थमुपक्षिपति यौगन्धरायण —**इयमिति** । इय मत्समीपवर्तिनीति यावद् 'इदमस्तु सन्निकृष्टे' इतिसिद्धान्तादीदृशार्थता, इदपदबोध्या च आवन्तिकावेशधारिणी वासवदत्तैव । मे स्वसा भगिनी मे वर्तते । **प्रोषितभर्तृकामिति** । प्रोषितभर्तृकामिमाम् अत्रभवत्या कञ्चित् काल परिपाल्यमानामिच्छामीत्यन्वय । अत्रभवत्या पद्मावत्या । देशान्तरगतस्य पत्युर्वियोगमनुभवन्तीं दीना ममैतां भगिनी परिपालयतु साम्प्रत किञ्चित्कालपर्यन्त पूज्या पद्मावतीत्येष एवार्थो ममेत्यर्थ पद्मावत्या समीपे न्यासरूपेण स्थापयितुमेनामहमिच्छामीति भाव । प्रोषितो भर्ता यस्यास्ता प्रोषितभर्तृकाम्, 'नद्यृतश्च' इति कप्, स्त्रीत्वाट्टाप् । प्रोषितेति प्रपूर्वाद्वस धातो कर्तरि क्ते 'वसतिक्षुधोरिट्' इतीडागमे यजादित्वात्सम्प्रसारणे च रूपम् कञ्चित्कालमिति 'काला ध्वनो'रित्यनेन अत्यन्तसयोगे द्वितीया । यावता कालेन पु

काञ्चु०—आर्य ! क्या किया जाय ?

यौग०—यह मेरी बहिन है । इसके पति परदेश गये हुए हैं, इसलिये आपकी देख-भाल में कुछ समय के लिये इसे रखना चाहता हूँ । क्योंकि—

कार्यं नैवार्थैर्नापि भोगैर्न वस्त्रै-
नहि काषायं वृत्तिहेतोः प्रपन्नः ।

प्रत्यागमिष्यामि तावत्कालपर्यन्तामिति तदर्थ । अत्र च शत्रुकृतराज्यापहारलक्षणे व्यसने पतितस्य स्वामिनोऽर्थं राज्यप्राप्तिलक्षण साधयितु चेष्टमानस्य कार्यगौरवमाकलयतो मन्त्रिणा यौग-धरायणस्य राज्ञ प्रिया वासवदत्ता प्रोषितभर्तृकामात्म भगिनीं निर्दिशतस्तादृशमसत्यभाषणमपि सङ्गच्छमानं न कल्पते दूषणाय । विपदि मृषाभाषणस्य शास्त्रसम्मतत्वेन भूषणास्पदत्वात्तत्र प्रत्युत सत्यभाषणस्यैव दोषावहत्वादसत्यभाषणस्य सर्वथौचित्यादपरिहेयत्वमिति । पूर्वोक्तमर्थं द्रढयति—कुत इति । यत कारणादित्यर्थ ।

तदेवाह—कार्यमिति । ममेति औचित्यादध्याहरणीयम्, मम यौगन्धरायणस्येत्यर्थ । अर्थैर्द्रव्यै हिरण्यप्रभृतिभि, नैव कार्यं नैच प्रयोजनमस्ति, भोगै कलशादिभिर्भोग्यपदार्थैरपि न, कार्यमित्यनुषञ्जनीयम्, वस्त्रैर्वसनै परिधानयोग्यै न, कार्यमिति यावत् । न नाम सन्ति मत्प्रयोजनविषया अर्थभोगवस्त्राणीति नाभिलापस्तेषु ममेति भाव । फलस्यापि हेतुत्वादर्थादिषु 'हेतौ' इति तृतीया । अह वृत्तिहेतो जीविकार्थम्, काषाय कषायेण रक्त वस्त्र, 'तेन रक्त रागात्' इत्यण्, परिव्राजकलिङ्गमिति यावत्, न प्रपन्न नाङ्गीकृतवान् । जीविकार्थं न मया परिव्राजकतेयमङ्गीकृतेत्यर्थ । प्रपन्न इत्यत्र गत्यर्थत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्त । पूर्वोक्तार्थनिषेधेन तत्र स्वाभिमतार्थसिद्धियोग्यता दर्शयति—धीरेति । धीरा पण्डिता, 'धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ सख्यावान् पण्डित्त कवि' इत्यमर । दृष्टधर्मप्रचारा, धर्मस्य सत्कर्मण प्रचार प्रख्यापनम्, 'हलश्चे'ति घञ्, दृष्ट ज्ञात धर्मप्रचारो यस्या सेति बहुव्रीहि । यस्याश्च सत्कर्माचरणप्रवणता 'तीर्थोदकानि समिध' 'कस्यार्थ कलशेने'त्यादिवचनैर्बहुशो विदितास्माभिरित्यर्थ । इमे च विशेषणे पद्मावत्या न्यासरक्षणस्य सर्वथा योग्यत्वातिशय पुष्णीत । सेय पुरो दृश्यमानैषा, कन्या राज कुमारी पद्मावती, मे भगिन्या मम स्वसु, चारित्र चरित शीलमिति यावत्, रक्षितु गोपायितुं, शक्ता समर्था वर्तते । यत कारणादियं विदुषी धर्मप्रचारबद्धादरा पद्मावती मद्भगिन्याश्चरितं रक्षितु समर्था, तत एव कारणादह-

न मुझे द्रव्य से प्रयोजन है, न भोग से । न वस्त्र से, न मैंने जीविका के वास्ते गेरुआ

धीरा कन्येयं दृष्टधर्मप्रचारा
शक्ता चारित्रं रक्षितुं मे भगिन्याः ॥ ९ ॥

वासवदत्ता--[आत्मगतम्] (क) हं, इह मं णिक्खिविदुकामो अय्ययोगन्धरायणो । होदु, अविआरिअ कमं ण करिस्सदि ।

(क) हम्, इह मा निक्षेप्तुकाम आर्ययौगन्धरायण. । भवतु अविचार्य क्रमं न करिष्यति ।

मत्रभवत्या पद्मावत्या सन्निधौ निक्षेप्तुमेतामिच्छामीति स्पष्टोऽर्थ । योग्यस्थलेऽस्मिन् स्वीया भगिनीं न्यासरूपेण स्थापयित्वा निश्चिन्तीभवितुमिच्छन्नहमर्थादिकं किमपि नाधिगन्तु वाञ्छामीति श्लोकार्थ । 'चर्यतेऽनेन' इति विग्रहे 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्र' इत्यनेन चरते इत्रप्रत्यये चरित्रशब्द सिध्यति । तत चरित्रमेव चारित्रमिति स्वार्थेऽणि चारित्रशब्दो निष्पद्यते । अथवा 'चरेर्वृत्ते' इत्यौणादिकसूत्रेण चरधातोर्णित्रन्प्रत्यये णित्त्वादादिवृद्धौ चारित्रशब्द ससाध्य पूर्वोक्तप्रत्ययद्वयकल्पना गौरव परिहरणीयमिति । पद्मावत्या निक्षेपरक्षणक्षमत्वस्य समर्थनादत्रार्थान्तर न्यासोऽलङ्कार । वैश्वदेवीनामक छन्द । तल्लक्षण च यथा—'पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ' इति ॥ ९ ॥

पद्मावत्या समीपे स्वात्मनिक्षेपरूप यौगन्धरायणोपस्थापित प्रस्ताव श्रुतवत्या वासवदत्ताया स्वगत वितर्कं दर्शयति कवि —**हमिति** । हमित्यव्ययं प्रश्ने, आर्य यौगन्धरायण इह मां निक्षेप्तुकामोऽस्ति ? निक्षेप्तु कामो यस्येति विग्रह । 'तु काममनसोरपि' इति मलोप । किमत्र पद्मावत्या सन्निधावार्यो यौगन्धरायणो मां निक्षेप्तुमिच्छति ? भवतु निक्षेपोऽप्ययमस्तु तावन्ममेत्यर्थ । अविचार्य अविमृश्य, क्रम पादविन्यास प्रवृत्तिमिति यावत्, न करिष्यति न विधास्यति, अर्थाद्यौगन्धरा

बस पड़ता है। किन्तु मगधराज की कन्या विदुषी तथा धर्मात्मा हैं। वे मेरी बहिन के चरित्र की रक्षा कर सकती हैं, अत एव यह मेरी प्रार्थना है ॥ ९ ॥

वासव०—(आप ही आप) अहो, आर्य यौगन्धरायण पद्मावती को मुझे सौंपना चाहते हैं। अच्छा, वे बिना सोचे ऐसा कार्य न करेंगे ।

काञ्चुकीयः—भवति ! महती खल्वस्य व्यपाश्रयणा। कथं प्रतिजानीमः ? कुतः—

सुखमर्थो भवेद् दातुं सुखं प्राणाः सुखं तपः।
सुखमन्यद् भवेत् सर्वं दुःखं न्यासस्य रक्षणम् ॥ १० ॥

यण। मदीयनिक्षेपरूपेऽस्मिन् विषये न कदापि यौगन्धरायणोऽविचार्य प्रवर्तिष्यते। विचारपूर्विकैव नून तस्येयमीदृशे कर्मणि प्रवृत्तिरिति भाव ।

यौगन्धरायणोपस्थापितस्यार्थस्य सुतरां दुष्करत्वमाकलयन् काञ्चुकीय पद्मावतीं प्रत्याह—**भवतीति**। भवति ! मान्ये ! पद्मावति !, अस्य यौगन्धरायणस्य, व्यपाश्रयणा व्यपाश्रय, आश्रय इत्यर्थ, आश्रयार्थितेति यावत्। व्यपाङ्पूर्वात् श्रिधातोर्बाहुलकात् स्त्रियां भावे युच्प्रत्यय, ततष्टाप्। महती खलु निश्चयेन गुर्वी। कथ केन प्रकारेण, प्रतिजानीम स्वीकुर्म। यौगन्धरायणस्तावदत्र स्वभगिनीं निक्षिप्य तद्रक्षणार्थी भवत्या आश्रय लब्धुमिच्छति। परं निक्षेपरक्षणस्य दु सम्पादतया विशिष्टैतदभिलाषपूरण दु शकमेव। अत कथङ्कारमीदृशो दुष्करोऽर्थ स्वीकर्तुं युज्येतास्माभिरिति भाव ।

कुत कस्मादिति तस्यार्थस्य दुष्करत्वमेवाह—**सुखमिति**। अर्थो धन, सुख सुखपूर्वकमनायास यथा स्यात्तथा, दातुं वितरीतु, भवेत् स्यात्। भवतेरिह सम्भवरूपार्थता। उदारेषु धनदानशौण्डत्व बहुश सम्भवतीत्यर्थ। दातु भवेदिति 'शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्' इति सूत्रेण अस्त्यर्थे भूधातावुपपदे दाधातोस्तुमुन्। प्राणा असव, 'पुसि भूम्न्यसव प्राणा' इति कोषात् प्राणशब्द पुंसि बहुत्वमात्रे प्रयुज्यते, सुखमायासरहित यथा तथा दातु, भवेयुरिति वचनविपरिणामेनाऽनुवर्तनीयम्। परोपकाराय स्वान् प्राणानपि सन्तस्त्यजन्तीत्यर्थ। तथा तप तपश्चरण तप फलमिति यावत्, दुष्करकर्मरूपस्य स्वसमानाधिकरणस्य

कञ्चुकी—माननीये ! यह आश्रय की प्रार्थना इस सन्यासी की बड़ी कठिन है, कैसे प्रतिज्ञा (स्वीकार) करें। क्योंकि—

अर्थ, प्राण, तपस्या का फल तथा और सब कुछ देना सहल है, किन्तु न्यास (थाती) की रक्षा करना कठिन है ॥ १० ॥

पद्मावती--(क) अय्य ! पढमं उग्घोसिअ को किं इच्छदि त्ति अजुत्तं दाणिं विआरिदुं । जं एसो भणादि, तं अणुचिट्ठदु अय्यो।

(क) आर्य ! प्रथममुद्घोष्य कः किमिच्छतीत्ययुक्तमिदानीं विचारयितुम् । यदेष भणति, तदनुतिष्ठत्वार्यः ।

तपसो दानानुपपत्त्याऽत्र तपःशब्देन तत्फलं लक्ष्यते, सुखमनायासेन दातुं, भवेदिति पूर्वोक्तानुवृत्तिः । उदारचेतसो मुनयस्तपसो दुष्करस्यापि फलं परापन्निवारणाय दातुं प्रवर्तन्ते सुखेनेत्यर्थः । अन्यत्सर्वं सकलमितरद् वस्तुजातं, सुगममक्लेशेन, दातुमिति पूर्वतोऽनुवर्तते, दातुं भवेत् । परार्थं सतां सकलवस्तुप्रदाने प्रवर्तनमक्लेशं भवत्येवेत्यर्थः । यद्वा दातुमिति नात्रानुवर्तनीयम् , सर्वमन्यत् सुखं भवेत् सकलं कार्यान्तरं सुकरं स्यादित्यर्थः । किन्तु सकलापेक्षया, न्यासस्य निक्षेपस्य, रक्षणं पालनं तु, दुःखं दुष्करम् , अस्तीति शेषः । अर्थप्रभृतीनां समस्तानां वस्तूनां वितरणं तावल्लोके सुकरं, परं निक्षेपरक्षणं नाम स्वस्मिन्नुत्तरदायित्वेन सर्वथा दुष्करमेवेत्यमुष्मिन् दुष्करे कर्मणि कथमिदानीं प्रवर्तितव्यमस्माभिरिति काञ्चुकीयवचसोऽभिप्रायः । यौगन्धरायणाभिलापस्य गरीयस्त्वं दुष्करत्वं च समर्थयितुं श्लोकोऽयमवतीर्णः इति स्फुटमत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । अनुष्टुप्छन्दः प्रागुक्तलक्षणम् ॥ १० ॥

यौगन्धरायणाभिलापपूरणं दुष्करं सम्भाव्य प्रतिज्ञातपूर्वात्तदर्थात्पराङ्मुखीभावं काञ्चुकीयस्य विचारं परिवर्तयितुमुद्यता पद्मावत्याह—**अय्येति** । ‘कः किमिच्छतीति प्रथममुद्घोष्य ‘कस्यार्थः कलशेन’ इत्यादिना ‘कस्य कीदृशोऽभिलाषः स किल निःशङ्कं प्रकटनीयः’ इत्येवं पूर्वमुद्घोषणां कृत्वा, इदानीं, तदभिलापश्रवणानन्तरमित्यर्थः, विचारयितुमयुक्तम् तत्पूरणस्य दुष्करत्वमाकलय्य किमपि तस्मात् विनिवर्तयितुं नोचितम् । अत इति शेषः, एष यद्भणति यौगन्धरायणो यमभिलापं प्रकाशयति, आर्यः तदनुतिष्ठतु तत्रभवता भवता स किल पूरयितुं सौकर्यकर इति स्पष्टोऽर्थः । ‘अस्ति मर्त्योऽप्यर्थोऽस्य पूर्यतामस्माभि’रित्यत्र प्रतिज्ञा’

पद्मावती—आर्य ! कौन क्या चाहता है—ऐसा पहले घोषणा कर अब सोचना अनुचित है। यह जो कहते हैं, आप उसे करें।

काञ्चुकीयः---अनुरूपमेतद् भवत्याभिहितम्।

चेटी---(क) चिरं जीवदु भट्टिदारिआ एवं सच्चवादिणी।

तापसी---(ख) चिरं जीवदु भद्दे!।

(क) चिरं जीवतु भर्तृदारिकैवं सत्यवादिनी।

(ख) चिरं जीवतु भद्रे!

पूर्वं विषये 'अङ्गीकृत सुकृतिन परिपालयन्ती'त्यविचारितं प्रवर्तितव्यम्, अत इदानीं यौगन्धरायणाभिलापस्य पूरणं कर्तव्यमेवेति भाव। राजकुमार्या प्रयुक्त चात्र मान्यार्थकम् 'आर्ये'ति सम्बोधनं काञ्चुकीयस्य वृद्धत्वाद्विशिष्टाधिकारित्वाच्च नाऽसाम्प्रतम्।

अनुरूपमिति। अनुरूप योग्यम्, समयधर्मकुलोचितमित्यर्थः। युक्तमुक्त भवत्या, समयधर्माद्युचितं कार्यमिदानीं कर्तव्यमेवास्माभिरिति तत्रार्थेपुनरप्यात्मनोऽनुरूपां प्रवृत्तिं प्रदर्शितवान् काञ्चुकीय।

महतोऽप्यर्थस्य पूरणं स्वौदार्येण समर्थयन्ती पद्मावतीमभिनन्दति चेटी—**चिरंजीवत्विति**। एवं सत्यवादिनी, ताच्छील्ये णिनि, नान्तत्वात् ङीप्, इत्थं सत्यभाषणशीलेति यावत्, प्रतिज्ञातपूर्वाद्विषयादविचलन्तीत्यर्थः, भर्तृदारिका राज्ञ कन्या पद्मावती, चिरं जीवतु दीर्घायुर्भवतात्। आशीश्चैषा प्रधानपरिचारिकाया सखीनिर्विशेषाया सहचारिण्याश्चेट्या स्वामिनीं राजकुमारीं प्रत्यपि युज्यते प्रीतिप्रयुक्ता। अथवा नेयमाशी, सानन्दमुदीरितो मानस सोऽयमभिलापश्चेट्या इति।

अत्रार्थे प्रसाद दधत्यास्तापस्या अपि तदुचितं वचनमाह—**चिरमिति**। भद्रे! कल्याणरूपे! पद्मावति! चिरं जीवतु, भवतीति शेष। सामान्यतोऽर्थिकामपूरणं पूर्वं स्वीकृत्य, ततो वासवदत्तानिक्षेपरक्षणलक्षणं विशिष्ट तमर्थं श्रुत्वा तस्य दुष्करतां काञ्चुकीयोक्तामवधार्यापि तत्र स्थैर्यं दधाना त्वं दीर्घमायुर्लभस्वेति शुभाशीर्वचनगर्भं तापस्या कृतं पद्मावत्या अभिनन्दनम्।

कञ्चुकी--यह आपने योग्य ही कहा।

दासी—इस प्रकार सत्यभाषिणी राजकुमारी चिरकाल जीयें।

तापसी—कल्याणी! चिरञ्जीविनी हो।

काञ्चुकीयः—भवति ! तथा । (उपगम्य) भो ! अभ्युपगतम् त्रभवतो भगिन्याः परिपालनमत्रभवत्या ।

यौगन्धरायणः—अनुगृहीतोऽस्मि तत्रभवत्या । वत्से ! उपस पत्रभवतीम् ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) का गई । एसा गच्छामि

(क) का गति. । एषा गच्छामि मन्दभागा ।

भवतीति । भवति ! मान्ये पद्मावति ! वृद्धस्यापि काञ्चुकीयस्य राज कुमारीमुद्दिश्य सम्बोधनवचनं चेद पद्मावतीविषयकमादरभावं सूचयति । तथा, यथा भवत्याज्ञप्तं तथा सादरं स्वीकृतं मया । भवत्या आदेशमनुसृत्य कार्यमिदं करिष्यत इति भावः । उपगम्य यौगन्धरायणस्य समीपं गत्वा, वक्ष्यमाणं वचनं मिदं यौगन्धरायणमुद्दिश्येत्यर्थः । तदेवाह—**भो** इति । सम्बोधनचिह्नमिदं यौगन्धरायणोद्देश्यकम् । अभ्युपगतमङ्गीकृतम्, अत्रभवत पूज्यस्य, अत्रभवत्या पूज्यया पद्मावत्या । न्यासरूपेणात्मभगिनीमत्र स्थापयितुमिच्छतो भवतोऽभिलाषं पूरयितुमिदानीं सन्नद्धा वर्तते पूज्या पद्मावतीत्यर्थः ।

पद्मावत्या सन्निधौ वासवदत्तानिक्षेपरूपं प्रस्तावमात्मनोपस्थापितं सफल मालोक्य ततः कार्यैकदेशस्य सिद्धिमवधार्य सप्रसादं यौगन्धरायणो वचनं प्रयुङ्क्ते **अनुगृहीतोऽस्मीति** । श्रीमत्या पद्मावत्या महाननुग्रहोऽयं मयि, यन्मदीयो ऽभिलाषोऽयं तया फलैर्महितामापादयिष्यत इत्यर्थः । वासवदत्तामुद्दिशति—वत्से इत्यादि । वत्से ! बाले ! अत्रभवतीं माननीयां पद्मावतीमुपसर्प, कियन्तं नि कालमत्र निवासं कर्तुं पद्मावत्या समीपं गच्छेत्यर्थः । राज्ञः प्रियतमेन प्रधानामा त्येन प्रयुक्तं 'वत्से' इति सम्बोधनपदं वासवदत्ताया युज्यत एव ।

यौगन्धरायणोक्तां पद्मावतीसन्निधावुपसर्पणमात्मनः प्राप्तकालमालोक्य नो मीत्या निन्दयति वासवदत्ता—**का गई** इति । का गतिः किमत्रान्यत् करणीयम्

कञ्चुकी—बहुत ठीक, (पास जाकर) श्रीमती राजकुमारी ने आपकी भगिनी का पालन (देख-भाल) करना स्वीकार किया ।

यौग०—श्रीमती ने बड़ा ही अनुग्रह किया । बेटी ! इनके समीप जा ।

वासव०—(मन ही मन) क्या करूँ, यह मुझ मन्दभागिनी को जाना पड़ा ।

मन्दभाआ।

पद्मावती—(क) भोदु भोदु। अत्तणीआ दाणिं संवुत्ता।

तापसी—(ख) जा ईदिसी से आइदी, इयं वि राअदारिअत्ति तक्केमि।

(क) भवतु भवतु। आत्मीयेदानीं संवृत्ता।
(ख) या ईदृश्यस्या आकृति, इयमपि राजदारिकेति तर्कयामि।

गत्यन्तरमत्र नास्तीत्यर्थ। मन्दभागा, भाग्यपर्यायो भागशब्दोऽप्यस्ति, मन्दोऽल्पो भाग भाग्य यस्या, सैषा अल्पभाग्या सेयमह गच्छामि, पद्मावत्या समीपमिति शेष। प्रियवियोग कथञ्चित्सहमानया कार्यान्तर कर्तुं गमिष्यतो यौगन्धरायणस्यापि वियोगोऽयमिदानीं तदेकमात्रसहायया तूष्णीं मया सोढव्य एवेति तदिदमन्तरेण गत्यन्तराभावादल्पभाग्यया मया पद्मावत्युपसर्पणरूप कथमपीद पाराधीन्यमङ्गीकर्तव्यमेवेति भाव।

उपसर्पन्तीं ता प्रति पद्मावत्याह—भोद्विति। भवतु भवतु, आदरार्थो द्विरुक्तिरेषा, यौगन्धरायणभगिन्युपसर्पण कर्तुं, तस्यैव प्रस्तुतत्वात्। आत्मीया संवृत्ता स्वकीया सञ्जाता। उपसर्पतु मामियमादरणीया, स्वीयजननिर्विशेष सम्प्रत्येषा परिपाल्यते मयेति भाव।

जा इति। अस्या पद्मावत्या, या ईदृशी आकृति योऽयमीदृशो रमणीय आकार, तेन इयमपि पद्मावतीव समागतार्थिभगिन्यपि, राजदारिका राज्ञः कुमारी, स्यादिति शेष, इति तर्कयामि इत्थ कल्पयाम्यहम्। आकृतिसौन्दर्येण यथा पद्मावत्या राजकन्यात्व स्फुट प्रतीयते, न्यासरूपेण स्थापिता सेयमपि नूनमाकृतिसौन्दर्यशालिनी काचिद्राजकन्यैव स्यादिति सम्भावयामीत्यर्थ।

पद्मा०—अच्छा अच्छा। अब यह आत्मीय हुई।
तापसी—इसकी जैसी आकृति है, इससे यह भी राजकुमारी है ऐसा मालूम होता है।

चेटी—(क) सुट्ठु अय्या भणादि । अहं वि अणुहूदसुहं पेक्खामि ।

यौगन्धरायणः—(आत्मगतम्) हन्त भोः ! अर्धमवसितं भारस्य । यथा मन्त्रिभिः सह समर्थितं, तथा परिणमति । ततः प्रतिष्ठिते

(क) सुष्ठु आर्या भणति । अहमप्यनुभूतसुखेति प्रेक्षे ।

सुट्ठु इति । आर्या पूज्या तापसीति यावत्, सुष्ठु भणति समीचीनं युक्तिसङ्गत वदति । **अहमिति** । इयमिति प्रस्तावानुरोधादव्याहर्तव्यम् । अपिना स्त्रमेति तदर्थ, अनुभूतसुखा अनुभूतमनुभवविषयीकृतमुपभुक्त सुख राजकन्यकोचितमैश्वर्यं यया तादृशी विद्यते, इति इत्थम्, पश्याम्यवगच्छामि । 'राजकन्यासुलभ वैभवमनुभूतं पूर्वमनये'त्यहमपीदमीयरमणीयाकारविलोकनतोऽवगच्छामीति पूज्याया भवत्यास्तर्कमनुमोदे इति भाव ।

योग्यस्थले वासवदत्ता निक्षिप्य लब्धनिर्वृतिर्यौगन्धरायणश्चित्ते पर्यालोचयति-**हन्तेति** । हर्षसूचक हन्तेत्यव्ययम्, भो इति आत्मानमुद्दिश्य सम्बुद्धि । भारस्य स्वशिरोऽधिरूढस्य विपक्षापहृतस्वामिराज्यप्रत्याहरणरूपस्येति यावत्, अर्धं समानांश समानोऽर्धभाग, अवसित समाप्तं सम्पन्नम् । 'अर्धं समेंऽशके' इति कोशात् समांशार्थवाचिनोऽर्धशब्दस्य क्लीबत्वम् । सम्पादितस्य वासवदत्तानिक्षेपरूपस्य कार्यस्यार्धत्व च पद्मावतीविवाहसम्बन्धसङ्घटनप्रभृतिकरणीयकार्यान्तरापेक्षया बोद्धव्यम । अवसीयते स्म इति विग्रहे अन्तकर्मार्थकात् अवपूर्वात् षोधातो क्तप्रत्यये 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इति इत्वे च अवसितमिति रूपम् । मन्त्रिभि रुमण्वत्प्रभृतिभि सह, यथा समर्थितं येन प्रकारेण कार्यं कर्तुमवधारितं, तथा परिणमति तेन प्रकारेण कार्यं फलति । तत तदनन्तर क्रमेणेत्यर्थ, स्वामिनि

दासी—आप ठीक कहती हैं। मैं भी समझती हूँ कि इसने राजसुख का अनुभव किया।

यौग — [illegible] भार [illegible] उतर गया। [illegible] [illegible] राज्य [illegible] पर [illegible]

स्वामिनि तत्रभवतीमुपनयतो मे इहात्रभवती मगधराजपुत्री विश्वासस्थानं भविष्यति । कुतः—

पद्मावती नरपतेर्महिषी भवित्री
दृष्टा विपत्तिरथ यैः प्रथम प्रदिष्टा ।

उदयने, प्रतिष्ठिते पुन स्वीयराज्यसिंहासनमधिरूढे सति, तत्रभवतीं पूज्यां वासवदत्ताम्, उपनयत स्वामिन सन्निधिं नयत, मे मम यौगन्धरायणस्य, इह अस्मिन् विषये वासवदत्तायाश्चारित्र्यशुद्धिरूपे, अत्रभवती मान्या मगधराजस्य पुत्री कन्या पद्मावती, विश्वासस्थान विश्वासास्पद साक्षिभूतेति यावत्, भविष्यति सम्पत्स्यते, इति शब्दार्थ । अत्र वासवदत्तोपनयनस्य भविष्यत्कालिकत्वेऽपि 'उपनयत' इति वर्तमानसामीप्यविवक्षया वर्तमानकालिक प्रयोग । तेन स्वामिनो राज्यप्राप्तेर्वासवदत्तासमागमस्य च प्राप्तावसरत्व सूच्यते । 'विपक्षापहृत स्वामिनो राज्य प्रत्याहरिष्यामी'ति कृतप्रतिज्ञस्य, तदुचितेषु कर्तव्येषु वासवदत्तानिक्षेपरक्षण गुरुतर कार्यं सम्पादितवतो मे शिरसोऽवतीर्ण साम्प्रत स्वावलम्बितस्य भारस्यायमर्धभाग । रुमण्वदादिभि सार्धं कृतस्य निर्णयस्याऽविरोधेनैव नूनमिदानीं कार्यस्य फलवत्ता दृश्यते । क्रमेण च निजं राज्यसिंहासनमधिरूढेन स्वामिनोदयनेन सह वियोगिनीं वासवदत्तां योजयिष्यन्नह वासवदत्ताचरितस्य निर्दोषताविषये पद्मावतीमेव साक्षिणीं कर्तुं प्रभविष्यामीति सकलवाक्यार्थ । एतादृशाखिलकार्यसिद्धिपर्यालोचनयैव हर्षोक्तिरियं यौगन्धरायणस्य ।

कुत इति पूर्वोक्तमेवार्थं समर्थयन्नाह—**पद्मावतीति** । यैः पुष्पकभद्रप्रभृतिभि सिद्धैः, विपत्ति आगमिष्यन्ती विपत्, सा च विपक्षाचरितस्वामिराज्यापहरणरूपैव, पूर्वं तदुपस्थितेः प्राक्, प्रदिष्टा सूचिता, अथानन्तर, सैव दृष्टा प्रत्यक्ष-

---

इसको पहुँचाने वाले मुझे यहाँ पर यह मगधराज की पुत्री विश्वासपात्र (साक्षिणी) होगी । क्योंकि—

जिन ज्योतिषियों ने आनेवाली विपत्ति को पहिले ही कहा था उस विपदा को हम लोग देख चुके, अब उन्हीके वचनों पर विश्वास करने से यह भी (वासवदत्ता को

(ततः प्रविशति ब्रह्मचारी।)

ब्रह्मचारी—(ऊर्ध्वमवलोक्य) स्थितो मध्याह्नः। दृढमस्मि परिश्रान्तः। अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमयिष्ये? (परिक्रम्य) भवतु, दृष्टम्। अभितस्तपोवनेन भवितव्यम्। तथा हि—

इदानीम् उदयनविषयकं प्रेम पद्मावत्याश्चित्ते समुत्पादयितुं विरहविधुरां दीनां च वासवदत्तां समाश्वासयितुं प्रियया वियुक्तस्योदयनस्य दशां वर्णयिष्यन् कविस्तदौपयिकं ब्रह्मचारिणः प्रवेशमाह—**ततः प्रविशतीति**।

ऊर्ध्वमवलोक्येति। आकाशे दृष्टिं दत्त्वेत्यर्थः। स्थित इति कर्तरि प्रयोगोऽयम्। अह्नो मध्यं मध्याह्नः, 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यनेन सर्वैकदेशवाचिमध्यशब्दात्परस्याहन्शब्दस्य अह्नादेशः। दृढमित्यव्ययं क्रियाविशेषणम्। अथशब्दः प्रश्नार्थकः, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः। 'विश्रमयिष्ये' इति हेतुमण्णिजन्तायाः सकर्मकक्रियायाः कर्मपदम् 'आत्मान'मित्यध्याहार्यम्। स्वार्थिको वा णिच्, अत्र च पक्षे क्रियायाः अकर्मकत्वात् कर्मणो नावश्यकता। परिक्रम्य इतस्ततः परिभ्रम्येति विश्रमोचितस्थलान्वेषणम्। भवतु अस्तु तावत्। स्थानोपलब्धिं सूचयति—**दृष्टमिति**। अत्र हि 'स्थान'मिति कर्मपदस्यार्थबलादाक्षेपः। अभितः समीपे, 'समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः' इत्यमरः। दिनस्य मध्यभागो वर्तते, अधुनैव प्रचण्डांशुकिरणसम्पातसन्तापात् परिभ्रमणपरिश्रमो मां भृशं बाधते। कः खलु प्रदेशोऽत्र भविता मे विश्रमयोग्यः। हन्त! विश्रमोचितं स्थानमुपलब्धमिदम्। अनुमीयते किल समीप एव तपोवनं स्यादिति। तथा हि युक्तमेवेदमित्यर्थः।

(तब ब्रह्मचारी आता है)

ब्रह्मचारी—(ऊपर देखकर) दो पहर हुआ। मैं बहुत थक गया हूँ। अब किस स्थल पर विश्राम करूँ। (घूमकर, अच्छा, स्थान देखा। मालूम होता है कि यहाँ चारों ओर तपोवन ही होगा, क्योंकि—

भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलघनान्यक्षेत्रवत्यो दिशो
निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वाश्रयः ॥ १२ ॥

प्राचुर्यं विद्यत इत्यभिप्राय । एतेन—गोसामान्यस्य रक्षणं प्रशस्तं, कपिलगवां तु सुतरामिति तादृशगुणवत्त्वेन पवित्रतमस्यास्य प्रदेशस्य सर्वतोऽभ्यर्हितत्वं द्योतितम्। बहुत्वातिशये द्योत्ये बहुशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इति इष्ठन्प्रत्यये 'इष्ठस्य यिट् च'त्यनेन बहुशब्दस्य भू इत्यादेशे यिडागमे च भूयिष्ठशब्द सिध्यति। दिश) ककुभ प्रान्तभूभागा इति यावत्, अक्षेत्रवत्य सन्ति क्षेत्राणि कृषिसाधनानि स्थलानि विद्यन्तेऽत्रेति क्षेत्रवत्य, तादृशा न भवन्तीत्यक्षेत्रवत्य । मतुबन्तान्नञ्समास । प्रान्तभूमिषु कृषिप्रयोजनानां क्षेत्राणां नामापि नास्तीत्यर्थ । अत एतादृक्कारणसामग्रीसमवधानेन, इदं तपोवनं तापसाश्रमोऽयम्, इति नि सन्दिग्धं निश्चितम्। स्थलस्यास्य तपोवनत्वे संशयलेशोऽपि नास्तीत्यर्थ । यथात्र हरिणा नि शङ्क चरन्त, शाखिन पुष्पफलसमृद्धिशालिन, कपिला गावो भूयस्य पर्यन्तभूमयश्च क्षेत्रवर्जिता सन्ति तथा नूनमिदं तपोवनमेवेत्यनुमीयते। पुनरप्यसाधारणं हेत्वन्तरमाह—हि यस्मात् बह्वाश्रय बहूनि होमद्रव्याणि आश्रय आधारो यस्य स. हवनीयद्रव्याश्रयशाली, अयं पुरोवर्ती, धूम हवनाधिकरणीभूतादग्नेरुद्भूत, प्रसरतीति शेष । द्रव्यविशेषाहुतिप्रदानोद्भूतं सौरभं वहतो धूमस्य सर्वत प्रसरणेन तपस्विनामाहिताग्नीनां नूनमियं निवासभूमिरिति भाव ।

नन्वत्र चरणत्रयसूचितैर्हेतुभिस्तपोवनानुमानकार्यस्य प्रतिपादनोत्तर वाक्यस्य परिसमाप्तौ पुन 'अयं धूमो हि बह्वाश्रय' इति हेत्वन्तरप्रदर्शनेन समाप्तपुनरात्तत्वं नाम दोष प्रसज्जत इति चेन्न, साधारणै पूर्वोक्तहेतुभि साधित तपोवनानुमानं द्रढयितुमसाधारणस्य हेतो पुन प्रतिपादनस्यावश्यकत्वात्, अस्य च हेतो पूर्वापेक्षया वैशिष्ट्यात्। वाक्यार्थपरिसमाप्त्यनन्तरमनावश्यकं यत्र यत्किञ्चिदुच्यते तत्रैव समाप्तपुनरात्तत्वस्य सिद्धान्तितत्वादिति । अनुमानाकारश्च यथा—इदं, तपोवनम्, नि शङ्कहरिणसञ्चरणशालित्वादिधर्मवत्त्वात्, यत्र तादृशधर्मवत्त्व

धूम रहे हैं, आसपास की जमीन खेती में नहीं ली गई है, और धूंआ भी बहुतायत से निकल रहा है। अत एव यह निःसन्देह तपोवन ही है १२॥

-माश्रमपदं नाम ।

वासवदत्ता—हं !

पद्मावती—(क) अम्मो ! परपुरुसदसण परिहरदि अय्या । भोदु, सुपरिवालणीओ खु मण्णासो ।

काञ्चुकीयः–भो. ! पूर्वं प्रविष्टाः स्मः। प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः।

(क) अम्मो ! परपुरुषदर्शन परिहरत्यार्या । भवतु, सुपरिपालनीय खलु मन्न्यास ।

-चोऽस्येय प्रवेशशङ्काप्रशमनत्वराभिप्रायिका । स्वैर स्वच्छन्द नि शङ्कमिति यावत् । सर्वजनाना साधारण सर्वजनसाधारणम् , नामेति प्रसिद्धौ । भवता नि शङ्कं प्रवेष्टव्यम् । अवारितप्रवेशो ह्याश्रमे सर्वेषामप्यविचारितं प्रवेशो भवति । नात्र कापि प्रवेशशङ्का कार्येति भाव ।

काञ्चुकीयवचनान्नि शङ्क प्रविशति ब्रह्मचारिणि, परपुरुषदर्शनाल्लज्जमाना वासवदत्ता तत्प्रवेशेऽसम्मतिं सूचयति–हमिति। असम्मतिसूचकश्चायमनुकरणशब्द ।

वासदत्ताया असम्मतिं बुद्ध्वा पद्मावत्या वितर्कमाह—अम्मो इति । अव्ययमिद वितर्कार्थकम् । आर्या पूज्या आवन्तिका, परपुरुषस्य दर्शन परिहरति निषेधति । भवतु आस्तां तावत् , मन्न्यास मम न्यास मत्समीपे स्थापितो न्यास इति यावत् , सुपरिपालनीय सुष्ठु रक्षणीय । न्यासस्य समीचीनतया परिपालनावसरोऽयमुपस्थित इत्यर्थ ।

प्रविष्टस्य ब्रह्मचारिण आतिथ्य कर्तुमिच्छन् काञ्चुकीयो वदति—भोः इति। ब्रह्मचारिण सम्बोधनचिह्नमिदम् । प्रविष्टा स्म इति त्वादरे बहुत्वम् । भवतामुपस्थिते प्राग् वयमत्रोपस्थिता । अतोऽत्रत्यैरस्माभि क्रियमाणमतिथियोग्यं सत्कारमनन्तरोपस्थिता प्रतिगृह्णन्तु तत्रभवन्तो भवन्तोऽभ्यागता । एतदनन्तरं काञ्चुकीयकृतमाचमनीयजलप्रदानमर्थानुरोधाद्गम्यम् ।

वासव०—हूँ ।

पद्मावती—हूँ, आर्या (वासदत्ता) परपुरुष का दर्शन नहीं चाहती । अच्छा, अब अपने धरोहर की रक्षा मुझे अच्छी तरह करनी चाहिये ।

कञ्चुकी—अजी ! हम लोग पहिले आये हुए हैं, अत आप अतिथि सत्कार ग्रहण कीजिये ।

वासवदत्ता--(आत्मगतम्) (क) हा लावाणअं णाम। लावाणअसङ्कित्तणेण पुणो णवीकिदो विअ मे सन्दावो।

यौगन्धरायणः—अथ परिसमाप्ता विद्या?

ब्रह्मचारी—न खलु तावत्।

यौगन्धरायणः—यद्यनवसिता विद्या, किमागमनप्रयोजनम्?

(क) हा लावाणक नाम। लावाणकसङ्कीर्तनेन पुनर्नवीकृत इव मे सन्तापः।

लावाणकनामधेयं श्रुत्वा वासवदत्ता मनस्याह—हेति। हा कष्टम्, लावाणकं नामेति तत्रत्यानुभूतवृत्तान्तस्मृतेर्नाटनम्। लावाणअसङ्कित्तणेणेति। अनवोऽपि नव इव कृतः नवीकृतः, अभूततद्भावे च्विः। प्राचीनः कथञ्चित्प्रशमितोऽपि प्रियविरहजन्मा मदीयः परितापो लावाणकनामधेयग्रहणेन मन्येऽधुना भूयो नूतनोऽयं कृतः। लावाणके प्रियविश्लेषस्योपलब्धेस्तन्नामोच्चारणेन पूर्वावस्थासंस्मरणान्नवीकृतत्वं स्थाने सन्तापस्य।

अथेति। अथशब्दः प्रश्ने। विद्ययाऽत्र विद्याध्ययनमुपलक्षितम्। विद्याध्ययनं परिपूर्णतां गतं किमु? लावाणके विद्याध्ययनार्थं पुरा गतवन्तं साम्प्रतं ततः आगतवन्तं ब्रह्मचारिणं प्रति प्रश्नोऽयं युज्यते यौगन्धरायणस्य।

उत्तरयति ब्रह्मचारी—न खल्विति। तावदिति वाक्यालङ्कारे। अद्यापि विद्याध्ययनं पूर्णतां न प्राप्तमित्यर्थः।

यद्दीत्यादि। पुनः प्रश्नोऽयं यौगन्धरायणस्य। अवसिता समाप्ता ततो नञ्समासे अनवसिता असमाप्तेत्यर्थः। 'षोऽन्तकर्मणि' इत्येतस्मादवपूर्वात् कर्तरि क्तः। विद्याध्ययनं चेन्न समाप्तं, तर्हीदानीं ततः प्रत्यागमने किं कारणम्?

वासव०—(स्वगत) ओ! लावाणक! लावाणक नाम लेने से मेरा सन्ताप फिर नया सा हुआ।

यौग०—क्या पढ़ना समाप्त हुआ?

ब्रह्म०—अभी तक नहीं।

यौग०—यदि पढ़ना समाप्त नहीं हुआ, तो फिर क्यों चले आये?

ब्रह्मचारी—तत्र खल्वतिदारुणं व्यसनं संवृत्तम् ।

यौगन्धरायणः—कथमिव ?

ब्रह्मचारी—तत्रोदयनो नाम राजा प्रतिवसति ।

यौगन्धरायणः—श्रूयते तत्रभवानुदयनः । किं सः ?

ब्रह्मचारी—तस्यावन्तिराजपुत्री वासवदत्ता नाम पत्नी दृढमभिप्रेता किल ।

तत्रेति । तत्रेत्यादि ब्रह्मचारिण उत्तरम् । तत्र खलु लावाणकग्रामे किल, अतिदारुणमत्यन्तभीषण, व्यसनं विपत्ति , 'दारुण भीषण भीष्मं' 'व्यसन विपदि भ्रशे' इत्यमरौ । संवृत्त सञ्जातम् । लावाणकग्रामेऽधुनातिभीषणा विपत्ति समुपस्थिता, अत एवाऽसमाप्तविद्याध्ययनोऽपि तत प्रदेशादत्रागतोऽस्मीति भाव ।

कथमिवेति । किंप्रकारक तद्व्यसनमिति व्यसनविषयक प्रश्नो यौगन्धरायणस्य ।

तत्रेति । तत्र लावाणकग्रामे । प्रतिसवतीति भूतार्थे वर्तमानता । उदयनाख्यो नरपतिर्मृगयानिर्गत कदाचिल्लावाणके वसतिमकरोत् ।

श्रूयते इति । तत्रभवान् मान्य श्रीमानिति यावत् , श्रूयते आकर्ण्यते । अस्माभिरपीति कर्ताक्षिप्यते । वयमप्याकर्णयाम श्रीमतस्तस्योदयनस्य नामधेयमित्यर्थ । स किम् ? तद्विषये किंवृत्तम् ? उदयनसम्बद्ध क्रियाविषयकोऽस्य प्रश्न । उदयनस्य लावाणकवासानन्तरकालिकी क्रिया कथनीयाऽधुनेत्यर्थ ।

तदग्रिमवृत्तान्त सूचयति ब्रह्मचारी-तस्येति । दृढमभिप्रेता अत्यन्तं प्रिया । किलेति लोकप्रसिद्धौ । तस्योदयनस्य वासवदत्तानाम्नी काचित् प्रद्योतनाम्नोऽवन्तीश्वरस्य कुमारी प्रियतमा भार्याऽस्तीति लोकप्रसिद्धिर्वर्तते ।

ब्रह्म०—वहाँ तो भयानक आपत्ति आ पड़ी ।

यौग०—कैसी ?

ब्रह्म०—वहाँ उदयन नाम राजा रहते थे ।

यौग०—उदयन का नाम सुना है । उनकी क्या खबर है ?

ब्रह्म०—अवन्तिराजपुत्री वासवदत्ता नाम पत्नी उनको अत्यन्त प्रिय थी ।

यौगन्धरायणः—भवितव्यम् । ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततस्तस्मिन् मृगयानिष्क्रान्ते राजनि ग्रामदाहेन सा दग्धा ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) अलिअं अलिअं खु एदं । जीवामि मन्दभाआ ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

(क) अलीकमलीकं खल्वेतत् । जीवामि मन्दभागा ।

भवितव्यमिति । पूर्ववाक्यार्थे कर्ता । भवदुक्तेन भवितव्यम् । सम्भवत्येतत्, युज्यते किल तदीयं प्रेम वासवदत्तायामित्यर्थः । ततस्तत अनन्तरमनन्तरमिति प्रश्नः । अग्रिमवृत्तान्तश्रवणत्वरया द्विरुक्तिरियम् । तदनन्तरं किं जातमिति तदग्रिमं वृत्तं सत्वरं कथयन्तु भवन्त इति ।

तत इति । तदनन्तरं तस्मिन्नरपतौ कदाचन मृगयार्थं निर्गते सति प्रवृत्तेन लावणकग्रामस्य दाहेन दग्धाऽभवत्सा वासवदत्ता । अत्र च—ग्रामदाहानन्तरं 'वासवदत्तायौगन्धरायणौ दग्धा'विति तत्र कारणविशेषेण प्रवृत्तं मिथ्याप्रवादमनुसृत्यैव कथितो वासवदत्ताया, वक्ष्यमाणश्चाग्रे यौगन्धरायणस्य दाहोऽवगन्तव्यः ।

आत्मनो दाहवृत्तान्तं श्रुत्वा रहस्यस्फोटभियात्मगतमाह वासवदत्ता—**अलिअमित्यादि** । एतदिदं मदीयदाहवृत्तम् अलीकमलीकम्, असत्यमसत्यम्, 'अलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः, मृषार्थे द्विरुक्तिः, सर्वथा मिथ्येत्यर्थः । **जीवामीति** । प्रियवियोगेऽप्यनपगतप्राणा हतभाग्याहमद्य यावत् प्राणान् बिभर्मि, न खलु दग्धाऽभूवमित्यर्थः ।

ततस्तत इति । वासवदत्तादाहानन्तरं संवृत्तं वृत्तं श्रोतुं त्वराभावगर्भः प्रश्नोऽयं पुनर्यौगन्धरायणस्य ।

यौग०—होगी, फिर क्या ?

ब्रह्म०—तब शिकार के लिये वन राजा के जाने पर गाँव में आग लगने से वह जल गई ।

वासव०—(आप ही आप) यह सरासर झूठ है । अभागिनी मैं जीती हूँ ।

यौग०—फिर क्या हुआ ?

ब्रह्मचारी—ततस्तामभ्यवपत्तुकामो यौगन्धरायणो नाम सचिवस्तस्मिन्नेवाग्नौ पतितः।

यौगन्धरायणः—सत्यं पतित इति। ततस्ततः।

तत इति। तत इत्यादि पुनरग्रिमवृत्तान्तप्रकाशनं ब्रह्मचारिण। अभ्यवपत्तुकाम, अभ्यवपत्तु व्यसने साहाय्य दातुं कामोऽभिलाषो यस्य स तादृश, 'तुं काममनसोरपी'ति मकारलोप। विपत्तौ साहाय्य दित्सुरित्यर्थ। अभ्यवपत्तिश्च व्यसने साहाय्यदानम्। तथा च कौटिलीयमर्थशास्त्रम्-'व्यवसनसाहाय्यमभ्यवपत्ति'रिति। तदनन्तरमग्रिमदाहव्यसनाद्वासवदत्तामुद्धर्तुं यौगन्धरायणनामधेयो राजमन्त्री तत्रैव वह्नावात्मानमपातयत्।

सत्यमिति। वासवदत्तामुद्धर्तुमिच्छोर्यौगन्धरायणस्य वह्नौ पतनमिदं सत्य किमु? सत्यं चेत् स्वामिभक्तिं दर्शयतस्तस्येद साहस प्रशमनीयमस्तीत्यर्थ। रहस्योद्भेदभियाऽज्ञानमभिनयत स्वात्मानपह्नुवानस्य यौगन्धरायणस्यैषाऽर्थान्तरगर्भा प्रश्नकाकु। अर्थान्तर च-प्रियवियुक्ता वासवदत्तां स्वामिना योजयितुं कूटघटनोचित महान्तमायासमनुभवन् दु सहं क्लेशभारमावहन्नहं सत्यमग्नावेव पतित इति। पद्मावतीपरिणयौपयिकदु साधाऽनेकविधकार्यसाधनव्यग्रतेयं मे सत्यमग्निप्रवेशतुल्यैवेति भाव। अग्निप्रवेशसदृशीं व्याकुलतामनुभवाम्यहममुष्मिन्दुष्करे कर्मणी'ति स्वात्मानमुद्दिश्योक्तिरियम्। अत्र केचिद्व्याख्याकृत —पतितशब्दं नीचार्थक मत्वा 'वासवदत्तोदयनयोर्वियोगे कारणीभूतोऽहं नीचोऽस्मी'ति सनिर्वेदं यौगन्धरायणस्योक्तिमिमामात्मगतत्वेन योजयन्ति। 'यौगन्धरायणस्तत्रैवाग्नौ पतित' इति ब्रह्मचारिणो वचनानन्तर प्रयुक्ते 'सत्य पतित' इति यौगन्धरायणस्य वचने पतितशब्दस्य नीचार्थकत्व कथ नाम सङ्गतमिति सहृदयैरेवाकलनीयम्। ततस्तत इति पुन शेष वृत्तान्तश्रवणत्वराभिनयनम्।

ब्रह्म०—तब वासवदत्ता को उस आपत्ति से बचाने के वास्ते मन्त्री यौगन्धरायण उसी आग में कूद पड़ा।

यौग०—सचमुच में वह गिरा। बाद क्या हुआ?

ब्रह्मचारी--ततः प्रतिनिवृत्तो राजा तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा तयोर्वियोगजनितसन्तापस्तस्मिन्नेवाग्नौ प्राणान् परित्यक्तुकामोऽमात्यैर्महता यत्नेन वारितः।

वासवदत्ता--(आत्मगतम्) (क) जाणामि जाणामि अय्यउत्तस्स मइ साणुक्कोसत्तण।

(क) जानामि जानाम्यार्यपुत्रस्य मयि सानुक्रोशत्वम्।

तत इति। अत्र किल 'तद्वृत्तान्त'मिति पदे 'तयोर्वृत्तान्तस्त'मिति 'स चासौ वृत्तान्तस्त'मिति वा समास कल्पनीय। पृथक्पदत्वे तदिति क्लीवताया दूषणास्पदत्वात्। तयो वासवदत्तायौगन्धरायणयो, अमात्यै रुमण्वत्प्रभृतिभिर्मन्त्रिभि। परित्यक्तुकाम इत्यत्र परित्यक्तु कामो यस्येति विग्रह। तदनन्तर मृगयात प्रत्यागत, तत्तादृग वासवदत्तायौगन्धरायणयोर्दाहविषयक वृत्तमुपलभ्य तदुभयोर्विरहेण सन्तप्यमान, द सहत्वेन शोकावेगस्य तत्रैव दहने निपत्य प्राणपरित्यागे कृतमतिं नरपतिं दहनप्रवेशतो न्यवारयन् कथमप्यतिप्रयासेन रुमण्वत्प्रभृतयो मन्त्रिण।

प्रियपते राज्ञ प्रियावियोगादग्निप्रवेशोद्यम निशम्य हृदये त प्रशसति वासवदत्ता-जाणामीति। आर्यपुत्रस्य, आर्यस्य श्वशुरस्य पुत्र आर्यपुत्रस्तस्य पत्युरित्यर्थ। साक्षात् पत्युर्नामधेय पतिशब्द च विहाय आर्यपुत्रशब्देन तदर्थसूचन चात्र वासवदत्ताया कुलीनतोचित लज्जामर्यादाऽनतिक्रमण दर्शयति। इत्थमेव च नाटकेषु सर्वत्र पत्यावार्यपुत्रशब्दप्रयोगो दृश्यते। सानुक्रोशत्वम्, अनुक्रोशो दया, 'कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमर, तेन सहित सानुक्रोश तस्य भावस्तत्त्व दयालुत्वमिति यावत्। जानामि जानामीत्यनया द्विरुक्त्या परिपूर्णं ज्ञान उच्यते। तत्रभवान् प्रियतमो मद्विषये दयालुरस्तीत्यह पूर्णतयाऽवगच्छामि। प्राणाधिकप्रियायाश्च वियोग मे सोढुमशक्नुवतस्तस्य तादृशी चेष्टा सम्भवतीति भाव।

ब्रह्म०—फिर लौट कर राजा ने जब यह खबर सुनी तब उन दोनों के विरह से उत्पन्न दुःख के कारण उसी आग में कूद कर प्राण देने की इच्छा करनेवाले राजा को अन्य मन्त्रियों ने बहुत ही परिश्रम से निवृत्त किया।

वासव०—(स्वगत) आर्यपुत्र की मुझ पर रहनेवाली दया को खूब अच्छी तरह मैं जानती हूँ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी—ततस्तस्याः शरीरोपभुक्तानि दग्धशेषाण्याभरणानि परिष्वज्य राजा मोहमुपगतः ।

सर्वे—हा !

वासवदत्ता—(स्वगतम्) (क) सकामो दाणिं अय्यजोअन्धराअणो होदु ।

(क) सकाम इदानीमार्ययौगन्धरायणो भवतु ।

ततस्तत इति । अग्निप्रवेशान्निवारितस्य राज्ञः कीदृशी वर्तते वार्तेति जिज्ञासात्वराभिप्रायेण प्रश्नो यौगन्धरायणस्येष ।

तत इति । शरीरोपभुक्तानि शरीरोपभोगसाधनीभूतानि शरीरशोभार्थमुपयुक्तानीति यावत्, दग्धशेषाणि दग्धेभ्यः शेषाणि दग्धावशिष्टानीति यावत् । मोहो वैचित्त्यं मूर्छेति यावत्, तम् । तदनु वह्निप्रवेशरूपान्मरणोद्योगान्निवृत्य तत्रभवान् भूपतिः शरीरशोभार्थं धृतानि दग्धावशिष्टानि वासवदत्ताया भूषणान्यालिङ्ग्य तत्स्मरणवशात्तदानीं मूर्छितोऽभूत् । एतेन राज्ञो गाढतमः प्रियानुरागः सूच्यते ।

राजमूर्छाकर्णनेन सर्वेषां विषादोदयमाह—हेति ।

स्वगतमित्यादि । यौगन्धरायणोपालम्भगर्भो वासवदत्ताया हृद्गत उद्गारोऽयम् । **सकाम** इति । कामेनाभिलाषेण सह समृद्ध इति सकामः । सहशब्दः समृद्धयर्थकः, 'कामोऽभिलापस्तर्षश्च' इत्यमरः । समृद्धाभिलाषः परिपूर्णकाम इत्यर्थः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यनेन तुल्ययोगवचनस्य प्रायिकत्वात् समासः, 'वोपसर्जनस्य' इत्यनेन सहशब्दस्य स इत्यादेशः । अमुष्मिन्समये हि भवतु तावत्तत्रभवतो यौगन्धरायणस्येच्छापूर्तिः । एतदर्थमेव तु कूटकपटौपयिक

यौग०—फिर क्या हुआ ?

ब्रह्म०—तब वासवदत्ता के पहने हुए और जलकर बचे हुए आभरणों को छाती से लगाकर राजा मूर्छित हो गये ।

सभी—हाय !

वासव०—(आप ही आप) आर्य यौगन्धरायण का मनोरथ अब पूर्ण हो ।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! रोदिदि खु इअ अय्या ।

पद्मावती—(ख) साणुक्कोसाए होदव्व ।

यौगन्धरायणः—अथ किमथ किम् । प्रकृत्या सानुक्रोशा मे

(क) भर्तृदारिके ! रोदिति खल्वियमार्या ।

(ख) सानुक्रोशया भवितव्यम् ।

प्रियेण सह मद्वियोजनमिद यौगन्धरायणस्यास्य पूर्वं मनसोद्दिष्टमासीत् । अद्य किल तादृशेच्छानुकूलैवार्यपुत्रस्य मूर्छेयमुपगतेत्युपालभतेऽत्र मनसा यौगन्धरायण वासवदत्ता ।

यौगन्धरायणोपालम्भानन्तरं च शोकावेशेन प्रवृत्त वासवदत्ताया रोदनानुभावं शब्दानुपात्तमप्यर्थानुगत प्रकल्प्य पद्मावतीमुद्दिश्य चेटीवचन प्रयुङ्क्ते कवि — **भट्टिदारिए** इति । भर्तृदारिके राजकुमारीत्यर्थ । खल्विति वाक्यशोभायाम्, आर्या मान्या । आवन्तिका तावदश्रूणि मुञ्चत्यसौ । ज्ञायतामवधार्यतां च राजोदयन-मूर्छाश्रवणोपनतेऽस्मिन् रोदने कारणमस्या इत्यर्थ ।

वासवदत्तारोदने पद्मावत्या वितर्कमाह—**साणुक्कोसाए** इति । अत्र च भवितव्यमिति कर्मवाच्यप्रयोगानुसारात् पूर्ववाक्यगतम् 'आर्या' इति कर्तृपद तृतीयाया विपरिणम्य योजनीयम् । रुदती चेय दयावती सञ्जाता भवेदित्यर्थ । उदाराशया विशेषत स्त्रियो हि परदु खप्रसङ्गे दु खयुक्ता भवन्तीत्युदारचित्तया साम्प्रत तया रुदित स्यादिति भाव ।

अथ किमिति । अन्यत् किम् अन्यत किम्, रोदनेऽत्र कारणमेतदेव सम्भाव्यत इत्यर्थ । पद्मावत्या वितर्कितं द्रढयितु द्वि प्रयोग एप । **प्रकृत्ये-त्यादि** । प्रकृत्येति तृतीया च 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यान'मित्यनेन । मदीया भगिनीय स्वभावतो दयावती वर्तते । स्वाभाविकं दयाभावमावहन्त्या राजमूर्छा-श्रवणादेतस्या रोदनं युज्यत इत्यर्थ । अत्रत्य कोऽपि कीदृशीमपि शङ्कां मा

दासी—राजकुमारी ! ये आवन्तिका तो रो रही हैं ।

पद्मा०—ये दयालु होंगी ।

यौग०—और क्या, और क्या । मेरी बहिन स्वभाव से बड़ी दयालु है । फिर क्या ?

भगिनी । ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी—ततः शनैः शनैः प्रतिलब्धसंज्ञः संवृत्तः ।

पद्मावती—(क) दिट्ठिआ धरइ । मोहं गदो त्ति सुणिअ सुण्ण विअ मे हिअअं ।

यौगन्धरायणः—ततस्तत[2]

(क) दिष्ट्या ध्रियते । मोहं गत इति श्रुत्वा शून्यमिव मे हृदयम् ।

कार्यादेतद्विषयकं रहस्यं च मा ज्ञासीदित्यभिप्रायेण यौगन्धरायणस्येदं दैवोपनतं पद्मावत्युक्तमेवार्थं पोषयतो वचनं किल प्रकृतकार्ये दत्तावधानतां सूचयत् सन्मन्त्रितामाविष्करोति । पुनरग्निमवृत्तान्तकथने त्वरयति यौगन्धरायणो ब्रह्मचारिणम्—ततस्तत इति ।

तत इत्यादि । शनैः शनैः कालक्रमेणेति यावत् । प्रतिलब्धा प्राप्ता संज्ञा सम्यग् ज्ञानं चेतना येनेति प्रतिलब्धसंज्ञः, संवृत्तः सञ्जातः, अर्थाद्राजा । मूर्च्छां गतेन न राज्ञा कियतः कालादनन्तरं चेतना लब्धेत्यर्थः ।

दिट्ठिआ इति । दिष्ट्येत्यव्ययम् । ध्रियते अवतिष्ठते, दैवेन जीवतीत्यर्थः । **मोहं गत** इति । शून्यमिव, असदिव चेतनारहितमिवेति चार्थः । इवशब्दोऽत्र 'देवदत्त इवाभाती'तिवत् उत्प्रेक्षायां सादृश्ये वा । राजा मूर्च्छितोऽभदिति वाक्यश्रवणानन्तरमचेतनया मया हृदयशून्ययेव सञ्जातमित्यर्थः । अवस्था चेयं पद्मावत्या मनस्युदयनविषयप्रेमाङ्कुरोत्पत्तिं व्यनक्ति । भाविघटनानुसारं पद्मावत्या हृदये दैवादुत्पन्नोऽयमुदयनगतप्रेमाङ्कुरो भाविनो राजसम्बन्धरूपस्य कार्यस्य साधको भविष्यतीत्यनेन तादृशकार्यसिद्धेः सौकर्यं सूच्यते ।

ततस्तत इति । एषा च द्विरुक्तिर्यौगन्धरायणस्योत्कण्ठातिशयमाविष्करोति मूर्च्छापगमादनन्तरं राज्ञोऽवस्थाविशेषं श्रोतुम् ।

ब्रह्म०—बाद धीरे धीरे राजा को होश आया ।

पद्मा०—सुनकर कि वे जीते जागते हैं। 'मूर्छित हुए' यह सुन मेरा हृदय सा सूना सा हो गया ।

यौग०—इसके बाद ?

ब्रह्मचारी—ततः स राजा महीतलपरिसर्पणपांसुपाटलशरीरः सहसोत्थाय हा वासवदत्ते ! हा अवन्तिराजपुत्रि ! हा प्रिये ! हा प्रियशिष्ये ! इति किमपि बहु प्रलपितवान् । किं बहुना—

तमेव राज्ञोऽवस्थाविशेषमाह—तत इति । महीतलपरिसर्पणपांसुपाटलशरीरः, महीतले भूतलप्रदेशे यत्परिसर्पणं परिवर्तनं तेन ये पांसवो लग्ना धूलयस्तैः पाटलं श्वेतरक्तं धूसरमिति यावत् शरीरं वपुर्यस्य तादृशः । 'त्रिया धूलिः पांसुर्ना' 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरौ । 'हा वासवदत्ते' इत्यादि प्रतिसम्बोधनं 'हा'पदप्रयोगः शोकावेगस्य भूयस्त्वं प्रतिपादयितुम् । प्रियशिष्ये । प्रिया चासौ शिष्येति तत्सम्बुद्धौ । किमपि बहु इति क्रियाविशेषणे । प्रलपितवान् विलापं कृतवानिति यावत् । चेतनावाप्त्यनन्तरं स किल भूपतिर्भूतले परितः सर्पणेन धूलिधूसरकलेवरोऽकस्मादुत्थाय कथमप्यलब्धनिर्वृतिरन्तः शोकावेगं दुःसहमपारं रोद्धुमपारयन् 'हा अवन्तीश्वरकुमारि ! मदीयप्रीतिपात्रच्छात्रे ! वल्लभे ! वासवदत्ते !' इत्येवं तत्तन्नामधेयग्रहणपुरःसरं कमप्यनल्पं विलापमकरोदित्यर्थः । किं बहुनेति । भूयसा जल्पितेन किं तावत्फलं स्यात् ? वर्णनीयमपि कियत् ? उदयनस्य वासवदत्तावियोगजन्मदुरवस्थाविशेषविषये निवेदितमेतावदेव पर्याप्तमिदानीमित्यर्थः ।

ब्रह्म०—बाद वे राजा पृथ्वी पर लोटने लगे और जब उनका शरीर धूलि से भर गया तब एकाएक उठ कर हा ! प्यारी ! हा वासवदत्ते ! हा अवन्तिराजकुमारी ! हा प्रियशिष्ये इत्यादि बहुत विलाप करने लगे । अधिक क्या कहा जाय ?

* कदाचिदवन्तिदेशोपकण्ठप्रदेशं मृगयावशादभ्यागतो वत्सराज उदयनः प्रद्योतनाम्ना ऽवन्तिदेशाधीश्वरेणात्मनः कुमारीं वासवदत्तां तेन गुणिना सह संयोजयितुमिच्छुना तदर्थं पूर्वं बहु यतित्वाऽप्यन्ते निरर्थप्रयत्नेन सकपटं स्वभवनमानीतः । तत्र च राजानुरोधाद्वीणाशास्त्रमर्मज्ञोऽयं वीणावादनमशिक्षयद्वासवदत्ताम् । क्रमेण परिचयोपचयात्परस्परं गाढानुरागे समुत्पन्ने मन्त्रिणो यौगन्धरायणस्य नीत्या बलेन ततः प्रत्यागच्छत् प्रियया वासवदत्तया सह निजां वत्सराजधानीम् ।' इति कथात्राऽनुसन्धेया ।

नैवेदानीं तादृशाश्चक्रवाका नैवाप्यन्ये स्त्रीविशेषैर्वियुक्ताः ।
धन्या सा स्त्री या तथा वेत्ति भर्ता भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाप्यदग्धा ॥ १३ ॥

पूर्वोक्त राजा शोकावेगमुपमर्द्दयति—नैवेति । तादृशा , तत्पदेन प्रकान्तस्योदयनस्य परामर्श , उदयनसदृशा इति यावत् , चक्रवाकास्तदाख्या पक्षिविशेषा , नैव न नून सन्ति । प्रतिदिन वियुज्यमाना विरह सोढु दृढतमा अपि चक्रवाका उदयनविरहावस्थासमानकोटिता न गच्छन्तीत्यर्थ । चक्रवाकाणा विरहावस्थातोऽभ्यधिकैवास्मिन वियोगदुरवस्थोदयनस्येति भाव । तादृशा इत्यत्र तदुपपदाद्ज्ञानार्थाद् दृश् धातो कञ् प्रत्यय । अचेतनानां सुलभमोहाना का नाम तिरश्चा वार्ता, चेतनेष्वपि त साम्य नास्तीत्याह—नैवाप्यन्ये इति । स्त्रीविशेषै सीताशकुन्तलादमयन्तीप्रभृतिभि प्रसिद्धाभिर्योषिद्भि , वियुक्ता विरहिता , अन्येऽपि इतरे रामदुष्यन्तनैषधप्रमृतयोऽपि, तादृशा नैव वासवदत्तावियुक्तोदयनेन सदृशा न सन्तीति निश्चय । सीतादिवियुक्तरामादीनामपि प्रियावियोगजन्मा दुरवस्था तदीयविरहावस्थातो न्यूनैवेति तैरपि साम्यं नात्र सम्भवतीत्यर्थ । सकलविलक्षणैवास्य विरहवेदनास्तीति भाव । प्रियप्रेम्णा पात्र स्त्रिय प्रशसन्नाह—धन्येति । भर्ता पति , यां स्त्रिय, तथा वेत्ति जानाति तादृशस्नेहदृशा पश्यतीति यावत् , सा स्त्री योषित् , धन्या धन लब्धा, ‘धनगण लब्धे’ति यत्प्रत्यय । स्त्रीषु विशिष्टा अभिनन्दनीयेत्यर्थ , अस्तीति शेष । अत , हि निश्चयेन, दग्धा भस्मीकृतापि, सा वासवदत्ता, भर्तृस्नेहात् प्रियस्य प्रणयात् , अदग्धा सुरक्षिता जीवन्ती वर्तत इत्यर्थ । पत्युर्निरतिशयप्रीतिपात्र स्त्री नून कृतकृत्येति प्रियप्रेमसर्वस्वभूता विशिष्टस्त्रीषु गणनीया सैव वासवदत्ता वह्नौ पाञ्चभौतिक शरीर त्यक्त्वापि प्रियेण प्रदत्त प्रेमरूप शरीरान्तरं गृह्णती साम्प्रत जीवत्यैवेति भाव । अत्र पूर्वार्धे प्रसिद्धाना चक्रवाकादीनामुपमानानामुपमेयत्वप्रतिपादनात् प्रतीप नामालङ्कार । वृत्त चेद शालिनीनामधेयम् । तल्लक्षणं यथा—“शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकै ” इति ॥ १३ ॥

इस समय इन राजा के समान न कोई वैसे चकवे हैं और न कोई वैसे स्त्री के वियोगी ही हैं। वह स्त्री धन्य है, जिसे पति वैसा मानता है। पति-प्रेम के कारण जल जाने पर भी अभी वह जली नहीं अर्थात् जीती जागती है ॥ १३ ॥

यौगन्धरायणः—अथ भोः ! तं तु पर्यवस्थापयितुं न कश्चिद् यत्नवानमात्यः ?

ब्रह्मचारी—अस्ति रुमण्वान्नामामात्यो दृढं प्रयत्नवांस्तत्रभवन्तं पर्यवस्थापयितुम् । स हि—

अनाहारे तुल्यः प्रततरुदितक्षामवदनः
शरीरे संस्कारं नृपतिसमदुःखं परिवहन् ।

विषण्णं राजानं शोचनीयावस्थं विदित्वा ब्रह्मचारिणं पृच्छति यौगन्धरायणः—**अथेति** । अथेत्यव्ययं प्रश्ने । तु इति वाक्यालङ्कारे । पर्यवस्थापयितुं परितोऽवस्थापयितुम् अर्थात् प्रकृतौ, विकृतावस्थात् प्रकृतावस्थां प्रापयितुमित्यर्थः । यत्नवान्, यत्नो विद्यतेऽस्येति मतुप् । किमहो ब्रह्मचारिन् ! राजानं प्रकृतिस्थं विधातुं केनचिन्मन्त्रिणा प्रयत्नो न कृतः ?

उत्तरं दत्ते ब्रह्मचारी—**अस्तीति** । दृढं गाढं भूयिष्ठमिति यावत् 'गाढबाढदृढानि च' इत्यमरः । श्रीमन्तं महाराजं प्रकृतौ कर्तुं सचिवः कोऽपि नाम्ना रुमण्वान् गाढं प्रयत्नमातनुते । अस्तीति वर्तमानक्रिययाऽद्यापि तत्प्रयत्नस्यानुवृत्तिर्भूपतेः शोकावेगस्य च गरीयस्त्वं सूच्यते । 'स हि' इति तु श्लोके योजनीयम् ।

रुमण्वतः प्रयत्नमाह—**अनाहारे** इति । स हि, हिशब्दस्त्वर्थे हेत्वर्थे वा । तच्छब्देन प्रक्रान्तो रुमण्वान् गृह्यते । स रुमण्वान्, अनाहारे आहारो भोजनं तदभावे, तुल्यः सदृशः अर्थान्नृपेण । वासवदत्ताशोकविकलेन राज्ञेव भोजनं परित्यक्तं रुमण्वतापि राजचिन्तयेत्यर्थः । प्रततरुदितक्षामवदनः प्रततेन सन्ततेन अविच्छिन्नेनेति यावत् रुदितेन रोदनेन क्षामं क्षीणं निष्प्रभतां गतं वदनं मुखं यस्य सः । राज्ञ इव रुमण्वतोऽपि मुखमविच्छिन्नाऽश्रुपातेन विच्छायतां गतमित्यर्थः । रुदितमिति भावे क्तः, क्षाममिति क्षैधातोः क्ते तस्य 'क्षायो मः' इति

यौग०—क्या कोई मन्त्री उनको प्रकृति में लाने का प्रयत्न नहीं करता है ?

ब्रह्म०—हाँ, रुमण्वान् नामक मन्त्री उनको होश में लाने के लिये खूब उद्योग कर रहा है । वह तो—

राजा के न खाने से नहीं खाता, सर्वदा रोने से राजा के सदृश ही उसका मुख भी मलिन हुआ है और राजा के समान दुःख का अनुभव करता हुआ स्नान आदि भी कष्ट से

दिवा वा रात्रौ वा परिचरति यत्नैर्नरपतिं
नृपः प्राणान् सद्यस्त्यजति यदि तस्याप्युपरमः ॥ १४ ॥

वासवदत्ता—(स्वगतम्) (क) दिट्ठिआ सुणिक्खिदो दाणिं

(क) दिष्ट्या सुनिक्षिप्त इदानीमार्यपुत्र ।

मत्वम् । नृपतिसमदुःख नृपतिना राज्ञा समं तुल्यं दुःखं कष्टं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम्, शरीरे देहे, संस्कारं मार्जनं स्नानादि-जनितां स्वच्छतामित्यर्थः, 'संस्कारो मार्जनं मृजा' इत्यमरः, परिवहन् दधानः सन् । राजा यथा कष्टाधिक्येन कथञ्चिदत्यावश्यकं स्नानादिसंस्कारमाचरति, तथा रुमण्वानप्यावश्यकतातिशयमवेक्ष्य कथञ्चित्कष्टभूयिष्ठं शरीरसंस्कारमङ्गीकरोतीति भावः । दिवा वा रात्रौ वा, दिवेत्यव्ययं दिनवाचि, 'दिवाह्नीति' इत्यमरः, वाशब्दश्चार्थे चकारार्थस्तु समुच्चयः, स च परस्परनिरपेक्षयोर्दिनरात्र्योरधिकरण-योरेकत्र परिचरणक्रियायामन्वेति, अहर्निशमित्यर्थः । यत्नैः प्रयत्नैः, नरपतिं राजानं, परिचरति सेवते । दिवानिशं प्रयत्नपूर्वं राज्ञः शुश्रूषणायैव दत्तावधानो विरमतीत्यर्थः । साम्प्रतं प्राणेभ्योऽपि प्रियं तस्य राजानुवर्तनं दर्शयति—नृप इति । नृपो राजा, दुःसहेन वासवदत्ताशोकेन सद्यस्तत्कालं, प्राणान् त्यजति यदि असून् मुञ्चति चेत् म्रियते चेदिति यावत्, तर्हि तस्य रुमण्वतोऽपि, उपरमः मृत्युः, जात इति शेषः । शोकासहिष्णुतया राजनि गतप्राणे सति रुमण्वन्तमपि जनं गतप्राणं जानीहीत्यर्थः । मनसा मनैव राजानमनुमरन् राजेव कष्टमयं जीवनं बिभर्तीति भावः । उदयनसमदुःखमुग्धावस्थो म्रियते साम्प्रतं रुमण्वानिति साराशः । अत्र च 'सद्यस्त्यजती'त्यनेन सुदुःसहस्य राज्ञः शोकस्य परा काष्ठा सूचिता । शिखरिणीनामकं छन्दोऽत्र । "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" इति च तल्लक्षणम् ॥ १४ ॥

मध्यउत्तो ।

यौगन्धरायणः—(आत्मगतम्) अहो ! महद्भारमुद्वहति रुमण्वान् । कुतः—

सविश्रमो ह्ययं भारः प्रसक्तस्तस्य तु श्रमः ।

दैवेन, सौभाग्येनेति यावत् । सुष्ठु सम्यक् निक्षिप्त सुनिक्षिप्त. । तत्रभवत प्रियतमस्य रक्षाभारोऽय समयेऽस्मिन् समुचिते स्निग्धे रुमण्वत्यारोपितोऽस्तीति सौभाग्यमस्माकम् ।

महती राजरक्षाधुरां दधतो रुमण्वत प्रशसामुखेन सविस्मय मानसं ब्रूते यौगन्धरायण —**अहो इति** । अहो आश्चर्यम् , महद्भारम् महतो विशिष्टस्य कार्यस्य राजपरिपालनरूपस्येति यावत् भारो धूस्तमिति षष्ठीतत्पुरुषो यथाकथञ्चिदाश्रयणीय । महाश्चासौ भारश्चेति कर्मधारयस्तु न साधीयान् , तथा सति भारस्य समानाधिकरणत्वेन 'आन्महत समानाधिकरणजातीययो'रित्यनेन आत्वप्रसङ्गान्महाभारमितिरूपापत्ते । उद्वहति गृह्णाति उत्थापयतीत्यर्थ । राज्ञ सरक्षणं नाम गुरुतर कार्य सावधानमनुतिष्ठतो रुमण्वतो विस्मयकर प्रयत्नोऽय सर्वथा प्रशंसनीयोऽस्तीति भाव ।

कुत इति चेत् तदेवाह—**सविश्रम** इति । 'हि हेताववधारणे' इति कोषात् हिशब्दो निश्चये । अय वासवदत्तारक्षणरूपो मदीय इति प्रत्यक्षनिर्देश , भार धू , सविश्रम विश्रमेण विरामेण सहितो युक्त विरतोऽभूदिति यावत् । पद्मावत्या समीपे वासवदत्ताया निक्षेपादिदानीं भारस्यास्य मन्मूर्धानमधिरूढस्य वासवदत्तापरिपालनरूपस्य नून विश्रान्तिर्जातेति भारापगमान्निर्वृतोऽहमस्मीति भाव । 'विश्रम' इति विपूर्वात् श्राम्यतेर्घञ् , 'नोदात्तोपदेशस्ये'ति वृद्धिनिषेध । 'विश्राम' इति त्वपाणिनीय प्रकारान्तरेण यथाकथञ्चित्समर्थनीयम् । तस्य रुमण्वतस्तु, श्रमो नराधिपरक्षणलक्षण परिश्रम , प्रसक्त प्रकर्षेण विशिष्टेन सक्तो लग्न , विशेषरूपेण स्थितोऽस्तीति यावत् । राजसरक्षणरूपस्य मदीयभारापेक्षया विशिष्टस्य तद्भारस्य

आदमी के हाथों में है ।

यौग०—(स्वगत) अहो ! रुमण्वान् ने बडे का बोझा सँभाला है । क्योंकि—

मेरा यह भार तो कुछ हलका हुआ है, परन्तु रुमण्वान् का और भी बढ़ गया है ।

तया सह कथितम्, इह तया सह पर्युषितम्, इह तया सह कुपितम्, इह तया सह शयितम्' इत्येवं त विलपन्तं राजानममात्यैर्महता यत्नेन तस्माद् ग्रामाद् गृहीत्वापक्रान्तम्। ततो निष्क्रान्ते राजनि प्रोषितनक्षत्रचन्द्रमिव नभोऽरमणीयः संवृत्तः स ग्रामः। ततोऽहमपि निर्गतोऽस्मि।

गृहीत्वा तस्माद् ग्रामादमात्यैरपक्रान्तमित्यन्वय। अपक्रान्तमिति भावे क्त, निर्गतमित्यर्थ। 'अत्रात्र प्रदेशे तया सह मया हासादिकमनुभूतम्' इत्यादि बहुप्रकाराणि परिदेविताक्षराण्युद्गिरता भूपतिना सम प्रयत्नविशेषेण मन्त्रिणोऽवसरचतुरास्ततो लावाणकग्रामान्निर्जग्मुरिति वाक्यार्थ। 'महता यत्नेन' इत्यनेन राज्ञो विलापस्यात्यधिकत्वमनिवार्यत्व च सूच्यते। तत्र तत्र प्रियया सह पूर्वानुभूत स्मृत्वा राज्ञो विलपन चात्रावस्थानेन तत्तत्प्रदेशवीक्षणतो वृद्धिमेवोपगच्छेत् प्रदेशान्तरप्राप्त्या च नून राजा विलापाद्विरमेदित्यवसरोचित विचार्य तत्प्रदेशपरित्यागप्रयत्नोऽय युज्यते मन्त्रिणाम्। तत इत्यादि। तत तस्माद् ग्रामादिति यावत्। निष्क्रान्ते राजनीति पूर्वक्रियानिर्देश, लावाणकग्रामाद्राज्ञो निर्गमनानन्तरमित्यर्थ। प्रोषितनक्षत्रचन्द्रमिव प्रोषितान्यस्त गतानि नक्षत्राणि चन्द्रश्च यस्मात्तदिति नभसो विशेषणम्, इवेति नभसान्वेति, नभ आकाशम्, अरमणीय सौन्दर्यशून्य। चन्द्रमसा नक्षत्रैश्च विहीनमाकाशं यथा न शोभते, तथा राज्ञा मन्त्रिभिश्च विरहितस्य लावाणकग्रामस्य शोभा तदानीं सर्वथा विनष्टाऽभूदिति भाव। ग्रामस्य राज्ञो मन्त्रिणा च यथाक्रम नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि चोपमानानि बोध्यानि। इत्येव लावाणकव्यसनवृत्तान्त सूचयित्वा 'यद्यनवसिता विद्या, किमागमनप्रयोजनम्?' इति पूर्व कृतस्य यौगन्धरायणप्रश्नस्योत्तर दित्सुराह ब्रह्मचारी—ततोऽहमिति। राजादिनिर्गमनेन ग्रामस्य नि श्रीकतया तत्र वस्तुमनिच्छता मयापि तस्माद् ग्रामात् प्रस्थान कृतम्। प्रस्थितश्चाहमध्वपरिश्रान्तो विश्रमाभिलाषादत्रोपस्थितो-

---

सोया था'–इत्यादि विलपने वाले राजा को बड़े ही प्रयत्न से मन्त्री लोग लेकर गाँव से बाहर चले गये। राजा के चले जाने पर चन्द्रमा–नक्षत्र–हीन आकाश की भाँति वह गाँव सुन्दरता से हीन हो गया। इस कारण मैं भी वहाँ से निकला हूँ।

तापसी—(क) सो खु गुणवन्तो णाम राआ, जो आअन्तुएण वि इमिणा एव्व पसंसीअदि।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए! किं णु अवरा इत्थिआ तस्स हत्थं गमिस्सदि?

(क) स खलु गुणवान् नाम राजा, य आगन्तुकेनाप्यनेनैवं प्रशस्यते।

(ख) भर्तृदारिके! किन्नु खल्वपरा स्त्री तस्य हस्तं गमिष्यति?

ऽस्मि भवत्सन्निधिम्। नूनमिदमेव निमित्तं वर्तते विद्याध्ययनं पूर्णमकृत्वैव तत्प्रदेशपरित्यागे ममेति भावः।

सो खु इति। गुणवान् प्रशस्तगुणयुक्तः, प्रशंसायां मतुप्। नामेति वाक्यालङ्करोति। आगन्तुकेन तटस्थेन पान्थेनापि, अनेन ब्रह्मचारिणा। स चायमुदयनो भूपतिर्निश्चयेन प्रशंसनीयदयादाक्षिण्याद्यनेकगुणसम्पन्नो वर्तते, यमिमं ब्रह्मचारी पथिकोऽयमपरिचितोऽपीत्थं प्रशंसतीति वाच्योऽर्थः। सर्वथाऽसौ दयार्द्रहृदयो नरगुणसम्पन्नो राजा नूनं पद्मावतीमम्बन्धयोग्योऽस्तीति व्यङ्ग्योऽर्थः।

तापस्या अभिप्रायमनुरुध्य वराभिलाषिणीं पद्मावतीं प्रति तदाशयजिज्ञासया चेट्या वचनमिदम्—**भट्टिदारिए** इति। तस्य तादृग्गुणविशिष्टस्य उदयनस्येति यावत्। राजकुमारि! पद्मावति! किं काचिदन्या योषित् भूपतेरुदयनस्य हस्तगता भविष्यतीति शब्दार्थः। यः किल प्राणेभ्योऽप्यधिकः प्रियां सम्भावयति, तस्य लोकोत्तरं निरतिशयं योषिति प्रेमभावं बिभ्रतो महीपतेरुदयनस्य पाणिग्रहणसौभाग्यं लप्स्यते किं काचिदन्या योषित्? यदि हि तेन गुणिनोदयनेन सह यस्याश्चिदन्यस्या विवाहसम्बन्धः स्यात्तर्हि साऽनुरूपवरलाभेन धन्या भविष्यतीत्याशयः। त्वया वरणीयोऽयं श्लाघ्यगुणो राजा कथमपीति व्यङ्ग्यार्थः।

गुणलुब्धा पद्मावती गुणिनं राजानमुदयनं पतिं प्राप्तुमिच्छन्ती चेट्यानया लक्ष्यमात्मानं बुद्ध्वा स्वाभिमतार्थप्रश्नेनोपजातहर्षा सहजलज्जावशात् मौनी

तापसी—वे राजा बड़े ही गुणी मालूम होते हैं, जिनकी यह बटोही भी प्रशंसा करता है।

दासी—राजकुमारी जी! क्या भला दूसरी स्त्री उनके साथ जाएगी?

पद्मावती—(आत्मगतम्) (क) मम हिअएण एव्व सह मन्तिदम् ।

ब्रह्मचारी—आ पृच्छामि भवन्तौ । गच्छामस्तावत् ।

उभौ—गम्यतामर्थसिद्धये ।

(क) मम हृदयेनैव सह मन्त्रितम् ।

भावमपह्नुवाना मनस्येव चेटीमभिनन्दति—**ममेति** । एवशब्दोऽत्र सहशब्देनाऽन्वेति । मन्त्रितं विचारितम्, अर्थाच्चेट्या । मदीयेन हृदयेन सह विचारं कृत्वैव चेट्या वितर्कोऽयं कृत इत्यर्थः । मदीयहृदयसंमतमेवेदं विचारितं चेट्येति भावः । चेटीवदनोद्गतमुदयनसम्बन्धसौभाग्यमिदं मनो मे लब्धुमिच्छतीत्याशयः । उदयनविषयकमुत्पन्नपूर्वं प्रेमाङ्कुरं पुष्णाति चायं हृद्गतोऽभिलाषः पद्मावत्याः ।

पद्मावत्या उदयनेऽभिलाषमुत्पादयितुमुपस्थितो ब्रह्मचारी विचारपूर्वकं तदनुरूपमुदयनावस्थाविशेषमुपस्थाप्य चेटीवचसा च तदर्थोपक्षेपणमभिलक्ष्य कृतकार्यस्ततो गन्तुमिच्छन्नाह—**आ पृच्छामीति** । 'आ पृच्छामि' इति भिन्ने पदे । एकपदत्वे च आपृच्छामीति रूपासिद्धेः, 'आङि नुप्रच्छ्योः' रित्यनेनात्मनेपदत्वस्य दुर्वारतया 'आपृच्छे' इति रूपापत्तेः । आशब्दश्च 'वाक्यस्मरणयोरङित्' इति वचनेन स्मरणार्थकः । कार्यान्तरस्मरणं नाटयन् ब्रवीतीत्यर्थः । पृच्छामि, गन्तुमिति शेषः । परिव्राजकं काञ्चुकीयं चोद्दिश्य 'भवन्तौ'विति कर्मणि द्विवचनम् । गमने परिव्राजककाञ्चुकीययोर्भवतोरनुज्ञां लब्धुमिच्छामीत्यर्थः । गमनं मे भवन्तावनुमन्येतामिति भावः । गच्छामस्तावत् साम्प्रतं गम्यतेऽस्माभिरित्यर्थः । बहुत्वं चेदमात्मनो गौरवार्थम् । तावदिति वाक्यालङ्कारे ।

वृद्धयोः परिव्राजककाञ्चुकीययोराशीर्वादगर्भां गमनाज्ञां दर्शयति—**गम्यतामिति** । प्रक्रान्तश्चात्र भवतेति तृतीयान्तः कर्ता । विद्याध्ययनपूर्णतारूपस्यार्थस्य सिद्ध्यर्थं यथेच्छं गच्छतु भवानित्यर्थः ।

पद्मा०—(मन ही मन) मेरे मन की बात कही ।

ब्रह्म०—आप दोनों की आज्ञा चाहता हूँ । अब मैं जाता हूँ ।

दोनों—अपनी अभीष्ट-सिद्धि के लिये जाइये ।

ब्रह्मचारी—तथास्तु ।

(निष्क्रान्तः)

यौगन्धरायणः—साधु, अहमपि तत्रभवत्याऽभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छामि ।

काञ्चुकीयः—तत्रभवत्याऽभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छति किल ।

पद्मावती—(क) अय्यस्स भइणिआ अय्येण विना उक्कण्ठिस्सदि ।

(क) आर्यस्य भगिनिकाऽऽर्येण विनोत्कण्ठिष्यते ।

तथास्त्विति । तेन प्रकारेण भवतु । श्रीमत्सूचितां गमनाज्ञां स्वीकृत्य गच्छाम्यहमित्यर्थः ।

निष्क्रान्त इत्यनेन ततः प्रस्थानं सूचितं ब्रह्मचारिणः ।

सम्प्रति कृतकार्यो यौगन्धरायणोऽपि ततो गन्तुमुद्यतः श्रीमत्या पद्मावत्या अनुज्ञां गमने लब्धुमिच्छन्नाह—साध्विति । साधु समीचीनम् । मद्भगिन्या रक्षणं तत्रभवत्या स्वीकृतमिति तदर्थं श्रीमत्यभिनन्दनीयेत्यर्थः । तत्रभवत्या पूज्यया पद्मावत्या । पूज्यायाः श्रीमत्या अनुज्ञां लब्ध्वा साम्प्रतं ममापीतः प्रस्थातुमिच्छा वर्तते । अतः श्रीमत्या मदीयं प्रस्थानमिदानीमनुज्ञायतामित्यर्थः ।

इत्थं गमनानुमतिं लब्धुमिच्छति यौगन्धरायणे काञ्चुकीयोऽपि तमेवाऽर्थं पद्मावतीं प्रार्थयते—तत्रभवत्येति । किलेति वाक्यशोभायाम् । आर्याया भवत्या अनुमत्या गन्तुमिच्छतेऽस्मै यौगन्धरायणाय गमनानुज्ञां भवती दातुमर्हतीत्यर्थः ।

आगन्तुकस्यास्य गमनेनैतद्भगिनीं विमनायमानां सम्भाव्य तस्मै (यौगन्धरायणाय) गमनानुज्ञां दातुमनिच्छन्ती पद्मावत्याह—अय्यस्स इति । भगिनिकेत्यनुकम्पायां कन् । उत्कण्ठिष्यते उन्मना भविष्यति, खेदं प्राप्स्यतीति यावत् ।

ब्रह्म०—तथास्तु ।

(चला गया)

यौग०—अच्छा मैं भी श्रीमतीजी की आज्ञा पाकर जाना चाहता हूँ ।

कञ्चुकी—(पद्मावती से) आप की आज्ञा लेकर ये भी जाना चाहते हैं ।

पद्मा०—आपकी बहिन आपके विना उदास होगी ।

यौगन्धरायणः—साधुजनहस्तगतैषा नोत्कण्ठिष्यति। (काञ्चुकीयमवलोक्य) गच्छामस्तावत्।

काञ्चुकीयः—गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय।

यौगन्धरायणः—तथास्तु।

(निष्क्रान्तः)

अनुकम्पनीया श्रीमद्भगिनीय श्रीमतो दर्शनेन विना खिन्ना भविष्यतीत्यर्थः। गन्तुमर्हति भवान्, परं भवतीत प्रस्थिते कदाचिदेकाकिन्यै भवतो भगिन्यै नात्र वासो रोचिष्यत इत्येतदेव चिन्तयामीति भावः।

साधुजनेत्यादि। साधुश्चासौ जनश्चेति कर्मधारयः तस्य, भवादृश इति यावत्, हस्तगता हस्तं गता आश्रये स्थितेत्यर्थः, द्वितीयातत्पुरुषोऽयम्, एषा मद्भगिनी। मन्ये सौजन्यं वहन्त्या स्वात्मजननिर्विशेषं पालयन्त्या भवत्या आश्रये स्थितेयं मे भगिनी न तावदुद्विग्ना भविष्यतीति भावः। अनुदात्तेत्त्वादेवात्मनेपदत्वे सिद्धे पुनश्चक्षिङो ङित्करणेन अनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदत्वस्याऽनित्यत्वज्ञापनादत्र 'उत्कण्ठिष्यती'ति परस्मैपदत्वं यथाकथञ्चित्समर्थनीयम्। 'उत्कण्ठिष्यते' इति तु साम्प्रतम्। **काञ्चुकीयमिति**। तं दृष्ट्वा वदतीत्यर्थः। गच्छामस्तावत् साधयामो वयमिदानीम्। आदरे बहुत्वम्, तावद्वाक्यालङ्कारे।

गच्छत्विति। भूयः स्वकीयं दर्शनं दातुमितः साम्प्रतं गम्यतां भवतेत्यर्थः। गत्वा च पुनः कृपया दर्शनमस्मभ्यं दातव्यमित्यसावनुरोधोऽस्माकमङ्गीकरणीयस्तत्रभवद्भिरित्याशयः। पद्मावत्या अनुमतिं ज्ञात्वा यौगन्धरायणगमनानुज्ञासूचकमिदं वाक्यं काञ्चुकीयस्य।

तथास्त्विति। तथैव भवेत्। गच्छामि साम्प्रतमागमिष्यामि च पुनर्यथावसरं भवतां दर्शनं कर्तुमित्यर्थः।

यौगन्धरायणस्य गमनं दर्शयति—**निष्क्रान्त** इति।

यौग०—अच्छे आदमी के आश्रय में रहने से उदास न होगी। (कंचुकी को देखकर) तो मैं जाता हूँ।

कंचुकी—जाइये, फिर दर्शन दीजियेगा।

यौग०—अच्छी बात है।

(चला गया)

काञ्चुकीयः—समय इदानीमभ्यन्तरं प्रवेष्टुम् ।

पद्मावती—(क) अय्ये ! वन्दामि ।

तापसी—(ख) जादे ! तव सदिसं भत्तारं लभेहि ।

वासवदत्ता—(ग) अय्ये ! वन्दामि दाव अहं ।

(क) आर्ये ! वन्दे ।

(ख) जाते ! तव सदृशं भर्तारं लभस्व ।

(ग) आर्ये ! वन्दे तावदहम् ।

ब्रह्मचारियौगन्धरायणयोर्गमनानन्तरं कर्तव्यशेषस्याभावे सायसन्ध्यागमे च शनैः शनैः प्रवर्तमानायां ततः प्रदेशात्प्रस्थानमुचितं मन्यमानः काञ्चुकीय आह—समय इति । अभ्यन्तरं पर्णशालाभ्यन्तरमित्यर्थः । पर्णशालान्तःप्रवेशयोग्यः कालोऽयमुपस्थितः । अतः साम्प्रतं गन्तव्यमस्माभिः पर्णशालां प्रतीत्यर्थः ।

अय्ये इति । पूज्ये ! तापसि ! प्रणमामीत्यर्थः । काञ्चुकीयवचनानुसारं गन्तुं प्रवृत्ता पद्मावती गमनानुमतिप्राप्तये प्रस्थानकालोचितमस्यै प्रणतिभावं तापसीं प्रति दर्शयति ।

जादे इति । जाते ! पुत्रि ! तव सदृशम् आत्मतुल्यमिति यावत् । अत्र च सदृशशब्दयोगे 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' इत्यनेन तृतीयाविकल्पात्पक्षे 'तव'ेति षष्ठी । पुत्रि ! पद्मावति ! आत्मानुरूपं गुणिनं पतिं प्राप्नुहीत्यर्थः । वरार्थिनीं पद्मावतीं प्रति सुताभावं वहन्त्या वृद्धायास्तापस्या समयोचितेयमाशीः ।

पद्मावत्या गमनेन वासवदत्ताया अपि तत्समीपे न्यासीकृतायास्ततः प्रस्थानम् इति सापि गन्तुमुद्यता गमनकालोचितां तापस्याः प्रणतिं समाचरति—अय्ये इति । तावच्छब्दो वाक्यशोभां तनोति । अयि पूजनीये ! गन्तुमुद्यतया प्रणम्यसे मया । गमनाज्ञा दीयतां मह्यं भवत्येति भावः ।

कञ्चुकी—अब भीतर चलने का समय हुआ ।

पद्मा॰—आर्ये ! प्रणाम करती हूँ ।

तापसी—पुत्रि ! अपने समान योग्य पति तुम्हें मिले ।

वासव॰—आर्ये ! मैं भी प्रणाम करती हूँ ।

तापसी—(क) तुवं पि अइरेण भत्तारं समासादेहि ।

वासवदत्ता—(ख) अणुग्गहीदह्मि ।

काञ्चुकीयः–तदागम्यताम् । इत इतो भवति ! । सम्प्रति हि–

खगा वासोपेताः सलिलमवगाढो मुनिजनः
प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिवनम् ।

(क) त्वमप्यचिरेण भर्तारं समासादय ।
(ख) अनुगृहीतास्मि ।

प्रणामानुकूलमाशिषं प्रयुङ्क्ते तापसी—तुवं पीति । त्वयापि शीघ्रं प्रोषितस्य पत्युः समागमसुखं भूयोऽनुभूयतामित्यर्थः । परदेशं गतस्ते पतिः सत्वरमेव प्रत्यागच्छत्विति भावः । अत्र किल सर्वत्र प्रणामाशीर्वचनेषु गमनेच्छा तत्प्राप्तिश्च व्यङ्ग्यमर्यादया बोद्धव्ये ।

आशिषं स्वीकरोति वासवदत्ता—अणुग्गहीदह्मीति । भूयाननुग्रहोऽयमार्याया मयि । आशीर्वचनमिदं शिरसा प्रतिगृह्णामीत्यर्थः । कन्याभावसुलभा लज्जा यदन्यया पद्मावत्यास्तु तापस्याशीः परिग्रहोक्तिर्नोचितेति सा कविना नोपन्यस्ता ।

मार्गप्रदर्शनरूपं सेवकोचितं कर्तव्यं पूरयति काञ्चुकीयः—तदागम्यतामिति । तत् तस्मात्, सायंसन्ध्यासमयस्य सन्निधानादित्यर्थः । 'इत इत' इति तु अध्वनः सूचनम् । भवतीति स्वामिनं कुमारीं पूज्यां पद्मावतीं प्रति सम्बुद्धिवचनम् । गम्यतामित्यार्थम् । आगच्छतु भवती, अनेन मया प्रदर्श्यमानेन मार्गेण गच्छतु चेत्यर्थः । सम्प्रति हीति श्लोकान्वितम् । हि यस्मात्कारणात्, सम्प्रति समयेऽस्मिन्नित्यर्थः ।

किं तावदित्याह—खगा इति । खगाः पक्षिणः, खे गच्छन्तीति खगाः, उप्र-

---

तापसी—तुम्हें भी शीघ्र तुम्हारा पति मिले।
वासव०—आपका बड़ा अनुग्रह है।
कञ्चुकी—तो आइये। इधर से चलिये। इस समय तो—
चिड़ियां घोसलों में गईं, मुनिलोग नहाने लगे, होम की अग्नि प्रदीप्त मालूम हो रही

परिभ्रष्टो दूराद् रविरपि च सङ्क्षिप्तकिरणो
रथं व्यावर्त्यासौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ॥ १६ ॥

करणे 'सुदुरोरधिकरणे' इति वार्तिके 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति वचनात् गोपपदात् गम्धातोर्डप्रत्यय , डित्वाट्टिलोप , वासोपेता , वास वसतिस्थानं कुलायम् उपेता प्राप्ता इति द्वितीयातत्पुरुष , वासेन उपेता युक्ता इति तृतीयातत्पुरुषो वा, भवन्तीति शेष । पक्षिणो नीड प्रविशन्तीत्यर्थ । पक्षिणो ह्याहारार्थं दिनं गगने परिभ्रम्य सायं वृक्षान्तर्गत निजावास गच्छन्तीति स्वभावोक्ति । उपेता इति 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना गत्यर्था पपूर्वादिण्धातो कर्तरि क्त । अत एव कर्तुरभिहितत्वात् खगा इति कर्तरि न तृतीया, किन्तु प्रथमा। क्रियायाश्च कर्तुरधीनतया उपेता इति बहुत्वम् । तथा च—'कर्तृवाच्यप्रयोगे तु प्रथमा कर्तृकारके । द्वितीयान्त भवेत्कर्म कर्त्रधीन क्रियापदम् ॥' इत्यभियुक्ता । इत्थमेवान्यत्र कर्तरि प्रयोगे सर्वत्रोह्यम् । मुनिजनस्तापसलोक , सलिल जलाशयजलम् , 'सलिल कमल जलम्' इत्यमर , अवगाढ प्रविष्टो भाति, स्नातीति यावत् । सायस्नानमाचरितु मुनयो जलाशय गत्वा जलावतरणक्रियामनुतिष्ठन्तीति भाव । अत्रापि गत्यर्थतया अवगाढ इति कर्तरि क्त । प्रदीप्त प्रकाशपूर्ण प्रज्वलित इति यावत् । दीप्यतेरकर्मकतया पूर्वोक्तसूत्रेण कर्त्रर्थे क्त । अग्नि सस्कारपूर्व गृहीत श्रौत स्मार्तो वाऽग्नि , भाति प्रकाशते । अत्र प्रकाशमानस्याग्ने पुनर्भातिक्रियायोग प्रकाशप्रकर्षद्योतनाय । तेन सवितुरस्तादिभि पूर्वं प्रदीप्तोऽप्यग्निर्होमद्रव्यप्रक्षेपणाऽधिक प्रकाशत इत्यर्थ । अथवा प्रदीप्तोऽग्नि भाति शोभते । आहुतिप्रदानेन प्रदीप्तस्याग्ने शोभा दर्शनीयाऽस्तीति भाव । धूम होमजन्य , मुनिवन मुनीनां वन तापसाश्रम तपोवनमित्यर्थ , प्रविचरति व्याप्नोतीति यावत् । प्रविचरणस्य व्यापनमर्थे स्वीकृत्य 'मुनिवनम्' इति कर्मणि द्वितीयोपपत्ति । वस्तुतस्तु प्रविचरणस्य प्रसरणार्थकतया अधिकरणत्वाविवक्षायां कर्मणि प्रयोगोऽयम् । अग्नि क्रि, अग्नौ धूम गमिष्यति , दूरात् दूरप्रदेशात दूरगामिनो गगनतलादित्यर्थ , परिभ्रष्ट पतित अस्ताचलमुपगत इति यावत् , रवि सूर्य , सङ्क्षिप्तकिरण सङ्क्षिप्ता

---

१ [illegible] ... [illegible] मी आगा [illegible]

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

प्रथमोऽङ्कः ।

उपसंहृता सङ्कोचिता किरणा मरीचयो येन स मन्दीकृतकर. सन्नित्यर्थ । कर-सङ्कोचनक्रियाया सूरसूते सम्भवेऽपि रवौ तदुक्तिरत्रोपचारात् । रथं व्यावर्त्य वेगवर्तो रथस्य गतिं निरुध्येत्यर्थ । व्यावर्तनस्याऽश्ववृत्तित्वेऽपि रथे तदभिधानमौपचारिकम् । व्यावर्तनं चाऽरुणकर्तृकमपि सूर्यकर्तृकमत्र तथैवोपचारमूलकम् । शनै. क्रमेण, अस्तशिखरम् अस्ताचलस्य चूडां, प्रविशति गाहते । चरमाचलनितम्बे लम्बते मरीचिमालिनो बिम्बमित्यर्थ । सायसन्ध्या शनै शनै समुपसर्पतीति श्लोकार्थ । यतश्च लक्षणैरमीभि सायसन्ध्या सन्निधत्ते, तत एव मत्प्रदर्शित पन्थानमवलम्ब्य गम्यतां भवत्या । नेदानीमत्रावस्थातुमुचितमित्यत पर्णशालाभ्यन्तर गन्तव्यमस्माभिरिति काञ्चुकीयवचसोऽभिप्राय । अत्र च श्लोके पक्षिणां नीडप्रवेशनादिभिर्हेतुभि सन्ध्यासमयस्यानुमानात्तस्य च सहृदयहृदयाकर्षकत्वेन अनुमानालङ्कार । स चात्र शब्दानुपात्ततया व्यञ्जनावृत्त्या वेदितव्य । शिखरिणीवृत्तमिदम् , लक्षणमुक्त प्राक् ॥ १६ ॥

निष्क्रान्ताः सर्व इत्यनेन सर्वेषां निर्गमनमङ्कसमाप्तिप्रसङ्गेऽस्मिन् सूचितम् ।

प्रथमाङ्कस्य समाप्ति दर्शयति—**प्रथमोऽङ्क** इति । अङ्कश्च रसभावादिभिरर्थोपोद्बलको नानाविधानयुक्तो दृश्यकाव्यस्य कश्चन भागविशेष । तन्निरुक्तिर्यथा **नाट्यशास्त्रे**—"अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्क ॥" इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिन्यां प्रथमोऽङ्कः ।

समेटते हुए रथ लौटा कर धीरे २ अस्ताचल को जा रहे हैं ॥ १६ ॥

(सब चले गये ।)

प्रथम अङ्क समाप्त ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—(क) कुञ्जरिए ! कुञ्जरिए ! कहिं कहिं भट्टिदारिआ पदुमावदी ? किं भणासि, एसा भट्टिदारिआ माहवीलदामण्डवस्स

(क) कुञ्जरिके ! कुञ्जरिके ! कुत्र कुत्र भर्तृदारिका पद्मावती ? किं भणसि, एषा भर्तृदारिका माधवीलतामण्डपस्य पार्श्वेत कन्दुकेन

अङ्कान्तरस्य प्रारम्भं सूचयति—अथ इत्यादिना । अथ अनन्तरम्, एकाङ्कपरिसमापनजन्यपरिश्रमापनोदनपुरःसरं भाव्यङ्कशोपयुक्तपात्रादीनां सन्निधिकरणानन्तरमित्यर्थः, द्वितीयः प्रथमानन्तरं क्रमोपस्थितः अङ्कः, प्रारभ्यत इति शेषः । अङ्कस्य लक्षणं प्रथमाङ्कपरिसमाप्तावुक्तम् ।

इदानीं कन्दुकक्रीडापरायाः पद्मावत्याश्चेतसि सञ्जातः प्रथमाङ्कसूचितोदयन-[illegible]ाभि[illegible]ाषस्य परिपोषं कर्तुं सुन्दरतरमनोगलाभङ्ग्या प्रकाश[illegible]ष्यस्तदनुष्ठा[illegible] [illegible]टा प्रवेशं दर्शयति—ततः इत्यादिना । ततः द्वितीयाङ्कप्रारम्भे, तस्मिन् [illegible] । चेटी दासी, प्रविशति रङ्गमञ्चं समागच्छतीत्यर्थः ।

पस्सदो कन्दुएण कीलदित्ति । जाव भट्टिदारिअं उवसप्पामि । (परिक्रम्यावलोक्य) अम्मो ! इअं भट्टिदारिआ उक्करिदकण्णचूलिएण वाआमसञ्जादसेदबिन्दुविइत्तिदेण परिस्सन्तरमणीअदंसणेण मुहेण

क्रीडतीति । यावद् भर्तृदारिकामुपसर्पामि । अम्मो ! इयं भर्तृदारिका उत्क्षिप्तकर्णचूलिकेन व्यायामसञ्जातस्वेदबिन्दुविचित्रितेन परिश्रान्तरम०

मभिनीय प्रश्नस्योत्तरं स्वयमेव सम्पाद्यते तत्तावद् आकाशभाषितं नाम कथ्यते नाटकेषु । तथा हि विश्वनाथः साहित्यदर्पणे—"किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते । श्रुत्वेवाऽनुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥" इति । किं तदेतदित्याह—पसेति । माधवीलतामण्डपस्य, माधवीलताया वासन्त्या, 'वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः, मण्डपं स्थानं निकुञ्जमिति यावत्, तस्य, पार्श्वतः समीप एव, कन्दुकेन गेन्दुकेन क्रीडनीयकविशेषेण, करणे तृतीया, क्रीडति खेलति । सेयं तत्रभवती राजकन्या पद्मावती माधवीलतानिर्मितमण्डपसमीपे कन्दुकक्रीडां कुर्वाणा वर्तत इत्यर्थः । एतेन राजदुहितुः पद्मावत्याः स्थितिस्थानमवस्था च प्रदर्शिते । इत्थं प्राप्तोत्तरा च सा चेटी स्वकीयमनन्तरकरणीयं कार्यं दर्शयति—जाव इति । यावदित्यस्य अत इत्यर्थः । आर्या पद्मावत्यस्मिन्प्रदेशे क्रीडन्ती वर्तते, अतो हेतोरहमधुना तस्याः समीपं गच्छामीति चेट्यास्तत्कालोचितो विचारः । परितस्तदन्वेषणपुरःसरं तत्प्राप्तेः सूचनं नाटयति—परिक्रम्येत्यादिना । परिक्रम्य इतस्ततो गत्वान्विष्य, अवलोक्य दृष्टिपथं नीत्वा, अर्थात्पद्मावतीम् । अम्मो इति । विस्मयानन्दार्थप्रकाशनगर्भम् अम्मो इत्यव्ययम् । उत्क्षिप्तकर्णचूलिकेन उत्क्षिप्ते ऊर्ध्वं कृते कन्दुकक्रीडावसरे लम्बनपतनभयात्कर्णयोरुपरिष्टात्कृते कर्णचूलिके कर्णाभरणविशेषौ यत्र मुखे तथाभूतेन, व्यायामसञ्जातस्वेदबिन्दुविचित्रितेन व्यायामात् कन्दुकाऽऽदानप्रदानविधौ धावनादिसमुत्थितादायासात् सञ्जाता समुत्पन्ना ये स्वेदस्य घर्मोदकस्य बिन्दवः पृषताः, 'घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्',

जाऊँ । (टहल कर और देख कर) ओहो ! इस समय यह राजकुमारी तो अपने कानों की बालियों को ऊपर उठाकर खेल की मेहनत से पसीने की बूँदों से अपने मुख को मानो मोतियों से सजानी हुई थकने पर भी सुन्दर मालूम पड़ती हुई गेंद से खेलने २ इधर ही

कन्दुएण कीलन्दी इदो एव्व आअच्छदि । जाव उवसप्पिस्सं ।

(निष्क्रान्ता ।)

प्रवेशकः ।

णीयदर्शनेन मुखेन कन्दुकेन क्रीडन्तीत एवागच्छति । यावदुपसर्प्स्यामि ।

'प्रृपन्ति विन्दुपृपता' इत्यमरौ, तै विचित्रितेन सुषमावैचित्र्य प्रापितेन, परिश्रान्तरमणीयदर्शनेन, परिश्रान्त परिश्रान्ति, भावे क्त, 'तस्मिन् सत्यपि' इत्यपिशब्दार्थोऽत्र समासान्तर्भूत, रमणीय सुन्दरं दर्शनमवलोकनं यस्य तादृशेन। परिश्रमे मालिन्यस्य सम्भवेऽपि मुखे रमणीयदर्शनत्वस्य वर्णनेनात्र स्वाभाविक सौन्दर्यं व्यज्यते पद्मावत्या । मुखेन वदनेन, उपलक्षितेति शेष, 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया । पद्मावत्या विशेषणमिदम् । कन्दुकेन क्रीडन्ती कन्दुकक्रीडाभिर्मनो विनोदयन्तीति यावत्, इत एवागच्छति पुरो दृश्यमानममुमेव प्रदेशमायाति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा तत्रभवती पद्मावती कन्दुकक्रीडापराऽत्रैव समागच्छतीत्यर्थ । सैषा हि पूर्वं बहु क्रीडिताऽऽत्मानमायामितवतीति मुखविशेषणे स्पष्टमेव । अनेन च वाक्येन तादृश्यामवस्थायां विद्यमानाया राजकन्याया पद्मावत्या अत्र स्थानेऽनुपदमेव भाविन प्रवेश सूचयित्वा कथितोक्त्यान्तरेण तत्कालोचितं चेटयास्तत्समीपगमनाभिलाषं दर्शयति—जाव इत्यादिना । यावदिति वाक्यालङ्कारार्थमुपसर्पणे त्वराप्रदर्शनार्थं वा । उपसर्प्स्यामि समीप गमिष्यामीति वर्तमानकालाव्यवहितोत्तरक्षणे करिष्यमाणस्य निजोपसर्पणस्याभिप्रायेणायं भविष्यत्प्रयोग । इयमधुना तत्समीपमहं गच्छाम्येवेति तदर्थ ।

(ततः प्रविशति कन्दुकेन क्रीडन्ती पद्मावती सपरिवारा वासवदत्तया सह ।)

वासवदत्ता—(क) हला ! एसो दे कन्दुओ ।

पद्मावती—(ख) अय्ये ! भोदु दाणिं एत्तअं ।

(क) हला ! एष ते कन्दुकः ।

(ख) आर्ये ! भवत्विदानीमेतावत् ।

तत्रैव यथा—"वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात्स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥" इति ।

पूर्वोक्तचेटीसूचनानुसारमधुना वासवदत्तया सम कन्दुकेन क्रीडन्त्या पद्मावत्याः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । सपरिवारा, परिवारश्चेटीरूपस्तेन सहिता । इयञ्चागतप्रत्यागता पद्मावतीमुपगन्तुमनास्तत्समीपं गतैव चेटी बोद्धव्या ।

प्रमादेन भूमौ पतितमपश्यन्त्या इव पद्मावत्याः पुरस्तात् कन्दुकं कुर्वती वासवदत्ताह—हला इति । हलेति सम्बोधनसूचकम्, हे सखीत्यर्थः । सखीं प्रत्याह्वाने हलेति पदं प्रयुज्यते । तथा च—'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इत्यमरः । इदञ्च वासवदत्ताकर्तृकमाह्वानं तस्याः पद्मावत्यां सखीनिर्विशेषभावं द्योतयति । अयमस्ति तावकीनो गेन्दुकः, गृह्यतां क्रीडयतां च पुनर्यथारुचीति भावः ।

चिरविरचितक्रीडाविशेषोपजातपरिश्रमा पुनः पद्मावतीयं तत्र स्वीयामरुचिं दर्शयति—अय्ये इति । आर्ये इति आवन्तिका(वासवदत्ता)मुद्दिश्य सम्बुद्धिपदप्रयोगः पद्मावत्यास्तत्र विनयभावसहकृतमादरभावं प्रकाशयति । वाक्येऽत्र पूर्वप्रक्रान्तं क्रीडनमिति कर्तृपदमार्षम् । भवतु अस्तु, पर्याप्तमिति यावत् । सुचिरं क्रीडित्वा परिश्रान्तिं गताहमितोऽधिकं नेच्छामि क्रीडितुमित्यतः कालेऽस्मिन्नियदेव खेलनमास्तामित्यर्थः । यावत्क्रीडितमावाभ्यां तावदेवास्ति पर्याप्तमित्यतः खेलनमधुनाऽऽवयोः समापनीयमिति भावः ।

(तब गेंद से खेलती हुई पद्मावती अपने परिवार और वासवदत्ता के साथ आती है)

वासव०—बहन ! यह तुम्हारी गेंद है ।

पद्मा०—आर्ये ! बस, इस समय इतना ही ।

कन्दुएण कीलन्दी इदो एव्व आअच्छादि । जाव उवसप्पिस्सं ।

(निष्क्रान्ता ।)

प्रवेशकः ।

णीयदर्शनेन मुखेन कन्दुकेन क्रीडन्तीत एवागच्छति । यावदुपसर्प्स्यामि ।

'प्रृपन्ति बिन्दुपृपता' इत्यमरौ, तै विचित्रितेन सुषमावैचित्र्य प्रापितेन, परिश्रान्तरमणीयदर्शनेन, परिश्रान्त परिश्रान्ति, भावे क्त, 'तस्मिन् सत्यपि' इत्यपिशब्दार्थोऽत्र समासान्तर्भूत, रमणीय सुन्दर दर्शनमवलोकन यस्य तादृशेन। परिश्रमे मालिन्यस्य सम्भवेऽपि मुखे रमणीयदर्शनत्वस्य वर्णनेनात्र स्वाभाविक सौन्दर्यं व्यज्यते पद्मावत्या । मुखेन वदनेन, उपलक्षितेति शेष, 'इत्थभूतलक्षणे' इति तृतीया । पद्मावत्या विशेषणमिदम् । कन्दुकेन क्रीडन्ती कन्दुकक्रीडाभिर्मनो विनोदयन्तीति यावत्, इत एवागच्छति पुरो दृश्यमानममुमेव प्रदेशमायाति। पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा तत्रभवती पद्मावती कन्दुकक्रीडापराऽत्रैव समागच्छतीत्यर्थ । सैषा हि पूर्वं बहु क्रीडित्वाऽऽत्मानमायासितवतीति मुखविशेषणे स्पष्टमेव । अनेन च वाक्येन तादृश्यामवस्थायां विद्यमानाया राजकन्यायाः पद्मावत्यास्तत्रैव स्थानेऽनुपदमेव भाविन प्रवेश सूचयित्वा कविर्वाक्यान्तरेण तत्कालोचित चेट्यास्तत्समीपगमनाभिलाषं दर्शयति—जाव इत्यादिना। यावदिति वाक्यालङ्कारार्थमुपसर्पणे त्वराप्रदर्शनार्थं वा । उपसर्प्स्यामि समीप गमिष्यामीति वर्तमानकालाव्यवहितोत्तरक्षणे करिष्यमाणस्य निजोपसर्पणस्याभिप्रायेणायं भविष्यत्कालिक प्रयोग । इयमधुना तत्समीपमह गच्छाम्येवेति तदर्थ ।

निष्क्रान्ता इति । एतेन तत स्थानाच्चेटया अपगमनं दर्शितम् ।

प्रवेशक इति । अनया खलु पूर्वोक्तविधया चेटीमुखेन भाविपद्मावतीरूपपात्रप्रवेशसूचनादिदमत्र प्रवेशकनाम्ना व्यवह्रियते । एष च प्रथमाङ्कातिरिक्ताङ्कद्वयान्त प्रयुक्तो नीचपात्रद्वारा पात्रप्रवेशसूचक पञ्चविधोपक्षेपकान्यतम । तथा च तत्स्वरूपमुपवर्णितं **विश्वनाथेन**—"प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजित । अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेय शेषं विष्कम्भके यथा ॥" इति । विष्कम्भकस्वरूपमपि

आ रही है । तो मैं भी पास पहुँचूं ।

(जाती है)

(ततः प्रविशति कन्दुकेन क्रीडन्ती पद्मावती सपरिवारा वासवदत्तया सह ।)

वासवदत्ता—(क) हला ! एसो दे कन्दुओ ।

पद्मावती—(ख) अय्ये ! भोदु दाणिं एत्तअं ।

(क) हला ! एष ते कन्दुकः ।

(ख) आर्ये ! भवत्विदानीमेतावत् ।

तत्रैव यथा—"वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात्स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥" इति ।

पूर्वोक्तचेटीसूचनानुसारमधुना वासवदत्तया समं कन्दुकेन क्रीडन्त्या पद्मावत्याः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । सपरिवारा, परिवारश्चेटीरूपस्तेन सहिता । इयश्चागतप्रत्यागता पद्मावतीमुपगन्तुमनास्तत्समीपं गतैव चेटी बोद्धव्या ।

प्रमादेन भूमौ पतितमपश्यन्त्या इव पद्मावत्याः पुरस्तात् कन्दुकं कुर्वती वासवदत्ताह—हला इति । हलेति सम्बोधनसूचकम्, हे सखीत्यर्थः । सखीं प्रत्याह्वाने हलेति पदं प्रयुज्यते । तथा च—'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इत्यमरः । इदञ्च वासदत्ताकर्तृकमाह्वानं तस्याः पद्मावत्यां सखीनिर्विशेषभावं द्योतयति । अयमस्ति तावकीनो गेन्दुकः, गृह्यतां क्रीडयतां च पुनर्यथारुचीति भावः ।

चिरविरचितक्रीडाविशेषोपजातपरिश्रमा पुनः पद्मावतीयं तत्र स्वीयामरुचिं दर्शयति—अय्ये इति । आर्ये इति आवन्तिका(वासवदत्ता)मुद्दिश्य सम्बुद्धिपदप्रयोगः पद्मावत्यास्तत्र विनयभावसहकृतमादरभावं प्रकाशयति । वाक्येऽत्र पूर्वप्रक्रान्तं क्रीडनमिति कर्तृपदमार्थम् । भवतु अस्तु, पर्याप्तमिति यावत् । सुचिरं क्रीडित्वा परिश्रान्तिं गताहमितोऽधिकं नेच्छामि क्रीडितुमित्यतः कालेऽस्मिन्नियदेव खेलनमास्तामित्यर्थः । यावत्क्रीडितमावाभ्यां तावदेवास्ति पर्याप्तमित्यतः खेलनमधुनाऽऽवयोः समापनीयमिति भावः ।

(तब गेंद से खेलती हुई पद्मावती अपने परिवार और वासवदत्ता के साथ आती है)

वासव०—बहन ! यह तुम्हारी गेंद है ।

पद्मा०—आर्ये ! बस, इस समय इतना ही ।

वासवदत्ता—(क) हला ! अदिचिरं कन्दुएण कीलिअ अहिअ-सञ्जादराआ परकेरआ विअ दे हत्था संवुत्ता ।

(क) हला ! अतिचिरं कन्दुकेन क्रीडित्वाधिकसञ्जातरागौ परकीयाविव ते हस्तौ संवृत्तौ ।

अत्रार्थे स्वीयानुमतिं दर्शयन्ती सपरिहासं ब्रूते वासवदत्ता—हला इति । अतिचिरम् अत्यधिकम्, कन्दुकेनेति साधकतमे तृतीया, क्रीडित्वेति हेत्वर्थे क्त्वाप्रत्ययः, कन्दुकेन क्रीडनाद्धेतोरित्यर्थः । अत्र च हेतौ क्त्वाप्रत्ययस्य कुत्राप्यविहितत्वात्समानकर्तृकस्य क्रियाद्वयस्य चासद्भावात् क्रीडित्वेति पदप्रयोगश्चिन्त्यः । अथवा क्रीडित्वेत्यनन्तरं 'परिश्रान्तायाः' इत्यस्य पदस्याक्षेपात् समानकर्तृकयोः क्रीडनपरिश्रान्तिरूपयोर्धात्वर्थयोः कल्पनया क्त्वाप्रत्ययोऽयमुपपादनीयः । अधिकसञ्जातरागौ, अधिकमत्यन्तम्, विशेषणमेतद् सञ्जननक्रियायाः, सञ्जात उत्पन्नो रागो रक्तिमा ययोस्ताविति हस्तयोर्विशेषणम् । एतेन करयोः कोमलत्वं तेन च पद्मावत्या अद्वितीयं सौकुमार्यं व्यज्यते । सहजं रागं वहन्तौ करौ पद्मावत्याश्चिरतरं कन्दुकक्रीडयाऽतितरां सरागौ सञ्जाताविर्त्यर्थः । परकीयाविव परकीयसदृशावित्युत्प्रेक्षा, पराधीनाविति यावत्, खेलनपरिश्रान्तिवशात्कन्दुकक्रीडायामन्यदीयसाहाय्यकं विना स्वयमप्रभवन्तावित्यर्थः । संवृत्तौ सञ्जातौ । बहुलं खेलितवा परिक्लान्तायास्तवैतत्पाणिद्वयं किल खेलनाऽऽयासेन सहजारुण्यताऽप्यतितरामारुण्यं सम्प्राप्तमिति खेलनाद्विरतिरेव साम्प्रतं ते साम्प्रतमिति वाच्योऽर्थः । परिहासमूलको व्यङ्ग्योऽर्थस्तु—अरुणिमातिशयशालिनौ ते करावधुना स्वकीयौ न स्तः, अपि तु परकीयौ परस्य हस्तं गतावन्यदीयाविवेति । परेण वरेण कृतं ग्रहणं प्राप्तवतोः करयोः परकीयत्वं स्फुटमेव । पद्मावतीविवाहसमयस्यासन्नतामालक्ष्य 'सखि ! मन्येऽहं सञ्जातपाणिग्रहणाऽभवस्त्वम्, अत एव ते परकृतपाणिपीडनात्पाणी अरुणिमानं गृहीतवन्ता'विति परिहासपूर्वकं पद्मावतीं प्रति वचनं वासवदत्तायाः सम्भाव

वासव०—बहन ! गेंद से बड़ी देर तक खेलने के कारण ललाई के बढ़ने से तुम्हारे हाथ मानों दूसरे के होरहे हैं ।

चेटी—(क) कीलदु कीलदु दाव भट्टिदारिआ। णिव्वत्तीअदु दाव अअं कण्णाभावरमणीओ कालो।

(क) क्रीडतु क्रीडतु तावद् भर्तृदारिका। निर्वर्त्यतां तावद् अयं कन्याभावरमणीयः काल।

वहन्त्या युज्यत एव। रागपदेन प्रेमापि ध्वन्यते। परकर्तृकस्वकीयग्रहणविषयिणी वाञ्छा हस्तयोरपि ते समुत्पन्नेति मन्ये प्रत्यासन्नविवाहायास्तेऽधुना पाणिग्रहणं जातमेवेत्यतो हेतोरयं खेलनयोग्य कालो नास्तीति गूढं तात्पर्यं वासवदत्तोक्ते।

परिश्रान्तां पद्मावतीं क्रीडितुमनिच्छन्तीम्, आवन्तिकां च तमेवार्थमनुमोदमानामवलोक्य चेटी प्रत्यासन्नविवाहसमया विवाहानन्तरं च परायत्तामनुचितक्रीडनां क्रीडितुमपारयिष्यन्तीं पद्मावतीं पुन कन्दुकक्रीडायां प्रवर्तयन्त्याह—कीलदु इति। पौन पुन्ये 'क्रीडतु क्रीडतु' इति द्वि प्रयोग। न यावत्पाणिपीडनं जात तावद्राजकन्यया पद्मावत्या पुन पुनः क्रीडनीयमित्यर्थ। तावत्पदे वाक्याऽलङ्कृतौ प्रयुक्ते। 'अय काल कन्याभावरमणीयो निर्वर्त्यता'मित्यन्वय। अत्र च 'भट्टिदारिआ' इति पूर्ववाक्यगतं कर्तृपद तृतीयया विपरिणम्य योजनीयम्। कन्याभावरमणीय, कन्याभावेन बाल्येन बालोचितलीलयेति यावत्, रमणीय. सुन्दर, निर्वर्त्यता क्रियताम्। नूतन वयो वहन्त्या भवत्या कन्दुकक्रीडनरूपया बालोचितया लील्या समयोऽय सुन्दरतां नेय इत्यर्थ। नूतने वयसि क्रीडैव शोभत इति भाव। अस्मिन्नर्थे 'कन्याभावेन रमणीय' इति व्यस्त पद युज्यते। 'कन्याभावरमणीय काल ऽय निर्वर्त्यता'मिति वा समन्वय। कालो वयस उपलक्षणम्, निर्वर्त्यता समाप्यताम्। कन्यात्वेन सुन्दरमिद वय. खेलनेन पूर्णतां नेयमित्यर्थ। विवाहसम्बन्धानन्तरं खेलनावसरस्याऽनुपलप्स्यमानत्वान्नाधुना बालोचितं खेलनमवरोपणीय भवत्येति भाव।

चिरखेलनपरिक्लान्ताया अपि सौकुमार्यमलौकिकं वहन्त्या सहजसौन्दर्यशालिन्या पद्मावत्या लोचनासेचनकमानन साकूतमालोकयन्तीम् आवन्तिकामुद्दिश्य

दासी—राजकुमारी और भी खेलें। कुँवारीपन के इस काल को खेल के आनन्द मे सफल करें।

पद्मावती—(क) अय्ये ! किं दाणिं मं ओहसिदुं विअ णिज्झाअसि ?

वासवदत्ता—(ख) णहि णहि । हला ! अधिअं अज्ज सोहदि । अभिदो विअ दे अज्ज वरमुहं पेक्खामि ।

(क) आर्ये ! किमिदानीं मामपहसितुमिव निध्यायसि ?

(ख) नहि नहि । हला ! अधिकमद्य शोभते । अभित इव तेऽद्य वरमुखं पश्यामि ।

पद्मावतीवच प्रयुङ्क्ते कवि —**अय्ये** इति । मामपहसितुमिव ममोपहास कर्तुमिवेति सम्भावना । निध्यायसि पश्यसि, 'निध्यान दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमर । मन्ये ममोपहासार्थमेव ते मन्निरीक्षणमिदमित्यर्थ । पुन कमपि मदीयमुपहास कर्तुकामेव त्वमिदानीं पश्यसि मां साभिप्रायमिति भाव । अमुना हि पद्मावत्या वचनेन शब्दानुपात्तमपि तस्या साकूतमालोकन वासवदत्ताकर्तृक गम्यते, अन्यथाऽस्य पद्मावतीवाक्यस्याऽनवसरत्वापत्ते ।

पद्मावत्या शङ्कितं निषेधन्त्यावन्तिका ब्रूते—**णहि णहीति** । द्वि प्रयोगश्चाय निषेध द्रढयितुम् । अत्र हि पूर्ववाक्यार्थो निषिध्यते । न किल त्वदुपहासार्थं मे त्वद्दर्शनोपक्रम , नास्ति मे मनसि सर्वथा परिहासकामनया त्वद्दर्शनाभिलाषोऽयमित्यर्थ । इत्येवं परिहासस्य हेतुतां निषिध्य तद्दर्शने कारणं दर्शयति-हलेति । उत्तरवाक्यार्थानुसारेण वाक्येऽस्मिन् मुख कर्तृ । शोभते प्रकाशते । एतद्वाक्यान्तरं वाक्यान्तरारम्भे 'अत ' इति योजनीयम् । 'अद्य ते वरमुखम् अभित इव पश्यामी' त्यन्वय । वरमुखम्, 'वरं च तन्मुख'मिति कर्मधारय । अत्र च समासात्किञ्चिदर्थे गौणत्वमापतित, तथाप्यर्थान्तरध्वननाभिप्रायेण समास कृतोऽत्र कविना । सति च समासाभावेऽर्थान्तरप्रतीत्युच्छेदापत्ते । अभित सर्वत , इवेति वाक्यालङ्कृतौ । सखि ! पद्मावति ! त्वन्मुखमिदानीमतीव सौन्दर्यं दर्शयति, ननमवर्णनीयैषा त्वन्मुख-

---

पद्मा०—आर्ये ! इस समय क्या तुम मेरी हँसी करने के लिये ही मुझे देख रही हो ।

वासव०—नहीं नहीं । आज तुम अधिक अच्छी लगती हो । अब तुम्हारा वरमुख आस्त्र ही समझती हूँ ।

पद्मावती—(क) अवेहि । मा दाणिं मं ओहस ।

वासवदत्ता—(ख) एसाह्मि तुह्णीआ भविस्सम्महासेणवहू ! ।

(क) अपेहि । मेदानीं मामपहस ।

(ख) एषास्मि तूष्णीका भविष्यन्महासेनवधु ! ।

चन्द्रमस सुषमा । अत एव चक्षु प्रीतये समयेऽस्मिन् सुन्दर ते मुखं सर्वावच्छेदेनाहमवलोकये । अहो ! सर्वत सौन्दर्य ते मुखस्येति स्फुटोऽर्थ । 'परिहास न करोमी'ति स्फुट प्रतिज्ञायापि वासवदत्ता 'वरस्य मुख वरमुख'मित्यर्थान्तरगर्भं श्लिष्ट पद प्रयुज्य गूढ पुन सखीभावोचित परिहासमातनुते । अत्र चार्थे 'अधिकमद्य शोभते' इत्यत्र वाक्ये भवती कर्त्री । अयमर्थ —इदानीं सखि ! भवत्या शोभाऽतिमहती वर्तते, अमुष्मिन्काले भवत्या वरस्य परिणेतुर्मुखं सर्वतोऽह साक्षात्करोमीवेति । मन्ये भवत्या पति समीप एव वर्तते, अत इदानीं समासन्नप्रियसमागमसौभाग्या भवती भृश शोभास्पदं जातेति भाव । पद्मावत्या. परिणेतुस्तदानीमभावेऽपि तदीयविवाहसम्बन्धसङ्घटनस्याऽतिसन्निकृष्टतयोत्प्रेक्षाविषया 'वरस्य मुख सर्वत पश्यामीवे'ति सपरिहास वचन प्रायुज्यत सख्या वासवदत्तया।

परिहासगर्भामिमामुक्तिमाकर्ण्य सविलासं प्रणयरोषाञ्चित च प्रियसखीनिर्विशेषं वचनमाहावन्तिकां प्रति पद्मावती—अवेहि इति।। अपेहि दूरमपसर । 'ओहस' इति विध्यर्थे लोट्, 'मा' इति निषेधार्थकमव्ययम्, 'माङि लुङ्' इति माङ्योगे लुङो विधानान्नात्र लुङ् । सपरिहास वचो वदन्ती ममान्तिकाद् दूर गच्छ, नाहमिदमिदानीं वचस्ते श्रोतुमिच्छामि । अस्मिन्समये ममोपहासो न त्वया विधेय सखि ! न स मह्य रोचत इत्यर्थ ।

इदानीं भाविश्वशुरकुलनिर्देशेन पद्मावत्या हृद्गत दयित वरं जिज्ञासमानाऽऽवन्तिका सपरिहासचातुर्यं स्ववचनोपसहार प्रतिजानीते—एसह्मि इति । हे भविष्यन्महासेनवधु ! महासेन इति राज्ञ प्रद्योतस्य नामान्तरम्, तस्य वधू स्नुषा, 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च' इत्यमर । भविष्यन्ती चासौ महासेनवधूश्च तथा

पद्मा०—हट जा, अब मेरी हँसी मत करना ।
वासव०—महासेन की बहू होनेवाली ! बस अब मैं चुप हुई ।

पद्मावती—(क) को एसो महासेणो णाम ?

वासवदत्ता—(ख) अत्थि उज्जइणीओ राआ पज्जोदो णाम। तस्स बलपरिमाणणिव्वुत्तं णामहेअं महासेणोत्ति।

(क) क एष महासेनो नाम ?

(ख) अस्त्युज्जयिनीयो राजा प्रद्योतो नाम। तस्य बलपरिमाणनिर्वृत्तं नामधेयं महासेन इति।

तत्सम्बुद्धौ हे भविष्यन्महासेनवधु ! महासेनस्य स्नुषाभावं गमिष्यन्ति ! हे पद्मावतीत्यर्थः। 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्का'दित्यादिना 'भविष्यन्ती'ति पूर्वपदे पुंवद्भावः। 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति नदीसंज्ञायाम् 'अम्बार्थनद्यो'र्ह्रस्व' इति ह्रस्वे 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धे'रित्यनेन सोर्लुप्। एषा कृतोपहासेति यावत्, अस्मीत्यनेन अहंपदाक्षेपः। तूष्णीका तूष्णींशीला, 'तूष्णींशीलस्तु तूष्णीक' इत्यमरः। तूष्णीमित्यव्ययम्, ततः 'शीले को मलोपश्चे'ति कप्रत्यये मकारलोपे च तूष्णीकशब्दः सिध्यति, ततः स्त्रीत्वे टापि तूष्णीकेति। अस्मि भणामि। अयि पद्मावति ! यदि मद्वचनं परिहासं मन्यसे, न रोचते च तत्तुभ्यं, तर्हि त्वदीयं परिहासं कृतवतीयमहं 'राज्ञो महासेनस्य स्नुषा त्वं भविष्यसि, अर्थात्तत्पुत्रस्ते पतिर्भविष्यति' इत्येवं केवलं निगद्याऽद्य मौनमालम्बे। नातः परं स्वेच्छया किञ्चिदभिधास्ये।

महासेन इति नवीनमश्रुतपूर्वं नाम श्रुत्वा तद्विषये पृच्छत्यासन्तिका पद्मावती—को इति। कोऽयं महासेनः ? यमिदानीं त्वमुदाहृतवत्यसि। तत्परिचयं ब्रूहीत्यर्थः।

महासेनपरिचयप्रदानं प्रस्तौति पद्मावतीप्रश्नानुसारं वासवदत्ता—अत्थीति। उज्जयिनीयः, उज्जयिन्या अयम् उज्जयिनीसम्बन्धीत्यर्थः। सम्बन्धश्च शास्यशासितृभावरूपः। 'तस्येदम्' इत्यधिकारे 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छ' इत्यनेन छप्रत्ययः, तस्य च 'आयनेयीनीयियः' इत्यादिना ईयादेशः। बलपरि

पद्मा०—यह महासेन कौन है ?

वासव०—उज्जयिनी का राजा प्रद्योत नामक है। सेना के परिमाण से उसका महासेन ऐसा नाम होगया है।

चेटी—(क) भट्टिदारिआ तेण रञ्ञा सह सम्बन्धं णेच्छदि।
वासवदत्ता—(ख) अह केण खु दाणिं अभिलसदि ?
चेटी—(ग) अत्थि वच्छराओ उअअणो णाम। तस्स गुणाणि

(क) भर्तृदारिका तेन राज्ञा सह सम्बन्धं नेच्छति।
(ख) अथ केन खल्विदानीमभिलषति ?
(ग) अस्ति वत्सराज उदयनो नाम। तस्य गुणान् भर्तृदारिकाभिलषति।

माणनिर्वृत्तम्, बलस्य सेनाया परिमाणेन महत्त्वरूपेण निर्वृत्तं कृतम्। नामधेयं नाम, 'नामधेयं च नाम च' इत्यमरः। विजयते राजा कश्चिदुज्जयिन्याः प्रद्योत नामधेयः, तस्य च राज्ञः सेनाया परममहत्त्वपरिमाणेन कारणेन 'महती सेना यस्य' इत्यन्वर्थं 'महासेन' इति नामधेयं कृतं वर्तत इत्यर्थः।

इदानीं विनयवत्या राजकुमार्या पद्मावत्या स्वसम्बन्धविषये स्वयं वक्तुमयुक्तत्वेन तस्या मनोगतमाकूतं जानत्या परिचारिकायाश्चेट्या मुखेन पूर्वोक्तवत्साहसम्बन्धेऽरुचिं दर्शयति—भट्टिदारिआ इति। तेन राज्ञा प्रद्योतनाम्ना नृपेण, सम्बन्धं तत्पुत्रवरणरूपं योगम्। श्रीमत्या राजकुमार्या पद्मावत्या प्रद्योतराजकुलसम्बन्धो नेष्यते कर्तुम्। तद्राजकुमारमियं राजकुमारी वरं तु नेच्छतीति भावः।

कर्णगोचरीकृतचेटीवचना पृच्छति चेटीं पुनरावर्तिका—अहेति। अथ पक्षान्तरे, केन किन्नामधेयेन राज्ञा सहेति शेषः, खलु वाक्यालङ्कारे, सम्बन्धरूपं कर्म पूर्वतोऽनुवर्तते, अभिलषति वाञ्छति। यदि नाम ते राजकुमारी प्रद्योतराजसम्बन्धं नेच्छति, तर्हि केन पुना राज्ञा सह सम्बन्धोऽस्यै रोचते ?

प्रियसख्यास्ततो गोपनं न युक्तमिति पद्मावत्या हृदयप्रियं प्रियं प्रकाशं नयन्ती आवन्तिकाया प्रश्नस्योत्तरं दत्ते चेटी—अत्थीति। वत्सराज वत्सानां राजा, 'राजाऽहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्, वत्सनामकदेशस्याधिपतिरित्यर्थः। तस्य उद-

दासी—राजकुमारी उस राजा के साथ संबंध नहीं चाहती।
वासव०—तो अब किसके साथ भला अपना सम्बन्ध चाहती है ?
दासी—उदयन नामक वत्सदेश का राजा है। राजकुमारी उसके गुणों पर मुग्ध है।

भट्टिदारिआ अभिलसदि ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) अय्यउत्तं भत्तारं अभिलसदि ! (प्रकाशम्) केण कारणेण ?

चेटी—(ख) साणुक्कोसो त्ति ।

(क) आर्यपुत्र भर्तारमभिलषति ! केन कारणेन ?

(ख) सानुक्रोश इति ।

यनस्येति यावत्, गुणान् सौन्दर्यदयादाक्षिण्यादीन् । 'उदयन' इति सुगृहीतनामधेयस्य वत्सदेशाधिपतेर्गुणेषु लुब्धाऽस्माक राजकुमारी तमेव भर्तार कामयते ।

सद्गुणरत्नाकर श्रीमन्तमुदयन वरीतुमिच्छन्तीं पद्मावतीं चेटीमुखान्निशम्य चिन्ता नाटयति चित्ते वासवदत्ता—अय्यउत्तं इति । आर्यपुत्र मत्पति, भर्तार पतिं, प्राप्तुमिति शेष, अभिलषति इच्छति, अर्थात्पद्मावती । किमिय पद्मावती मम प्रिय प्रणयिनमुदयन स्वपतिं कर्तुमिच्छतीत्यर्थ । अत्रेदं बोद्धव्यम्—"चिन्तेयं वासवदत्ताया केवल सपत्नीप्राप्तिरूपा, न किल पद्मावत्यां सापत्न्यद्वेषमूलिका । भर्तृविजयलाभलक्षणप्रधानकार्यस्य ससिद्धौ पद्मावत्येव कारणं भविष्यतीति वासवदत्ताया कार्यगौरवमाकलयन्त्याश्चेतसि तद्विषये सापत्न्यद्वेषस्य लेशतोऽप्यनुदयात्" । मानसमेवद पूर्वोक्त गूढं विचिन्त्य स्वात्मस्वरूपगोपनं कुर्वती प्रच्छन्नरूपा वासवदत्ता तदभिलाषकारण ज्ञातुमिच्छन्ती प्रकट पृच्छति चेटीम्—केण इति । केन कारणेन तस्य गुणानभिलषतीति प्रश्न । को नाम तत्रोदयने विशिष्टो गुणो वर्तते, य खलु पद्मावत्यास्तत्राभिलाषे कारण जात । 'केन गुणेन पुनराकृष्टचेता इय राजानमुदयन कामयत' इति प्रश्नाभिप्राय ।

तमेवोदयनस्य पद्मावत्यभिलषणीयं गुणमाह चेटी—साणुक्कोसो इति । अनुक्रोशो दया, 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमर, तेन सहित दयालुरित्यर्थ, अर्थादुदयन । उदयनो नाम राजा दयालुरस्तीत्येतदेव कारणं तत्र विद्यते प्रधान पद्मावत्या प्रेमोत्पत्तौ । पत्यौ हि दयालुत्व पत्नीप्रेमसम्पादकम्,

वासव०—(स्वगत) आर्यपुत्र को पति बनाना चाहती है । (प्रकाश) किस कारण से ?

दासी—क्योंकि वे दयालु हैं ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) जाणामि जाणामि। अअं वि जणो एव्व उम्मादिदो।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए! जदि सो राआ विरूवो भवे?

(क) जानामि जानामि। अयमपि जन एवमुन्मादित।
(ख) भर्तृदारिके! यदि स राजा विरूपो भवेत्?

तस्य च राज्ञो दयालुत्वेन प्रसिद्धिरस्तीति स एव पद्मावत्योचितं काम्यते वर इत्यर्थ।

स्वानुभवगोचर दयालुत्वलक्षण पत्युर्गुणमभिनन्दन्ती मनस्याह वासवदत्ता—जाणामि इति। भृशार्थे द्विरुक्तिरियम्। पूर्ववाक्यार्थ कर्म। स किलार्यपुत्रो दयालुरस्तीति भृशमह जानामीत्यर्थ। तस्य दयालुत्व मया बहुशोऽनुभूतमिति भाव। अयमपीति। अय जनोऽपि मल्लक्षण अहमपीति यावत्, एव तस्य सानुक्रोशत्वेन कारणेन, उन्मादित उन्मत्ततां प्रापित, उत्पूर्वाण्णिजन्तान्मदे क्त। सत्यमिदमनयोच्यते चेटया, आत्मनो दयालुत्वगुणेनोन्माद्य मामहमपि तेनार्यपुत्रेण सरभस प्रणयविवशीकृताऽस्मीति भाव।

अथ किलोदयनविषयाभिलापदार्ढ्यं परीक्षितु पद्मावतीं प्रति चेटया प्रश्न—भट्टिदारिए इति। विरूप, विगत विकृत वा रूपं यस्य स रूपहीन कुरूपो वा अदर्शनीय इति यावत्। एतद्वाक्यानन्तर 'तर्हि किं करिष्यते' इति योजनीयम्। अयि! राजकुमारि! स भवत्या प्रेमपात्रं राजा रूपहीन कुरूपो वा चेत्स्यात्तर्हि भवत्या वरिष्यते न वा? अत्र च दयालुतागुणवद् वरगत सौन्दर्यमप्यपेक्षणीय भवति कन्यकाजनस्येति पद्मावत्या वरणीयत्वेन निश्चितस्योदयनस्य स्वरूपविषयेऽपि जिज्ञासितमासीद् गूढं चेटया। राजकुमार्या पद्मावत्यास्तत्र किलोदयने हार्दिकाभिलापदृढताया परीक्षणीयत्वाच्चतुरतमायाश्चेटया पद्मावतीं प्रत्यनुयोगोऽय युज्यत एव।

वासव०—(मन ही मन) हाँ, जानती हूँ। यह भी आदमी इसी तरह उन्मत्त बनाया गया था।

दासी—राजकुमारी! यदि वे राजा कुरूप हों तो!

वासवदत्ता—(क) णहि णहि । दंसणीओ एव्व ।

पद्मावती—(ख) अय्ये ! कहं तुव जाणासि ?

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (ग) अय्यउत्तपक्खवादेण अदि-

(क) नहि नहि । दर्शनीय एव ।

(ख) आर्ये ! कथं त्वं जानासि ?

(ग) आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तः समुदाचारः । किमिदानीं करि-

चेट्या कृतं प्रश्नममुं निशम्य सौन्दर्ये रतिगते पत्युरुदयनस्य स्वरूपसम्पदा पूर्णं परिचिता तत्सौन्दर्यगुणाकृष्टेव वासवदत्ता तदीयं सौन्दर्यातिशयं निह्नोतुं तद्विषयवचनावेगं च रोद्धुमपारयन्ती सुस्पष्टमाचष्टे—णहि णहीति । निषेधे दार्ढ्यं दर्शयितुं 'नहि नही'ति द्विः प्रयोगः । अत्र च 'विरूपः' इत्यार्थः कर्ता, राजा तु प्रकृत एव । स खलु राजा विरूपो नास्ति, तत्र तु वैरूप्यशङ्का स्वप्नेऽपि न सम्भवतीत्यर्थः । विरूपता न चेत्साधारणरूपवत्ता स्यादित्याशङ्कायामाह—दंसणीओ इति । एवकारोऽत्राऽयोगव्यवच्छेदाय । नास्त्यत्र सौन्दर्यस्याऽयोगः, किन्तु सर्वथा तस्य योगः (सत्ता) विद्यत इत्यर्थः । वैरूप्याऽभाववान् स पुनर्दर्शनीयः सुन्दरो नूनमिति भावः ।

आवान्तिकासूचितं तत्सौन्दर्यं श्रवणाभ्यां निपीय तृप्यन्त्यापि प्रियजनगदितसरसवाक्यजातादतृप्तिमत्येव पद्मावत्या भूयः प्रियविषयकं किमपि प्रियं श्रवणगोचरतां नेतुमुत्कण्ठितयाऽऽवन्तिकामुद्दिश्य विधीयते प्रश्नः—अय्ये इति । आर्ये माननीये इति यावत्, पूर्ववाक्यार्थः कर्म । अयि मान्ये ! श्रीमानुदयनः सर्वथा दर्शनीय एवेति कथमवगम्यते भवत्या ? अत्र किल भवत्या वचने सत्यतासूचकं प्रमाणं वर्तते ? उत किमप्येवमेवेदमुच्यते तत्प्रशंसायामिति पद्मावत्युक्तेराशयः ।

श्रुत्वा च पद्मावत्या वचनमिदम्, आर्यपुत्रस्वरूपपरिचयप्रदानेनात्मस्वरूपाविष्करणं शङ्कमाना, चिन्तयत्येव मनसि वासवदत्ता—अय्यउत्तेत्यादि । आर्य-

---

वासव०—नहीं, नहीं । वे तो सुन्दर हैं ।

पद्मा०—आर्ये ! तुम कैसे जानती हो ?

वासव०—(स्वगत) आर्यपुत्र [illegible]

वकन्दो समुदाआरो। किं दाणिं करिस्सं। होदु, दिट्ठं। (प्रकाशम्) हला! एव्वं उज्जइणीओ जणो मन्तेदि।

पद्मावती—(क) जुज्जइ। ण खु एसो उज्जइणीदुल्लहो।

र्याम। भवतु, दृष्टम्। हला! एवमुज्जायिनीयो जनो मन्त्रयते।

(क) युज्यते। न खल्वेष उज्जयिनीदुर्लभ। सर्वजनमनोऽभिराम

पुत्रस्य पत्युरुदयनस्येति यावत् पक्षपात प्रेम तेन कारणीभूतेन, समुदाचारः कर्तव्यमिति यावत्, अतिक्रान्त उल्लङ्घित। अहो! आर्यपुत्रप्रेम्णो महिम्ना मयाद्य स्वीय कर्तव्य विस्मृतम्, यत्किलैतत्स्वरूपसौन्दर्यं प्रतिपाद्य तत्परिज्ञानमात्मनो दर्शितम्। आर्यपुत्रपरिज्ञानशङ्कोत्थापनयाऽनया च नून प्रकाशता नीतमप्रकाशनीयमप्यात्मस्वरूपम्। किमधुना विधेयम्। कथ किमु वा प्रदेयं प्रश्नस्यैतस्योत्तर पद्मावत्यै? महदनुचित मयैतत्कृतमार्यपुत्रस्वरूपपरिचयप्रदानं नामेति। इत्थ किञ्चिद्विचारानन्तर प्रश्नस्योत्तरमुपलभ्याह—होदु इति। भवतु अस्तु, यद्यपि कृतमार्यपुत्रपरिचयप्रदानम्, दृष्ट ज्ञातम्, उत्तरमिति शेष। आस्तां तावदिद मया कृतमार्यपुत्रपरिचयप्रदानम्, न तत्र किमपि शङ्कनीय मया। उत्तर दास्यमानमिदानीमुपलब्धम्। इत्येव मानस विचार्य तदेव प्रकाशमुत्तर ब्रूते—हलेति। उज्जयिनीयो जन उज्जयिनीनिवासी लोक, ए पूर्वोक्तम्, मन्त्रयते विचारयति, कथयतीति यावत्। 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति चौरादिकणिजन्तादात्मनेपदे रूपमिदम्। सखि! पद्मावति! यन्मयोक्त राज्ञ उदयनस्य दर्शनीयत्व, तत्किलोज्जयिनीवासिनो जना कथयन्ति। श्रुत्वैवेद मया निगदितम्। सत्य चेदं त्वया मन्तव्यम्, यतो 'न ह्यमूला प्रसिद्धि'रिति भाव। "उज्जयिनीवासिनो जना दर्शनसौभाग्य प्राप्नुवन्त उदयनस्य राज्ञो दर्शनीयत्व प्रख्यापयन्तीत्यहमपि तत्रत्या तद्दर्शनसौभाग्य प्राप्तवती तस्य सौन्दर्यं वचसा प्रकाशयामीत्यत्र किं नामाश्चर्यं सख्या" इत्येव गूढमत्र ध्वनित चतुरिम्णा वासवदत्तया।

आवन्तिकयोक्तममुमर्थं समर्थयन्ती पद्मावत्याह—जुज्जइ इति। युज्यते

करूँ! अच्छा, उत्तर ध्यान में आगया। (प्रकाश) ऐसा उज्जयिनी के लोग कहते हैं।

पद्मा०—हो सकता है। यह उज्जैन के लिये असम्भव नहीं। सुन्दरता सब लोगों क

सव्वजणमणोभिरामं खु सोभग्गं णाम ।

(ततः प्रविशति धात्री ।)

खलु सौभाग्य नाम ।

सम्भाव्यते, त्वदुक्तं कर्तुं । उज्जयिनीवासिनामुक्तिरियं सङ्गच्छत इत्यर्थः । तत्रापि पुनः कारणमाह—ण खु इति । 'एष उज्जयिनीदुर्लभो न खलु' इत्यन्वयः । एष उदयनलक्षण, उज्जयिन्या दुर्लभः उज्जयिनीदुर्लभः न खलु, अर्थात्सुलभः । उज्जयिनीपदेनात्र तद्वासिनो जना लक्ष्यन्ते । 'सौभाग्यं नाम सर्वजनमनोऽभिरामं खलु' इति सम्बन्धः । सौभाग्यं सौन्दर्यम्, नामेति प्रसिद्धौ, सर्वेषां जनानां मनसोऽभिरामं सुन्दरमाकर्षकम्, खलु वाक्यालङ्कारे । श्रीमानुदयनो नाम वत्सराजा श्वशुरालयं गतः सर्वैरुज्जयिनिवासिभिर्दर्शनमार्गं नीयत इत्यनन्यदर्शन-सौभाग्यं प्राप्य तथा तस्य सौन्दर्यं शक्यते वर्णयितुम् । प्रसिद्धं चैतत्, यत्—सौन्दर्यं बलादाकर्षतीव चेतः सर्वेषाम् । अतो राजानमुदयनं दृष्ट्वा तत्सौन्दर्याकृष्टचेतसः सर्व एव तत्रत्यास्तदीयं कामनीयकमलौकिकं सर्वतः प्रशंसन्तीति सम्भाव्यैतत् । अत्र च—"आवन्तिकया त्वया कदाचिदवलोकितचरैतदीयरामणीयकगुणावर्जितस्वान्तया कथ्यते चेदिदं तदपि नातीवाश्चर्यकर"मिति गूढमाकूतं पद्मावत्याः ।

इत्थं तावदनया मिथः सखीसलापभङ्ग्या पद्मावत्याश्चेतस्युदयनविषयाभिलाषविशेषमनिवार्यं गाढमुत्पाद्य साम्प्रतं तदीयवाग्दानपरिसमाप्तिसूचनाभिप्रायेण धात्रीं प्रवेशयति कविः—ततः इति । ततः उदयनप्राप्तिप्रवणपद्मावतीहृदयस्थैर्यपरीक्षणानन्तरम्, धात्री उपमाता, मातृवत्पालनं कुर्वती सेविकेत्यर्थः, 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति कोषः । इयं चात्र पद्मावत्या एवोपमाता बोद्धव्या ।

प्रविष्टा च धात्रीयं प्रस्तुतां तामेव पद्मावतीविवाहसम्बन्धनिष्पत्तिं सूचयति—जेदु इति । भर्तृदारिका पद्मावती, जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्याशीः । एषा न तदया धात्र्या प्रयुक्ता युज्यत एव । चिरं जीवतु सौभाग्यवती न स्वामिनं कन्या

नन को इनने वाली होती है।

(प्रवेश कर।

धात्री—(क) जेदु भट्टिदारिआ । भट्टिदारिए ! दिण्णासि ।

वासवदत्ता—(ख) अय्ये ! कस्स ?

धात्री—(ग) वच्छराअस्स उदअणस्स ।

(क) जयतु भर्तृदारिका । भर्तृदारिके ! दत्तासि ।
(ख) आर्ये ! कस्मै ?
(ग) वत्सराजायोदयनाय ।

पद्मावतीत्यर्थ । तदेव जयस्य कारण प्रकृतमाह—भट्टिदारिए इति । दत्ताऽसि दानविषयीकृताऽसि, परस्व जाताऽसीत्यर्थ । दानं चात्र वाचैव सम्भवति । वाग्दान हि दातृप्रतिग्रहीत्रो परस्परैकवाक्यतापूर्वको वाङ्निश्चय । राजकुमारि ! वाग्दान ते निर्वृत्तम्, सञ्जातपाणिग्रहणेवाऽधुना त्वं परकीया सवृत्तेति भाव ।

अथ तर्हि तद्विषयकमेव कञ्चन मिथ सलापप्रकार धात्रीवासवदत्तयोर्दर्शयति कवि । तत्र च धात्रीमुखान्निशम्य पद्मावत्या दान, पूर्वतो विदितार्थाऽप्यविदितेव वासवदत्ता स्वभर्तुरात्मनि तादृश दृढमनुराग विचिन्त्य तदीयभार्यान्तरस्वीकरण-विषये भृश शङ्कमाना पृच्छति साकूत धात्रीम्—अय्ये इति । 'आर्ये' इत्येषा च सम्बुद्धि स्थान एव वासवदत्ताया वृद्धा मातृनिर्विशेषां धात्रीं प्रति । दत्तेति पूर्व-तोऽनुवर्तते, कस्मै किन्नामधेयाय पुरुषाय । अयि ! मान्ये ! पुरुषाय कस्मा इय प्रतिपादिता पद्मावती ? कस्तावदस्या परिग्रहीता वर ? पत्युरस्या नाम निर्देष्टव्य भवत्या सुस्पष्टमिति प्रश्नार्थ ।

उत्तरमाह धात्री—वच्छराअस्स इति । 'वत्सराजाये'त्युदयनस्य विशेषण-मुदयनान्तरप्रतीतिव्यवच्छेदाय । वत्सदेशाधिपतय उदयनाय प्रतिपादितेयमिति तमेवोदयनमस्या पति जानीहीत्यर्थ ।

धाई—राजकुमारी की जय हो । हे राजकुमारी ! तुम दी गई ।
वासव०—आर्ये ! किसे ?
धाई—वत्सराज उदयन को ।

वासवदत्ता—(क) अह कुसली सो राआ ?

धात्री—(ख) कुसली सो आअदो । तस्स भट्टिदारिआ पडिच्छिदा अ ।

(क) अथ कुशली स राजा ?

(ख) कुशली स आगतः । तस्य भर्तृदारिका प्रतीष्टा च ।

पद्मावतीपतीभूतमुदयनं श्रुत्वा तत्कुशलं पृच्छति वासवदत्ता—अहेति । अथशब्दः प्रश्नार्थः, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः । कुशली कुशलयुक्तः, 'अत इनिठनौ' इतीन् । 'स' इत्यनेन प्रक्रान्तः प्रसिद्धश्च उदयनो गृह्यते । अपि कुशलं वर्तते राज्ञ उदयनस्य ? तत्कुशलवृत्तान्तं जिज्ञास्यमानायै मह्यं तदिदं सुविशदं भवत्या निवेदनीयमिति भावः । अत्र किल—"वत्सराजाय पद्मावती दत्तेति विषयस्यावगतौ वासवदत्तायास्तत्कुशलप्रश्नस्य को वाऽवसरः" इत्येवं न शङ्कनीयम्, असह्यतमां नूतनां विरहवेदनामनुभवतो भर्तुरस्वस्थभावस्य भृशं सम्भावनया विरहावस्थायां तदीयं कुशलमसम्भावयन्त्यास्तादृशप्रश्नविधानस्य लब्धावसरस्य प्रियतमाया वासवदत्तायास्तदानीमत्यन्तं युज्यमानत्वात् ।

वासवदत्ताप्रश्नोत्तरगर्भं तदग्रिमवृत्तान्तं निवेदयति धात्री—कुसलीति । आगत उपस्थितः, अर्थाद्राजभवनम् । 'तस्ये'ति च सम्बन्धसामान्ये कर्तर्योऽवि-वक्षायां षष्ठी, तेनेत्यर्थः । प्रतीष्टा स्वीकृता, अर्थाद्भार्यात्वेन । सकुशलावस्थायां विद्यमान उदयनो राजा समयेऽस्मिन् राजभवनं समायातः । आगत्य च सोऽयं राज्ञा दत्तां राजकुमारीं पद्मावतीं भार्यात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थः । कुशलिना-ऽऽगतेन राज्ञोदयनेन वासवदत्ताया पद्मावत्याः परिग्रहं कर्तुकामेन तत्स्वीकृतेऽनेन दत्तमिति भावः ।

प्रियतमेनोदयनेन कृतं पत्न्यन्तरपरिग्रहं निशम्य चित्ते समुद्भूतं प्रणयभावा-नुरूपं शोकावेगं निरोद्धुमसमर्था, स्वामिनो तदीयचित्तोद्वेगसम्भावनया मद्

वासव॰—[illegible] कुशल से तो है ?

धात्री—[illegible] आये । [illegible] राजकुमारी [illegible] ।

वासवदत्ता—(क) अच्चाहिदं।

धात्री—(ख) किं एत्थ अच्चाहिदं ?

वासवदत्ता—(ग) ण हु किञ्चि। तह णाम सन्तप्पिअ उदासीणो होदि त्ति।

(क) अत्याहितम्।
(ख) किमत्रात्याहितम् ?
(ग) न खलु किञ्चित्। तथा नाम सन्तप्योदासीनो भवतीति।

भयमुपस्थित शङ्कमाना सहसा वचनमुदीरति वासवदत्ता—अच्चाहिदं इति। अत्याहित महद् भयम्, 'अत्याहितं महाभीति'रिति कोष। महतो भयस्य स्थानमिद, यत्किलोदयनस्य पद्मावतोपरिग्रहोऽयम्। सम्भावये, तदिद महान्तमनर्थं जनयिष्यतीति भाव।

कीदृश महाभयमिति तत्स्वरूप पृच्छति धात्री—किं इति। अत्र उदयनकृते पद्मावतीपरिग्रहे। उदयनेन यदिद पद्मावती परिगृहीता, किं नामात्र विषये महद्भय सम्भाव्यते भवत्या ? तदेतदधुना स्पष्टीकरणीयमिति धात्रीवचनस्याभिप्राय।

प्रणयरभसादुक्तस्य वचस सङ्गतिं दर्शयति चातुर्येण रहस्यगोपन कर्तुकाम। वासवदत्ता—ण हु इति। खल्विति वाक्यालङ्कारे, अन्यदिति शेष, अत्याहित कर्तृ। तथा तेन प्रकारेण ब्रह्मचारिसूचितेन पूर्वोक्तेन 'हा ! प्रिये ! वासवदत्ते' इत्यादिरूपेणेति यावत्, नामेति वाक्यालङ्कृतौ, सन्तप्य सन्तापं कृत्वा विलप्येत्यर्थ, उदासीनो विरक्त स्नेहशून्य अर्थाद्वासवदत्तायाम्, भवति अभूत्, भूतार्थे लट्। अत्रोदयन कर्ता। अन्यत्तु महद्भय किमपि नास्ति, एतदेव किल तद्वर्तते यद्राज्ञोदयनेन वासवदत्तया वियुक्तेन तदर्थं 'हा प्रिये' इत्यादि पूर्वं बहु विलप्येदानीं पुनस्तत्सर्वं विस्मृत्य नूतना पत्नी प्रतिगृहता वासवदत्तायां नून स्नेहरहितेन सञ्जातमिति विचार्य तथोक्त मयेति भाव।

वासव०—महान् अनर्थ।
धाई—इसमें क्या अनर्थ हुआ ?
वासव०—कुछ नहीं। वैसे दुखी होकर (वासवदत्ता में) उदासीन हो गये।

धात्री—(क) णहि णहि । अण्णप्पओअणेण इह आअदस्स अभिजणविण्णाणवओरूवं पेक्खिअ सअं एव्व महाराएण दिण्णा ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (ख) एव्वं ? अणवरद्धो दाणि

(क) नहि नहि । अन्यप्रयोजनेनेहागतस्याऽभिजनविज्ञानवयोरूप दृष्ट्वा स्वयमेव महाराजेन दत्ता ।

(ख) एवम् ? अनपराद्ध इदानीमत्रार्यपुत्र ।

अयि ! पूज्ये ! श्रीमानुदयन स्वत एव तां पद्मावतीं प्राप्तुमैच्छत्किमिति प्रश्नार्थ । पद्मावतीगतचेता यदि स मत्प्रियो राजा नतां प्रार्थितवांस्तर्हि पूर्वोक्ता मम तद्विषयिणी शङ्का नून तदवस्थैवेति मनोगतमाकूत प्रश्नेऽस्मिन् वासवदत्ताया ।

उत्तरयति वासवदत्ताया प्रश्न धात्री—**णहि णहीति** । अत्र च पूर्वोक्त निषिध्यते, द्वौ नञौ पूर्वोक्तार्थस्य सर्वथाऽभाव द्योतयत । उदयन स्वय पद्मावतीं प्राप्तु नैच्छदित्यर्थ । तर्हि कथ तस्य तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्य 'तस्य तत्प्राप्तीच्छा न स्वत , किन्तु परत' इत्याह—**अण्णप्पओअणेणेति** । अन्यप्रयोजनेन कारणान्तरेण, इह राजभवने, अभिजनविज्ञानवयोरूपम् , अभिजनश्च विज्ञान च वयश्च रूप चेति समाहारद्वन्द्वे क्लीबत्वमेकत्व च, अभिजन कुलम् , 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इति कोष , विज्ञान वीणावादनादिविषयक विशिष्ट ज्ञानम् , वयो नूतन युवावस्थेति यावत्, रूप सौन्दयम् । महाराजेन दर्शकनामधेयेन राज्ञा । केनापि कारणेन सम्प्रति राजभवन प्राप्तस्य राज्ञ उदयनस्य कुलीनतां कलाकौशल यौवन सुन्दरता च प्रत्यक्ष निरूप्य महाराजो दर्शक किल स्वात्मभगिनीं पद्मावतीं तेनाऽप्रार्थितामपि तस्मै उदयनाय वरगुणसम्पन्नाय वराय स्वय सादर प्रतिपादितवानिति भाव ।

धात्र्या प्रतिपादितमेनादृश स्वभर्तु पद्मावतीप्राप्ते प्रकारमवगत्य तां तद्विषयिणीं मानसीं शङ्कामपाकुर्वाणा चित्तेऽभिधत्ते ससन्तोष वासवदत्ता—**एव्वं** इति ।

धाई—नहीं नहीं । दूसरे कामसे यहाँ आये हुए उनके कुल, ज्ञान, वय और रूप को देखकर महाराज ने स्वयं ही देने की प्रतिज्ञा की ।

वासव०—(स्वगत) ऐसा ? तो इस विषय में आर्यपुत्र अब दोषी नहीं ।

सोभणं णक्खत्त । अज्ज एव्व कोदुअमङ्गल कादव्वं त्ति अह्माण भट्टिणी भणादि ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) जह जह तुवरादि, तह तह अन्धीकरेदि मे हिअअ !

अद्यैव कौतुकमङ्गल कर्तव्यमित्यस्माक भट्टिनी भणति ।

(क) यथा यथा त्वरते, तथा तथान्धीकरोति मे हृदयम् ।

भट्टिनी'त्यमर । भणति कथयति, आज्ञापयतीति यावत् । नूनमद्यतन एव दिवसे मङ्गलकार्यानुकूल सुन्दर नक्षत्र वर्तते । अस्मिन्नेव दिने पद्मावत्या करे वैवाहिकमङ्गलोचितं मङ्गलसूत्र बन्धनीयमित्यतस्तदर्थं तत्र कौतुकागारे (मङ्गलगृहे) शीघ्र प्रवेशनीया पद्मावतीत्यस्मदीयस्वामिन्या आदेश इत्यर्थ । "शुभ शीघ्र विधातव्यम्, श्रेयांसि च बहुविघ्नानि भवन्तीति नयानुसारेण पद्मावतीविवाहमङ्गलकार्यमिदानी शीघ्रमनुष्ठातव्यम्, अद्यैव दिनशुद्धिरिति मङ्गलकार्यानुकूल दिनान्तर नान्वेषणीयम्, एष एव च मङ्गलसूत्रबन्धनौपयिक समीचीनोऽवसर इति लग्नवेला यथा न विचलेत्तथा त्वरयैतत्सम्पादनीयम्, अत श्रीमत्या पद्मावत्या सह विवाहमङ्गलागारे शीघ्रमुपस्थातव्य भवत्ये"ति राज्या आज्ञां सूचयन्त्याश्चेटया वचनस्याभिप्राय ।

अमुना हि चेटीवचनेन पद्मावतीविवाहसमयस्यासन्नतमत्व विचार्य पुनरप्यविवेकवशादिव सपत्नीभावसमुचित महामोह नाटयति चित्ते वासवदत्ता—जह जहेति । अत्र चेटी कर्त्री । अन्धीकरोति, अनन्धमन्ध करोतीत्यर्थे 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्वि'रिति च्विप्रत्यय, 'अस्य च्वा'वितीत्वम् । हृदयं कर्म । हृदयस्यान्ध्यं च अज्ञानरूपम्, तेन च तत्र विवेकदर्शिताया प्रतिरोध सुलभ एव । यावद्यावदिय त्वरयति धात्री चेटी, तावत्तावन्मदीय हृदयमिदमज्ञानमयीं

कार्य (सगुन) करना होगा—ऐसा हमलोगों की स्वामिनी (रानी कहती हैं ।

वासव०—(स्वगत) जैसे २ यह त्वरा कर रही है, वैसे २ मेरे हृदय को अन्धा (किंकर्तव्यमूढ़) बना रही है ।

धात्री—(क) एदु एदु भट्टिदारिआ ।

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

द्वितीयोऽङ्कः ।

(क) एत्वेतु भर्तृदारिका ।

विचारशून्यतादशा नयतीत्यर्थः । त्वरयन्त्याश्चेटया वचनान्मूढं मनो मेऽधुना प्रतिपत्तिशून्यतां गाहत इति भावः । पूर्वं किल वासवदत्तया धात्रीवचनेन प्रियतमोदयनविवाहसम्बन्धान्तरसम्भवमानम् शङ्काकलङ्कमपनयन्त्या कथमपि हृदयं समाहितमासीद्विवेकमहिम्ना । इदानीं तु पुनरसावपरस्याश्चेटया इदं पद्मावतीविवाहमङ्गलाचरणत्वरासम्पादकं वचनं निशम्य महामोहमयीं विवेकाभानकृतां विपण्णावस्थां प्रत्यपद्यतेत्यहो ! सहजस्नेहस्य महिमा ।

चेटीवचनात्पद्मावतीं तत्र गन्तुं प्रवर्तयन्ती धात्री वचनमाह—एदु एदु इति । द्विरुक्तिरियं गमनत्वरायामादरे च । आगम्यतामागम्यतां राजकुमार्या मन्निर्दिष्टेनाध्वना गम्यतां कौतुकागारमित्यर्थः ।

इत्थं पद्मावत्याः कौतुकागारगमनं प्रस्तुत्य तदनुसारं द्वितीयाङ्कसमाप्तिसूचनं रङ्गमञ्चात्सकलानां निर्गमनं दर्शयति कविः—निष्क्रान्ता इति ।

अङ्कसमाप्तिं सूचयति—द्वितीयोऽङ्क इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रद्योतिन्यां द्वितीयोऽङ्कः ।

धाई—आओ, राजकुमारी ! आओ ।

(सब लोगों का प्रस्थान)

दूसरा अङ्क समाप्त ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विचिन्तयन्ती वासवदत्ता ।)

वासवदत्ता—(क) विवाहामोदसङ्कुले अन्तेउरचउस्साले परिच्चजिअ पदुमावदिं इह आअदह्मि पमदवणं । जाव दाणिं भाअधेअ-

(क) विवाहामोदसङ्कुले अन्तःपुरचतुश्शाले परित्यज्य पद्मावतीमिहागतास्मि प्रमदवनम् । यावदिदानीं भागधेयनिर्वृत्तं दुःखं विनोद-

तृतीयाङ्कोपक्रमं प्रतिजानीते—**अथेति** । अथ द्वितीयाङ्कसमाप्तेरनन्तरम्, तृतीयाङ्कः उपक्रम्यत इति शेषः ।

इत्थमधुना सुन्दरतरसखीसंलापभङ्ग्या द्वितीयाङ्के सूचितं प्रियतमोदयनस्य विवाहसम्बन्धं पद्मावत्या समं निश्चितमवगत्य तद्धेतुकं चिन्तानुभावं नाटयन्त्याः पद्मावतीकौतुकमालिकागुम्फने नियोक्ष्यमाणाया वासवदत्तायाः समुचितं प्रवेशमाह कविः—ततः **प्रविशतीति** ।

वासवदत्ताया मनोगतं वितर्कमाह—**विवाहामोदेत्यादि** । विवाहस्य पद्मावतीपरिणयस्य आमोद आनन्दो येषां तादृशैर्बान्धवजनैरिति यावत् सङ्कुले परिपूर्णे, अथवा विवाहामोदेन बान्धवजनाभिनीतेन पद्मावतीपरिणयानन्देन सङ्कुले विवाहमहोत्सवशालिनीत्यर्थः । विवाहोत्सवानन्दसन्दोहमग्नैर्बान्धवजनैः परिपूर्णस्यान्तःपुरचतुःशालस्येयमानन्दपूर्णत्वोक्तिरौपचारिकी वा बोद्धव्या । अत्र च पक्षे तत्रत्यानन्दोत्सवस्य सर्वतो व्याप्तत्वं भूयस्त्वं च द्योत्येते । विशेषणं चेदमन्तःपुरचतुःशालस्य । चतुःशालं हि परस्पराभिमुखीनां शालानां चतुष्टयेन संयुक्तं सदनमुच्यते । प्रमदवनञ्च अन्तःपुरविहारोचितमुद्यानम् । अन्तःपुरे पद्मावत्या अवस्थानं तु वरागमनप्रतीक्षामूलकम् । तत्र च बहुजनाकीर्णे वासवदत्तायाः प्रच्छन्न

(सोचती हुई वासवदत्ता आती है)

वासव०—ब्याह की खुशी से भरे हुए राजमहल के कोहबरमें पद्मावती को छोड़कर मैं यहां आराम बाग में आई हूँ। तो अब मेरे दुर्भाग्य से उपस्थित दुःख को कुछ शान्त करूँ।

णिव्वुत्तं दुःखं विणोदेमि। (परिक्रम्य) अहो! अच्चाहिदं। अय्यउत्तो वि णाम परकेरओ संवुत्तो। जाव उवविसामि। (उपविश्य) धण्णा खु चक्कवाअवहू, जा अण्णोण्णविरहिदा ण जीवइ। ण खु अहं पाणाणि परित्तजामि। अय्यउत्तं पेक्खामि त्ति एदिणा मणोरहेण जीवामि

यामि। अहो! अत्याहितम्। आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः। यावद् उपविशामि। धन्या खलु चक्रवाकवधूः, याऽन्योन्यविरहिता न जीवति। न खल्वहं प्राणान् परित्यजामि। आर्यपुत्रं पश्यामीत्येतेन मनोरथेन

रूपाया अवस्थायाः मनौचित्येन प्रमदवनप्रस्थानं युज्यते। भागधेयनिर्वृत्तम् स्वीयदुर्दैवलब्धम्। दुःखम् आर्यपुत्रानवाप्तिरूपम्, विनोदयामि यावत् अपनेष्यामीत्यर्थः। 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट्। निर्जने दुःखस्य लब्धप्रसरत्वात्तदुत्कण्ठाविनोदैरिहात्मानं विनोदयिष्यामीत्यर्थः। तामेव चिन्तां नाटयति—**परिक्रम्येति**। कतिचित्पदानि गत्वेत्यर्थः। अहो इत्याश्चर्ये। अत्याहितं महाभीतिः महत्कष्टमिदम्। तदेवाह—**अय्यउत्तो** इति। नामेति स्मरणे। परकीयः अन्यस्याः पद्मावत्याः सम्बन्धी पतिरिति यावत्, संवृत्तः सञ्जातः। मय्यनुरागबाहुल्यवहतोऽप्यार्यपुत्रस्य पद्मावतीप्रियतमभावो मे महते विस्मयाय कष्टाय चेति भावः। पुनरपि चिन्तावैकल्यमेव दर्शयति—**उपविश्येति**। क्वचित्प्रदेशे स्थितिं कृत्वेत्यर्थः। परिक्रमोपवेशौ वासवदत्ताया एकत्रानवस्थानेच्छामूलकं चिन्ताविशेषं सूचयतः। प्रियवियोगिनीं जीवन्तीमात्मानं निन्दति—**धण्णेति**। धन्या अभिनन्दनीया, खलु निश्चये, अन्योन्यविरहिता परस्परं वियुक्ता प्रियेण विनाकृतेत्यर्थः, न जीवति प्राणांस्त्यक्तुं चेष्टत इति यावत्। खलुस्त्वर्थे अहन्तु इत्यर्थः। 'एकाकिनी चक्रवाकी जीवितुं नोत्सहमाना नूनं प्रशंसनीया, अहन्तु प्रियवियुक्तापि जीवन्ती निन्दनीयास्मी'ति तिर्यग्जातितोऽपि हीनामात्मानं मन्यते वासवदत्ता। जीवने कारणमाह—**अय्यउत्त** इति। पश्यामीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे लट्। एतेनार्यपुत्रदर्श-

---

(घूम कर) हाय ? अनर्थ (गजब) हुआ। आर्यपुत्र भी मेरा पराये होगये। अच्छा, बैठूं। (बैठ कर) चकई धन्य है, जो एक दूसरे (चकवा) से बिछुड़ कर ही जीती नहीं रहती। मैं तो

मन्दभाआ।

(ततः प्रविशति पुष्पाणि गृहीत्वा चेटी।)

चेटी—(क) कहिं णु खु गदा अय्या आवन्तिआ? (परिक्रम्यावलोक्य) अम्मो! इअं चिन्तासुण्णहिअआ णीहारपडिहदचन्द-

---

जीवामि मन्दभागा।

(क) क्व नु खलु गता आर्यावन्तिका? अम्मो! इयं चिन्ताशून्य-

नस्य सम्प्रति प्राप्तावसरत्वं सूच्यते। मनोरथेन आशया। पद्मावतीविवाहप्रसङ्गेन समागत आर्यपुत्रो नूनं नयनगोचरतां गच्छेदित्याशातन्तुरेव प्रियवियोगदशायां वासवदत्ताया मम जीवनेऽवलम्बनमस्तीति भावः। वियोगे किल प्राणिनां प्रियजन-समागमप्रत्याशयैव किमपि समाश्वासनं भवति। तथा च मेघदूते—'आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां, सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि' इति।

पद्मावतीपरिणयौपयिकीं मङ्गलस्रजं वासवदत्तया (आवन्तिकया) निर्मापयितुमीहमानायाश्चिरं तन्मार्गणं कुर्वत्या गृहीतपुष्पायाश्चेट्याः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति।

वासवदत्तान्वेषणपरायणायाश्चेट्या मानसिकं वितर्कमाह—कहिं णु इति। आवन्तिका अवन्त्यां भवेत्यर्थः। 'तत्र भवः' इत्यधिकारे 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' इत्यनेन काश्यादेराकृतिगणत्वकल्पनया ञिठप्रत्ययः, तस्येकादेशे स्त्रीत्वाट्टाप्। पूज्या आवन्तिका साम्प्रतं क्वास्तीति चेट्या वितर्कः। परिक्रम्यावलोक्य, किञ्चिद्गत्वा प्रमदवनस्थां तां दृष्ट्वाह—अम्मो इति। विस्मयानन्दसूचकमव्ययमिदम्। तां सचिन्तावस्थां दृष्ट्वा विस्मयस्तत्प्राप्त्या च हर्षः। चिन्ताशून्यहृदया, चिन्तया प्रियचिन्तनेन हेतुना शून्यं ज्ञानशून्यं किङ्कर्तव्यमूढं हृदयं मनो यस्यास्तादृशी, नीहारप्रतिहतचन्द्रलेखा, नीहारेण हिमेन प्रतिहता ताडिता आवृता या चन्द्रलेखा चन्द्रकला

प्राणों को नहीं छोड़ती। मैं अभागिन पति को फिर देखूँगी इस इच्छा से जीती जागती हूँ।

(दासी फूलों को लेकर आती है)

दासी—आर्या अवन्ति—देशवासी कहाँ भला चली गई? (घूमकर और देख कर) अहो! ये तो मारे चिन्ता के अपने आपको भी भूलकर कुहरे के पड़ने से चन्द्रमा की

लेहा विअ अमण्डिदभद्दअं वेसं धारअन्दी पिअङ्गुसिलापट्टए उवविट्ठा। जाव उवसप्पामि। (उपसृत्य) अय्ये! आवन्तिए! को कालो, तुमं अण्णेसामि।

वासवदत्ता—(क) किण्णिमित्त?

इव या नीहारप्रतिहतचन्द्रलेखेवामण्डितभद्रकं वेषं धारयन्ती प्रियङ्गुशिलापट्टके उपविष्टा। यावदुपसर्पामि। आर्ये! आवन्तिके! कः कालः, त्वामन्विष्यामि।

(क) किन्निमित्तम्?

तादृशा, अमण्डितभद्रकम् अलङ्कारहीनमपि सुन्दरम्, भद्रकमिति स्वार्थे कः, स्वभावसुन्दरमिति यावत्, वेषं स्वरूपं धारयन्ती बिभ्राणा। उभयत्रोपमानोपमेययोरिदं विशेषणं योज्यम्। प्रियङ्गुशिलापट्टके प्रियङ्गोः फलिनीवृक्षस्य तत्सम्बन्धिनि तदधःस्थे तत्समीपस्थे वा शिलापट्टके विशालपाषाणखण्डे, उपविष्टा स्थिता, वर्तत इति शेषः। सेयमावन्तिका विचारमग्ना तुहिनच्छन्नेन्दुकलेव स्वाभाविकं सौन्दर्यं वहन्ती फलिनीवृक्षसम्बन्धिनि विशालपाषाणखण्डे स्थिता दृश्यत इति भावः। यावदुपसर्पामि तत्समीपं गच्छामि। उपसृत्य समीपं गत्वा, वदतीति शेषः। किं तदित्याह—अय्ये इति। कः कालः कियान् समयोऽतिक्रान्तः, त्वामन्विष्यामि त्वदन्वेषणं करोमि। बहोः कालादन्विष्यन्ती साम्प्रतमत्र त्वां प्राप्तवत्यस्मि। अथवा सुचिरात्ते वार्ता कापि नाधिगता, दैवयोगादधुना दर्शनं जातमिति भावः।

चेटीवचनेऽस्मिन् वासवदत्तायाः प्रश्नः—**किण्णिमित्त** इति। ममान्वेषणस्य किं प्रयोजनम्। केन कारणेनाहं स्मृतास्मि?

कला की भांति फीकी मालूम पड़ती हुई प्रियंगुलता के नीचे पत्थर की चौकी पर बिना बनाये भी सुन्दर मालूम होनेवाले वेश को धारण किये हुए बैठी है। अच्छा, पास जाऊं। (पास जाकर) आर्ये आवन्तिके! कितना समय बीता, मैं आपको ढूंढ रही हूँ।

वासव०—किसलिये?

चेटी—(क) अह्माअ भट्टिणी भणादि—महाकुलप्पसूदा सिणिद्धा णिउणा त्ति इमं दाव कोदुअमालिअं गुम्हदु अय्या ।

वासवदत्ता—(ख) अह कस्स किल गुम्हिदव्वं ?

(क) अस्माकं भट्टिनी भणति—महाकुलप्रसूता स्निग्धा निपुणेति इमा तावत् कौतुकमालिकां गुम्फत्वार्या ।

(ख) अथ कस्मै किल गुम्फितव्यम् ?

चेट्युत्तरयति—अह्माअ इति । भट्टिनी अनभिषिक्ता स्वामिनी, दर्शकस्य पत्नीति यावत् । 'देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी' इत्यमरः । भणति कथयति । अस्मत्स्वामिन्या उक्तिरियं वक्ष्यमाणेत्यर्थः । अत्रास्मत्पदप्रयोगश्चेटया स्वामिन्या भक्तिविशेषप्रदर्शनाय । तामेवोक्तिमाह—महाकुलेत्यादि । महाकुलप्रसूता महति कुले प्रसूता उच्चे वंशे गृहीतजन्मा कुलीनेति यावत्, स्निग्धा स्नेहयुक्ता, निपुणा तत्कार्यकुशला । आर्याया आवन्तिकायाः (वासवदत्तायाः) विशेषणानीमानि तत्कर्तृकमालाग्रथनयोग्यताभिप्रायगर्भाणि । इति इत्युक्तविशेषणविशिष्टतया तद्योग्या, आर्या तत्रभवती, इमां हृदयस्थां भाविनीम्, तावदिति वाक्यालङ्कारे, कौतुकमालिकां सौभाग्यसूचिकां मङ्गलस्रजं, गुम्फतु ग्रथ्नातु । प्रार्थनायां लोट् । कुलीनया स्नेहशालिन्या कुशलया च भवत्या मङ्गलमालिका सम्यग् ग्रथितुं शक्यतेत्यतः सेयं ग्रथनीयेति तात्पर्यम् । चेट्यादीनां परिचारिकाणां स्वामिन्यपि सा सन्निधौ स्थापितामर्यभगिनीमावन्तिकां सगौरवमेव पश्यतीति तद्वचने साधारणतया 'भणती'ति प्रयुक्तं न तावदुपदिशतीति ।

ततः पृच्छति वासवदत्ता—अहेति । अथशब्दः प्रश्नार्थः । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ' इति कोषः । किलेति वाक्यसौन्दर्ये । गुम्फितव्यम् । ग्रथनीयम् । सामान्ये नपुंसकत्वम् । कस्य कृते मालिकेयं ग्रथनीया मया ?

दासी—हमारी मालकिन कहती हैं—आप बड़े कुल में उत्पन्न हुई हैं, स्नेह रखती हैं और चतुर भी हैं, इसलिये आप इस सोहाग की माला को गूँथ दें ।

वासव०—किसके लिये गूँथी जाय ?

दुओ मणिभूमीए ह्लाअदि। सिग्घं दाव गुम्हदु अय्या।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (क) ण सक्कुणोमि अण्णं चिन्तेदु। (प्रकाशम्) हला! किं दिट्ठो जामादुओ?

चेटी—(ख) आम, दिट्ठो भट्टिदारिआए सिणेहेण अह्माअं कोदूहलेण अ।

स्नायति। शीघ्रं तावद् गुम्फत्वार्या।

(क) न शक्नोम्यन्यच्चिन्तयितुम्। हला! किं दृष्टो जामाता?

(ख) आम्, दृष्टो भर्तृदारिकाया स्नेहेनास्माकं कौतूहलेन च।

न्यर्थ। 'मा चिन्तयित्वा' इत्यत्र मायोगे त्वाप्रत्ययस्तु 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इति सूत्रे अलंखल्वोरुपलक्षणार्थकत्वकल्पनया कथञ्चित्साध्य। वस्तुतस्तु महाकवय क्वचित्किमपि यथेच्छं प्रयुञ्जाना प्रयोगविषये स्वतन्त्रतामन ख्यापयन्तो निरङ्कुशत्वं स्वकीयं व्यञ्जयन्तितमाम्। एष समीपस्थ, जामाता वर, मणिभूमौ मणिमयगृहे मणिमयवेदिकाया वा, स्नायति स्नानं करोति, 'ष्णै शौचे' इति भौवादिकस्येदं रूपम्। तावद्वाक्यालङ्कारे। विचारान्तरानुष्ठानस्य नाय समय.। मङ्गलस्नानमाचरत्यधुना जामाता। स्नानानन्तरमेव हि मङ्गलमालिका धारणीया वरेण। अत सत्वरमेव ना प्र यतां भवत्येति तात्पर्यार्थ।

आत्मगतमित्यादिना 'दुर्दैवादवसराभावाच्चेदानीं विचारान्तरं कर्तुं न पारयाम्यहं तपस्विनी'त्यात्मनि गूढार्थं विचार्य पुन स्वभर्तृविषयक वृत्तं श्रोतुमुत्कण्ठमाना प्रकटार्थं ब्रूते वासवदत्ता—हलेति। चेट्या सम विस्रम्भालापं कर्तुकामया प्रियप्रवृत्तिं जिज्ञासमानया वासवदत्तया चेटीव सखीवद्धया हलेति सम्बोध्यते। ईक्ष इति। अपि नाम जामातुर्दर्शनं ते जातम्?

आमेति। आमेत्यव्ययं स्वीकृतौ। अन्यस्मिन्? राजकुमार्या पद्मावत्या

इसलिये आप जल्दी गूँथ दें।

वासव०—(स्वगत) दूसरा नहीं सोच सकती हूँ। (प्रकाश) सखी! क्या दामाद को देखा?

दासी—हाँ, राजकुमारी के स्नेह और अपने कौतुक से देखा।

वासवदत्ता—(क) कीदिसो जामादुओ ?
चेटी—(ख) अय्ये ! भणामि दाव, ण ईरिसो दिट्ठपुरुवो।
वासवदत्ता—(ग) हला ! भणाहि भणाहि, किं दंसणीओ
चेटी—(घ) सक्कं भणिदुं सरचावहीणो कामदेवो त्ति।

(क) कीदृशो जामाता ?
(ख) आर्ये ! भणामि तावद्, नेदृशो दृष्टपूर्व ।
(ग) हला ! भण भण, किं दर्शनीय ?
(घ) शक्य भणितु शरचापहीन कामदेव इति।

स्नेहादस्मदीयदर्शनकौतूहलाच्च जामातुर्दर्शनसौभाग्य लब्धं मयेति चेट्युक्ति। तद्दर्शने किल राजकुमार्यामस्माकं स्नेहोऽस्मदीयतद्दर्शनोत्कटाभिलाषश्चेत्युभयं कारणमित्यर्थः।

प्रियतमस्वरूपं पूर्णं जानन्त्यपि चेटीमुखेन तद्वर्णन श्रोतुमिच्छन्त्युत्कण्ठातिशयेन चेटीं तत्स्वरूप पृच्छति वासवदत्ता—**कीदिसो** इति। सुरूप कुरूपो वा स ? कथय, तत्स्वरूप कीदृशम्।

आवन्तिकाकुतूहलोद्वर्धनायोभयथापि सङ्गच्छमानमस्पष्टमाचष्टे चेटी—**अय्ये** इति। अत्र वाक्यार्थ· कर्म, तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे। दृष्टपूर्व पूर्वं दृष्ट, मयूरव्यंसकादित्वात्समास। कथयाम्यहम्, एतज्जामातृसदृश पुरुषो न कुत्रापि पूर्वं दृष्टोऽभूत्। अपूर्वदर्शन स नून जामाता वर्तत इत्यभिप्राय।

औत्सुक्यमात्मनो दर्शयन्ती ततोऽभिधत्ते वासवदत्ता—**हलेति**। 'भण भण' इति श्रवणत्वरया द्विरुक्ति। दर्शनीय द्रष्टु योग्य, अर्थात्सुरूप ? गूढमुक्तं त्वया। सुरूप स कुरूपो वेत्यत्र न किमपि ते स्फुटीकरोति वचनम्। स्फुटं कथय शीघ्रम्, स किं सुन्दर ?

आवन्तिकाप्रश्ने चेट्युत्तर ददाति—**सक्कं** इति। जामाता पुरतोऽनुवर्तते।

वासव०—दामाद कैसे हैं ?
दासी—आर्ये ! कहती हूँ कि ऐसा दामाद कभी पहिले देखा ही नहीं।
वासव०—अरी ! कहो कहो, क्या सुन्दर है ?
दासी—बिना धनुष और बाण के कामदेव है—ऐसा कहा जा सकता है।

वासवदत्ता—(क) होदु एत्तअं।
चेटी—(ख) किण्णिमित्तं वारेसि ?
वासवदत्ता—(ग) अजुत्तं परपुरुससङ्कित्तणं सोदुम्।

(क) भवत्वेतावत्।
(ख) किन्निमित्तं वारयसि ?
(ग) अयुक्तं परपुरुषसङ्कीर्तनं श्रोतुम्।

स किल जामाता पुष्पमयाभ्यां बाणकार्मुकाभ्यां विरहितः साक्षात्कामदेव इति कथयितुं शक्यते। कामदेवः किल बाणकार्मुकाभ्यां समन्वितः श्रूयते, अयन्तु ताभ्यां विहीनोऽपि सौन्दर्यातिरेकात्तथात्वेनोपलक्ष्यत इति भावः। स्वरूपेणावतीर्णः कामो बाणकार्मुकौ धत्ते, एतद्रूपेणावतीर्णस्तु न तथेति तात्पर्यम्। भेदेऽपि न्यून-ताद्रूप्यरूपकालङ्कृतिरत्र।

चेट्या वचनमिदं निशम्य प्रियतमस्वरूपं मूर्तमिव पश्यन्ती वियोगविकला तदुद्दीपकमधिकं श्रोतुमनिच्छन्ती प्रियप्रेम्णात्मानं विस्मृत्य वासवदत्ता ब्रूते—होदु इति। भवतु अलमिति यावत्, एतावत् इयत्, वर्णनमिति शेषः। पर्याप्तमियत् तत्स्वरूपवर्णनम्, नेतोऽधिकं किमपि वर्णय।

इत्थं निषेधन्तीमावन्तिकां पृच्छति चेटी—किण्णिमित्तं इति। किं निमित्तं यस्यां वारणक्रियायामिति किन्निमित्तम्। क्रियाविशेषणमिदम्। जामातृविषयकं वर्णनं कुर्वतीं मां किमर्थं निषेधसि ? किं तात्पर्यं तन्निवारणस्य ते ?

रभसादुक्तचरमात्मनोऽवस्थाविचारेण समर्थयन्ती चेट्या वचनमुत्तरयति वासवदत्ता—अजुत्तं इति। सङ्कीर्तनम् वर्णनम्। परपुरुषवर्णनं पतिव्रताभिर्नाकर्णनीयमित्यतो यावच्छ्रुतं तावदेव पर्याप्तम्, नाधिकमन्यदहं किमपि श्रोतुमर्हे। अत एव त्वां निवारयामि। नान्यथा किमपि सम्भावयेति भावः।

वासव०—इतना ही बस।
दासी—क्यों मना करती है ?
वासव०—पराये पुरुष का वर्णन सुनना ठीक नहीं।

चेटी—(क) तेण हि गुम्फदु अय्या सिग्घं ।

वासवदत्ता—(ख) इअं गुम्फामि । आणेहि दाव ।

चेटी—(ग) गह्णदु अय्या ।

वासवदत्ता—(वर्जयित्वा विलोक्य) (घ) इमं दाव ओसहं किं णाम?

(क) तेन हि गुम्फत्वार्या शीघ्रम् ।

(ख) इयं गुम्फामि । आनय तावत् ।

(ग) गृह्णात्वार्या ।

(घ) इदं तावदौषधं किं नाम ?

तेण हीति । तेन हि नूनं तेन कारणेन, एवं चेत्तर्हीत्यर्थः । मालिकारूपं कर्म पूर्वतोऽनुसृतम् । यद्येवं तर्हि बाढम्, न वदिष्यामि । मङ्गलमालिकां परं भवत्या सत्वरं गुम्फनीयेत्येव किल वदिष्याम्येवेत्यभिप्रायश्चेटीवचनस्य ।

तत्कार्यं कर्तुमुद्यता वासवदत्ताह—**इअमिति** । 'इयं गुम्फामी'त्यनेन गुम्फितुमहमुद्यतास्मीति सूचितम् । 'आनये'त्यानयनक्रियायाः कर्म च पुष्पाद्युपकरणरूपं प्रसङ्गानुरोधाद्गम्यम् । तावत्पदं वाक्यमलङ्करोति । एषाहं मङ्गलस्रजं गुम्फितुमुद्यतास्मि । आनीयतां तदर्थं त्वया पुष्पाद्युपकरणमित्यर्थः ।

इत्थं पुष्पाद्यानयने नियुक्ता चेटी पुष्पादिसामग्रीमुपनयन्ती स्वात्यायन्तिकाम्—**गह्णदु** इति । पुष्पादिसामग्रीयं गृह्यतां भवत्येत्यर्थः । गृह्णातु इत्युक्त्या तत्समर्पणमार्थम् ।

चेट्या दत्तेषु पुष्पेषु पुष्पातिरिक्तं किमपि वस्तु पश्यन्ती पृच्छति वासवदत्ता—**वर्जयित्वेत्यादि** । अत्रापि पुष्पोपकरणग्रहणं वासवदत्ताकर्तृकमर्थाद्गम्यम । वर्जयित्वा पृथक् कृत्वा, अर्थात्पुष्पातिरिक्तं वस्तु । विलोक्य तन्निरीक्ष्य । **इमं दाव** इति । तावन्नामपदे वाक्यालङ्कारौ । पुष्पेषु निवेशितं कोऽयमोषधि-

---

दासी—ऐसा है, तो आप जल्दी गूँथें ।

वासव०—अच्छा, गूँथती हूँ । लाओ तो सही ।

दासी—आप लें ।

वासव०—(कुछ हटाकर और देखकर) यह औषधि कौन सी है ?

चेटी—(क) अविहवाकरणं णाम ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) (ख) इद बहुसो गुम्हिदव्वं मम अ पदुमावदीए अ । [प्रकाशम्] इमं दाव ओसहं किं णाम ?

(क) अविधवाकरण नाम ।

(ख) इदं बहुशो गुम्फितव्य मह्यं च पद्मावत्यै च । इद तावदौपधं किं नाम ?

विशेष इति वाक्यार्थ । अत्र केचन 'वर्जयित्वे'त्येतस्य 'पुष्पभाजनात्पुष्पाणि बहिर्नि सार्ये'त्यर्थं कुर्वन्ति । अत्र किल वर्जनं विलोकन च तस्यैवास्ति वस्तुन, यस्य विपयेऽग्रिम प्रश्न । एव सति कैश्चित्प्रदर्शितोऽर्थ स कथं नाम सङ्गतो भवेदिति विज्ञैरेव निरूपणीयम् ।

आवन्तिकाप्रश्नेऽस्मिन्नुत्तरमाह चेटी—**अविहवाकरणं णामेति** । नामशब्द प्रसिद्धौ । अविधवाकरणम्, न विधवा अविधवेति नञ्समास, तत अविधवा क्रियतेऽनेनेति करणे ल्युट् । औपधमिद स्त्रीणा सौभाग्यं सम्पादयतीति प्रसिद्धि । अत सौभाग्यसम्पादनमिद गुम्फनीयमत्रेत्यर्थ । आत्मन सौभाग्यरक्षार्थं पत्यु प्रीते सम्पादनाय च मङ्गलमाल्ये वनस्पत्यादिक किमपि गुम्फनीयमिति स्त्रीणामाचार ।

ईदृशोपयोगिनस्तस्य वस्तुनो गुम्फन चित्ते प्रशसति वासवदत्ता—**आत्मगतमिति** । बहुश अवश्यमित्यर्थ । मह्यम् आत्मार्थम् । यत इद वस्तु सौभाग्यसम्पत्त्या आवश्यकम्, तत स्वार्थं पद्मावत्यर्थं च मयैतद्गुम्फनमवश्य करणीयमत्रेति तात्पर्यम् । सौभाग्यमूलकस्य प्रियतमजीवनस्य तावदात्मनोऽप्यभीष्टतया तद्गुम्फनावश्यकत्वोक्तिरुचिता वासवदत्ताया । मानसमिद विचार्य तद् गुम्फित्वा तादृशं वस्त्वन्तरं च दृष्ट्वा प्रकटरूपेण पुनस्तद्विपये 'किमिदमौपध'मिति पृच्छति वासवदत्ता—**इमं दाव** इति । प्रागुक्तोऽर्थ ।

दासी—यह सोहाग बढ़ानेवाली ।

वासव०—(मन मे) मेरे और पद्मावती के लिये यह अवश्य गूथनी चाहिये । (प्रकाश) यह दूसरी कौन सी औषधि है ?

चेटी—(क) सवत्तिमद्दणं णाम ।

वासवदत्ता—(ख) इदं ण गुम्फिदव्वं ।

चेटी—(ग) कीस ?

वासवदत्ता—(घ) उवरदा तस्स भय्या, त णिप्पओअणं त्ति ।

(क) सपत्नीमर्दनं नाम ।
(ख) इदं न गुम्फितव्यम् ।
(ग) कस्मात् ?
(घ) उपरता तस्य भार्या, तन्निष्प्रयोजनमिति ।

उत्तरं चेट्याः—**सवत्तिमद्दणं** इति । अत्रापि नामशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः । सपत्नीमर्दनम्, सपत्नी मर्द्यतेऽनेनेति पूर्ववत्करणे ल्युट् । औषधमिदं सपत्नीं मर्दयति । सपत्नीमदमर्दनेऽस्मिन्नौषधे सन्निवेशिते सति तद्धारिण्या सम्भविष्यन्नपि सपत्नीद्वेषः किमपि कर्तुं न प्रभवतीत्याशयः ।

पद्मावतीसपत्नीभविष्यन्त्या ममैतेन वस्तुना मर्दनं भविष्यतीति तद्गुम्फनं सहसा निषेधति वासवदत्ता—**इदं णेति** । सपत्नीमदमर्दनमिदमौषधं नात्र मया गुम्फितुं युज्यते ।

तदनन्तरं चेट्याः प्रश्नः—**कीस** इति । कस्मात्कारणादिदम् ? एतस्याऽगुम्फने किं कारणम् ?

महगोपितेनैतेन वचसाऽऽत्मनः स्वरूपं प्रकटीकृतमिवाभिलक्ष्य पुनः स्वोक्तिं समर्थयन्त्या वासवदत्ताया उत्तरम्—**उवरदेति** । उपरता मृता, तस्य उदयनस्य राज्ञः, भार्या वासवदत्ता, तदिति हेत्वर्थमव्ययम्, निर्गतं प्रयोजनं यस्मात्तन्निष्प्रयोजनमिति बहुव्रीहिः । इदमौषधं कर्तुं पूर्वतोऽनुपयुक्तम् । उदयनभूपते

दासी—सौत का मद चूर करनेवाली ।
वासव०—यह न गूंथा जायगा ।
दासी०—क्यों ?
वासव०—उनकी स्त्री मर गई, इसलिए निष्प्रयोजन है ।

[प्रविश्यपरा]

चेटी—(क) तुवरदु तुवरदु अय्या। एसो जामादुओ अविहवाहि अब्भन्तरचउस्सालं पवेसीअदि।

वासवदत्ता—(ख) अइ! वदामि, गह्न एदं।

(क) त्वरतां त्वरतामार्या। एष जामाता अविधवाभिरभ्यन्तरचतुश्शालं प्रवेश्यते।

(ख) अयि! वदामि, गृहाणैतत्।

पत्न्या वासवदत्ताया मृत्युः सञ्जात इति सपत्न्या अभावादस्यौपधस्यात्र गुम्फने प्रयोजनं किमपि नास्तीति शब्दार्थः। 'वासदत्ताग्नौ दग्धे'ति प्रथमाङ्ककथासम्बद्धां कार्यविशेषसम्भाविता लोकप्रसिद्धिमनुसृत्योक्तिरियं वासवदत्तायाः। एतदौषधस्याऽगुम्फने वासवदत्ताया मानसं तात्पर्यं त्वेतदेव—यदिदमौषधमत्र गुम्फितं मां मर्दयेत्, तेनाहं हतप्रभा भवेयम्।

मङ्गलस्रङ्‌निष्पत्तये गतां प्रथमां चेटीं विलम्बं कुर्वतीं विचार्य तां त्वरयितुं द्वितीयस्याश्चेट्याः प्रवेशमाह—प्रविश्यापरेति।

तदुक्तिमाह—तुवरदु इति। 'त्वरतां त्वरताम्' इति भृशार्थे द्विरुक्तिः। आर्यया भवत्या विवाहमङ्गलस्रजो गुम्फनेऽत्यन्तं शीघ्रता कर्तव्या। कथमिति चेदाह—एसो इति। अविधवाभिः सौभाग्यवतीभिः, अभ्यन्तरचतुःशालम् अभ्यन्तरेऽन्तःपुरे चतुःशालम्, अन्तःपुरस्थं विवाहगृहमिति यावत्। सुवासिन्यो जामातरमेनं विवाहगृहं प्रवेशयन्ति। अस्याः स्रजः साम्प्रतमेवावश्यकता वर्तते। अत एषा सत्वरमेव पूर्यतामिति भावः।

त्वरमाणाया द्वितीयचेट्या वचनमिदं निशम्य स्रग्गुम्फनं परित्यक्त्या वासवदत्ताया उक्तिरियम्—अइ इति। अयीति कोमलामन्त्रणे 'द्वितीयचेट्याः सम्बोधन-

---

(दूसरी दासी का आना)

दू० दासी—जल्दी करें, जल्दी। ये दामाद सुहागिनों द्वारा कोहबर में लाये जा रहे हैं।

वासव०—अरी! कहती हूँ कि यह ले।

चेटी—(क) सोहणं । अय्ये ! गच्छामि दाव अहं ।

[उभे निष्क्रान्ते]

वासवदत्ता—(ख) गदा एसा । अहो ! अच्चाहिदं । अय्य-

(क) शोभनम् । आर्ये ! गच्छामि तावदहम् ।
(ख) गतैषा । अहो ! अत्याहितम् । आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीय

मिदम् । वदामि कथयामि, ग्रहीतुमिति शेष । एतदिति सामान्ये नपुंसकम्, कौतुकस्रजमित्यर्थ कथयाम्यह ग्रहीतुमिमाम्, गृह्यतामिय स्रक् । मत्कार्यं पूर्णम्, मत्कर्तृको विलम्बो नास्तीत्यर्थ । एतदनन्तर चेटीहस्ते तस्या स्रज समर्पण वासवदत्ताकर्तृकमर्थाद्गम्यम् ।

तां मङ्गलस्रज गृहीत्वा तत्सुन्दरता प्रशसन्ती ततो जिगमिषन्ती द्वितीयचेटयाह—**सोहणं** इति । गुम्फन मङ्गलस्रज वोद्दिश्य सामान्यत 'शोभन'मिति नपुसकपदप्रयोग । तावाद्वाक्यसौन्दर्ये । सुन्दरमिदम्, भवत्या गुम्फितेय स्रग् मनोहारिणी । साम्प्रत गम्यते मया । इत्युक्त्वा प्रथमया चेट्या सह निर्गता ।

'उभे निष्क्रान्ते' इत्यनेन द्वयोश्चेट्योर्निर्गमन सूचितम् । वासवदत्तायास्तु प्रच्छन्नरूपायास्तत्र विवाहोत्सवे जनसमर्दे गन्तुमनौचित्यात्तन्नोक्तम् ।

द्वयोश्चेटयोर्गमनानन्तर वासवदत्ता मनसा सम भाषते—**गदा** इति । एषा चेटी अथवा माला । अहो ! अत्याहितम्, आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीय सवृत्त' इत्यस्यार्थ प्रागुक्त । 'अविदा' इति विषादसूचकमव्ययम् । मम, स्त्रीगमित्यर्थ । 'विनोदयामि, लभे' इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लटौ । विनोदनं दूरीकरणम् । "विवाहमङ्गलस्रजं गृहीत्वा चेटी गतवती । अधुना पद्मावत्या विवाहो भविष्यति ।

उत्तो वि णाम परकेरओ संवुत्तो । अविदा ! सय्याए मम दुक्खं विणोदेमि, जदि णिद्दं लमामि ।

[निष्क्रान्ता]

तृतीयोऽङ्कः ।

सवृत्तः । अविदा ? शय्याया मम दु ख विनोदयामि, यदि निद्रा लभे ।

हन्त ! कष्टम् , आर्यपुत्रो मयि प्रीतिमानपि साम्प्रत पद्मावतीप्रिय सञ्जात । कथ नाम कष्टमिद सहिष्ये ? शय्यामधिशय्य स्वकीय कष्टमिदमपनेष्यामि, यदि दैवान्निद्रामधिगमिष्यामि । दु खापहन्त्री निद्रैव मे शरणम् । परन्तु मन्ये सापि मत्कृते दुर्लभा'' इति प्रलपन्ती वासवदत्ता निर्गता ।

पूर्वोक्त चिन्तयन्त्या वासवदत्ताया निर्गमनमाह—**निष्क्रान्ता** इति ।

अङ्कसमाप्तिं दर्शयति—**तृतीयोऽङ्क** इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिन्यां तृतीयोऽङ्कः ।

नींद आजाती तो सेज (पलंग) पर मेरा दुख दूर हो जाता ।

(जाती है)

तीसरा अङ्क समाप्त ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

[तत प्रविशति विदूषक ।]

विदूषकः—[सहर्षम्] (क) भो ! दिट्ठिआ तत्तहोदो वच्छराअस्स अभिप्पेदविवाहमङ्गलरमणिज्जो कालो दिट्ठो । भो ! को

(क) भो. । दिष्ट्या तत्रभवतो वत्सराजस्याभिप्रेतविवाहमङ्गलरमणीय' कालो दृष्ट' । भो ! को नामैतज्जानाति—तादृशे वयमनर्थसलिला·

चतुर्थाङ्कप्रारम्भ प्रतिजानीते—**अथ चतुर्थोऽङ्क** इति ।

तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्योदयनस्य पद्मावतीविवाहसम्बन्धान्तरनिष्पत्तिं सूचयित्वा चतुर्थेऽस्मिन्नङ्के परस्परं तयो रतिभावपरिपोष वासवदत्ताविषयकं प्रणयमप्यनुस्यूत मुदयनस्य दर्शयिष्यंस्तदनुरूपां सवादभङ्गीं घटयितु सपरिवारपद्मावत्युदयनयोश्च सूचयितुमङ्कारम्भे विदूषकचेटीप्रयोक्ष्यमाणप्रवेशक्रमुखेन पूर्वं विदूषकस्य प्रवेशं दर्शयति कवि —**ततः प्रविशतीति** ।

विदूषको हि विचित्रवाग् वसन्तादिपदव्यपदेश्यो हास्यरसप्रधान पात्रविशेष । अथ च भोजनप्रियो ब्राह्मणो राज्ञ सुहृत्त्वेनैव सर्वत्र नाटकेषूपवर्ण्यते । तथा च तल्लक्षण दर्पणे—“कुसुमवसन्ताद्यभिध कर्मवपुर्वेषभाषाद्यै । हास्यकर कलह रतिर्विदूषक स्यात् स्वकर्मज्ञ ” । निष्पन्ने च राज्ञो विवाहमङ्गले तत्सुहृदो विदूषकस्यास्य हर्षो युज्यते । तमेव साम्प्रतमदसीयं सानन्दं मानसोद्गारमाह—भो इत्यादि । दिष्ट्या दैवेन, तत्रभवतो मान्यस्य, राजत्वात्पूज्यतोक्तिरियम् , वत्सराजस्योदयनस्य, इद च पदमभिप्रेतपदेन सह सम्बध्यते । अभिप्रेतविवाहमङ्गलरमणीय , अभिप्रेतमभीष्टं यद् विवाहमङ्गल पद्मावतीपरिणयमहोत्सवस्तेन रमणीय सुन्दर , काल अतीत समय , दृष्ट साक्षात्कृत , अस्माभिरिति शेष । यत्र च

णाम एदं जाणादि—तादिसे वयं अणत्थसलिलावत्ते पक्खित्ता उण उम्मज्जिस्सामो त्ति । इदाणिं पासादेसु वसीअदि, अन्देउरदिग्घिआसु

र्ते प्रक्षिप्ता. पुनरुन्मङ्क्ष्याम इति । इदानीं प्रासादेषूष्यते, अन्त पुर-

---

सुहृदो राज्ञ उदयनस्याऽभिमतो विवाहोत्सव सम पद्मावत्या सवृत्त, स किल सुन्दर समयोऽस्माक पुरो विधिवशादिदानीमुपस्थितोऽभूदित्यर्थ । पुरुषप्रयत्नाऽसाध्यस्य मङ्गलकार्यस्यैतस्य प्रसिद्धौ नियतमतर्किताऽघटितघटनापटुतम दैवमेव कारण जातमिति भाव । तदेवास्य दैवघटितत्व स्फुटीकरोति—भो इति । नामेति वाक्यालङ्कारे । एतद् वक्ष्यमाणम्, जानातीति भूतार्थे लट् । क एव चिन्तितवानिदम् ? न कोऽपीत्यर्थ । किमिदमित्याह—तादिसे इति । तादृशे महत्तमेऽतिभयङ्करे, अनर्थसलिलावर्ते, अनर्थो राज्यापहारलक्षण वत्सराजेनाऽनुभूयमानमनाहारदेहाऽसंस्कारादिलक्षण च दुःख स एव सलिलावर्त अम्भोभ्रम तत्र । आवर्तशब्देनैव सलिलभ्रमरूपार्थेऽवगते पुनरत्र प्रयुक्त सलिलशब्द स्पष्टार्थ । स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रम ' इत्यमर । यत्र च मध्ये गर्तरूपे पतितो जनश्चक्राकारजलौघगतिविशेषाद्वाहित परिभ्रमन्नन्तर्नीयमानोऽतिकष्टाद् बहिरुपैति, स तावज्जलान्त स्थानविशेष आवर्तपदेनोच्यते । प्रक्षिप्ता निपातिता, वयं राज्ञा समन्विता सर्व एव राजकीया इति यावत्, उन्मङ्क्ष्याम ततो बहिर्भविष्याम । 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि' इत्यनेन असम्भावनार्थायामनवक्लृप्तौ लृट प्रयोगोऽयम् । अपहृतराज्येन वासवदत्तावियोगविकलेन राज्ञा तत्समसुखदु खैरस्माभिश्च साक्षात्परम्परया वा यन्नाम तादृश महत्कष्टमनुभूत पुरा दैवबलात्तस्मादुन्मुक्ता वयं भूय पद्मावतीपरिग्रहैकहेतुकवर्णयिष्यमाणप्रासादवासादिसम्भवाऽनिर्वचनीयसुखविशेषानुभूतिभाजन भविष्याम इतीद केन सम्भावितमासीत् । नियतमेतदचिन्तितोपनत सर्वथेत्यर्थ । दैवमेवास्मान् कष्टमयी तादृशी दशामनुभाव्य पुन प्रमदनदीं तामिदानीमारोपयामासेति भावार्थ । राजा जनमनुभूयमान तदेव सुख वर्णयति—इदाणिं

कि हमलोग पन भयानक राज्यापहरणरूप अनर्थकारी चक्कर में फँसकर भी फिर बाहर निकल आवेंगे । इस समय तो राजमहलों मे रहते हैं, स्नानखाने (अन्त पुर) की बावड़ियों

हाईअदि, पकिदिमउरसुउमाराणि मोदअखज्जआणि खज्जीअन्ति दि अणच्छरसंवासो उत्तरकुरुवासो मए अणुभवीअदि । एक्को खु महन्तो

दीर्घिकासु स्नायते, प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि मोदकखाद्यानि खाद्यन्त इत्य नाप्सरस्संवास उत्तरकुरुवासो मयानुभूयते । एक खलु महान् दोष-

---

इति । प्रासादेषु राजभवनेषु, 'हर्म्यादि धनिना वास प्रासादो देवभूभुजाम्' इत्यमर, उष्यते निवास क्रियते, वसते कर्मणि यकि किद्वात्सम्प्रसारणम् । अन्त पुरदीर्घिकासु, अन्त पुर स्त्रीणा निवासस्थान तस्य दीर्घिकासु वापीषु, 'वापी तु दीर्घिका' इति कोष, स्नायते स्नान क्रियते । एतेनास्य राज सुहृद सर्वत्राऽप्रतिहतगतित्वमतिविश्वासास्पदत्वं च व्यक्तीकृतम् । प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि, प्रकृत्या स्वभावेन न तु कृत्या मधुराणि मिष्टानि सुकुमाराणि मृदुलानि च, स्वभावतो मिष्टैर्मृदुभिश्च पदार्थैर्निर्मितानीति यावत् । मृदुतया च चर्वणे आयासो न भातीति खाद्यपदार्थाना सौकुमार्यस्य वर्णनम् । मोदकखाद्यानि,मोदका लड्डुकादयस्तद्रूपाणि खाद्यानि भोज्यवस्तूनि, खाद्यन्ते भुज्यन्ते । इति अतो हेतो, अनप्सर संवास नास्ति अप्सरसा स्वर्वेश्याना सवास सहवासो यत्रेत्येतादृश, उत्तरकुरुवास, उत्तरा कुरवो नाम काचिद् देवभूमि तत्र वासोऽवस्थानम्, मयेति स्वात्मनो निर्देश, अनुभूयतेऽनुभवगोचरीक्रियते । स्वर्गीयाणि सुखान्यत्रोपलभ्यन्ते मया । किन्तु स्वर्गेऽप्सरसो वसन्ति, अत्र च तासामभाव इत्येव ततो वैलक्षण्यमिति व्यतिरेक । अह किलास्मिन् समये प्रियसुहृद्वत्सराजीयनूतनविवाहमङ्गलमहिम्ना प्रासादप्राप्तान्त पुरविहारमधुरभोजनोपचितप्रभूतदिव्यसुखसौभाग्यशाली नूनमिमा भूमि स्वर्गमेव मन्ये किन्तु खिद्ये यदप्सरसामत्र साहचर्यं नास्तीत्य । एतावत्सुखविशेषानुभवेऽप्यतिमात्रभोजनवशादात्मनो दुःखं दर्शयति—एक्को इति । दोष विकार, समुत्पन्न इति शेष, सुष्ठु सम्यक्, परिणमति परिपाकं गच्छति । सुप्रतिच्छदनायाम, अपीत्युपरिष्टाद्योजनीयमत्र, स सुन्दर कोमले प्रच्छदनमास्तरण य

दोसो, मम आहारो सुट्ठु ण परिणमदि, सुप्पच्छदणाए सय्याए णिद्दं ण लभामि, जह वादसोणिदं अभिदो विअ वट्टदि त्ति पेक्खामि ! भो ! सुहं णाम अपरिभूद अकल्लवत्त च ।

ममाहार सुष्ठु न परिणमति, सुप्रच्छदनायां शय्यायां निद्रां न लभे । यथा वातशोणितमभित इव वर्तत इति पश्यामि । भोः ! सुख नामयपरिभूतमकल्यवत्त च ।

तस्याम् । प्रकर्षेण छद्यत आस्तीर्यतेऽनेनेति प्रच्छदनम्, 'आधृषाद्वे'ति णिजभावपक्षे 'छदि अपवारणे' इत्यत करणे ल्युट् । यथा येनेति यावत्, पूर्वोक्तेन हेतुनेत्यर्थ, वातशोणितम्, वातरक्तनामा रोगविशेष इति यावत् । यत्र हि वातरक्ते दूषिते सती अस्वप्नाहाराऽपरिपाकप्रभृतीन् विकारानुद्भावयत, स खलु वातरक्ताख्यो निगद्यते रोग । अभित समन्तत इव, इवशब्दो वाक्यसौन्दर्ये, देहमभिव्याप्येत्यर्थ, वर्तते उपस्थितोऽस्ति । पश्यामि जानामि, दृशिरत्र ज्ञानार्थ । इह तावदेतर्हि मधुरमनोहराऽऽहारसौभाग्यसमन्वितस्यापि गुरुतर एकोऽय विकार समुद्भूतो वर्तते, यत्किल—'जीर्णं न जायतेऽन्न कोमलशयनेऽपि नैति निद्रा मे' । अतोऽह मन्येऽधुना वातरक्तव्याधिना समाक्रान्तोऽस्मीति । ईदृशावस्थाविशेषस्य पुनर्दु खात्मकत्वमेव द्रढयति—भो इति । आमयपरिभूतम्, आमयेन रोगेण परिभूतमाक्रान्त सस्पृष्टमिति यावत्, अकल्यवर्तम्, कल्यवर्त प्रातराश 'कलेवा' इत्यपभ्रंशेन भाषाया प्रसिद्ध प्रात कालिक भोजन, तन्नास्ति यत्रेत्येवम्भूतम्, एतादृशविशेषणद्वयविशिष्ट सुख, न, सुखमिति शेष । सुखमपि व्याधिसम्बन्धेन समन्वितमाहारपरिपाकाभावात्प्रातराशयोगविरहितं सत् सुखपदेन व्यवहार्यं नैव भवतीति भाव । युज्यते तावदजीर्णामयग्रस्तता यथेच्छमत्यधिकं भुञ्जानस्य भोजनभट्टस्य विदूषकस्यैषा ।

पचता और कोमल गद्दी की सेज पर नींद भी नहीं आती । मानों वातरक्त की बीमारी मुझ में आ समाई है । जो रोग से आक्रान्त हो और जिसमें कलेवा (प्रातर्भोजन) न मिलता हो वह सुख, सुख नहीं माना जाता ।

[ततः प्रविशति चेटी ।]

चेटी—(क) कहिं णु खु गदो अय्यवसन्तओ । [परिक्रम्यावलोक्य] अह्मो ! एसो अय्यवसन्तओ । [उपगम्य] अय्य ! वसन्तअ ! को कालो, तुमं अण्णेसामि ।

विदूषकः—(दृष्ट्वा) (ख) किंणिमित्तं भद्दे ! मं अण्णेससि ?

(क) कुत्र नु खलु गत आर्यवसन्तकः । अहो ! एष आर्यवसन्तकः । आर्य ! वसन्तक ! कः कालः, त्वामन्विष्यामि ।

(ख) किन्निमित्तं भद्रे ! मामन्विष्यसि ?

स्वामिन्या महाराजदर्शकपत्न्या आज्ञया नूतनजामातू राज्ञः प्रवृत्तिमधिगन्तुमिच्छन्त्यास्तदर्थं च राज्ञो मित्रं विदूषकमन्विष्यन्त्याः साम्प्रतं चेट्याः प्रवेशमनुरूपं दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

विदूषकदर्शनोत्सुकतामात्मनः प्रकटीकरोति चेटी—कहिं णु खु इति । नु खु इति वाक्यपूरणाय । वसन्तक इति विदूषकस्याभिधानम्, आर्येति तद्विशेषणं पूजनीयजामातृमित्रस्य तस्यापि पूज्यतां द्योतयितुम् । श्रीमता विदूषकेण क्व गतं स्यात् ? कथं कुत्र वा तस्योपलब्धिर्भवेदिदानीम् ? तदन्वेषणार्थमितस्ततः परिक्रम्य कुत्रचन स्थाने च तं दृष्ट्वा हर्षातिं दर्शयति—अह्मो इति । अयमत्र मान्यो वसन्तको वर्तते । समीपं गत्वा ब्रूते—अय्येति । कः कालः कियान् समयः, व्यतीत इति शेषः । चिरादहं तत्रभवतोऽन्वेषणे लग्नास्मीत्यर्थः ।

आत्मानमन्विष्यन्तीं विलोक्य चेटीं तत्कारणं पृच्छति विदूषकः—किंणिमित्तं इति । किं निमित्तमस्यां क्रियायामिति किन्निमित्तम्, क्रियाविशेषणमिदम् । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याण'मिति कोषाद्भद्रशब्दः कल्याणवचनः, स

चेटी—(क) अह्माणं भट्टिणी भणादि-अवि ह्णादो जामादुओ त्ति ।

विदूषकः—(ख) किंणिमित्त भोदि ! पुच्छदि ।

चेटी—(ग) किमण्णं । सुमणोवण्णअं आणेमित्ति ।

(क) अस्माक भट्टिनी भणति—अपि स्नातो जामातेति ।

(ख) किन्निमित्त भवति ! पृच्छति ?

(ग) किमन्यत् । सुमनोवर्णकमानयामीति ।

वारात्तद्वत्यपि प्रयुज्यते, विशेषानुसारेण चात्र स्त्रीत्वम् । 'भद्रमस्या' इत्यर्थे 'आदिभ्योऽच्' इत्यनेनाऽर्शआदेराकृतिगणत्वेनाचप्रत्यये वा स्त्रिया भद्राशब्द ति । तत्सम्बुद्धौ भद्रे इति । कल्याणशीले ! इति तदर्थ । अथवा भद्रे ! ! , भद्रशब्द नम्यार्थे । अयि ! कथय, किमर्थमेतन्ममान्वेषण ते ? किं वा र्यमिति वाक्यार्थ ।

तदन्वेषणकारणमाह चेटी—अह्माण इति । भट्टिनी अनभिषिक्ता राज्ञी मेनी, महाराजदर्शकस्य पत्नीति यावत् , भणति पृच्छतीत्यर्थ । अपिशब्द वचन , अय च वाक्यारम्भे प्राय प्रयुज्यतेऽस्मिन्नर्थे । 'स्नात' इति 'गत्य-र्मके'त्यादिना कर्तरि क्त , जामाता वत्सराज उदयन । अस्मत्स्वामिन्या मुखेन पृच्छयते, यत्किल जामातू राज स्नानं जातं न वा ? इद च त्वत्तो ज्ञातु यते, अतस्त्वामहमन्विष्यामीत्यर्थ । 'अस्माक भट्टिनी'त्युक्त्या स्वामिन्या वभाव आत्मन प्रकटीकृतश्चेटया ।

विदित्वापि निजान्वेषणकारण चेटया पुनस्तत्कृतं जामातृस्नानप्रश्नमुद्दिश्य पक प्रश्नयति ताम्—किंणिमित्त इति । भवति ! शोभने ! दीप्त्यर्थकाद् धातोर्डवतुप्रत्यये कृते स्त्रियां ङीपि सम्बुद्धौ रूपमिदम् । किन्निमित्त किमर्थम् । ये ! किं प्रयोजनमुद्दिश्य ते स्वामिन्या कृतोऽय प्रश्न ?

उत्तरयति चेटी—किमण्णं इति । अन्यत्किम् , वक्ष्यमाणमिदमेव निमित्त-

---

दासी—हमारी स्वामिनी पूछती हैं कि क्या जामाता नहा चुके ?

विदू०—क्यों ! (तुम्हारी मालकिन) क्यों पूछती हैं ?

दासी—दूसरा क्या ? चन्दन, फूल माला आदि लाने के लिये ।

विदूषकः—(क) ह्णादो तत्तभवं । सव्वं आणेदु भोदी वज्जिअ भोअणं ।

चेटी—(ख) किंणिमित्तं वारेसि भोअणं ?

(क) स्नातस्तत्रभवान् । सर्वमानयतु भवती वर्जयित्वा भोजनम् ।

(ख) किन्निमित्तं वारयसि भोजनम् ?

मित्यर्थः । सुमनसश्च वर्णकं चेत्यनयोः समाहारः सुमनोवर्णकम्, समाहारद्वन्द्वोऽयम्, तेनैव क्लीबत्वमेकत्वं च । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इति कोषात् स्त्रियां बहुत्वे च प्रयुज्यमानः सुमनःशब्दः पुष्पमभिधत्ते । अत्र हि सुमनःशब्देन पुष्पस्रक्, वर्णकशब्देन च चन्दनं गृह्यते । 'आनयामी'ति भविष्यदर्थे लट्, 'आनेष्यामी'ति तदर्थः । किमत्रैतत्कारणम् ? क्रियमाणेऽस्मिञ्जामातुः स्नानविषयके यत्ने कारणमेतदेव खलु, यन्मया पुष्पस्रक् चन्दनं चानेतव्ये । स्नानानन्तरं पुष्पस्रग् धारणीया चन्दनं च लेपनीयं शरीरे जामात्रा । यदि नाम तदीयं स्नानं सम्पन्नं, तर्हि साम्प्रतमानयाम्यहं पुष्पस्रजं चन्दनं च तत्कृते । तत्कथ्यतामिदं याथातथ्येन त्वया ।

निशम्येदं चेटीवचो वचनं प्रयुङ्क्ते विदूषकः—ह्णादो इति । तत्रभवान् उदयनो भूपतिः, वर्जयित्वा त्यक्त्वा । सञ्जातः स्नानविधिर्भूपतेरुदयनस्य । अतस्तदर्थं त्वया भोजनं विनेदानीं सर्वमानेतव्यमित्यर्थः । अत्रेदं तात्पर्यम्—सम्पन्ने सति भूपतेः कृते भोजने तत्पुरस्ताद् विदूषकेणापि तद्भोजनं लभ्येत । [illegible] स्वभावतो भोजनप्रियोऽपि सम्प्रति पूर्वोऽजीर्णरोगग्रस्तोऽयं न तावदिदानीं भोजनाय स्पृहयति स्म । 'आनीतं च भोजनं चेतो बलादाकर्षे'दित्यतस्तन्निरो[illegible] । इत्थं [illegible] प्रकृत्यापि भोजनानयनं विदूषकोऽप्रस्तुतभोजना[illegible] [illegible] ।

[illegible] भोजनानयनं निवार[illegible] विदूषकं प्रति चेटी [illegible] [illegible]—किंणिमित्तं [illegible] । भोजनं [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

विदूषकः—(क) अधण्णस्स मम कोइलाणं अक्खिपरिवट्टो विअ कुक्खिपरिवट्टो संवुत्तो।

चेटी—(ख) ईदिसो एव्व होहि।

(क) अधन्यस्य मम कोकिलानामक्षिपरिवर्त इव कुक्षिपरिवर्तः संवृत्तः।
(ख) ईदृश एव भव।

स्वकर्तृकेऽस्मिन्भोज्यपदार्थोपस्थापनप्रतिषेधे ह्रासकारणं कारणं प्रकटयति विदूषकः—अधण्णस्सेति। अधन्यस्य भाग्यहीनस्येत्यर्थः। अक्षिपरिवर्त इव, परिवर्तः परिवर्तनं परितो भ्रमणमिति यावत्, अक्ष्णोः परिवर्तोऽक्षिपरिवर्तः स यथा। परिपूर्वाद् वृत्धातोर्भावे घञि परिवर्तशब्दः सिध्यति। कुक्षिपरिवर्तः उदरविकारः, संवृत्तः सञ्जातः। अयं भावः—"नेत्रपरिवर्तनं कोकिलानामिव मन्दभाग्यस्य ममोदरविकारो भुक्ताऽपरिपाकरूपः साम्प्रतं वरीवर्तीत्यत एवाहं भोजनमानेतुं निषेधामि त्वाम्। राजा तु मां विहाय नैकाकी भोजनं कुर्यात्कदापि, अहं च भोजनमुपस्थितं कथमपि त्यक्तुं भोक्तुं च न शक्नुयाम्। यद्येवं भोक्तुमदक्षोऽयमुदरविकारो हन्ताऽतितरां कष्टायते। अतो हि भोक्तुमसमर्थोऽधुना ध्रुवमहं मन्दभाग्योऽस्मी"ति।

विदूषकस्योक्तिमिमां निशम्य चेटी सहासं वितनुते प्रेम्णा शुभाऽऽशंसनमत्र—ईदिसो इति। वाच्येऽस्मिन्नौचित्यात् 'सदा' इति पदमप्यादरणीयम्। ईदृशः उदरविकारवान्। उदरविकारेणाक्रान्त एव त्वं सर्वदा वर्तस्व, आस्तां च नावत्ते सार्वदिकः साहचर्यमनुना विकारेणेत्यर्थः।

इदमीदृशं चेट्या सर्वं संलप्य साम्प्रतं पद्मावत्युपसर्पणाय चेटीं विसृष्टुमिच्छन् कार्यान्तरकरणाभिप्रायेण स्वयमपि सुहृदः श्रीमतो नरपतेः समीपं जिगमिषन्

विदू०—मैं बड़ा अभागा हूं, क्योंकि कोयलों की आंख जिस भांति उलट पलट जाती है या रोग-पूर्ण लाल सी हो जाती है, उसी तरह मेरे पेट में भी उलटफेर हो गया है कि खाया हुआ अन्न पर ठीक पचता नहीं है।

दासी—ऐसे ही आप सदा बने रहें।

विदूषकः—(क) गच्छदु मोदी । जाव अहं वि तत्तहोदो सआसं गच्छामि ।

[निष्क्रान्तौ ।]

प्रवेशकः ।

[तत प्रविशति सपरिवारा पद्मावती आवन्तिकावेषधारिणी वासवदत्ता च ।]

चेटी—(ख) किण्णिमित्तं भट्टिदारिआ पमदवणं आअदा ?

(क) गच्छतु भवती । यावदहमपि तत्रभवत सकाश गच्छामि ।
(ख) किन्निमित्तं भर्तृदारिका प्रमदवनमागता ?

विदूषक प्राह—**गच्छदु** इति । गच्छतु अर्थात्पद्मावत्या समीपम् । यावदित्यस्य अनुनेत्यर्थ ।

विदूषकप्रस्तावानुसार तयोश्चेटीविदूषकयोस्तत प्रस्थान दर्शयति कवि-**निष्क्रान्ताविति** ।

प्रवेशक इति । उक्तपूर्वमेतस्य लक्षणं विष्कम्भकलक्षणप्रदर्शनप्रसङ्गे द्वितीयाङ्कप्रारम्भे, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् । अय च चेटीविदूषकाभ्यामनुदात्तभाषितेन प्रयोजित सन् वृत्तं वत्सराजोदयनविवाहसम्बन्धलक्षण वर्तिष्यमाण च पुष्पाहरणादिरूप कथांश निदर्शितवानिति ।

कविरिदानीं भाविघटनानुरूपप्रसङ्गानुरोधेन सपरिवारां पद्मावतीं सम वासव दत्तया प्रमदवन प्रवेशयति—**तत** इत्यादिना ।

सुमनोवर्णकग्रहणादिकार्यार्थं गते सत्यन्त पुरं भर्तरि तत्रानुपस्थाय प्रमदवनमागतां पद्मावतीं तत्प्रदेशागमनकारणं पृच्छति चेटी—**किण्णिमित्तं** इति । अयि !

विदू०—तुम जाओ । अब मैं भी राजासाहब के पास जाता हूँ ।

(दोनो चले गये)

(प्रवेशक)

(परिजन-सहित पद्मावती तथा उज्जैन निवासिनी के वेश में वासवदत्ता आती है)

दासी—राजकुमारी नजरबाग में किस लिये आई ?

पद्मावती—(क) हला ! ताणि दाव सेहालिआगुह्मआणि पेक्खामि कुसुमिदाणि वा ण वेत्ति ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ! ताणि कुसुमिदाणि णाम, पवालन्तरि-

(क) हला ! ते तावत् शेफालिकागुल्मकाः पश्यामि कुसुमिता वा न वेति ।

(ख) भर्तृदारिके ! ते कुसुमिता नाम, प्रवालान्तरितैरिव मौक्तिक-

---

राजकन्ये ! भवत्या पतिरिदानीमन्तःपुरे वर्तते, तदुपसर्पणमुपेक्ष्य भवती किं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रमदवनमेतदागता ।

चेटीप्रश्नानुसारं प्रमदवनागमनप्रयोजनं स्वं दर्शयति पद्मावती—हला इति । हलेति चेट्याः सम्बोधनम् । अत्र यद्यपि 'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इति कोषप्रामाण्येन चेटीं प्रति 'हञ्जे' इति प्रयोक्तुमुचितं, तथापि चेटीमिमां सखीनिर्विशेषं पश्यन्त्यास्तामुद्दिश्य पद्मावत्या 'हला' इत्याह्वानं नाऽसङ्गतम् । एवमेवाग्रेऽपि सर्वत्राकलनीयम् । ते प्रसिद्धाः प्रयत्नसंवर्धिता अदूरतो दृश्यमाना इति यावत् , तावत्पदं वाक्यालङ्कृतौ । शेफालिकागुल्मकाः, शेफालिकाख्या वृक्ष-विशेषाः । शेफालिका च 'हरसिंगार, पारिजाता' इत्येव लोके प्रसिद्धा । गुल्मा एव गुल्मकाः, स्वार्थे कः । मूलादारभ्य शाखावधिको वृक्षस्य भागः 'प्रकाण्ड' उच्यते, तद्रहिता वृक्षा हि 'गुल्म'नाम्ना व्यवह्रियन्ते । तथा च 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः', 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ' इत्यमरः । कुसुमिताः, कुसुमानि पुष्पाणि सञ्जातानि येषां तादृशाः, 'तदस्य सञ्जात'मित्यादिना इतच् प्रत्ययः । 'पश्यामी'ति क्रियापदं च वाक्यसमाप्तिसूचकाद् 'इति'शब्दादनन्तरं योज्यम् , इति पूर्वप्रदर्शितो वाक्यार्थः क्रमेण । अयि ! सखि ! तेषु शेफा-लिकावृक्षेषु पुष्पाण्युद्गतानि न वेत्येवावलोकयाम्यहम् । अत एतद्दिदृक्षयैव साम्प्रत-मत्रागतास्मीति भावः ।

प्रमदवनागमनप्रयोजनं निशम्यैव पद्मावत्याः शेफालिकाकुसुमोद्गमसम्बन्धिनि प्रश्ने प्रतिपादयत्युत्तरं चेटी—भट्टिदारिए इति । ते इत्यनेन पूर्वप्रक्रान्ता

पद्मा०—सखी ! वे हरसिंगार (पारिजात) के गुच्छे खिले या नहीं यह मैं देखती हूँ ।

दासी—राजकुमारी ! वे तो खिल गये, बीच २ में मूँगे और मोतियों से गूँथे हुए हारों

भट्टिदारिआ । जाव अहं वि कुसुमावचअं करेमि ।

पद्मावती—(क) अय्ये ! किं एत्थ उपविसामो ?

वासवदत्ता—(ख) एव्वं होदु ।

[उभे उपविशतः ।]

चेटी—[तथा कृत्वा] (ग) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ अद्ध-

दहमपि कुसुमावचयं करोमि ।

(क) आर्ये ! किमत्रोपविशाव ?

(ख) एवं भवतु ।

(ग) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका अर्धमन शिलापट्टकैरिव शेफालिका

विराले दृषत्फलकेऽस्मिन्नुपविश्य विश्रम्यताम् । अत्र 'मुहूर्तकमुपविशतु' इत्यनेन 'कार्येऽस्मिन् मत्कर्तृको विलम्बो न स्यात्, सत्वरमेवाहमवचितकुसुमा समागमिष्यामि भवत्याः समीप'मिति चेट्या सूचितम् ।

चेटीवचनानुरोधाद् दृषत्फलके समुपवेष्टुमुद्यता पद्मावती स्थानमात्मोपवेशनयोग्यं निर्दिशन्ती तत्रोपवेशने आवन्तिकाया अनुमतिं प्रार्थयते—अय्ये इति । अयि माननीये ! स्थानेऽस्मिन्नावाभ्यामुपवेष्टव्यं किमु ? अत्रोपवेशनमिदानीमस्मदीयं भवत्यै रोचते ?

आत्मनोऽनुमतिं तत्रोपवेशने दर्शयत्यावन्तिका—एव्वं इति । यातम्, अत्रोपविश्यतामावाभ्यामित्यर्थः ।

'उभे उपविशतः' इत्यनेन द्वयोर्वासवदत्तापद्मावत्योरुपवेशनं दर्शितम् ।

अवचितपुष्पा चेटी पद्मावतीमुपगम्य ब्रूते—पेक्खदु इति । तथा कृत्वा

फूलों को बटोरती हूँ ।

पद्मा०—(आवन्तिका से) आर्ये ! क्या हम दोनों यहाँ बैठें ?

वासव०—हाँ, ऐसा ही हो ।

(दोनों बैठती हैं)

दासी—(फूलों को बटोर कर) देखिये, राजकुमारी ! देखिये, आधे भाग न मैनसिल के

वासवदत्ता—(क) अहो ! दस्सणीअदा कुसुमाणं।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ! किं भूयो अवइणुस्सं ?

पद्मावती—(ग) हला ! मा मा भूयो अवइणिअ।

वासवदत्ता—(घ) हला ! किंणिमित्तं वारेसि ?

(क) अहो ! दर्शनीयता कुसुमानाम्।

(ख) भर्तृदारिके ! किं भूयोऽवचेष्यामि ?

(ग) हला ! मा मा भूयोऽवचित्य।

(घ) हला ! किन्निमित्तं वारयसि ?

र्थाक्षिप्तमत्र पुष्पस्य तत्सौन्दर्यस्य वा कर्म। अयि ! मान्ये ! वारंवारमवलोकनीय तत्रभवत्या भवत्या 'कुसुमानि कथं तावदेतानि सौन्दर्यं दर्शयन्ती'ति।

तेषां पुष्पाणाममन्दं सौन्दर्यमभिनन्दन्ती ब्रूते वासवदत्ता—**अहो** इति। दर्शनीयता सुन्दरता। अयि ! अमूनि किल पुष्पाणि विचित्रं सौन्दर्यं दर्शयन्ति।

उभाभ्यां पद्मावत्यावन्तिकाभ्यां कृतं प्रसूनप्रशंसनं श्रुत्वा पुनः प्रसूनानयनप्रस्तावमुपस्थापयन्ती पृच्छति चेटी पद्मावतीम—**भट्टिदारिए** इति। अवचेष्यामीति विध्यर्थे लृट्, अवचिनुयामिति तदर्थः। अयि ! राजकन्ये ! किमिदानीं पुनः प्रसूनान्यवचेतव्यानि मया ?

चेट्याश्चिकीर्षितं प्रसूनावचयनं निषेधति पद्मावती—**हला** इति। हलेति चेट्याः सम्बोधनम्, 'मा मे'ति द्विरुक्तिर्निषेधं द्रढयति। अयि ! सखि ! न तावदिदानीं प्रसूनावचयस्ते कार्यः। नास्ति तत्प्रयोजनं किमपि। अत्र मायोगे 'अवचित्ये'ति ल्यप्प्रत्ययः पाणिनीयशासनविरुद्धो महाकवीनां निरङ्कुशत्वात्कृतो वेदितव्यः।

कृते च पद्मावत्या तन्निषेधे तत्र कारणजिज्ञासां दर्शयत्यावन्तिका—**हला** इति। आवन्तिका चेयं वासवदत्ता कार्यगौरवं कलयन्ती सपत्नीमपि तां पद्मावतीं

वासव०—ये फूल तो बड़े ही दर्शनीय हैं।

दासी—राजकुमारी ! क्या फिर और चुनूँ ?

पद्मा०—अरी ! नहीं, और मत चुनना।

वासव०—हे सखि ! क्यों मना करती हो ?

पद्मावती—(क) अय्ये ! ण जाणामि, अय्यउत्तेण विरहिदा उक्कण्ठिदा होमि।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) दुक्खरं खु अहं करेमि। इअं वि णाम एव्वं मन्तेदि।

(ख) आर्ये ! न जानामि, आर्यपुत्रेण विरहितोत्कण्ठिता भवामि।
(क) दुष्करं खल्वहं करोमि। इयमपि नामैवं मन्त्रयते।

सखि ! पतिमेतं प्रेमदृष्ट्या पश्यसि त्वम् ? अपि नाम ते वर्तते सहजं प्रेम पत्यौ ?

नवोढानुरूपलज्जाभावगोपितामुत्कण्ठाविशेषप्रकाशितां पतिविषयिणीमात्मनः प्रीतिं ध्वनयति पद्मावती—अय्ये इति। 'राजमन्त्रिणो यौगन्धरायणस्य स्वसारमिमां स्वसमीपे न्यासरूपेण स्थापितामावन्तिकामादरदृष्ट्या पश्यति पद्मावती'ति तामुद्दिश्य पद्मावतीकृतम् 'आर्ये' इति सम्बोधनमिदं युज्यते। 'न जानामी'त्यत्र पूर्वप्रश्नार्थं कर्म, विरहिता वियुक्ता। अयि ! मान्ये ! आर्यपुत्रो मम प्रीतिपात्रं वर्तते न वे'त्येव किमपि न ज्ञायते, किन्तु तद्वियुक्तया पर्युत्सुकया भूयते मयेत्यर्थः। आर्यपुत्रेण विना विमनायमानाहं तद्वियोगं न सोढुं शक्नोमीति तात्पर्यम्। अत्र 'न जानामी'ति नवोढाभावसुलभलज्जाभावाच्छन्नं प्रेम पद्मावत्या प्रियवियोगकालिकोत्कण्ठाभावप्रदर्शनाद् ध्वनिमर्यादया स्फुटं व्यक्ततां नीतम्। एतेन 'पतिर्मे प्रियो वर्तत' इत्येवमावन्तिकाप्रश्नोत्तरमशाब्दं चतुरया पद्मावत्या स्फुटं प्रतिपादितम्।

श्रुततत्पद्मावतीवचसो वासवदत्ताया मनसि गतं वितर्कं दर्शयति कविः—दुक्खरं इति। दुष्करं दुःखेन कर्तुं शक्यम्, असम्भाव्यमिति यावत्, 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इत्यनेन खल्। अत्रार्थं प्रेमेति कर्म, खलु निश्चये। "अहो ! यत्र सहजं निःसामान्यमनन्यगोचरं प्रेमाहं बिभर्मि, तत्रैव पद्मावत्यसौ प्रीतिमती वर्तते। स नूनमुभयाकृष्टचलचित्तो नैकत्र विशिष्टं स्थिरं प्रेम कर्तुं शक्नोति, येन खिन्नहृदयो प्रियतमेन भूयते। न ज्ञायते मदीयं तद्विषयकं प्रेमेदं तत्प्रीतिमत्ता

पद्मा०—आर्ये ! यह मैं नहीं जानती, पर उनके बिना जी नहीं लगता।
वासव०—(स्वगत) मैं बड़ा ही कठिन करती हूँ। यह भी तो इसी प्रकार कहती है।

वासवदत्ता—(क) किं किं ?

पद्मावती—(ख) जह मम अय्यउत्तो, तह एव्व अय्याए वासवदत्ताए वि।

वासवदत्ता—(ग) अदो वि अहिअं !

पद्मावती—(घ) कहं तुवं जाणासि ?

(क) कि किम् ?
(ख) यथा ममार्यपुत्रस्तथैवार्याया वासवदत्ताया इति।
(ग) अतोऽप्यधिकम्।
(घ) कथं त्वं जानासि ?

कीदृशस्ते संशय इति तं तन्मुखाच्छ्रोतुमिच्छन्ती वासवदत्ताह—किं किं इति। द्विरुक्तिरियं तत्सूचने त्वरयति पद्मावतीम्।

तदेव संशयविषयकं प्रष्टव्यमुपक्षिपति पद्मावती—जह इति। अत्र प्रसङ्गानुरोधात् 'प्रियः' इति योज्यम्। यादृशं यत्परिमाणमार्यपुत्रे मम प्रेम, तादृशं तत्परिमाणमेव तद्वर्तते वा पूज्यायास्तत्र वासवदत्तायाः ? संशयश्चैष एवास्ति ममेत्यर्थः। उज्जयिनीवासिनीयं सूचितपूर्वं पत्युर्दर्शनसौभाग्यमिव पत्यौ वासवदत्ताप्रीतेरियत्तामपि कलयितुमर्हतीति स्थाने प्रश्नोऽयमावन्तिकां प्रति पद्मावत्या।

तत्रोत्तरमावन्तिका ब्रूते—अदो वीति। अत्रापि 'प्रियः' इत्याार्थम्। अतोऽपि त्वदपेक्षयापि, अधिकमिति क्रियाविशेषणम्, अस्तीति सामान्यक्रियाक्षेपः यावत्प्रेम ते पत्यौ वर्तते, ततोऽप्यधिकरूपेण तस्या इत्यर्थः।

'कथमिदं त्वया ज्ञायते, यत्किल तस्यास्तत्र मत्तोऽधिकं प्रेम'त्याशयकं पुनः प्रश्नं करोति पद्मावती—कहं इति।

वासव०—क्या ? क्या ?
पद्मा०—जैसे मुझे आर्यपुत्र (प्रिय) हैं, वैसे ही आर्या वासवदत्ता को भी हैं कि नहीं।
वासव०—इससे भी अधिक।
पद्मा०—तुम कैसे जानती हो ?

[ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च ।]

विदूषकः—(क) ही ही । पचिअपडिअबन्धुजीवकुसुमविरल-
द्दरमणिज्जं पमदवणं । इदो दाव भवं ।

राजा—वयस्य ! वसन्तक ! अयमयमागच्छामि ।

(क) ही ही ! प्रचितपतितबन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयं प्रम-
दवनम् । इतस्तावद् भवान् ।

[?]। एव पद्मावतीवितर्कितम् । पद्मावत्या अनुमानमिदं वास्तवरूपतां चेत्कलये- हं नि सन्देहमधुना धन्यास्मि मन्ये । अन्यूनाऽनुस्यूतनि सामान्यपतिप्रेमसम्भा-यायाऽनया नून मे जीवनमिदानीं सफलमित्याशय ।

अयेदानीं पद्मावतीं प्रेयसीमन्विष्यतो वत्सराजस्य राज्ञ सुहृदा विदूषकेण सह प्रमदवनप्रवेश दर्शयति कवि —तत. प्रविशतीति ।

समयोचित तत्र विदूषको वचनमुद्गिरति—ही ही इति । 'हीही'त्ययमत्रा-ऽनन्दसूचको ध्वनिविशेष । प्रचितपतितबन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयं, प्रचिता-, प्रवचितानि पतितानि च यानि बन्धुजीवकुसुमानि 'दुपहरिया'इत्याख्याप्रसिद्ध-बन्धूकपुष्पाणि तेषां विरलेनैतस्ततः पातेन हेतुना रमणीयं सुन्दरम्, अस्तीति [?]प । अवचयावशिष्टानि बन्धूककुसुमान्यत्रेतस्ततः पतितानि वर्तन्ते । तेन प्रमदवनस्यैतस्य सौन्दर्यं चित्तमाह्लादयतीत्यर्थ । मार्गं दर्शयन् राजानमाह—इदो [इ]ति । इत दृश्यमानादस्मात्प्रदेशात्, तावद्वाक्यसौन्दर्ये । 'आगच्छतु' इति [शे]प । अमुना मत्सूचितेन मार्गेण भवताऽऽगन्तव्यमधुनेत्यर्थ ।

तदनु राजाऽभिधत्ते—वयस्येति । अत्र 'अयमय'मिति द्विरुक्तिरियमुद्दीप-नसाधनप्रमदवनकमनीयताविलोकनसम्भवोत्कलिकाकुलस्य राज्ञो वासवदत्तावियोग-वैकल्यं पद्मावतीदर्शनस्पृहयालुतां च द्योतयति । अयि ! मित्र ! वसन्तक ! एषोऽहं त्वत्सूचित पन्थानमनुसरामीत्यर्थ ।

(तब राजा और विदूषक आते हैं)।

विदू०—अहा ! बटोरने पर भी थोटे २ गिरे हुए दुपहरिया के फूलों से यह नजर-बाग सुन्दर दिखाई दे रहा है । आप इधर से आइये ।

राजा—मित्र ! वसन्तक ! यह, यह मैं आया ।

कामेनोज्जयिनीं गते मयि तदा कामप्यवस्थां गते
दृष्ट्वा स्वैरमवन्तिराजतनया पञ्चेषवः पातिताः।
तैरद्यापि सशल्यमेव हृदयं भूयश्च विद्धा वयं
पञ्चेषुर्मदनो यदा कथमयं षष्ठः शरः पातितः? ॥ १ ॥

तदेवात्मनो मदनज्वरवैकल्यमभिधावृत्त्या बोधयति विदूषकं राजा—कामेनेति। तदा प्रद्योतनृपतेः सचिवेन कृतस्य मे निग्रहस्य समये, उज्जयिनीम् अवन्तिराजनगरीं, गते प्रयाते, अवन्तिराजतनया वासवदत्ता, स्वैरमिच्छानुसार, दृष्ट्वा नयनपदवीं नीत्वा, कामप्यनिर्वाच्याम्, अवस्थां मोहमयीं दशां, गते प्राप्ते, मयि मदन्तरिति यावत्, कामेन मन्मथेन, पञ्च तत्सङ्ख्याकाः, इषवो बाणाः, पातिताः प्रतिरोपिता निखाता इत्यर्थः। 'पञ्चबाणेन प्राप्तवासवदत्तादर्शने राजनि पञ्चापि बाणाः प्रयुक्ताः' इत्यनेन राज्ञो मनसि तदा वासवदत्ताविषयप्रेमोत्पत्तेः परा काष्ठा चिता। अद्यापि तत्श्चिरतिथे समयेऽतिगतेऽपि, हृदयं मदीयं मनः, तैः कामप्रयुक्तैर्घातकैः पञ्चभिर्बाणैः, सशल्यं कीलितमेव वर्तते, भूयश्च पुनरपि, पश्चाद्वर्ती विपगीकृत्येत्यर्थः, वयं विद्धाः अहं ताडितोऽस्मि, 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति बहुत्वम्। पञ्चापि ते बाणा अद्यावधि मद्धृदये लग्ना एव सन्ति, हा! हन्त! ततोऽप्यपरितुष्यता निष्करुणेन कामेन पुनरिदानीं मयि वेधनमारब्धमिति भावः। किन्तु, यदा यदि, मदनः कामः, पञ्चेषुः पञ्चेषवो बाणा यस्येत्येतादृशः प्रसिद्धः, तर्हि तेन षष्ठः पञ्चातिरिक्तः षष्ठसङ्ख्याकः, अयं व्यथयन्निति यावत्, शरो बाणः, कथं कुतः, पातितः प्रक्षिप्तः, अथान्मयि। पञ्चबाणेन पञ्चापि बाणान्निपात्य निःशेषितबाणेन सता मयि पातयितुमिदानीं पुनरयं षष्ठो बाणः कुत आनीतः ? शरैरसङ्ख्यैर्विध्यतमस्य पञ्चबाणता विस्मयं जनयतीति भावः। वस्तुतस्तु—पञ्चबाणपदे पञ्चशब्दो विस्तारवचनः। पञ्च विस्तृता असङ्ख्या इति यावत्, बाणा यस्येति विग्रहः। [illegible] न कोऽप्यत्र विरोधः। 'परप्रेमास्पदवासवदत्ताविप्रयोगदर्शनराद्यापि उज्ज्व-

---

[illegible] उ[illegible] न म गया और अवन्तिराज—तनया वासवदत्ता का पूरो तरह [illegible] विचित्र दशा हो [illegible] थी, कामदेव ने [illegible] बाण मेरे [illegible]

---

* [illegible]

विदूषकः—(क) कहिं णु खु गदा तत्तहोदी पदुमावदी, लदामण्डव गदा भवे, उदाहो असणकुसुमसञ्चिद वग्घचम्मावगुण्ठिद विअ पव्वदातिलअ णाम सिलापट्टअं गदा भवे, आदु अधिअकडुअगन्ध-

(क) कुत्र नु खलु गता तत्रभवती पद्मावती, लतामण्डप गता भवेद्, उताहो असनकुसुमसञ्चित व्याघ्रचर्मावगुण्ठितमिव पर्वततिलकं नाम शिलापट्टक गता भवेद्, अथवा अधिककटुकगन्धसप्तच्छदवन प्रविष्टा

यत्येव माम् । पुनरियमपरापि पद्मावतीविषयिण्युत्कटोत्कण्ठा सम्प्रत्यतीव व्याकुलीकरोति मे मानसम् । अहो ! दुर्दैवान्महति सङ्कटे सम्पतितोऽस्मी''ति चिन्ताभावमन्तर्नाटयति राजा । अत्र वृत्त शार्दूलविक्रीडितम्, लक्षण चास्य दर्शितचरम् ॥ १ ॥

प्रियतमादर्शनोत्कण्ठित सुहृद राजानमभिलक्ष्य पद्मावतीविषये विविधान वितर्कानुपक्षिपति विदूषक—कहिं णु खु इति । लतामण्डप समन्ततो लताभिराच्छन्न स्थल कुञ्जमिति यावत् । क तावत्पूज्या पद्मावती प्रस्थिता भवेत् ? कुञ्ज गता स्यादित्येको वितर्क । वितर्कान्तरमाह—उदाहो इति । उताहो अथवा, 'आहो उताहो किमुत' इत्यमर, असनकुसुमसञ्चितम्, असनानां सर्जवृक्षाणा, 'सर्जकाऽसनबन्धूकेऽ'त्यमर, कुसुमै पुष्पै सञ्चित व्याप्तम्, अत एव व्याघ्रचर्मावगुण्ठित शार्दूलचर्माच्छादितमिव, तत्प्रतीयमानमिति यावत्, पर्वततिलकं नाम तन्नामधेय पर्वतशिखर, तिलकस्योर्ध्वस्थानीयत्वादत्र तत्पदेन शिखर गृह्यते, शिलापट्टकम् उपवेशनयोग्य चतुष्कोण शिलाखण्डम् । व्याघ्रचर्मानीव प्रतीयमानानि सर्जकपुष्पाणि यत्र भूय समन्तात्प्रसृतानि वर्तन्ते, तादृश शैलशिखरस्थं पर्वततिलकनामक शिलाशकलमुपवेष्टु प्रयाता स्यात्किमु ? पुनस्तृतीयं वितर्कं दर्शयति—आदु इति । अधिककटुकगन्धसप्तच्छदवनम्, अधिक कटुकं अतिकटु-

गिराये। इनसे मेरा हृदय अभी तक निष्कण्टक नहीं हो पाया कि फिर ना इन देवे गए। यह कि कामदेव के पाँच ही बाण हैं, तब यह छठा बाण उसने कहाँ से फेंका॥ १॥

विदू०—माननीया पद्मावती कहाँ चली गईं, कुञ्ज में गई हों, अथवा बाघ की खाल से ढके हुए की भाँति रङ्ग-बिरङ्गे असन के फूलों से लदे हुए पर्वततिलक नामक पत्थर की चौकी पर गई हों, या उत्कट-गन्धवाले छतिवन (सप्तपर्ण) के वन में गई हों किया न्हा ण्ु और

सत्तच्छदवणं पविट्ठा भवे, अहव आलिहिदमिअपक्खिसङ्कुलं दारुपव्वदअं गदा भवे। [ऊर्ध्वमवलोक्य] ही! ही! सरअकालणिम्मले अन्तरिक्खे पसारिअबलदेवबाहुदंसणीअं सारसपन्ति जाव समाहिदं गच्छन्तिं पेक्खदु दाव भवं।

भवेद्, अथवा आलिखितमृगपक्षिसङ्कुलं दारुपर्वतकं गता भवेत्। ही! ही! शरत्कालनिर्मलेऽन्तरिक्षे प्रसारितबलदेवबाहुदर्शनीयां सारसपङ्क्तिं यावत् समाहितं गच्छन्तीं पश्यतु तावद् भवान्।

गन्ध आमोदो येषां तादृशां सप्तच्छदानां सप्तपर्णवृक्षाणां वनं तत्प्रचुरं स्थलमिति यावत्, प्रविष्टा तदन्तर्गता। पुष्पसुगन्धिसप्तपर्णपादपव्राताऽऽवृत स्थलविशेषमाश्रिता वा स्यात्? चतुर्थमन्यं वितर्कं कलयति—अहव इति। आलिखितमृगपक्षिसङ्कुलम्, आलिखितैश्चित्ररूपेण विन्यस्तैः मृगैः पशुभिः पक्षिभिश्च सङ्कुलं पूर्णम्, दारुपर्वतकं काष्ठनिर्मितां पर्वतप्रतिकृतिम्, 'इवे प्रतिकृतौ'विति कन्। चित्रलिखिता यत्र भूयांसः पशुपक्षिणो विलसन्ति, तं कृत्रिमकाष्ठमयपर्वतं प्रस्थिता भवेत्किंवा? एतादृशो विकल्पानुद्भाव्य सुहृन्मनोविनोदाय विषयान्तरमाश्रयन् दत्तोर्ध्वदृष्टिः सन् वदति—ही ही इति। ही हीति प्रसन्नतासूचकम्। अत्र वाक्ये यावत्तावत्पदे वाक्यालङ्कृतये प्रयुक्ते। अन्तरिक्षे आकाशे, प्रसारितबलदेवबाहुदर्शनीयाम्, प्रसारितौ विस्तारितौ बलदेवस्य बलरामस्य बाहू भुजाविव दर्शनीयां मनोहराम्, 'पमादिअ' इति पाठे प्रमादितौ प्रमादं नैर्मल्यं प्रापिताविव्यर्थः। समाहितं सावधानं सम्यग्रूपेण सुन्दरं यथा स्यात्तथा गच्छन्तीं चलन्तीं, सारसपङ्क्तिं सारसाख्यपक्षिविशेषश्रेणिम्। शरत्समयनिर्मलाकाशप्रदेशशालिनी पङ्क्तिरन्या सुन्दरं गच्छता बलदेवबाहुसदृक्षाणां सारसपक्षिणां यूथं दृश्यतामिदानीं भवता। कथमेतन्मनोहरं दृश्यते। तदिदमक्ष्णोर्लक्ष्यतामानीय क्षणं मनो विनोदनीयं नेत्रे च सफलयितव्ये इति भावः।

गयी हो जिन पर चित्र खींचे हैं उस लकड़ी के पहाड़ पर गई हो। [ऊपर देखकर] अहा हा! शरद् ऋतु के कारण निर्मल आकाश में फैलाये हुए बलरामजी की भुजाओं की तरह सुन्दर सारस-पंक्तियों की इस पाँति को आप देखें कि वह कैसी सुन्दरता से जा रही है।

राजा— वयस्य ! पश्याम्येनाम्,

ऋज्वायतां च विरलां च नतोन्नतां च
सप्तर्षिवंशकुटिलां च निवर्तनेषु ।
निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य
सीमामिवाम्बरतलस्य विभज्यमानाम् ॥ २ ॥

ततो राजा ब्रूते—**वयस्येति** । विदूषकदर्शितां सारसश्रेणिमुद्दिश्य 'एना' मिति निर्देशः । अन्वादेश इदम एनादेशः । मित्र ! विलोकयेऽहं त्वत्सूचितां सारसपङ्क्तिमिमां गगनाङ्गणे ।

निगद्येदं तामेव सारसपङ्क्तिं विवर्णयिषुर्विशिनष्टि पद्येन—**ऋज्वायतामिति** । अत्र पूर्वार्धे चत्वारश्चकाराश्चत्वारि विशेषणानि समुच्चिन्वन्ति । ऋज्वायताम् ऋजु सरलाऽऽयता दीर्घा च तां घनामिति यावत्, विरलां क्वचन मध्ये मध्ये स्थितां, नता च उन्नता च तां नतोन्नतां बन्धुरां नीचोच्चप्रदेशेषु विद्यमानां, निवर्तनेषु वामदक्षिणयोस्तिर्यग् विवलनेषु, सप्तर्षिवंशकुटिलां सप्तर्षिवंशस्तदाख्यतारकामण्डलं तद्वत्कुटिलां वक्राकारेण स्थिताम् । पुनस्तामेवोत्प्रेक्षते—**निर्मुच्यमानेति** । निर्मुच्यमानो मुच्यमानकञ्चुकः कञ्चुकहीन इति यावत्, यो भुजगः सर्पः तदुदरवन्निर्मलस्य स्वच्छस्य, अम्बरतलस्य गगनाङ्गणस्य, विभज्यमानां क्रियमाणविभागां घनविरलत्वादिरूपेण पार्थक्यं दर्शयन्तीं, सीमां मर्यादां विभागसूचिकां रेखामिव प्रतिभान्तीम्, 'एनां पूर्वोक्तां गगनस्थां सारसपङ्क्तिमहं पश्यामी'ति पूर्वेणान्वयः । सारसपङ्क्तिरियं गगनभागे गतिविशेषशोभां दर्शयन्ती क्वचिद् घना क्वचिद्विरला क्वचनोन्नता क्वचिच्चावनता दृश्यते । यदा च कुत्रचित्पार्श्वतो विवलनं कुर्वती कुटिलां गतिमालम्बते, तदा तु वक्रसन्निवेशेन सप्तर्षि-

---

राजा—मित्र ! इसे देखता हूँ,

यह कहीं सीधी है, घनी है, कहीं विरल है और ऊँची नीची है। जब यह मुड़ती है तो ठीक सप्तर्षियों के मण्डल की भाँति टेढ़ी मेढ़ी भी हो जाती है। इस तरह यह केंचुली छोड़ने वाले साँप के पेट की तरह निर्मल और स्वच्छ आकाश की [illegible] करने वाली सीमा की भाँति प्रतीत होती है ॥ २ ॥

चेटी—(क) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ एदं कोकणदमालापण्डररमणीअं सारसपन्तिं जाव समाहिदं गच्छन्ति। अम्मो ! भट्टा।

(क) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका एतां कोकनदमालापाण्डररमणीयां सारसपङ्क्तिं यावत् समाहितं गच्छन्तीम्। अहो ! भर्ता।

तारकामण्डलेन सादृश्यं लभते। शङ्के च गगनस्य मानसूचिका विभागप्रदर्शिका सेयं सीमेव समुल्लासत इति। अत्र च शरत्समागमान्निर्मलं मेघनिर्मुक्तमाततं चाकाशं निर्मुक्तसर्पोदरेणानुमितं कविना। वसन्ततिलकानामकं वृत्तम्, लक्षणमुक्तं प्रागदसीयम् ॥ २ ॥

इतो राजा विदूषकसूचनानुसारं सारसावलिमित्थं वर्णयति। ततश्च पूर्वतः प्रविष्टा चेट्या समं सवासवदत्ता पद्मावती प्रमदवनैकदेशे यथासुखं पर्यटन्ती वर्तते। तत्र तावच्चेटी तामेव सारसपङ्क्तिं गगनाङ्गणभूषायमाणामुद्वीक्ष्य राजकुमारीं पद्मावतीं प्रतीत्य तन्निरीक्षणमुद्दिश्य वचोऽभिधत्ते—पेक्खदु इति। अत्र पेक्खदु पेक्खदु इत्यसौ द्विरुक्तिरादरार्था। कोकनदमालापाण्डररमणीयाम्, कोकनदानां श्वेतकमलानां माला पङ्क्तिः स्रग् वा सेव पाण्डरा श्वेता रमणीया मनोहरा च ताम्, 'विशदश्वेतपाण्डरा' इत्यमरः। इदं च सारसपङ्क्तेर्विशेषणम्। यद्यपि 'रक्तोत्पलं कोकनद'मिति कोषानुरोधात्कोकनदशब्दो रक्तकमलार्थस्य वाचको विद्यते, तथापि प्रसङ्गानुरोधादौचित्याच्च सोऽयं श्वेतकमलस्वरूपमर्थं बोधयत्यत्र। यावत्पदं वाक्यालङ्कृतौ। 'समाहितं गच्छन्ती'मित्यस्यार्थः प्रागुक्तः। श्वेतकमलमालेव श्वेततां सुन्दरतां च बिभ्राणा सारसश्रेणिरियं गतिविषये सौष्ठवं प्रकटयन्ती दर्शनपथं नेतव्या सादरमिदानीं श्रीमत्या राजकुमार्येत्यर्थः। इतस्ततोऽक्षिणी निक्षिपन्ती तदनु सहसा तत्रैव समीपे भर्तृदारिकायाः पद्मावत्याः प्रियतमं नायकमालोक्य तां दर्शयन्ती साश्चर्यमाह—अम्मो इति। भर्ता पतिः, अर्थादस्माकं। अत्रोपगत इति शेषः। अयं तावद्भर्तृदारिकायाः प्राणप्रियः प्रियः प्रेष्ठोऽस्मिन् समागतः। किम् पुनः प्रतिपत्तव्यमस्माभिरिति भावः।

दासी—राजकुमारी! देखिए, श्वेतकमल की माला के समान धवल और सुन्दर सावधानी से जाती हुई इस सारसों की पंक्ति को देखिए। अरे! स्वामी आ पहुँचे।

पद्मावती—(क) हं ! अय्यउत्तो । अय्ये ! तव कारणादो अय्यउत्तदंसणं परिहरामि । ता इमं दाव माहवीलदामण्डवं पविसामो ।

वासवदत्ता—(ख) एव्वं होदु ।

(क) हम् ! आर्यपुत्र । आर्ये ! तव कारणादार्यपुत्रदर्शनं परिहरामि । तदिमं तावन्माधवीलतामण्डपं प्रविशामः ।

(ख) एवं भवतु ।

प्रियदर्शनाल्लज्जमाना सङ्कोचं वदति पद्मावती—हं इति । हमिति सङ्कोचमन्तर्गतं ध्वनयति । अहो ! श्रीमान् पतिदेवोऽयमत्रैवोपगत इत्यर्थः । ततस्तदानीं करणीयं निवेदयत्यावन्तिकाम् । अय्ये इति । तव कारणात् त्वदर्थम्, आर्यपुत्रदर्शनम् आर्यपुत्रकर्तृकमस्मत्कर्मकं दर्शनम् परिहरामि वर्जयामि । सखि ! मान्ये ! त्वं तावत्परपुरुषं द्रष्टुं नेहसे, भर्ता च मे समीप एव सम्प्रति वर्तते । दैववशादुपस्थितस्यैतस्य दर्शनं तु परं स्पृहयाम्यहम् । परमस्माकं तत्सांमुख्ये गति सञ्जाते ते नियमो भज्येत । अतस्तदर्थं कमप्युपायमाचरामि, येन सोऽत्र-भवानस्मान् विलोकयितुं न पारयेदित्याशयः । तमेव चिन्तितमुपायं दर्शयति—ता इति । तत् तस्मात्कारणात्, तावच्छब्द एवार्थकः । इमं समीपतो दृश्यमानम् । आर्यपुत्रदर्शनं परिहर्तुं वासन्तीलतागुल्ममेव समीपवर्तीदं प्रविशतामस्माभिः । कुञ्जेऽस्मिन् प्रविष्टा वयं प्रच्छन्नरूपेण स्थितास्तद्विलोचनपथस्य नैवातिथीभविष्याम इत्यतस्तदेव कुञ्जं सत्वरं शरणीकरणीयमिति भावः । एवं किल करणे पद्मावत्या मानसं तात्पर्यमेतदप्यासीद्, यदत्र गूढं स्थितया मया निर्बाधं विस्रम्भभाषितं भर्तुः श्रोतुं लभ्येत ।

सम्मतिमन्वार्थे दर्शयत्यामन्त्र्य आवन्तिका—एव्वं इति । एवं कुञ्जेऽत्र प्रवेश इति यावत् । सुष्ठु त्वया, समयोचितं वासन्तीकुञ्जं गन्तुमित्यर्थः ।

पद्मा०—हैं, आर्यपुत्र । आर्ये ! तुम्हारे लिये आर्यपुत्र के दर्शन को त्यागती हूँ, (जिस से आर्यपुत्र हमलोगों को न देख सकें), तो हम माधवीलता के मण्डप में चलें ।

वासव०—ऐसा ही हो ।

[तथा कुर्वन्ति ।]

विदूषकः—(क) तत्तहोदी पदुमावदी इह आअच्छिअ णिग्गदा भवे ।

राजा—कथं भवान् जानाति ?

विदूषकः—(ख) इमाणि अवइदकुसुमाणि सेफालिआगुच्छआणि पेक्खदु दाव भवं ।

(क) तत्रभवती पद्मावतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

(ख) इमानपचितकुसुमान् शेफालिकागुच्छान् प्रेक्षतां तावद् भवान् ।

तत्र तासां सर्वासां प्रवेशमाह—**तथा कुर्वन्तीति** ।

पद्मावतीप्रभृतीनामित्थं लताकुञ्जप्रवेशं प्रदर्श्य प्रियाविरहकातरस्य राज्ञो वृत्तं वर्णयिष्यन्विदूषकोक्तिमवतारयति कविः—**तत्तहोदी** इति । अयि ! मित्र ! प्रदेशमिममालक्ष्य समयेऽस्मिन्ननुमानमेव भवति मे, यदत्र पद्मावत्या श्रीमत्या समागत्य कियच्चिरं भवत्प्रतीक्षया स्थित्वा ततो निराशया प्रस्थितं स्यादित्यर्थः । राज्ञः कृते चिरात्पद्मावत्या मार्गणे लग्नो विदूषकः क्वापि तामपश्यन्नत्र तदागमनचिह्नं किञ्चिदुपलभ्य तदौपयिकं सतर्कं वचनमिदं प्रायुङ्क्त ।

निशम्येदं वचो राजा तं पृच्छति—**कथमिति** । कथं केन लक्षणेनेति यावत् । पद्मावत्या इहागमनमितो निर्गमनं च पुनः केन लक्षणेन ज्ञायते त्वया ? पूर्वोक्तानुमानसाधकोऽत्र कस्तावत्तदनुकूलस्तर्कः ?

तदेव स्वकीयानुमानकारणं प्रकाश्यते विदूषकेण—**इमाणि** इति । अत्र शेफालिकागुच्छानुद्दिश्य तत्रापचितकुसुमत्वं विशेषणम् । अपचितकुसुमानि अपचितानि अवचितानि त्रोटितानीति यावत्, कुसुमानि येभ्यस्तानि, गुच्छः स्तबकः, स्तावकः, 'स्याद् गुच्छकस्तु स्तबकः' इत्यमरः । तावदिति वाक्यालङ्कारे । इदमिदानीं

[लताकुञ्ज में प्रवेश करता है]

विदू०—मालूम पड़ता है पद्मावती यहाँ आकर चली गई होंगी ।

राजा—कैसे जानते हो ?

विदू०—[illegible] शेफालिका के गुच्छों को [illegible], [illegible] फूल [illegible] लिये गये हैं ।

राजा—अहो ! विचित्रता कुसुमस्य वसन्तक !

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) वसन्तअसङ्कित्तणेण अहं पुण जाणामि उज्जइणीए वत्तामि त्ति ।

राजा—वसन्तक ! अस्मिन्नेवासीनौ शिलातले पद्मावतीं प्रतीक्षिष्यावहे ।

(क) वसन्तकसङ्कीर्तनेनाहं पुनर्जानामि उज्जयिन्यां वर्त इति ।

निरूपयतु श्रीमान्, यदमीभ्यः शेफालिकाप्रसूनस्तवकेभ्यः प्रसूनान्यपगतानि सन्ति । श्रीमतीं पद्मावतीं विना प्रमदवनादस्मात्पुष्पाणि केनापि न शक्यन्ते ग्रहीतुम् । अतस्तदागमनमत्राहं तर्कयामीति भावः ।

विदूषकस्य तर्केऽस्मिन् किमप्यनुक्त्वा मनसैव तत्रानुमतिं कलयंस्तत्प्रसूनसौन्दर्यं प्रशंसति राजा—**अहो** इति । विचित्रता अनेकवर्णता सुन्दरतेति यावत्, अस्तीति शेषः । कुसुमस्येति जातावेकवचनम् । अयि ! सखे ! वसन्तक ! कथमेतानि पुष्पाणि विचित्राणि मनोहारीणि दृश्यन्ते ?

विदूषकमुद्दिश्य राज्ञा प्रयुक्तं 'वसन्तके'ति सम्बुद्धिपदमुज्जयिन्यां स्थितिसमये बहुशः श्रुतमासीद्वासवदत्तया । अद्य किल चिरात्तदेव पदं तं प्रति प्रियेण प्रयुक्तं निशम्य तया पुरातनसमयस्मरणं कुर्वत्या विमोदेन स्वगतं चिन्त्यते—**वसन्तअ** इत्यादि । सङ्कीर्तनं नामग्रहणम्, पुनः पदं वाक्यशोभायाम्, जानामि मन्ये सम्भावये इति यावत् । प्रियतमेन विहितं वसन्तकनामग्रहणमिदं पूर्वकालिकमुज्जयिनीवासमस्मिन्काले स्मारयति माम्, तदानीं बहुशस्तथाभवदिति भावः ।

पुनः राजा विदूषकमाह—**वसन्तकेति** । अस्मिन् समीपवर्तिनि, शिलातले स्पर्शफलके । आसीनावुपविशन्तौ, 'आसु उपवेशने' इत्यतः शानचि 'ईदासः' इत्यनेन तस्य ईत्वम् । 'प्रतीक्षिष्यावहे' इति विध्यर्थे लृट्, 'प्रतीक्षावहे' इति

राजा०—वसन्तक ! क्या ही रंग-बिरंगे फूल हैं ।

वासव०—(स्वगत) वसन्तक का नाम लेने से तो मुझे मालूम पड़ता है कि मैं उज्जयिनी में ही हूँ ।

राजा—वसन्तक ! इसी पत्थर की चौकीपर बैठ पद्मावती की हम लोग प्रतीक्षा करें ।

विदूषकः—(क) भो ! तह । [उपविश्योत्थाय] ही ! ही ! सरअकालतिक्खो दुस्सहो आदवो । ता इमं दाव माहवीमण्डवं पविसामो ।

(क) भोस्तथा । ही ! ही ! शरत्कालतीक्ष्णो दुस्सह आतपः । तदिम तावन्माधवीमण्डप प्रविशाव ।

तदर्थ । एतदेव समीपस्थ दृषत्फलकमुपविश्यावाभ्या पद्मावती प्रतीक्षणीया। तदागमनमत्र सम्भाव्यते पुन । अतस्तावत्कालपर्यन्तमत्रैवावस्थितिरावयो' साम्प्रतमित्याशय ।

मित्रवरेण राज्ञा चिकीर्षितं शिलातलोपवेश प्रति स्वीयामनुमतिं प्रदर्शयन् ब्रूते विदूषक —भो इति । तथा साधु । राजन् । भवत्प्रस्तावोऽयमनुमोद्यते मया, शिलातलेऽस्मिन्नुपवेष्टव्यमावाभ्यामित्यर्थ । ततस्तत्र शिलातले क्षणमुपविश्य शारदातपसन्तापमनुभवन्नुत्थाय पुनराह—ही ही इति । हीहीति दु खसूचकम् । शरत्कालतीक्ष्ण शरत्समयसम्बन्धात्तीव्र, अत एव दु सह दु खेन सोढु शक्य, 'ईषद्दु सुषु' इत्यादिना खल् । तदित्यव्यय हेत्वर्थे, तावदिति वाक्यालङ्कृतौ । 'प्रविशाम' इति लट प्रयुक्तिर्विध्यर्थे । हन्त ! बाधन्ते भृश तीव्रतरा शारदाऽहस्कराशव सम्प्रति । अत्र किलातपतापान्न स्थातु शक्यते किञ्चित् । अत सन्निकृष्टैतद्वासन्तीलताकुञ्जाभ्यन्तरमेव गन्तव्यमिति भाव । अत्र वर्षापगमादनन्तरमुल्लसत शारदोष्मणस्तापकारित्व त्वनुभवसवेद्यम् । अस्य च ग्रीष्मोष्मण इवाऽतीव दु सहत्वं नास्ति, पर तदपेक्षया किञ्चिन्न्यूनदु सहत्व तावन्नापरोक्षम् ।

केचिदत्र महानुभावा —प्रमदवने च्छायाबहुले ऊष्मण उपलम्भविषये सम्भव त्कारणान्तरमूहितुमशक्नुवता विदूषकेण तत्रोष्मणि कृते दु सहातपजनितत्ववर्णनेऽस्मिन्नसङ्गतत्व भण्डतानुरूपतया च कल्पितत्व स्वव्याख्यायामुल्लिखन्ति । तत्र तावद्विचारणीय सहृदयै —यदि नाम शिलातले दु सहोष्णतासद्भावमुद्दिश्य राजा

विदू०—जी ! ठीक है । (बैठ और फिर उठकर) ही ! ही ! शरद्-ऋतु की कड़ी घाम असह्नीय है । इसलिये हम कुंज के मण्डप में चलें ।

राजा—बाढम् , गच्छाग्रतः ।

तत प्रदेशान्तरगमनप्रस्तावोऽकरिष्यत, विदूषकेण पुनस्तत्र वियोगजनितत्वादि-कारणान्तर तर्कयितुमपारयता मन्दबुद्धिना सौरातपजनितत्वमकल्पयिष्यत, ततो जातु विदूषकोक्तौ तस्यामसङ्गतत्वेन भण्डतानुरूपकल्पनारोपेण च पूर्वोक्तेन सङ्गतेनाऽभाविष्यत । अत्र तु नैतादृक् प्रसङ्ग । विदूषकेण किल शिलातले समुपविष्टेन शारदातपस्य दु सहत्व वर्णयित्वा ततोऽन्यत्र गमनप्रस्तावो राज्ञ पुरस्तादुपस्थापितोऽत्र । इत्थ सति, न ज्ञायते, विदूषकेण सूचितमनुभवगोचरीकृतमूष्मणि दु सहातपजनितत्व नाम कारणमसङ्गतं मत्वा महानुभावैस्तत्र तै कारणान्तरकल्पनाया का वावश्यकता सम्भाविता ? प्रत्युत सम्भावित किमपि कारणान्तरमेवाऽसङ्गत प्रतिभायात्प्रत्यक्षापलापेन । अच्छायशीतलप्रमदवनसमीपवर्तिन्यमुष्मिन् शिलातले तादृशातपोपलम्भसम्भवो न्यून एवेति तत स्थानान्तरप्रस्थानविधौ कारणत्वेन कल्पितामूष्मोपलब्धिमन्तरेण कारणान्तरस्य कल्पना तु करणीया स्यात् , किन्तु साऽप्यापातरमणीयैव नूनम् । नात्रोपलभ्यते पद्मावती, माधवीमण्डपे पुनस्तद्वाप्ति सम्भवतीत्यभिप्रायेण विदूषकेण पद्मावतीवियोगविकल तत्र स्थले विमनायमान राजान सखायमुद्दिश्य तत स्थानान्तरगमने तदीयवियोगवैकल्यादिकारणप्रदर्शनमनुचित दु सादर्स च मन्यमानेन बुद्ध्या तदेव दु सहातपसन्तापम्प कारणमुपन्यस्तं पर्यायोक्तविधया । विचित्रवचसो विदूषकस्य दोषवहुलेऽपि वचने क्वचित्कोऽपि कदाचिद् गुणोऽपि सम्भवति । अत्र चेद व्यङ्ग्यार्थसुन्दर वचो विदूषकस्य समयोचितधारितां बुद्धिमत्तां च प्रथमीमाविष्करोतीत्यलमधुनाऽप्रसक्तानुप्रसक्तया ।

बाढमिति । बाढ शोभनं स्वीकृतमिति यावत् , अर्थात्त्वदुक्तम् । अग्रतो गच्छेति मार्गप्रदर्शनाभिप्रायकम् । अयि ! सखे ! माधवीमण्डपप्रवेशप्रस्तावस्त्वया समाचीन कृत , अनुमतोऽय मे । मार्गप्रदर्शनार्थं पुनस्त्वमग्रतो गच्छ , अहन्नु त्वामनुगन्तुमुद्यतोऽस्मीत्यर्थ । मण्डपे तत्र पद्मावत्या दर्शन सम्भवतीति राज्ञा विदूषकोक्तमनुमोदितम् ।

राजा—अच्छा आगे चलो ।

विदूषकः—(क) एव्वं होदु ।

[उभौ परिक्रामतः ।]

पद्मावती—(ख) सव्वं आउलं कत्तुकामो अय्यवसन्तओ । किं दाणिं करेम्ह ?

(क) एवं भवतु ।

(ख) सर्वमाकुलं कर्तुकाम आर्यवसन्तकः । किमिदानीं कुर्मः ।

एव्वं इति । 'अग्रतो भूयते मया, त्वया च सखे ! मन्मार्गोऽनुगन्तव्य' इत्येव विदूषकवचसोऽभिप्रायः ।

'उभौ परिक्रामतः' इत्यनेन द्वयोः राजविदूषकयोर्माधवीलतामण्डपमुद्दिश्य गमनं सूचितम् ।

प्रमदवनमागतं प्रियतमं प्रेक्ष्य पुरा पद्मावती परपुरुषदर्शनं परिहरन्त्या आवन्तिकाया कृते स्वरूपगोपनक्षमं सह तया माधवीमण्डपं प्रविशति स्मेति पूर्वं प्रतिपादितम् । परं यदेव राजदर्शनं परिहर्तुं तदानीं तया शरणीकृतमासीत्कुञ्जम्, तत्रापि तदिदानीं दैववशादुपस्थितं भवतीति तत्र स्वकीयप्रयत्नवैफल्यं दर्शयन्ती चिन्तां नाटयति पद्मावती—सव्वं इति । सर्वं पद्मावतीरक्षणोपयिकं मत्कृतं सकलं प्रयत्नमिति यावत्, आकुलं कर्तुकामः विघातयितुं विफलतां नेतुमुद्यतः । मत्समीपे न्यासरूपेण स्थापिताया श्रीमत्या आवन्तिकायाः प्रच्छन्नरूपायाः राजदर्शनपरिहारार्थमद्ययावन्मया यो यः प्रयत्न आचरितः, स किल सकलो हन्त ! वैफल्यं नीयते सम्प्रति कुञ्जेऽस्मिन् राजानं प्रवेशयितुमिच्छता श्रीमद्विदूषकेण । किमधुना विधेयम् ? सहसोपनतमिदं पुना राजदर्शनं परिहर्तुं कस्तावदुपायः समाश्रयणीयः ? अहो ! किङ्कर्तव्यमूढा बुद्धिर्मे, किमपि समयेऽस्मिन्न स्फुरतीति भावः । सर्वथाऽभीष्टमपि प्रियदर्शनं भविष्यदुपेक्ष्य पुनस्तत्परिहारे किमप्युपायान्तरमन्वि

विदू०—ऐसा ही हो ।

(दोनों परिक्रमा करते हैं)

पद्मा०—आर्य वसन्तक सभी (बना बनाया खेल) बिगाड़ना चाहते हैं । अब हम लोग क्या करें ?

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! एदं महुअरपरिणिलीणं ओलम्बलदं आधूय भट्टारं वारइस्सं ।

पद्मावती—(ख) एव्वं करेहि ।

(क) भर्तृदारिके ! एतां मधुकरपरिनिलीनामवलम्बलतामवधूय भर्तारं वारयिष्यामि ।

(ख) एवं कुरु ।

ष्यन्त्याऽत्र पद्मावत्या सर्वतः स्वात्मनो निक्षेपरक्षणक्षमत्वं स्वीकृतपरिपालनकौशलं च सुस्पष्टं प्रकटीकृतम् ।

तदानीं करणीयं राजदर्शनपरिहारोपायं निरूपयति चेटी—**भट्टिदारिए** इति । मधुकरपरिनिलीनाम्, मधुकरा भ्रमराः परिनिलीनाः पुष्परसपानार्थं निश्चलतया समन्ततोऽवस्थिता यत्र ताम् । क्तान्तस्य पूर्वनिपाते युक्तेऽपि परिनिलीनशब्दस्य परनिपातोऽत्र कथञ्चिदग्न्याहितादिवत् समाधेयः । परिनिलीनमधुकरामिति युक्तं पठितुम् । अथवा—मधुकरैः परिनिलीनां व्याप्तामित्यर्थः करणीयः । अवलम्बलताम्, पद्मावत्या इतरासां वा लतानामाश्रयभूतां वल्लीम् । यस्या अधस्तात्पद्मावत्युपविष्टा, यां वावलम्ब्येतरा लता अवस्थिताः सन्ति, तां लतामित्यर्थः । अवधूय कम्पयित्वा, भर्तारं भवत्याः प्रियं पतिं राजानं, वारयिष्यामि अर्थात्कुञ्जान्तः प्रवेशात् । अयि ! राजकन्ये ! न किल कोऽपि चिन्ताया अवसरः । मधुपाननिश्चलभ्रमरपूर्णा येयमाश्रयभूता लता वर्तते तामहं कम्पयामि । एतेन तावद् एकत्रावस्थिता भ्रमराः सर्वतः प्रसरिष्यन्ति । त एव भवदीयं पतिं कुञ्जान्तः प्रवेशोद्यमान्निवारयिष्यन्तीत्यर्थः । परिचालितायामेतस्यां लतायां तत्र परितः प्रसृत्य प्रवेशमार्गावरोधं करिष्यद्भ्यो भ्रमरेभ्यस्त्रासादेव नूनं भवत्याः पत्या नात्र प्रवेक्ष्यते । तत्तमेवंनमुपायं करोमीति भावः ।

अत्रार्थे सम्मतिमाह स्वीयां पद्मावती—**एव्व** इति । त्वत्सूचितोऽयमुपायः सुन्दरो मयाऽनुमन्यते । एतदेव करणीयं त्वया करणीयमिदानीमित्यर्थः ।

दासी—राजकुमारी ! भौंरों से लदी इस शाखा को, जिसका सहारा [illegible] ने लिया है, हिलाकर मालिक को (आने से) रोकती हूँ ।

पद्मा०—ऐसा ही करो ।

तस्मादिहैवासिष्यावहे ।

विदूषकः—(क) एव्वं होदु ।

[उभावुपविशतः ।]

(क) एवं भवतु ।

भाव । अत्र च 'वयमिवे'त्यनेन विरहस्य दुःसहत्वं सूचयतो वत्सराजस्य वासवदत्ताविषयो हृद्गतः परतरो विषादभावः सुविशदं व्यक्ततां नीतः । एतेन-कार्यगौरवात् प्रियां नूतनां परिणीतवतोऽपि राज्ञः प्रेम वासवदत्तायां पद्मावत्यपेक्षया विशिष्टं दर्शितम् । पद्येऽस्मिन्नार्यावृत्तम् । तथाच तल्लक्षणम् "यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या" इति ॥३॥

इत्थमिदं कुञ्जान्तःप्रवेशानौचित्यं प्रदर्श्य तत्रैव शिलातलेऽवस्थितिं रोचयति राजा-तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तान्मधुकरत्रासपरिहाररूपात्कारणादिति यावत्, इहैव लतामण्डपाद् बहिः शिलातल एव, आसिष्यावहे उपवेक्ष्याव । मधुकरत्रासभिया कुञ्जान्तः प्रवेष्टुं नोचितमित्यतोऽत्रैव शिलातलेऽवस्थितिं कृत्वा पद्मावत्यागमनं प्रतीक्षणीयमावाभ्यामिति भावः ।

अत्रार्थे सम्मतिमाह स्वीयां विदूषकः—एव्वं इति । नूनमिमं कुञ्जान्तःप्रवेशाभिलाषं त्यक्त्वा शिलातल एवावस्थितिरिदानीं करणीयेत्यर्थः ।

द्वयोस्तत्रोपवेशं दर्शयति-उभावुपविशतः । इति । एतदनन्तरं त०गणपतिशास्त्रिकृतव्याख्याने स्वप्नवासवदत्तेऽस्मिन् "राजा-[अवलोक्य] पादाक्रान्तानि पुष्पाणि सोष्मं चेदं शिलातलम् । नूनं काचिदिहासीना मां दृष्ट्वा सहसा गता"॥ इत्यधिकः पाठो दृश्यते । तत्र च रामचन्द्रकृते नाट्यदर्पणेऽनुमानोदाहरणप्रदर्शप्रसङ्गे 'पादाक्रान्तानी'ति पद्यस्योपलब्धेः पूर्वोक्तः पाठः सुचिरं प्रचाराभावात्पाठभ्रंशं प्राप्तोऽनुमीयत इत्युक्तम् । यत्किमप्यास्ताम्, पाठोऽयं पूर्वमासीत् प्रचाराभावेन च चिरात्भ्रष्टः केनापि मध्ये प्रक्षिप्तो वेत्यत्र नेदानीं निर्णेतुं पार्यते । अत्रैतन्निवेशनमन्तरेणापि पूर्वापरसङ्गतिरविच्छिन्नैवास्तीति न काप्येतस्यावश्य-

---

विदू०—अच्छा, यही सही ।

(दोनों बैठते हैं)

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! रुद्धा खु म्ह वयं ।

पद्मावती—(ख) दिट्ठिआ उवविट्ठो अय्यउत्तो ।

(क) भर्तृदारिके ! रुद्धाः खलु स्मो वयम् ।

(ख) दिष्ट्योपविष्ट आर्यपुत्र ।

कता प्रतीयते । समुचितप्रमाणोपलम्भाभावाच्च मूले तन्निवेशनं नोचितमिति केवलं सहृदयाभिलाषाल्लोकलोचनपदवीमानेतुं च पाठोऽयं व्याख्यायां प्रदर्श्यते । स्फुटमर्थावगतये च तद्व्याख्यानं यथा—तत्र च शिलातले समन्ततो दत्तदृष्टी राजा विदूषकेण सूचितचरं शिलातलगतमूष्माणमनुभवंस्तत्र स्वीयमनुमानमाह—अवलोक्येत्यादि । अवलोक्य समन्ततो दृष्टिं दत्त्वाऽनुभवोचितं विचार्येत्यर्थः । वदतीति शेषः । तदेवाह—पादाक्रान्तानीति । पुष्पाणि भूमौ पतितानि शेफालिकाप्रसूनानि, पादाक्रान्तानि पददलितानि चरणन्यासेन मृदितानि सन्ति, इदम् अस्मदाश्रयीभूतं शिलातलं च, सोष्मं ऊष्मणा सहितम्, उष्णमिति यावत्, वर्तते । अतो हेतोर्नूनं निःसंशयं, काचिदबला, इहात्र शिलातले, आसीनोपविष्टा-सीत्पूर्वम् । एवं चेत्सेयमधुना कुतो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्याह—मामिति । मां दृष्ट्वा अत्रागच्छतो मे दूराद्दर्शनं कृत्वा, सहसाऽकस्मादितः प्रदेशात्क्वापि गता पला-यिता । अत्र च पुष्पाणां पददलितत्वेन समन्ततः प्रान्तेऽस्मिन्भ्रमणं, शिलातलं ऊष्मोपलब्ध्या च पूर्वमत्रोपविश्याऽचिरादितः उत्थानं च कस्याश्चिदबलाया अनु-मीयते । सम्भाव्यते च मामागच्छन्तमालोक्य मद्दर्शनपरिहाराय तया कुत्रापि पलायितं स्यादिति भावः ।

तत्र द्वारान्तिक एव तयोर्द्वयोरुपवेशान्निर्गमनप्रतिरोधं सम्भावयन्त्याह चेटी पद्मावतीम्—भट्टिदारिए इति । खु निश्चये, म्हेति वाक्यपूरकम् । अयि ! राजकन्ये ! एतयोः श्रीमद्राजविदूषकयोरत्र शिलातले सम्प्रत्युपवेशेन सर्वा वयं कुञ्जेऽस्मिन् प्रतिरुद्धाः सञ्जाताः । तद्दृष्टिपरिहारेण नेतो निर्गन्तुं शक्यतेऽस्माभिरिति भावः ।

अत्रावरुद्धभावेऽप्यात्मन आनुकूल्यं दर्शयन्ती पद्मावती—दिट्ठिआ इति ।

दासी—राजकुमारी ! हम लोग यहां पर रोकी गईं ।

पद्मा०—भाग्य से आर्यपुत्र यहां बैठ गये ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क)दिट्ठिआ पकिदित्थसरीरो अय्यउत्तो ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ! सस्सुपादा खु अय्याए दिट्ठी ।

वासवदत्ता—(ग) एसा खु महुअराण अविणआदो कासकुसुम

(क) दिष्ट्या प्रकृतिस्थशरीर आर्यपुत्र ।

(ख) भर्तृदारिके ! साश्रुपाता खल्वार्याया दृष्टि ।

(ग) एषा खलु मधुकराणामविनयात् काशकुसुमरेणुना पतितेन

दिष्ट्या दैवेन । आर्यपुत्र श्रीमान् मे प्रियतमस्तावदत्रैव शिलातले समुपविष्टो न किलान्त प्रविष्ट इत्येतदस्माक सौभाग्यम् । सवृत्ते च कुञ्जान्त प्रवेशे तस्य दर्शनं नूनमनिवार्यम् , तत्तु नापतितमित्येतन्नियतं सुदैवेन सञ्जातमिति भाव ।

प्रियदर्शनसौभाग्य सहसेद लब्ध्वा सानन्दं मानस वचनमुद्गिरति वासवदत्ता-दिट्ठिआ इति । प्रकृतिस्थशरीर , प्रकृतिस्थ स्वस्थं नीरोग शरीरं वपुर्यस्य स । अस्तीति शेष । अतिचिराद् दृष्टिगोचरतां गच्छत श्रीमत प्रियतमस्य शरीरम् यदिदं दैवात्स्वस्थं दृश्यते । विरहावस्थायामस्वस्थता भृश सुलभापि प्रेयासमेन न सा समाक्रान्तवतीति महत्सौभाग्य ममेत्यर्थ ।

उपलभ्य भर्तु शरीरस्वास्थ्यं वासवदत्ता पूर्वं मोदाश्रूणि पुन स्वास्थ्येनैव हेतुना सूचितां भार्यान्तरगतचेतस प्रेयस स्वविषये स्नेहस्य न्यूनतां सम्भाव्य दु खाश्रूणि तदानीं मुञ्चति स्म । चेटी च तामश्रूणि मुञ्चन्तीमवेक्ष्य तत्कारणजिज्ञासया पद्मावतीं प्रत्याह—भट्टिदारिए इति । साश्रुपाता अश्रुपातेन सहिता बाष्पकलुषेति यावत् । खलु वाक्यसौन्दर्ये, आर्याया आवन्तिकाया । दृष्टिरित्येकत्वं जातौ । अयि ! राजकुमारि ! श्रीमत्या आवन्तिकाया नयनाभ्यामिदानीमश्रूणि पतन्ति । किं कारणमेतस्य ?

आत्मनोऽश्रुपात चेट्याऽवगत विभाव्य तत्र पद्मावतीचेट्योरन्यथाशङ्कन परिहर्तुकामा नायकदर्शनादुद्गतं सात्त्विकभावमश्रूद्गमनहेतुभूतं निह्नुवाना स्वकीयाश्रुपाते

वासव०—[स्वगत] बड़ा ही सौभाग्य है की स्वामी शरीर से स्वस्थ हैं ।

दासी—राजकुमारी ! आर्या वासवदत्ता की आँखों से आँसू गिरते हैं ।

वासव०—भौंरों की गड़बड़ से काम के फूलों की धूलि पड़ने के कारण आँखों में

रेणुणा पडिदेण सोदआ मे दिट्ठी।

पद्मावती—(क) जुज्जइ।

विदूषकः—(ख) भो! सुण्णं खु इदं पमदवणं। पुच्छिदव्वं किञ्चि अत्थि। पुच्छामि भवन्तं।

सोदका मे दृष्टिः।

(क) युज्यते।

(ख) भो! शून्यं खल्विदं प्रमदवनम्। प्रष्टव्यं किञ्चिदस्ति। पृच्छामि भवन्तम्।

सम्भवत्कारणान्तरं दर्शयति वासवदत्ता—एसा इति। खल्विति निश्चयार्थकम्। अविनयात् शासनाभावात् स्वच्छन्दमभ्येतस्ततो भ्रमणादिति यावत्, सोदका अश्रुपूर्णा, सञ्जातेति शेषः। अत्र किल प्रदेशे भ्रमराः स्वैरं सर्वतो भ्रमन्ति, तेन काशपुष्पाणां परागः परिपतति, स चेदानीं मच्चक्षुषोरन्तर्गतः। नूनमनेनैव हेतुना तत्रैतान्यश्रूण्युद्गतानि सन्ति। एतदेवाश्रुपाते कारणं ममेत्यर्थः।

तदेतत्कारणमत्र सम्भवतीति पद्मावत्याह—जुज्जइ इति। भ्रमरपरिभ्रमणवशादुत्पततां काशप्रसूनपरागाणां सम्पातान्नेत्रयोरयमस्रोद्गमो भवितुमर्हतीत्यर्थः।

अथास्मिन्समये 'तत्र स्थले तृतीयः कोऽपि नास्ती'ति रहस्यार्थप्रकाशनयोग्यमवसरं पश्यन् सुहृदं राजानं प्रति 'प्रीतिपात्रं ते पद्मावती वासवदत्ता वे'त्येवं प्रश्नमुपक्षेप्तुकामस्तदुचितं वचः प्रणीति विदूषकः—भो इति। खल्विति वाक्यालङ्कारे। प्रमदवनस्य शून्यत्वकथनादेव तत्र स्थाने रहस्यार्थप्रकाशनं स्थानमिति सूचितम्। अयि! राजन्! प्रमदवनेऽस्मिन्नधुना नौ विहाय कोऽप्यन्यो नास्ति। पृच्छा च ममास्ति काचित्। अतोऽहं किमपि भवन्तं प्रष्टुमुद्यतोऽस्मीत्यर्थः। इद

पानी आगया।

पद्मा०—ठीक है, हो सकता है।

विदू०—महाराज! यह नजर-बाग बिल्कुल सूना है। कुछ पूछना है। आपसे पूछता हूं।

राजा—छन्दतः ।

विदूषकः—(क) का भवदो पिआ ? तदाणिं तत्तहोदी वासवदत्ता, इदाणिं पदुमावदी वा ।

राजा—किमिदानीं भवान् महति बहुमानसङ्कटे मां न्यस्यति ?

(क) का भवतः प्रिया ? तदानीं तत्रभवती वासवदत्ता, इदानीं पद्मावती वा ।

किल भवत्कथितं मद्भिना कोऽपि न जानीयात्, अहं च भवतो नर्मसचिवः सखा, मत्तो गोपयितुं किमपि नोचितमित्यतो मदीयः प्रश्नोऽयं यथोचितमुत्तरणीयो निःशङ्कं भवतेति विदूषकोक्तेराशयः ।

तत्राह राजा—छन्दत इति । छन्दोऽभिप्रायः, 'अभिप्रायश्छन्द आशयः' इत्यमरः, अभिप्रायानुसारमित्यर्थः । पृच्छेति शेषः । यदभीष्टं ते, तत्प्रष्टुमर्हसि । नात्र किमपि शङ्कनीयमिति भावः ।

तमेव प्रश्नमात्मनो राज्ञः सन्निधौ समुपस्थापयति विदूषकः—का इति । प्रिया प्रीतिपात्रम्, अधिकमिति शेषः, प्रियतरेति यावत् । तदानीं तस्मिन्नतीते समये स्थिता, इदानीं सम्येऽस्मिन्वर्तमाना । श्रीमन्मान्या वासवदत्ता भवतोऽधिकमासीत्प्रेमास्पदं, पद्मावती वा वर्तते ? कुत्राधिको भवतः स्नेहो वासवदत्तायां पद्मावत्यां वा ? उभयोः प्रीतितारतम्यं कथनीयं भवतेत्यर्थः ।

प्रश्नमेनं निशम्य तदुत्तरणस्य दुष्करत्वमेवाह राजा—किमिदानीमिति । किं किमर्थम् । बहुमानसङ्कटे बहुमानकथनरूपे क्लेशे, 'उभयोः का नाम बहुमते'-त्येतदुत्तरप्रदानरूपे दुष्करे कर्मणीति यावत् । न्यस्यति निपातयति । सखे ! 'वासवदत्ता तदा बह्वमन्यत मया, पद्मावती वा साम्प्रतं बहु मन्यते ? उभयोः कतरस्या-

राजा—इच्छानुसार (निःसंकोच) पूछो ।
विदू०—उस समय की वासवदत्ता या इस समय की पद्मावती, कौन आपको प्यारी है ?
राजा—क्यों तुम मुझे इस समय इस बड़े सङ्कट में गिराते हो ?

पद्मावती—(क) हला ! जादिसे सङ्कटे णिक्खित्तो अय्यउत्तो ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) अहं अ मन्दभाआ ।

(क) हला ! यादृशे सङ्कटे निक्षिप्त आर्यपुत्र ।

(ख) अहं च मन्दभागा ।

मधिकं मम प्रेम ? इत्येतत्कथनं तु मे दुष्करम् । एतत्कथनरूपेऽस्मिन् विषमे कर्मणि किमिति निपातितोऽस्मि समयेऽस्मिन्भवता ? अत्र च "अवर्णनीयस्तावन्मे वासवदत्ताविषयक प्रणयविशेष । इदानीं तस्या अभावात्तत्प्रकाशनं तु व्यर्थम् । तदपेक्षया च न्यून प्रेम मे पद्मावत्याम्—इत्येव पुन कथिते, विदूषकस्य मौखर्यात्कदाचित्तत स्तदवगत्य पद्मावत्या कुपितया भूयेत । अत एतत्प्रेमतारतम्यकथनं नैवोचितं"—मित्येव तावन्मानसमाकूतं राज्ञ । "विदूषकस्य च मानसेऽन्यथा शङ्का मा भू"दिति चातुर्येण यथार्थमनुक्त्वा केवलं तत्प्रश्नोत्तरणस्य दुष्करत्वं प्रश्नस्य च वैयर्थ्यमित्यर्थं प्रतिपादितं राज्ञेति ।

विदूषकप्रश्नानन्तरं पतिदेवोक्तमित्थं वचनमाकर्ण्य पद्मावती कुञ्जान्तर्गता सखीं चेटीं प्रति ब्रूते—हला इति । अत्र वाक्यसमाप्तौ 'तत्तु स एव जानाति' इत्येवमध्याहरणीयम् । 'उभयत्र प्रेयस्यो का नाम ते प्रियतरे'त्येतादृशं पृच्छता विदूषकेण तदुत्तरप्रदानरूपे यादृशेऽतिदुष्करे कर्मणि निक्षिप्तोऽधुना प्रियतम, तत्तु तं विहाय कोऽन्यो जानीयात् ? नूनं तत्स्वसंवेद्यमेव । तदापतितकार्यदुष्करतानुभव स्तेनैव करणीय इत्यर्थ । 'आर्यपुत्रकर्तृकमेकस्यां बहुमानमूलकं पक्षपातं दृष्ट्वा तु मित्र बहुलमीर्ष्याभावं जनये'दित्यनया शङ्कया प्रीतितारतम्यकथनमिदानीं तस्य नूनं दुष्करमेवेति भाव ।

पद्मावत्या भाषितं श्रुतवती वासवदत्ता स्वामिनोऽपि तामेव दशां दर्शयन्ती मानसं वितर्कमाह—अहं च इति । अत्र चकार पूर्वोक्तं समुच्चिनोति । तच्च 'यादृशे सङ्कटे निक्षिप्ता तत्तु अहमेव जानामी'त्येवंरूपम् । मन्दोऽल्पो भागो भाग्यं यस्या सा मन्दभागा, पतिवियोगवैकल्यरूपां दुर्दशामनुभवन्तीति यावत् ।

पद्मा०—सखी ! जिस संकट में आर्यपुत्र पड़ गये हैं, वह तो वे ही जानते हैं ।

वासव०—[स्वगत] मैं भी मन्दभागिनी जिस संकट में पड़ी हूँ, वह तो मैं ही जानती हूँ ।

विदूषकः—(क) सेरं सेरं भणादु भवं। एक्का उवरदा, अवरा असण्णिहिदा।

राजा—वयस्य! न खलु न खलु ब्रूयाम्। भवांस्तु मुखरः।

(क) स्वैरं स्वैरं भणतु भवान्। एकोपरता, अपरा असन्निहिता।

विदूषकेण ध्रुवं प्रश्नमेनमुपस्थाप्य प्रियतमेन सार्धमहमपि सर्वथा स्वसंवेद्ये सङ्कटे निपातितास्मीति शब्दार्थः। "चिरविरहेऽपि भर्तुरुपलभ्यमानं शरीरस्वास्थ्यमिदं स्फुटमित्थं प्रत्याययत्यधुना—यन्मदीयोऽयं विरहो नूतनपरिणीतपद्मावतीसमागमेन विस्मृताऽतीतमत्प्रणयानुभावं कथमपि प्रियमेनं न नाम व्यथयतीति। अतो निःसंशयमार्यपुत्रेण पद्मावत्यामेव प्रणयविशेष आत्मनो निरूपणीयः। स च मया मन्दभाग्यया समयेऽत्र श्रवणीय इत्येवं महत्कष्टमापतितम्। एतच्च नूनमवर्णनीयं स्वसंवेदनीयमेवे"ति वासवदत्तोक्तेर्गूढोऽभिप्रायः।

प्रश्नोत्तरं दातुमनिच्छन्तं राजानमवलोक्य विदूषकः पुनस्तदेव प्रस्तौति—**सेरमिति**। स्वैरं निःशङ्कम्, द्विरुक्तिश्च निःशङ्कतातिशयद्योतिका। उपरता नष्टा, असन्निहिता दूरे स्थिता। भवतः प्रणयिन्योरेका पुरातनी प्रिया वासवदत्ता तु नोपलभ्यतेऽधुना, अन्या च नूतना पद्मावती समीपे न वर्तते। इत्थं सति 'भवदुक्तमेकत्र प्रणयविशेषं निशम्य तयोः कापि कुपिता भवे'दित्येतादृशः शङ्काया नावसरः। अतः स्वच्छन्दं 'का नाम प्रियतरे'ति भवता यथार्थं कथनीयमिति भावः।

विदूषकप्रश्नस्योत्तरं प्रदातुमनिच्छन्नाह राजा—**वयस्येति**। खल्विति वाक्यालङ्कृतौ। 'नखल्वि'ति वीप्सा च निषेधस्य दार्ढ्यं गमयति। 'ब्रूया'मित्यौचित्ये लिङ्। 'भवत्प्रश्नोत्तर'मित्यार्थं कर्म। मुखरः वावदूकः, रहस्यार्थं गोपयितुमसमर्थ इति यावत्। मित्रवर! प्रीतितारतम्यविषये यत्तावत्पृष्टं भवता, तदुत्तरं नैव मया वक्तव्यम्। भवता तु प्रकृत्या वावदूकेन मदुक्तोऽयमर्थो न गोपयितुं शक्यते। अवश्यं यत्र कुत्रापि प्रकाश्येत। अतस्तत्प्रकाशनं नोचितं ममेति भावः।

विदू०—निःसंकोच आप कहिये। एक तो मर गई और दूसरी पास नहीं है।
राजा—मित्र! मैं कहूँगा ही नहीं। तुम तो मुखर (बकवादी मुँहफट) हो।

पद्मावती—(क) एत्तएण भणिदं अय्यउत्तेण ।

विदूषकः—(ख) भो ! सच्चेण सवामि, कस्स वि ण आचक्खिस्सं । एसा सन्दट्ठा मे जीहा ।

(क) एतावता भणितमार्यपुत्रेण ।

(ख) भो ! सत्येन शपामि, कस्मा अपि नाख्यास्ये । एषा सन्दष्टा मे जिह्वा ।

श्रुत्वैवंवद्वचनं राज्ञो हृद्गतं भावमवबुध्य कृतान्तस्था पद्मावत्याह—एत्त एणेति । एतावता पूर्वोक्तेन वचसा । श्रीमता प्रियतमेन विदूषकानुयुक्तेऽस्मिन्विषये यदासीद्वक्तव्यं, तत्तु समनन्तरोक्तेन वचसा निषेधमुखेन सूचितम् । तदुत्तरप्रदानप्रतिषेधमभिधाय तदुभयोरेकतरा निजप्रीतिविशेषास्पदं तेन ध्वनितेत्यर्थः । अत्रेदमवगन्तव्यम्—विदूषकस्य मुखरता हि राज्ञस्तदुत्तरप्रदानविधौ मनसि शङ्कां जनयति । 'पद्मावती प्रियतरे'त्येव सति राजकीयगूढार्थाभिप्राये कल्पिते—वासवदत्ताया अभावात्तदीर्ष्यादेरनवसरेण तादृशार्थप्रकाशनात् कोऽपि शङ्कावकाशः । 'वासवदत्ता प्रियतरे'त्येव पुनस्तत्कल्पनायाम्—श्रुत्वैतत्पद्मावती सपत्नीभावसहजं द्वेषमवलम्बमाना न चैतत्सोढुं शक्नुयादिति शङ्का तत्र नूनं लब्धावकाशा । अतश्च वावदूकाद्विदूषकात्तादृशार्थप्रकाशनं शङ्कमानस्य राज्ञस्तदुत्तरप्रदानप्रतिषेधभाषितमिदं वासवदत्तायामेव प्रणयविशेषं गूढमाविष्करोति । अयमर्थो राज्ञा गोपितो न प्रकाशनीय इति तत्प्रकाशनमकृत्वा केवलं मानमात्मनस्तदा वचसानेन सूचितं पद्मावत्येति ।

रहस्यार्थप्रकाशनरूपामात्मविषयिणीं शङ्कां विदूषकः स्वानां निराकरोति राजन्—भो इति । सत्येन धर्मेण, एषा रहस्यप्रकाशनात्मना स्वाविष्कृतादोषाद्धितेति यावत्, मे ममेत्यर्थः । अये ! मित्र ! सत्यस्य धर्मस्य शपथं कृत्वा वदामि, भवदुक्तं कुत्रापि न प्रकाशयिष्ये । प्रकाशिते च तस्मादधर्मस्य पात्रं मे स्यात् । भवता किमपि तादृशं न शङ्कनीयं मयि, नाहं रहस्यमिदमुद्घाटयिष्ये । गान्ति च

पद्मा०—आर्यपुत्र ने तो इतना सा ही कह दिया ।

विदू०-राजन् ! सत्य की सौगन्ध, किसी से भी न कहूँगा । यह देखो मैंने जीभ काट डाली ।

राजा—नोत्सहे सखे ! वक्तुम् ।

पद्मावती—(क) अहो ! इमस्स पुरोभाइदा । एत्तिएण हिअअं ण जाणादि ।

विदूषकः—(ख) किं ण भणादि मम ? अणाचक्खिअ इमादो

(क) अहो ! अस्य पुरोभागिता । एतावता हृदयं न जानाति ।

(ख) किं न भणति मम ? अनाख्यायाऽस्माच्छिलापट्टकान्न शक्य-

भवदीय निराकर्तुं जिह्वामिमां सम्भावितत्द्दोषां दशनसन्दशमध्ये कृत्वा निरुणध्मि दृढम् , यतश्चाहं किमपि वक्तु न पारयिष्ये ।

तत्रापि तत्कथनाऽनुत्साहं दर्शयत्यात्मनो राजा—नोत्सहे इति । मित्र ! शपथं कृतवतोऽपि ते तद्विषयाऽप्रकाशनविषये विश्वासाभावात्किमपि तादृशं सूचयितुं नोत्साहो भवति मे । अतो वक्तुं तमर्थमसमर्थोऽस्मीत्यर्थः ।

अथापि राज्ञो हृद्गतमज्ञातवतो विदूषकस्य मौर्ख्ये विस्मयमाविष्करोति पद्मावती—अहो इति । अस्य विदूषकस्य, पुरोभागिता दोषैकदर्शिता, 'दोषैकदृक् पुरोभागी' इति कोषः । एतावता इदमित्थं ध्वनिमार्गेण पुनः सूचनेनापीति यावत्, हृदयं हृद्गतमाशयम् , अर्थाद्राज्ञः । राजनि गूढवचने तादृशाऽतिगूढविषयाऽप्रकाशनरूपदोषारोपणं नाम साहसमिदानीं विदूषकस्येदं मूर्खतातिशयं द्योतयत्परमं मे मनसि विस्मयं जनयति । रहस्यविषयोद्घाटनरूपां भाति विदूषकात्सम्भावयता हि राज्ञा मुहुर्वासवदत्ताया प्रीतिविशेषास्पदत्वं तावद् गूढमाविष्कृतम् । तदेतदधुनापि विदूषकस्य बुद्धेः पन्थानं नारोहतीत्यस्य मूर्खताया परा काष्ठेयमिति भावः ।

सौहार्दभावसुलभं तत्रार्थे सनिर्बन्धं वचः प्रयुङ्क्ते विदूषकः—किं णेति । मम मह्यं । 'शिलापट्टका'दित्यत्र 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इत्यनेन पञ्चमी, शिलापट्टकं विहाय ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । एष अकथयन् । अयि ! सखे ! मत्प्रश्नविषयीकृतं प्रीतितारतम्यं न प्रकाशयते किम् ? अप्रकाशिते च तस्मिन्नितः पदमेक-

राजा—मित्र ! कहने का उत्साह नहीं होता ।

पद्मा०—हाय ! इनकी दोषदृष्टि (हठ) । इतने में भी हृदय की बात नहीं जानते ।

विदू०—क्या मुझे नहीं कहते ? बिना कहे इस पत्थर की चौकी को छोड़कर एक पैर भी

सिलावट्टआदो ण सक्कं एक्कपद वि गमिदुं । एसो रुद्धो अत्त भवं ।

राजा—किं बलात्कारेण ?

विदूषकः—(क) आम, बलक्कारेण ।

राजा—तेन हि पश्यामस्तावत् ।

विदूषकः—(ख) पसीददु पसीददु भवं । वअस्सभावेण साविदो

मेकपदमपि गन्तुम् । एष रुद्धोऽत्र भवान् ।

(क) आम्, बलात्कारेण ।

(ख) प्रसीदतु प्रसीदतु भवान् । वयस्यभावेन शापितोऽसि, यदि

मप्यन्यत्र गन्तुं न शक्यते भवता। अनिशम्योत्तरं भवदाश्रमस्माच्छिलातलादुत्थानं भवतो नानुमंस्ये । एषोऽहमधुना रुणध्मि भवन्तं तदेतदप्रकाशयन्तम् । पश्यामि, कथं नोच्यत इति ।

विदूषकमित्थं बलात्कर्तुमुद्यतं पृच्छति राजा—किमिति । श्रोतुमिच्छसीति शेषः । बलपूर्वकं किमिदं मत्तो ज्ञातुमिच्छसि त्वम् ?

तदेतत्प्रसह्यैव श्रवणं प्रतिजानीते विदूषकः—आमेति । आमिति पूर्वोक्तस्वीकारः । एवम्, अत्र कः सन्देहः ? मित्र ! बलात्कारेणैव नूनमिदं भवतः श्रोष्यामि ।

तेन हीति । तेन हि एवं सति, पश्याम इत्यादेरेकत्वम् , तावदिति वाक्यसौन्दर्ये । इत्थमिदं बलात्कारेण श्रोतुमिष्यते चेत्त्वया, मयापि दृश्यते कथमेतच्छ्रूयत इति । पश्यामि, बलपूर्वकश्रवणप्रतिज्ञेयं ते सफला भवति न वा तद्विषयाऽकथनप्रतिज्ञेति राज्ञो वचनस्याशयः ।

दृढप्रतिज्ञे राज्ञि बलात्कारमात्मनोऽभिप्रेत्य मन्त्रोपायान्तरं प्रस्तुवन्नाह विदूषकः—पसीददु इति । प्रसीदतु प्रसीदतु इत्येषा द्विरुक्तिः प्रसादातिशये ।

नहीं जा सकते । यह आप यहाँ रोक गये ।

राजा—क्या जबरदस्ती से जानना चाहते हो ?

विदू०—हाँ, जबरदस्ती से ।

राजा—तब तो देखते हैं ।

विदू०—मान जाइये, मान जाइये । मित्रता की शपथ, यदि सच न कहिये ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) भोदु भोदु। दिण्ण वेदणं इमस्स परिखेदस्स। अहो ! अण्णादवासं पि एत्थ बहुगुण सम्पज्जइ।

(क) भवतु भवतु। दत्त वेतनमस्य परिखेदस्य। अहो ! अज्ञातवासोऽप्यत्र बहुगुण. सम्पद्यते।

क्षमा तथेय चातुरी दर्शिता राज्ञा, ययेद कदापि श्रुत्वापि पद्मावती तात्पर्यमेतदायमित्थमवधार्य सन्तोष वक्ष्यति स्वान्ते—'यदद्य सौभाग्यात्पत्युर्बहुमानास्पदमह वर्ते, नवोढाहमिदानीं प्रौढवासवदत्ताप्रीतिबद्ध प्रियमनो न हर्तुं शक्नोमि, पर कालान्तरे परिचयातिरेकात्तन्नूनमेव हर्तुं शक्ष्यामी'ति। आर्यावृत्तम्, तल्लक्षणमुक्त प्राक् ॥ ४ ॥

इत्थमिदमात्मनि प्रीतिविशेष पत्याविष्कृतमवगत्य वासवदत्ता सप्रसादमात्मगतं वचो वक्ति—भोदु इति। 'भवतु भवत्वि'ति भृशार्थे द्विर्भाव, कर्ता चात्र परिखेदरूप उत्तरवाक्याद् गम्य। अस्य विरहरूपस्य, परिखेदस्य क्लेशविशेषस्य, वेतन दत्तं पुरस्कारो वितीर्ण, अर्थात्प्रियेण। अत्र पद्मावत्या समीपे, अज्ञातवास अज्ञात केनाप्यविदितश्चासौ वास स्थितिश्चेति कर्मधारय, बहुगुणो यस्मेति बहुगुण। प्रियवियोगविक्लवाया मम क्लेशाधिक्यमभितो वर्तता नाम, तत्पूरेणीय मया। निशम्य चात्मनि भर्तु प्रीतिविशेष वियोगस्यैतस्य पुरस्कार प्राप्तवत्यस्मि। श्रीमत्या पद्मावत्या सन्निधानेऽधुना प्रच्छन्नरूपेण क्लेशकारिणी स्थितिरियं मे न तावद् दूषणास्पदम्, प्रत्युतैषा प्रियप्रेमातिरेकपरिचयप्रदायिनी गुणविशेषशालिनी सञ्जायत इति भाव।

पूर्वोक्तेन वचसा वासवदत्तायां राज्ञ प्रीतिविशेष तन्न्यूनता च पद्मावत्या

वासव०—(स्वगत) बस, बस। इस दु ख का पुरस्कार दे दिया, अर्थात् जो मैंने इतना दु ख उठाया उसका इनाम पा लिया। हाँ, यहाँ छिपकर पद्मावती के पास रहना भी अत्यन्त लाभदायक हो रहा है।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! अदक्खिण्णो खु भट्टा ।

पद्मावती—(ख) हला ! मा मा एव्वं । सदक्खिण्णो एव्व अय्यउत्तो, जो इदाणिं वि अय्याए वासवदत्ताए गुणाणि सुमरदि ।

(क) भर्तृदारिके ! अदाक्षिण्यः भर्ता ।

(ख) हला ! मा मैवम् । सदाक्षिण्य एवार्यपुत्र, य इदानीमप्यार्याया वासवदत्ताया गुणान् स्मरति ।

मवगत्य चेटी तदयुक्तं मन्वाना पद्मावतीं प्रत्याह—**भट्टिदारिए** । इति । नास्ति दाक्षिण्यं यत्र सोऽदाक्षिण्य । दाक्षिण्यं च सर्वासु नायिकासु समानप्रीतिमत्त्वम् । तथा च साहित्यदर्पणे—'अनेकमहिलासमरागो दक्षिण कथित' इति । खलु निश्चये । भर्ता भवत्या पतिः । अयि ! राजकुमारि ! वासवदत्तायां प्रणयविशेषं प्रकटयन्नूनं भवत्या प्रिय सर्वत्र समानस्नेहशालित्वलक्षणेन दाक्षिण्यलक्षणेन शून्यो वर्तते । नेदं तस्य दाक्षिण्यम्, य भयोरेकत्र प्रीतिविशेषसन्धारणम् । युज्यते हि समानं प्रेम तस्योभयत्रेत्यर्थ ।

चेट्युक्तं निषेधन्ती भर्तारं च वासवदत्तागतचित्तं प्रशंसन्ती ब्रवीति पद्मावती—**हलेति** । 'मा मे'ति द्विरुक्तिर्निषेधं द्रढयति, एवं पूर्वोक्तम्, 'वादी'रिति शेष । सखि ! एकत्र प्रीतिविशेषं वहत्यार्यपुत्रे 'दाक्षिण्यं नास्ती'ति नैव त्वया प्रकथ्यम् । तदेव तत्र दाक्षिण्यं दर्शयति—**सदक्खिण्णो** इति । सदाक्षिण्यो दाक्षिण्यसहित, दक्षिण इत्यर्थ । आर्याया वासवदत्ताया । दाक्षिण्यभावं वहत्येव श्रीमानार्यपुत्र । यो हि श्रीमत्या वासवदत्ताया अभावेऽपि तस्या श्लाघनीयगुणानां स्मरन्नद्यापि तत्र प्रीतिभावं बिभर्ति भूयांसम् । दाक्षिण्यं नाम कृतस्य निर्वहणम् । कृतपूर्वं प्रेमाणं निर्वहन्नेष न वाच्यो भवतीत्याशय । इदं च सापत्न्यसुलभं द्वेषमनाद्रियन्त्या भृशं कुलीनत्वानुरूपमुक्तं पद्मावत्या ।

चेटी—राजकुमारी जी ! राजा उदार नहीं हैं । (क्योंकि सबको समान प्यार नहीं करते ।)

पद्मा०—अरी ! नहीं, ऐसा नहीं । आर्यपुत्र समानानुरागी ही हैं, जो कि अब भी आर्या वासवदत्ता के गुणों को याद करते हैं ।

वासवदत्ता—(क) भद्दे ! अभिजणस्स सादिसं मन्तिदं ।

राजा—उक्तं मया । भवानिदानीं कथयतु । का भवतः प्रिया ? तदा वासवदत्ता, इदानीं पद्मावती वा ।

पद्मावती—(ख) अय्यउत्तो पि वसन्तओ संवुत्तो ।

(क) भद्रे ! अभिजनस्य सदृशं मन्त्रितम् ।
(ख) आर्यपुत्रोऽपि वसन्तकः संवृत्तः ।

भर्तुः प्रशंसायामुदारभावानुरूपं तथा वदन्तीं प्रशंसति पद्मावतीं वासवदत्ता—भद्दे इति । अभिजनस्य कुलस्य, 'कुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः । सदृशं योग्यमिति यावत् । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या'मित्यनेन तृतीयाविकल्पात्पक्षे'ऽभिजनस्ये'ति षष्ठी । मन्त्रितं कथितम् । अयि ! सभ्ये ! सुन्दरि ! वासवदत्तागुणानुरक्तं प्रियं प्रशंसन्ती पुनः सापत्न्यसहजमीर्ष्याभावमनावहन्ती त्वं सत्कुलोचितं तदेतदुक्तवत्यसि । श्लाघनीयकुलायास्ते वचनमेतदुदारं सर्वथा श्लाघनीयमेव । भर्तुरन्यासङ्गेऽपि तत्र कुलीनया खण्डिताभावो नावलम्बनीय एवेति भावः ।

विदूषकप्रश्नानुसारं प्रिययोरेकत्र प्रीतिविशेषमात्मनः संसूच्य गूढं राजा सुतरे विदूषके तद्रहस्योद्घाटनं सम्भाव्य तमपि तादृशार्थप्रकाशनापराधभाजनं चिकीर्षुस्तन्मुखादपि तदर्थप्रचिकाशयिषया स्वयमपि तत्र तादृशं प्रश्नमुपन्यस्यति—उक्तं मयेति । प्रिया बहुमता । मित्र ! भवद्वचनाऽनुरोधेन 'का मे प्रियतरे'ति तथ्यं कथितवानहम् । समयेऽस्मिन्भवतापि तदेतत्कथनीयम् । उभयोर्मध्ये का नाम भवतो बहुमता ? वासवदत्तां बहुमानदृष्ट्याऽपश्यद्भवान् पश्यति वा पद्मावतीम् ? सुस्पष्टमेतदधुनाऽभिधीयतां भवतेति भावः ।

सुहृदं विदूषकं प्रति प्रीतितारम्यविषयकं पत्युः प्रश्नमेनं निशम्य पद्मावती ब्रूते—अय्यउत्तो पीति । वसन्तकस्तन्नामधेयो विदूषक इवेति यावत् । विदू-

वासव०—भद्रे ! तुमने अपने उत्तम कुल के अनुरूप कहा ।

राजा—मैंने कहा । अब तुम कहो—उस समय वासवदत्ता या इस समय पद्मावती, कौन तुम्हें अच्छी मालूम होती है ।

पद्मा०—आर्यपुत्र भी वसन्तक हो गए ।

विदूषकः—(क) किं मे विप्पलविदेण। उभओ वि तत्तहोदीओ मे बहुमदाओ।

राजा—वैधेय! मामेवं बलाच्छ्रुत्वा किमिदानीं नाभिभाषसे?

विदूषकः—(ख) किं मं पि बलक्कारेण?

(क) किं मे विप्रलपितेन। उभे अपि तत्रभवत्यौ मे बहुमते।

(ख) किं मामपि बलात्कारेण?

षको यथा प्रियतम पूर्वं द्वयो प्रीतितारतम्य पृष्टवान्, साम्प्रत तदेव प्रियतमो विदूषक पृच्छतीति प्रियतमेनापि विदूषकेणेव सञ्जातमित्यर्थ।

राज्ञ प्रश्नस्योत्तर दातुमनिच्छन् विदूषक आह—**किं मे** इति। विप्रलपितेन अनर्थकेन वचसा, भावे क्त। 'प्रलापोऽनर्थकं वच' इत्यमर। तत्रभवत्यौ पूज्ये। ममैतत्कथनेन मित्र! कोऽर्थ? एकत्र नास्ति मे बहुमान कुत्रापि। उभयोरपि मे समानैव दृष्टि। मम तु बहुमानास्पद श्रीमती वासवदत्ता पद्मावती नेत्युभय वर्तते।

तदिद विदूषकस्योक्तिचातुर्यमाकलय्य पुन प्राह त राजा—**वैधेयेति।** वैधेयो मूर्ख, 'मूर्खवैधेयबालिशा' इत्यमर, 'माम्' इति कर्मपद तावद् 'अभिभाषसे' इति क्रियापदेनान्वेति। एव प्रीतितारतम्यम्, बलाच्छ्रुत्वा बलात्कारपूर्वक निशम्य, अधुना मत्त। अयि! मूर्ख! बलात्कारपूर्वक तदानीमुभयोर्बहुमानविषयकप्रश्नस्योत्तर मन्मुखान्निष्कास्य त्वया मम प्रश्नेऽस्मिन्न तावदुत्तर दीयतेऽधुना। अदत्ते सत्युत्तर, जानीहि, त्वयैव मया बलात्कार प्रयोक्ष्यत इत्यर्थ।

उपालम्भपूर्णं राज्ञो वचनमाकर्ण्य तत्कर्तृक बलात्कार शङ्कमानो विदूषक पृच्छति राजानम्—**किं म पीति।** अर्थानुरोधादत्र 'पृच्छसी'ति क्रियापदमध्याहरणीयम्। आत्मन प्रश्नस्य मन्मुखादुत्तरमाकर्णयितु हठप्रयोग करिष्यते किं भवता।

विदू०—मेरे निरर्थक कथन में कौन लाभ? मुझे तो दोनों आर्याएँ माननीय हैं।
राजा—मूर्ख! मुझ से जबरदस्ती सुन कर अब तुम मुझसे क्यों नहीं कहते?
विदू०—क्या मुझसे आप भी जबरदस्ती सुनना चाहते हैं?

राजा—अथ किम्, बलात्कारेण।

विदूषकः—(क) तेण हि ण सक्कं सोदुं।

राजा—प्रसीदतु प्रसीदतु महाब्राह्मणः। स्वैरं स्वैरमभिधीयताम्।

विदूषकः—(ख) इदाणिं सुणादु भवं। तत्तहोदी वासवदत्ता मे

(क) तेन हि न शक्यं श्रोतुम्।

(ख) इदानीं शृणोतु भवान्। तत्रभवती वासवदत्ता मे बहुमता

तदेव करणीयं सूचयति राजा—अथ किमिति। अथ किम् किमन्यद् अत्र कः सन्देह इत्यर्थः। पृच्छामीति शेषः। नूनं सखे! बलात्करिष्यामि त्वामह-मत्र विषये। त्वन्मुखादिदं बलाच्छ्रोष्यामीति भावः।

बलात्कारस्य स्वविषये नैष्फल्यं दर्शयति विदूषकः—तेण हीति। तेन बलात्कारेण, हि निश्चये। मित्र! बलात्कारश्चेद्विधीयते मयि, तन्नूनं नाभिधास्ये न शक्यते च भवता तदुत्तरमधिगन्तुं कुर्वता हठप्रयोगम्।

तत्र तावदात्मनो बलात्करणमपार्थकमाकलय्य तत्प्रयोगेण च कुपितं विदूषकं प्रति सामोपायं प्रस्तुवन्नाह राजा—प्रसीदत्विति। क्रियापदद्विरुक्तिरेषा प्रसा-दस्य पौष्कल्येऽतिशये च। 'महाब्राह्मण' इति परिहासवचनम्, तथाविधस्यैव विदू-षकस्य भोजनप्रियतामूढताद्यभिप्रायेण। विदूषको हि मूढो 'महाब्राह्मण'शब्दस्य 'अधमब्राह्मण'रूपमर्थविशेषं बोद्धुमपारयन् सामान्यतो 'विशिष्ट उदारो ब्राह्मण' इत्येवमर्थमवगच्छन्नात्मसमानसम्भावनया प्रसीदेदिति राजा स्वहृदि तत्तद् गुणं प्रयुङ्क्ते। स्वैरं स्वच्छन्दं निःशङ्कं च, द्विःप्रयोगस्तु स्वाच्छन्द्यस्य निःशङ्कतायाश्चातिशयं द्योतयति। पूर्ववाक्यगतं कर्तृपदमुत्तरवाक्ये तृतीयान्तेन विपरिणमय्य योजनीयम्। मित्रेण मदीयबलात्कारणभीतिमसम्भाव्य शीघ्रं त्वं प्रश्नस्य निःशङ्कं स्वेच्छया वक्तव्यमुत्तरं मत्प्रश्नस्येत्यर्थः।

पूर्वोक्तसामवचनेन प्रसादनं राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं वितरन्नाह विदूषकः—इदाणि

राजा—और क्या, जबरदस्ती से।

विदू०—तब तो नहीं सुन सकते।

राजा—कृपा करिये, महाराज! मान जाइये। इच्छानुसार बेखटके कहिये।

विदू०—अब आप सुनें—पूजनीया वासवदत्ता मुझे अधिक सम्मत हैं। लेकिन

वासवदत्ता—(क) भोदु भोदु, वसन्तअ! सुमरेहि दाणिं एदं।

राजा—भवतु भवतु वसन्तक! सर्वमेतत् कथयिष्ये देव्यै वासवदत्तायै।

(क) भवतु भवतु, वसन्तक! स्मरेदानीमेताम्।

विदूषकोक्तमात्मनो बहुमतत्व पद्मावत्या गुणवत्त्व च निशम्य स्वगत वासवदत्ताह—भोदु भोदु। इति। आभीक्ष्ण्ये (पौन पुन्ये) भवतु भवत्विति द्विर्भाव। पूर्वोक्त वासवदत्तागुणवर्णन कर्तृ, एता बहुमतत्वेनाभिमतां वासवदत्ताम्। अयि! वसन्तक! त्वत्कर्तृकमिद मदीयगुणवर्णन पुन पर्याप्तमिदानीम्, न तस्यावश्यकता। जानाम्यह ते मानस भावम्। समयेऽस्मिन्ममाऽनुपलब्ध्या मम स्मरणमेव केवल कुर्वंस्तेनैवात्मान विनोदयेति भाव। अथवा एतां पद्मावतीम्। अनुपलभ्यमानायां मयि मदीयस्मरण तु उदासक्तया व्यर्थमेवास्तीत्यधुना पद्मावत्या स्मरण कुर्या। सैव त्वां साम्प्रत सम्भावयिष्यतीत्यर्थ। 'एद' इति प्राकृतस्य 'एतत्' इति वा संस्कृतम्। एतत् प्रत्युद्गमनम्। अयमर्थ—सरसेन भोजनेन मत्कर्तृक ते प्रत्युद्गमनमिदानीं त्वया स्मरणीयमेव। न ज्ञायते पुनरिद कदा लभ्येतेति।

'श्रीमती वासवदत्ता बहुमता ममे'त्येव वदन्त विदूषक प्रत्यन्वाद राजा—भवतु भवत्विति। एषाऽप्याभीक्ष्ण्ये द्विरुक्ति। वासवदत्ताया बहुमानस्य वर्णन पर्याप्तमिदानीमित्यर्थ 'देव्यै वासवदत्तायै' इति सम्प्रदाने चतुर्थी कथयिष्यामि। वस्तुतस्तु सम्प्रदानत्वाविवक्षया 'अकथित चे'त्यनेन कर्मसंज्ञाया द्वितीया विभक्ति प्रयोक्तुमुचिता। साधु मित्र! साधूक्त त्वया, वासवदत्तागुणवर्णन पुन पर्याप्तम्। सकलमिद ते वचनजात देवीं वासवदत्तां सूचयिष्यामि। तथा च स्मदीयो भावो वेदितव्य। श्रुत्वा च बहुमतत्वमात्मनो मोदमाना बहुमानमानन्दपा कल्पयिष्यतीति भाव।

वासव०—अच्छा, अच्छा। वसन्तक! इसे इस समय याद रखिये।

राजा—बस, जी वसन्तक! सब ठीक है, देवी वासवदत्ता से यह सब मैं कह दूँगा।

पद्मावती—(क) रमणीओ खु कहाजोओ णिसंसेण विसंवादिओ ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) भोदु भोदु, विस्सत्थम्हि । अहो ! पिअं णाम, ईदिसं वअणं अप्पच्चक्खं सुणीअदि ।

(क) रमणीयः खलु कथायोगो नृशंसेन विसंवादितः ।

(ख) भवतु भवतु, विश्वस्तास्मि । अहो ! प्रियं नाम, ईदृशं वचनमप्रत्यक्षं श्रूयते ।

कालिकाभ्यासवशात्तादृगेवेदं वचनं परवशस्य मे वदनान्निःसृतं साम्प्रतम्, बुद्धिपूर्वं तु मया नोक्तमिति भावः । अनुष्टुब् वृत्तमिदम् ॥ ५ ॥

रमणीओ इति । खल्विति वाक्यसौन्दर्ये । नृशंसेन क्रूरेण, 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इति कोषः, दुष्टेनेति यावत्, विदूषकेणेत्यर्थः, विसंवादितः नाशितः । प्रेयोविषयकप्रियतमप्रणयप्रकाशकतया हृदयङ्गमः प्रस्तुतस्तावदयं वार्तालापप्रसङ्गो दुर्जनेन विदूषकेण वासवदत्तायाः प्रसक्तिं स्मारयता मध्य एव हो ! विघटितः । चिरात्स्वल्पपरता वासवदत्तेति यद्यसौ नाकथयिष्यद्विदूषकस्तर्हि किं किं न प्राप्स्यत्प्रीतिसुखं सोऽयमार्यपुत्रः । तेन च तदात्र किमपि मया श्रुतं भवेदिति नापश्यिष्यनेति हार्दमाकूतं वचनमेतदुदीरयन्त्या पद्मावत्या ।

भोदु भोदु इति । पूर्वप्रदर्शितमेव वचः प्रथमं मायन्दनका वासवदत्ता सन्तापमानसोद्गारोऽयम् । भवतु भवत्विति प्रमोदे द्विरुक्तिः । विश्वस्ता समुत्पन्नविश्वासा, अहो इति प्रशंसायाम्, नामेति निश्चयार्थकम्, अप्रत्यक्षं परोक्षम् । वासवदत्ता विनष्टा सूचयन्विदूषको हृदयङ्गमं तमेव प्रस्तुतं कथाप्रसङ्गं विघटितवानिति तत्रार्यपुत्रो मत्प्रीतिविषयकं किमप्युद्धितं नैवाकथयिष्यदिति तावदेव तत्प्रियपरोक्षपर्याप्तम् । तदानीं निर्दिष्टं वचनं प्रेम्णा परस्य नापश्यमिति, तद्विषये च न वर्तते क्वापि मे शङ्का । इत्थं इदमिदं वचन

विदूषकः—(क) धारेदु धारेदु भवं । अणदिक्कमणीओ हि विही । ईदिसं दाणि एद ।

राजा—वयस्य ! न जानाति भवानवस्थाम् ! कुतः,

दुःख त्यक्तुं बद्धमूलोऽनुरागः स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।

(क) धारयतु धारयतु भवान् । अनतिक्रमणीयो हि विधिः। ईदृशमिदानीमेतत् ।

प्रशसनीयम्—यत्किलैतादृशप्रणयसूचकमार्यपुत्रप्रयुक्त वचन परोक्षमपि श्रवणाभ्यां पीयते मया । सर्वथाहं धन्यास्मि । प्रत्यक्ष प्राय स ेऽपि प्रीतिवैभव प्रकटयन्ति, परोक्ष तु तत्प्रकटन कथं नाम न प्रशसनीय भवेदिति भाव ।

सुहृद राजान विषादभावापशमाकलयन्विदूषकस्त समाश्वासयन्नाह—धारेदु इति । धारयतु धारयत्विति दाढर्ये द्विरुक्ति । स्वार्थिकोऽय णिच्, धैर्यं कर्म । हि हेतौ, अनतिक्रमणीय अनुल्लङ्घनीय । ईदृश कष्टकरम्, एतद् वियोगवैक्लव्यम्, सोढव्यमिति शेष । मित्रवर ! शोकावेग निरुध्य दृढतमं सन्धार्य धैर्यं दु खमापतितमिदं सह्यता भवता, यतो विधिगतिर्न केनाप्युल्लङ्घयितु शक्या । भाव्यं भवत्येव । तदानीं भूयोऽनुभूत तत्तादृश सुखम्, इदानीं पुनर्वियोगवैक्लव्यं कष्टकरमिदं दैवोपनत तूष्णीं सोढव्यमेव । अत्र न स्वातन्त्र्य किमपि कस्यापीति भाव ।

विदूषकोक्तमाकर्ण्य विषादभाव नाटयन् राजा ब्रूते—**वयस्येति** । अवस्था दु.खदां दशाम्, ममेति शेष । न ज्ञायते मित्र ! कष्टकरी विरहावस्था मे भवता, अत एतादृशमुपदिश्यते । कुत इति तस्या कष्टकारणताप्रदर्शनम् ।

तथाहि—**दुःखमिति** । बद्ध मूल यस्य स बद्धमूलो दृढ, अनुराग

विदू०—सम्हल जाइये, आप सम्हल जाइये । दैव का उल्लघन नहीं हो सकता । इस समय यह वियोग दुख चुपचाप सहना ही होगा ।

राजा—मित्र ! तुम मेरी अवस्था को नहीं जानते । क्योंकि—

प्रियजनों में दृढ भये हुए प्रेम को छोडना कठिन है । बार-बार उसकी स्मृति करने से

यात्रा त्वेषा यद् विमुच्येह बाष्पं प्राप्ताऽऽनृण्या याति बुद्धिः प्रसादम् ॥६॥

विदूषकः—(क) अस्सुपादकिलिण्णं खु तत्तहोदो मुहं । जाव

(क) अश्रुपातक्लिन्नं खलु तत्रभवतो मुखम् । यावन्मुखोदकमानयामि ।

प्रियाविषयक प्रेम, त्यक्तु दुःख दुस्त्यज । स्मृत्वा स्मृत्वा तत्प्रेम्णो मुहु स्मरणेन, दुःख मे कष्ट, नवत्व याति नवमिव सम्पद्यते । कष्ट पुन प्राक्कालिकमपि स्मृतिबलात्तात्कालिकमिव सञ्जायत इति भाव । इह अस्मिन्प्रसङ्गे, यात्रा गतिरुपायस्तु, एषा वक्ष्यमाणा वर्तते, यत् बाष्प विमुच्य रोदनमित्यर्थ । भावार्थे त्वाप्रत्यय । (तेन च) प्राप्तानृण्या प्राप्त लब्धमानृण्य तत्प्रेम्णो निष्कृतिर्यया सा, बुद्धिर्मन , प्रसाद नैर्मल्य, याति गच्छति, प्रसीदतीति यावत् । महीयान्खलु निस्तुल श्रीमान् वासवदत्ताया प्रणयमहिमा । विरहे च तत्स्मरण मुहुर्दुःखमुद्बोधयति । तेन चातितरां मुग्ध व्याकुल जायते मन । रोदनेन हि दुःखभारो लघूभवतीति तदानीं रोदनमेव मनसश्चञ्चलस्याकुलस्य नून स्थिरीकरणोपाय । प्रीतिपात्रप्रेमसम्पादनाद् ध्रुव मनोऽधमर्णं भवति, अश्रुपात एव तदृणनिर्यातनं नाम वियोगावस्थायाम् । इत्थ सति वियोगवशादवसन्न मन पर्याकुल कथमपि प्रसन्नतामधिगच्छति । अतो हि विरहावस्थोचित दौःस्थ्यमनुभवता विरहमधिगन्तव्य मया रुदित्वैव साम्प्रत स्वास्थ्यमिति भाव । अत्र च 'स्मृत्वे'ति हेत्वर्थे त्वाप्रत्ययश्चिन्त्य । 'व्याकुलीभवत' इति पदाक्षेपात्कथञ्चित्समर्थनीयो वा । केचित्तु त्वाप्रत्ययान्तां 'दुःख'मिति क्रियां कल्पयित्वा समानकर्तृकतया त्वाप्रत्ययमुपपादयन्ति । इत्थमेव 'विमुच्ये'त्यत्रापि भावार्थे प्रयुक्तात्त्वाप्रत्ययो विचारणीय । 'स्थास्यामी'ति पदाक्षेपेण वा स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया । शालिनीवृत्तमिदम् , 'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति तल्लक्षणम् ॥ ६ ॥

सुहृदो वियोगदुःखाद्रुदित दृष्ट्वा विदूषक आह—अस्सुपादेत्यादि । अश्रुपातक्लिन्नम् अश्रुपातेन रोदनजलोद्गमेन क्लिन्नमार्द्रम् । क्लिन्नमित्यत्र

दुःख नया-सा होजाता है । इस दशा में बाष्प बहाना ही एकमात्र उपाय है। इससे फिर उन के प्रेम से उऋण होकर मन प्रसन्न होता है ॥ ६ ।

विदू०—आपका मुख आँसुओं के गिरने से क्लिन्न हो गया है, मैं मुँह धोने के लिये

मुहोदअं आणेमि । [निष्क्रान्तः ।]

पद्मावती—(क) अय्ये ! वप्फाउलपडन्तरिदं अय्यउत्तस्स मुहं। जाव णिक्कमह्म ।

(क) आर्ये ! वाष्पाकुलपटान्तरितमार्यपुत्रस्य मुखम् । यावन्निष्क्रामाम' ।

क्लिश्यते क्तप्रत्यये 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इत्यनेन तकारदकारयोर्नत्वम् । खलु वाक्यालङ्कृतौ, यावदित्यस्य 'अत' इत्यर्थ । मुखोदकं मुखप्रक्षालनजलम्, मध्यमपदलोपी समास । अहह ! रुदितेन हेतुनाऽधुना माननीयस्य राज्ञो वदन मृशमार्द्रं मलिन सञ्जातम् । अतो मुखप्रक्षालनाय मया जलमानेतु गम्यत इत्यर्थ । तत प्रस्तावोचित विदूषकस्य सलिलाहरणाय निर्गमन दर्शयति कवि —**निष्क्रान्त** इति ।

'सन्निधावेव शिलातले समवस्थित सविदूषक राजानमाकलय्य वासवदत्तादयो माधवीकुञ्ज प्रविष्टास्तद्दर्शनपरिहाराय तत्रैवाऽवरुद्धा सत्यो वहिर्निर्गन्तु ततो न प्रभवन्ति स्मे'ति पूर्वं प्रतिपादितम् । अस्मिन्क्षणे तु पतदश्रुपूर्णेक्षण प्रियतमो न किलास्मान् द्रष्टु शक्नुयादिति कुञ्जान्निर्गमनावसरमुदीक्षमाणा पद्मावत्यावन्तिकां प्रति ब्रूते—**अय्ये** इति । वाष्पाकुलपटान्तरितम्, वाष्पेणाश्रुणाऽऽकुल व्याप्तम्, अत पटेन वस्त्रेणेवान्तरित व्यवहितमाच्छादित चेति कर्मधारय । यावदित्यस्य 'अधुने'त्यर्थ । अयि ! मान्ये ! प्रियतमस्य सम्प्रत्यश्रुपातमलिनीकृतमेतन्मुख प्रतीयते वस्त्रेणेवाच्छन्नम् । अश्रूणि किल वस्त्रकार्यमावरण मुखे कुर्वन्ति प्रेयस । एतेन सोऽयमस्मान्न वीक्षितुमस्मिन्क्षणे क्षमो भविष्यतीति हेतोरितो निर्गच्छामो वयमित्यर्थ । समीचीनोऽयमवसरो निर्गमनस्येति पद्मावत्यान्तिकायास्तत्रानुमतिमेतेन वचसा प्रार्थयते ।

पानी ले आता हूँ । [चला गया]

पद्मा०—आर्ये ! आर्यपुत्र का मुख अश्रु-पूर्ण होने से मानों कपडे से ढँका हुआ है । इस समय हम लोग निकल चलें ।

वासवदत्ता—(क) एव्वं होदु। अहव चिट्ठ तुवं। उक्कण्ठिदं भत्तारं उज्झिअ अजुत्तं णिग्गमणं। अहं एव्व गमिस्सं।

चेटी—(ख) सुट्ठु अय्या भणादि। उवसप्पदु दाव भट्टिदारिआ।

पद्मावती—(ग) किं णु खु पविसामि ?

(क) एव भवतु। अथवा तिष्ठ त्वम्। उत्कण्ठितं भर्तारमुज्झित्वाऽयुक्तं निर्गमनम्। अहमेव गमिष्यामि।

(ख) सुष्ठ्वार्या भणति। उपसर्पतु तावद् भर्तृदारिका।

(ग) किन्नु खलु प्रविशामि ?

कुञ्जान्निर्गमनेऽनुमतिं प्रार्थयमानां पद्मावतीं प्रत्यब्रवीदावन्तिका—एव्वमिति। समीचीनस्ते विचारोऽयम्। इतो निर्गन्तव्यमधुनास्माभिरित्यर्थः। पुनः किञ्चित् समयोचितं विचार्य पद्मावतीं ततो निर्गमनान्निवारयितुकामा पक्षान्तरमुपक्षिपति—अहवेति। उज्झित्वा त्यक्त्वा, उपेक्ष्येति यावत्। सखि! पद्मावति! सर्वासां नो निर्गमनपक्षोऽयं न समीचीनः। त्वमत्रैव स्थीयताम्। त्वद्दर्शनविषयिणीं भृशमुत्कण्ठां वहन्तं प्रियतमं पतिमुपेक्ष्यापगन्तुं नेतो निर्गन्तुमर्हसि त्वम्। एकाकिन्या मयैवेतः प्रस्थास्यते, न मया सार्धमिदानीं गन्तुमुचितं तवेति भावः। 'अत्रावस्थितायां मयि मदर्थमेवापि प्रियदर्शनान्तरायिता भवेत्' इति तस्मात्प्रदेशादात्मनो निर्गमनप्रस्तावः समुपस्थापितोऽयं समयोचितो न मनस्विन्या।

आवन्तिकयोपस्थापितं तमेतं प्रस्तावमनुमोदमाना चेटी ब्रूते—सुट्ठु इति। सुष्ठु उचितम्, आर्या आवन्तिका। उपसर्पतु, भर्तारमिति शेषः। तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे। श्रीमत्याऽऽवन्तिकया वचनमेतदुचितं प्रयुज्यते। एवमेव स्थीयतामिति। राजकुमार्या पुनर्भर्तुः समीपं गन्तव्यम्। कालेऽस्मिन्निदमेव कर्त्तव्यमिति भावः।

प्रियोपसर्पणं प्रति चेट्या प्रेरिता पद्मावती विषयेऽस्मिन्नावन्तिकायाः सम्मतिं याचते—किं णु खु इति। णु खलु इति वाक्यालङ्कारे। प्रविशामि किं विषये

वासव०—ऐसा ही सही। अथवा तुम यहीं ठहरो। उत्कण्ठित पति को छोड़कर तुम्हारा यहाँ से जाना ठीक नहीं। मैं ही जाऊँगी।

दासी—आर्या ठीक कहती हैं। आप स्वामी के पास जावें।

पद्मा—क्या मैं जाऊँ ?

वासवदत्ता—(क) हला ! पविस । [इत्युक्त्वा निष्क्रान्ता ।]

[प्रविश्य]

विदूषकः—[नलिनीपत्रेण जलं गृहीत्वा] (ख) एसा तत्तहोदी पदुमावदी[१] ।

पद्मावती—(ग) अय्य ! वसन्तअ ! किं एदं ?

(क) हला ! प्रविश ।
(ख) एषा तत्रभवती पद्मावती ?
(ग) आर्य ! वसन्तक ! किमेतत् ?

लट्, प्रियावस्थानपवित्रीकृत प्रदेशमिति शेष । किमधुना भर्तु समीपं गम्यता मया ? अभ्यनुज्ञायते च किमिद भवत्या ?

अत्र विषयेऽभ्यनुज्ञां दर्शयत्यात्मन आवन्तिका—**हलेति** । सखि ! स्वैरमुपसर्पणीयस्ते प्रिय साम्प्रतम् । इत्येवमुचित पद्मावतीं निगद्य वासवदत्ता (आवन्तिका) ततो निर्गच्छति स्मेत्याह—**इत्युक्त्वेत्यादि** ।

राज्ञो मुखस्य प्रक्षालनार्थमुदकमानेतु गतस्य विदूषकस्य साम्प्रतं राजसन्निधौ प्रवेशमाह—**प्रविश्येति** ।

कमलिनीपत्रपुटे जलमादाय राज्ञ समीपमुपेयिवान्विदूषकस्तत्रोपनतां पद्मावतीं पश्यन् सप्रमोदाश्चर्यं वचनमाह—**एसेति** । अहो ! अत्र पूज्या पद्मावती श्रीमतीयं विराजते ? चिरात्किल यस्या दर्शन प्रत्युत्कण्ठिता वय, सेयमनायासमेवास्माकं पुरस्तात्समुपस्थितेति नूनमानन्ददायी क्षणोऽय प्रियसखस्य राज्ञ कृते ।

प्रियतम रुदन्तं विदूषक च जलमानयन्तमालोच्य तत्कारणं जिज्ञासमाना विदूषक पृच्छति पद्मावती—**अय्येति** । एतत्किम् आर्यपुत्रकर्तृक रोदन भवत्कर्तृक जलानयन चेत्युभय किङ्कारणकमित्यर्थ । अयि ! मान्य ! वसन्तक !

[१] वासव०—हाँ, सखी ! जाओ । [ऐसा कह चली गई]

[प्रवेशकर]

विदू०—(कमल के पत्ते में पानी लेकर) अहा ! ये माननीय पद्मावती यहाँ आ गई ?

पद्मा०—आर्य वसन्तक ! यह क्या ?

विदूषकः—(क) एदं इदं । इदं एदं ।

पद्मावती—(ख) भणादु भणादु अय्यो भणादु ।

विदूषकः—(ग) भोदि ! वादणीदेण कासकुसुमरेणुणा अक्खि-

(क) एतदिदम् । इदमेतत् ।

(ख) भणतु भणत्वार्यो भणतु ।

(ग) भवति ! वातनीतेन काशकुसुमरेणुनाऽक्षिनिपतितेन साश्रुपात

किमर्थमार्यपुत्रेणाद्य रुद्यते भवता च पानीयमानीयते ? कथ्यतां तत्कारणं यथार्थं भवतेति भावः ।

रोदनजलानयनयोः कारणं ज्ञातुं पूर्वोक्तं पृच्छन्त्या पद्मावत्या अभिप्रायं बुद्ध्वापि, यथार्थं तत्कारणं गोपनीयमनुद्घाटयन्प्रकटं करगतवस्तुविषयकप्रश्नस्योत्तरं दित्सुर्विदूषकः सहासमस्फुटं किमप्याह—एदमिति । एतत् करस्थम्, इदं जलम् । मत्करे किमस्तीत्येव पृच्छ्यते चेद्भवत्या, जलमिदं वर्तत इत्युत्तरं दीयते मया । पदप्रातिलोम्येन पुनरपि तदेकमेव वाक्यान्तरमाह—इदमिति । जलमेवेदं, नान्यत्किमपि, प्रत्यक्षमेवं तद्भवत्या इति वाक्यद्वयार्थः ।

भणादु इति । प्रियतमस्य रोदनकारणं ज्ञातुं समुचितं च विदूषकवचनानुसारं सुस्पष्टमधिगन्तुमिच्छन्त्या पद्मावत्या वचनमिदम् । त्रिरुक्तं 'भणातु' इति पदं तदुत्तरश्रवणे सत्वराया अत्यन्तौत्सुक्यं सूचयति पद्मावत्याः । तदिदमप्येवं किमुच्यते श्रीमता ? कथ्यतां यथार्थं कारणमार्यपुत्राश्रुपातस्य भवतो जलानयनस्य च । तत्समाकर्णयितुं नितरामुत्कण्ठितास्मीति भावः ।

'वासवदत्तावियोगदुःखाद्राजा रोदिति' इत्युक्ते सति सपत्नीभावमुद्भाव्य र्ष्याभावं भजन्तीयं पद्मावती प्रियतमे प्रणयकोपमाविष्कुर्यादिति हेतोर्विदूषकः सत्यं कारणमपलप्य कारणान्तरं तत्र समयोचितमसत्यं निर्दिशति—भोदि इति । वातनीतेन पवनाद्धृतेन, अश्रुपातो रोदनजलं तेन सहितं साश्रुपातम्,

विदू०—यह यह, यह यह ।

पद्मा०—कहिये कहिये, आप कहिये ।

विदू०—आर्ये ! हवा से उड़ाई गई काश के फूल की धूल के आँख में पड़ने से राजा के

विदूषकः—[कर्णे] (क) एव्वं विअ।

राजा—साधु वसन्तक! साधु। [आचम्य] पद्मावति!

(क) एवमिव।

अये इति। अये इति सम्भ्रमं व्यनक्ति। पद्मावत्यास्तत्र सहसोपलब्ध्या सम्भ्रमो युज्यते राज्ञः। समुपस्थितेति शेषः। अहो! प्रियतमा पद्मावतीयं समागता? अपवार्य पद्मावत्याः सकाशान्मुखं परावर्त्य विदूषकसम्मुखं कृत्वेत्यर्थः। किमिदं किन्तावदेतत्, आपतितमिति शेषः। अयि! मित्र! सहसोपलब्धया हि पद्मावत्या कथं किमेतदानीतम्? इदानीं रोदनकारणं च किमस्यै मया निवेदनीयम्?

राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं कर्णे कथयति विदूषकः—एव्वं विअ इति। इवेति वाक्यालङ्कारे। एवमित्युत्तरणप्रकारप्रदर्शनम्। तच्च गूढं पद्मावत्या नाकर्णनीयमिति तस्य कर्णे कथनम्। तत्तावद्विदूषकोक्तमिदमेव—"इमं प्रदेशमागतया पद्मावत्या मित्र! भवतोऽवस्थामिमां मत्कर्तृकतत्सलिलानयनं च नयनयोः पदवीमानीय तत्कारणं मत्पुरो जिज्ञासितम्। अस्पष्टं यत्किमप्युक्ता च सा मया, स्पष्टतया पुनस्तदेतद्वक्तुं, मामतितरामन्वरौत्सीत्। ततोऽहं भवतो वास्तवं रोदनकारणं वक्तुमनुचितं मन्वानः 'काशपुष्पपरागेणाक्षिपतितेन राजा रोदिति, तदर्थं च मुखप्रक्षालनोपयिकमिदं पानीयमानीतं मया, भवत्योपनीयतां श्रीमतो राज्ञः समीपं'मित्येव निवेदितवान्। सम्प्रत्येतां प्रति भवताऽप्येतदेव रोदनकारणमात्मनः प्रकटनीयं"मिति।

विदूषकनिवेदितं रहस्यार्थमवधार्य तदर्थं तं प्रशंसन्नाह राजा—साध्विति। साधु साध्विति भृशार्थे द्विरुक्तिः। मित्रवर! सुतरां समीचीनमुत्तरं सूचितं त्वया। मयापि तदेवेदं निवेदयिष्यत इत्यर्थः। कर्णे कथितं विदूषकवचनं निशम्य राजा—स्तत्प्रशंसनं चेदमौचित्यात्कर्ण एवाऽपवार्य वा कृतमत्र वेदितव्यम्। पद्मावत्योपनीतं मुखप्रक्षालनजलं गृहीत्वा तेन राजा कृतं मुखप्रक्षालनं दर्शयति कविः—आचम्येति। मुखं प्रक्षाल्येत्यर्थः। पद्मावतीति। पद्मावतीमुपवेशयितुमिच्छतो राज्ञः 'प्रिये! समुपविश्यता'मितीदं पद्मावतीं प्रति वचनम्।

विदू०—[कान में] यह देखा।

राजा—शाबास वसन्तक! शाबास। [मुँह धोकर] पद्मावति! बैठ जाइये।

आस्यताम् ।

पद्मावती—(क) जं अय्यउत्तो आणवेदि । [उपविशति ।]

राजा—पद्मावति !

शरच्छशाङ्कगौरेण वाताविद्धेन भामिनि ! ।
काशपुष्पलवेनेद साश्रुपातं मुख मम ॥ ७ ॥

(क) यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

भर्तुराज्ञाया सादरस्वीकरणं नाटयति पद्मावती—**जमिति** । आज्ञां करोति आज्ञापयति । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, आदन्तत्वात्पुगागम । तत्र भवता श्रीमता यदादिश्यते, तत्पूरयितुमेतया मया सन्नद्धया भूयते । भर्तुराज्ञां शिरोधार्यां सादरमूरीकृत्य सम्प्रत्येषाहमुपविशामीति भाव । ततस्तस्यास्तत्रोपवेशं दर्शयति—**उपविशतीति** ।

इत्थमात्मन समीपमुपवेश्य पद्मावतीं 'मदश्रुपातकारण तत्त्वतो विज्ञाय बाले यमीर्ष्याकषायिता कोपना सती विमनायेत, अनुक्ते च मया तत्कारणे नूनमन्यथा किमपि शङ्केते'त्येवं किल विदूषकवचनानुसार सम्भाव्य राजा वस्तुस्थितिं गोपयन्नश्रुपाते कारणान्तरमन्यथा निर्दिक्षयन्वक्तुमुपक्रमते—**पद्मावतीति** । सम्बुद्धिरियं श्लोकान्वयिनी ।

तदेव राज्ञो वचन दर्शयति कवि—**शरदित्यादि** । अत्र पद्ये वासवदत्तावियोगहेतुतामश्रुपातस्य तर्कयन्तीं सम्भाव्यकोपा पद्मावतीमुद्दिश्य तत्कृते राज्ञा कृतमिद 'भामिनी'ति सम्बोधनं युज्यते । भामिनि ! कोपने ! 'कोपना सैव भामिनी'त्यमर, अयि ! पद्मावति ! शरच्छशाङ्कगौरेण शारदचन्द्रवद्धवलेन, वाताविद्धेन वायुना वेल्लितेन चालितेन, 'आविद्ध कुटिल भुग्न वेल्लित'मित्यमर, काशपुष्पलवेन काशाख्यप्रसूनकणेन धूलिरूपेण नयनयोरन्तर गतेनेति शेष, इद दृश्यमानं, मम मुख मदीयमानन, साश्रुपातं रोदनजलोद्गमेन सहितम्, सञ्जातमासीदिति सामान्यक्रियाक्षेप । अयि ! प्रिये ! सम्प्रति मदीयाश्रुपातविषयकं मनस्यन्यथा

पद्मा०—जैसी आपकी आज्ञा । [बैठती है]

राजा—पद्मावती ! शरदऋतु के चन्द्रमा की भाँति गौरवर्ण, हवा से उड़ी हुई काश-

[आत्मगतम्]

इयं बाला नवोद्वाहा सत्यं श्रुत्वा व्यथां व्रजेत् ।
कामं धीरस्वभावेयं स्त्रीस्वभावस्तु कातरः ॥ ८ ॥

किमपि शङ्कमानया न त्वया मयि कुपितया विमनायमानयापि भाव्यम् । अत्र हि प्रमदवने काश पुष्परेणवो वायुना समन्तत क्षिप्यन्ते । त एवामी मन्नयनान्तरे निपतिता अश्रूण्युद्भावयन्ति । इदमेव तावत्कारणं मद्रोदने । नेत्रयोर्धूलिपाताद-श्रूद्गमो युज्यत एवेति भाव । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ७ ॥

'रोदनस्य वास्तवकारणापह्नवान्मृषा भाषितं समयोचितमिदानीं नेदं दूषणाय । महानुभावा अपि कारणविशेषादसत्यं रोचयन्ते । अन्यथाशङ्कनपरिहाराय प्रयुक्तं नवोढां पुन पद्मावतीं प्रत्येतद् गुणाये'ति तस्यौचित्यं समर्थयन् स्वगतमाह राजा—इयमिति । बाला नूतनवया मुग्धेति यावत्, नव उद्वाहो यस्या सा नवोद्वाहा नवोढा, इय पद्मावती, सत्य श्रुत्वा रोदनस्य वास्तव कारण निशम्य, व्यथां व्रजेत् व्यथिता दु खिता भवेत् । इयमेषा, धीरस्वभावा धीरो गम्भीरोऽचञ्चल स्वभाव प्रकृतिर्यस्यास्तादृशी, काम बाढं वर्तते, तु किन्तु, स्त्रीणां योषितां स्वभाव, कातरोऽधीरो भवति, 'अधीरे कातर' इत्यमर । मदीयाश्रुपातस्य प्रियतमवासवदत्ता-वियोगहेतुतायामाकर्णितायां नवोढया मुग्धया पद्मावत्या नूनं व्यथितचित्तया भूयेत । यद्यपि प्रकृत्या धीरयाऽनया सत्यकारणश्रवणेऽपि सापत्न्यसहजमीर्ष्याभावं भजन्त्या विकृतचित्तया न भवितु शक्यते, तथापि स्वभावत स्त्रियोऽधीरा भवन्तीति तादृशी शङ्का युज्यतेऽस्यां कर्तुम् । चञ्चलं मन सर्वदा विशेषतस्तु बालानां किन्नाम कदाचिन्न चिन्तयेत् । अतो नूनमेतत्कारणं प्रदर्शयता दुःखमेवापादितं मयेति भाव । अत्राप्यनुष्टुप् छन्द ॥ ८ ॥

अथेदानीं प्रियपतेरश्रुपातस्य कारणं विज्ञाय पद्मावत्या नवोढाभावसुलभया लज्जया तत्र किञ्चिदपि वक्तुमपारयन्त्यां, नृपतौ च सरसोचितवक्तव्यान्तरविचारचुम्बितचेतसि क्षणकालं तूष्णीभावं भजमाने, तत्कालसमुचितं [illegible]

[illegible] की धूल के आँखों में गिरने से मेरे [illegible] है प्यारी! कोई बात नहीं ॥ ७ ॥

[स्वगत] नई ब्याही हुई यह बाला इसका सच्चा कारण सुनकर दुःखी हो [illegible] । फिर भी यह गंभीरप्रकृति की है। किन्तु स्त्रियों का स्वभाव अधीर होता है ॥ ८ ॥

ससं एव्व आगमिस्सदि ?

मधुकारिका—(क) हला ! किं सा करिस्सदि ?

पद्मिनिका—(ख) सा खु दाणिं महुराहिं कहाहिं भट्टिदारिआए सीसवेदणं विणोदेदि ।

मधुकरिका—(ग) जुज्जइ । कहिं सअणीयं रइदं भट्टिदारिआए ?

भर्तृदारिकायाः शीर्षवेदनामेव निवेद्य । ततः स्वयमेवागमिष्यति ।

(क) हला ! किं सा करिष्यति ?

(ख) सा खल्विदानीं मधुराभिः कथाभिर्भर्तृदारिकायाः शीर्षवेदनां विनोदयति ।

(ग) युज्यते । कुत्र शयनीयं रचितं भर्तृदारिकायाः ?

शिरसः पीडा केवलं तत्समीपे सूचनीया, श्रुत्वैव तयाऽनाहूतयापि स्वत एव पद्मा-[illegible]तोपस्थास्यते । समयेऽस्मिन् सखीसमदुःखसुखा च सा पूज्या-[illegible] पद्मावतीमधिगत्य दुःखिता क्षणमपि तामदृष्ट्वा न स्थास्यतीति भावः ।

'[illegible] चिकित्सकस्य, किं तयाऽऽवन्तिकयोपस्थाय विधास्यत' इत्याशये [illegible]ाह मधुकरिका—हलेति ।

[illegible] मनसो विनोदनं पद्मावत्या सम्भावयन्त्याह पद्मि-[illegible]—सा खु इति । खलु निश्चये । विनोदयतीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति [illegible] लघूकरिष्यतीत्यर्थः । सखि ! नूनं तयाऽऽवन्तिकया समये-[illegible] राजकुमार्याः शिरोवेदना किञ्चिदपनेष्यते । दुःख-[illegible] सरसमधुराणि वचनान्येव कञ्चित्कष्टभारं लघूकृत्य दुःखिनो मनो-[illegible] भावः ।

[illegible] 'क्वेदानीं पद्मावत्या अवस्थितिर्वं[illegible]'मिति पद्मिनिकां पृच्छन्ती ब्रूते मधुकरिका—जुज्जइ इति । शयनीयं शय्या, शयनस्थानमिति यावत्, रचितं

[illegible]
[illegible] राजकुमारी के सिर की पीडा हलकी करेंगी।
[illegible] है ?

गुणानां वा विशालानां सत्काराणां च नित्यशः ।
कर्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः ॥ ९ ॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

चतुर्थोऽङ्कः ।

चाधुनेत्यर्थः । तदौपयिकं च राज्ञस्तत्प्रदेशादुत्थानं दर्शयति—**उत्थायेति** । उत्तिष्ठन् ब्रवीतीत्यर्थः ।

तदेव राज्ञो वचनमाह कविः—**गुणानामिति** । अत्र वाशब्दचशब्दौ समुच्चयवाचिनौ । कर्तारो विज्ञातारश्चेति पदे द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः सम्बध्येते । लोके जगति, विशालानां महतामुदाराणां, गुणानां परोपकारादिसत्कर्मणां, सत्काराणां परपूजाप्रभृतीनां च, नित्यशः सन्ततं, कर्तारः प्रयोजका लोकाः, सुलभाः सुखमनायासेन लब्धुं शक्यास्ते भूयांसः सन्ति, गुणानां सत्काराणां च विज्ञातारस्तु सादरं तत्स्वीकर्तारः पुनः, दुर्लभाः दुःखेन लब्धुं शक्याः, विरलास्तादृशः सन्तीत्यर्थः । नित्यमुपकर्तारः सत्कर्तारश्च लोकाः स्वार्थप्रेरिता बहुतमा दृश्यन्ते, किन्तु कृतज्ञाः सत्कारज्ञाश्च लोके स्वल्पतमा एव । अयमाशयः—उपकारं सत्कारं च परेषां तत्कर्तृकप्रत्युपकारप्रतिसत्कारलिप्सया बहवः प्रकुर्वते, न तत्र कोऽपि विशेषः । परं परकृतोपकारसत्कारप्रकाशनपुरःसरं सादरं तत्स्वीकरणं कर्तुं बहवो न जानन्ति । जानन्तोऽपि वा तत्रोपेक्षन्ते । तद्गुणग्राहिणस्तु नितान्तं विशिष्टाः शिष्टगोष्ठीषु गणेया भवन्ति । अतो मगधराजपूजादीकरणं [illegible] [illegible] [illegible]मिदमनायासलभ्यमन्यदुर्लभं कार्यं मे [illegible] साम्प्रतं [illegible] [illegible] [illegible] मयोररव्यातव्यमित्यलम् । अनुष्टुब् वृत्तमिदम् ॥ ९ ॥

'निष्क्रान्ताः सर्वे' इत्यनेन एकदा राजादीनां तत्तो निर्गमनं सूचितम् ।

अङ्कसमाप्तिं दर्शयति—**चतुर्थोऽङ्क इति** ।

इति श्रीरघुनन्दनदासप्रणीतव्याख्यायां प्रबोधिन्यां चतुर्थोऽङ्कः ।

बड़े उदारता आदि गुणों और सत्कारों के करने वाले [illegible] हैं, [illegible] (जानने वाले) तो दुर्लभ हैं । ९ ॥

[सब चले गये]

[illegible] समाप्त ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

[तत प्रविशति पद्मिनिका ।]

पद्मिनिका-(क) महुअरिए! महुअरिए! आअच्छ दाव सिग्घं।

[प्रविश्य]

मधुकारिका—(ख) हला ! इअह्मि किं करीअदु ?

(क) मधुकरिके ! आगच्छ तावच्छीघ्रम्।
(ख) हला ! इयमस्मि । मधुकरिके किं क्रियताम् ?

पञ्चमाङ्क प्रस्तूयते साम्प्रतम्—**अथ पञ्चमोऽङ्क** इति ।

विदूषकमुखाद्वासवदत्ता प्रियतमामाकलय्य तत्प्रसङ्गेन वासवदत्तावियोगविकलस्य राज्ञो रोदन पद्मावतीसमागमो मगधराजोपगमनं चेति ससूचिताश्चतुर्थेऽङ्के विषया । अत्र किल पञ्चमेऽङ्के—शिरोवेदनावशात्पद्मावत्या अस्वस्थतामधिगत्य तत्रोपस्थाय तत्प्रतीक्षया तस्या एव शय्यायां शयनसुख प्राप्तवतस्तोस्तान् वासवदत्ताविषयकान् स्वप्नदर्शोपयिकान् विलापप्रलापानुपवर्ण्य जाग्रदवस्थाया विदूषकेण सम तद्विषयकमालपतो राज्ञो महाराजदर्शकादेशात्परिपन्थिनमारुणिं प्रति सेनयाऽभिगमनोत्साहो दर्शयिष्यते । तदनुगुणमेव प्रवेशकमुखेन चेटीद्वयस्य करणीय दर्शयन् पद्मिनिकां नाम चेटीं प्रवेशयति कवि —**ततः प्रविशतीत्यादिना** ।

पद्मिनिका चेय भर्तृदारिकाया पद्मावत्या शिरोवेदना मधुकरिकानामिकाया सहचारिण्या मुखेन श्रीमतीं वासवदत्तां, विदूषकमुखेन च स्वयं राजानं निवेदयितुमुत्सुका सती मधुकरिकामन्विष्यन्ती तदुचितं वच प्रस्तौति—**महुअरिए** इति । मधुकरिके इत्यामन्त्रणं त्वरायां द्विरुक्तम् । तावद्वाक्यालङ्कार । अयि ! मधुकरिके ! सत्वरमागम्यतां त्वया, कार्यविशेषस्ते समुपस्थित इत्यर्थ ।

तदामन्त्रणानुसार मधुकरिकाया प्रवेश दर्शयति—**प्रविश्येति** ।

सख्या पद्मिनिकयाऽऽमन्त्रिता कृतप्रवेशा च मधुकरिका ब्रूते—**हलेति** ।

[पद्मिनिका आती है]

पद्मि०—मधुकारिका ! मधुकारिका ! जल्दी आओ ।

[आकर]

मधु०—अरी ! यह मैं हूँ । क्या किया जाय ?

पद्मिनिका—(क) हला ! किं ण जाणासि तुवं—भट्टिदारिआ पदुमावदी सीसवेदणाए दुक्खाविदेत्ति ।

मधुकरिका—(ख) हद्धि ।

पद्मिनिका—(ग) हला ! गच्छ सिग्घं, अय्यं अवन्तिअं सद्दावेहि । केवल भट्टिदारिआए सीसवेदणं एव्व णिवेदेहि । तदो

(क) हला ! किं न जानासि त्वं—भर्तृदारिका पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखितेति ।

(ख) हा धिक् ।

(ग) हला ! गच्छ शीघ्रम्, आर्यामावन्तिकां शब्दायस्व । केवलं

सखि ! एषाहं समुपागता । किमर्थमाहूतास्मि त्वया ? किं तावत्करणीयं मया ।

प्रस्तुतं निवेदयति पद्मिनिका—हलेति । शीर्षवेदनया हेतुभूतया शिरोव्यथया । सखि ! साम्प्रतं श्रीमत्या राजकुमार्याः शिरसि वेदना सञ्जाता । तेन हेतुनाऽतितरामस्वस्थतां वहन्ती दुःखिता वर्तते सा । [illegible] न [illegible] तस्याः किमियं न ज्ञायते त्वया ।

वृत्तमिदमाकर्ण्य कष्टानुभावं नाटयति मधुकरिका—हद्धीति । कष्टं सखि ! नूनं कष्टकरमस्मिन् वृत्तान्तं श्रावितवत्यसि । किमधुना विधेयम् ?

तत्कालोचितं तदीयं कर्तव्यं निर्दिशति पद्मिनिका—हलेति । शब्दायस्व शब्दं कुरु, आकारयेत्यर्थः । वृत्तमेतदिति शेषः । सखि ! [illegible] त्वया तत्र भवतीमावन्तिकां प्रति वृत्तान्तस्यास्य निवेदनं [illegible] सूचकोऽयमित्यर्थः । वृत्तमिदं च [illegible], पुनर्वतीव सा स्वयमेव तत्रोपस्थिता भवेदित्याह—केवलमिति । राजकुमार्याः

पद्मि०—अरी ! तू क्या नहीं जानती कि, सिर के दर्द ने राजकुमारी को दुःखी बना दिया है ।

मधु०—हाय ! हाय !!

पद्मि०—सखी ! जल्दी आर्या आवन्तिका को बुला ला । केवल राजकुमारी का सिर दर्द ही बताना, [illegible] ।

सअं एव्व आगमिस्सदि ?

मधुकारिका—(क) हला ! किं सा करिस्सदि ?

पद्मिनिका—(ख) सा खु दाणिं महुराहिं कहाहिं भट्टिदारिआए सीसवेदणं विणोदेदि ।

मधुकारिका—(ग) जुज्जइ । कहिं सअणीयं रइदं भट्टिदारिआए ?

भर्तृदारिकाया शीर्षवेदनामेव निवेदय । तत. स्वयमेवागमिष्यति ।

(क) हला ! किं सा करिष्यति ?

(ख) सा खल्विदानीं मधुराभिः कथाभिर्भर्तृदारिकाया. शीर्षवेदना विनोदयति ।

(ग) युज्यते । कुत्र शयनीयं रचितं भर्तृदारिकायाः ?

---

*शिरस पीडैव केवल तत्समीपे सूचनीया, श्रुत्वैव तयाऽनाहूतयापि स्वत एव पद्मा-*वतीस्नेहान्नियत तत्रोपस्थास्यते । समयेऽस्मिन् सखीसमदु खसुखा च सा पूज्याऽऽवन्तिका प्रवृत्तिमेतामधिगत्य दु खिता क्षणमपि तामदृष्ट्वा न स्थास्यतीति भाव ।

'कार्यमधुना चिकित्सकस्य, किं तयाऽऽवन्तिकयोपस्थाय विधास्यत' इत्याशये नाह मधुकरिका—हलेति ।

तयैव सखीनिर्विशेषया मनसो विनोदन पद्मावत्या सम्भावयन्त्याह पद्मिनिका—सा खु इति । खलु निश्चये । विनोदयतीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । अपनेष्यति लघूकरिष्यतीत्यर्थ । सखि ! नूनं तयाऽऽवन्तिकया समयेऽस्मिन्सरसानि वचनानि प्रयुज्य राजकुमार्या शिरोवेदना किञ्चिदपनेष्यते । दु खसमये च सुहृदा सरसमधुराणि वचनान्येव कञ्चित्कष्टभार लघूकृत्य दु खिनो मनोऽनुरञ्जयन्तीत्यसौ सत्वर त्वया सूचनीयेति भाव ।

पद्मिनिकया चिन्तितमुपायमभिनन्दन्ती 'क्वेदानीं पद्मावत्या अवस्थितिर्वर्तते, यत्र किल पूज्ययाऽऽवन्तिकयोपस्थातव्य'मिति पद्मिनिकां पृच्छन्ती ब्रूते मधुकरिका—जुज्जइ इति । शयनीयं शय्या, शयनस्थानमिति यावत्, रचित

मधु०—अरी ! वे क्या करेंगी ?

पद्मि०—इस समय वे सुन्दर २ कथाओं से राजकुमारी के सिर की पीड़ा हल्की करेंगी ।

मधु०—ठीक है, राजकुमारी की सेज कहाँ रची है ?

पद्मिनिका—(क) समुद्दगिहके किल सेज्जा त्थिण्णा । गच्छ दाणिं तुवं । अहं वि भट्टिणो णिवेदणत्थं अय्यवसन्तअं अण्णेसामि ।

मधुकरिका—(ख) एव्वं होदु । [निष्क्रान्ता ।]

(क) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा । गच्छेदानीं त्वम् । अहमपि भर्तुर्निवेदनार्थमार्यवसन्तकमन्विष्यामि ।

(ख) एवं भवतु ।

कल्पितम् । सखि ! त्वयोक्तमिदं साधूपपद्यते । नूनमयमेवावलम्बनीय उपायः । इदं तावद्वक्तव्यमिदानीं त्वया, यत्किलावन्तिकया कुत्र गन्तव्यम् ? क्व च सा राजकुमारी शिरोवेदनाक्रान्ता सती शेते ? 'सरोगावस्थायां विशेषतस्तु शिरोवेदनायां शयनमेव शरणीकृतं सुखाय कल्पते' इत्यतः स्थाने खलु पद्मावतीशयनस्थानजिज्ञासेयं मधुकरिकायाः ।

वचनमेतदाकर्ण्य मधुकरिकायाः पद्मिनिका तदुचितं वचः प्रस्तुवत्याह—समुद्दगिहके इति । समुद्रगृहके, तदाख्यया विख्याते भवने, समुद्राभ्यन्तरे स्थले कृत्रिमसमुद्रसमीपवर्तिनि स्थाने वा । किलेत्यस्य श्रूयत इत्यर्थः । सखि ! 'शयनं कल्पितं समुद्रगृहे तत्रभवत्याः पद्मावत्याः' इत्येव श्रूयते । तत्रोपस्थापयितुमावन्तिका सम्प्रति गन्तव्यं त्वया तत्समीपम् । इत्येवं पद्मावत्याः समीपे वासवदत्तामुपस्थापयितुं नियुज्य मधुकरिकाम्, आत्मनोऽपि दर्शयति करणीयं पद्मिनिका—अहमपीति । भर्तुर्निवेदनार्थं स्वामिनं वत्सराजं निवेदयितुम् । तत्रभवान् भर्तापि वृत्तमिदं निवेदनीयं, तच्च कार्यं वसन्तकेनैव सुहृदा करणीयमित्यतो वसन्तकमनेन श्रीमन्तं स्वामिनमिदं वृत्तं सूचयितुं पूज्यं वसन्तकमन्वेष्टुं मयापि गम्यत इति भावः ।

सख्या वचनमनुमोदमाना मधुकरिका ततः प्रस्थातुमिच्छन्ती ब्रूते—एव्वं इति । आर्यामावन्तिकामुद्दिश्य गच्छाम्यहम्, प्रयाहि तावत्त्वमपि पूज्यं वसन्तकमन्वेष्टुमित्यर्थः ।

पद्मि०—समुद्र-गृह नामक कमरे में सेज बिछाई गई है । अब तू जा । मैं भी मालिक को खबर देने के लिये आर्य वसन्तक की खोज करती हूँ ।

मधु०—ठीक है । [चली गई]

पद्मिनिका—(क) कहिं दाणिं अय्यवसन्तअं पेक्खामि ?

[ततः प्रविशति विदूषकः ।]

विदूषकः—(ख) अज्ज खु देवीविओअविहुरहिअअस्स तत्तहोदो वच्छराअस्स पदुमावदीपाणिग्गहणसमीरिअस्स अच्चन्तसुहावहे मङ्गलो·

(क) कुत्रेदानीमार्यवसन्तकं पश्यामि ?

(ख) अद्य खलु देवीवियोगविधुरहृदयस्य तत्रभवतो वत्सराजस्य पद्मावतीपाणिग्रहणसमीरितस्यात्यन्तसुखावहे मङ्गलोत्सवे मदनाग्निदाहो·

ततस्तस्याः प्रस्थानं दर्शयति—**निष्क्रान्तेति** ।

विदूषकदर्शनविषयिणीं चिन्तां नाटयति पद्मिनिका—**कहिं** इति । समयेऽस्मिन् श्रीमान्विदूषकः क्वोपलप्स्यते मया, कुत्र वा स्थितः स्यात्तेन, क्व किलाहं तद्दर्शनं प्राप्नुयाम् ?

पद्मिनिकाचिन्तासमकालमेव तत्र स्थाने विदूषकं प्रवेशयति कविः—**ततः प्रविशतीति** ।

मदनसन्तापवशादस्वस्थस्य सुहृदो राज्ञश्चिन्तयेतस्ततः सञ्चरतस्तत्र प्रविष्टस्य विदूषकस्य चिन्तनीयमाह—**अज्ज खु** इति । खलु इति वाक्यसौन्दर्ये । देवीवियोगविधुरहृदयस्य देव्या वासवदत्ताया वियोगेन विरहेण हेतुना विधुरहृदयस्य व्याकुलचेतसः, विषयनिरपेक्षस्येति यावत्, पद्मावतीपाणिग्रहणसमीरितस्य पद्मावत्यास्तन्नामिकाया राजकुमार्याः पाणिग्रहणेन विवाहेन हेतुना समीरितस्य विषयाभिमुखं प्रवर्तितस्य, मङ्गलोत्सवे मङ्गलमये समये । प्रियतमाया वासवदत्तायाश्चिरविरहेण विमनायमानो विषयनैरपेक्ष्यं प्राप्तोऽपि गुणवतीं पद्मावतीं परिणीय ततो भवानुदयनो महीपतिर्विषयेषु प्रवृत्तिमाधत्तेऽधुना । स चायं नूतनविवाहव्यतिकरमये

पद्मि०—अब आर्य वसन्तक को कहाँ ढूँढूँ ?

[तब विदूषक प्रवेश करता है]

विदू०—वासवदत्ता के विरह से विकल हृदय तथा पद्मावती के साथ विवाह करने में उत्सुक श्रीमान् वत्सराज के मदनानल का ताप आज सुखदायक इस उत्सव में बहुत ही अधिक बढ़ रहा है । [पद्मिनिका को देखकर] अरे ! यह पद्मिनिका आई ? पद्मिनिका ! यहाँ क्या है ?

सवे मदणग्गिदाहो अहिअदरं वड्ढइ। (पद्मिनिकां विलोक्य) अयि! पदुमिणिआ ! पदुमिणिए ! किं इह वत्तदि ?

पद्मिनिका—(क) अय्य ! वसन्तअ ! किं ण जाणासि तुवं—भट्टिदारिआ पदुमावदी सीसवेदणाए दुःखाविदेत्ति ।

विदूषकः—(ख) भोदि ! सच्चं ? ण जाणामि ।

ऽधिकतरं वर्धते । अयि ! पद्मिनिका ? पद्मिनिके ! किमिह वर्तते ?

(क) आर्य ! वसन्तक ! किं न जानासि त्वं—भर्तृदारिका पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखितेति ।

(ख) भवति ! सत्यं ? न जानामि ।

नर्वत शुभे समये मदनानलज्वालाभिरतितरां पर्याकुलत्वमधिगच्छति । तमेनमतिविषमां दशामानीतवानयाहो ! निर्दयो मनसिज । इत्येव प्रियसुहृदो राज्ञ स्थितिं चिन्तयन्विदूषकस्तत्र पद्मिनिकां नयनयोर्गोचरीकृत्य तस्या अतर्कितागमनेन विस्मयं प्रकटयति—**अयीति** । आश्चर्यसूचकम् 'अयी'त्यव्ययम् । अहो ! पद्मिनिकेयं समुपस्थिता ! इत्थं चित्रीयमाणस्तदागमनकारणं जिज्ञासते—**पदुमिणिए** इति । किम्, कार्यमिति शेष । अयि ! पद्मिनिके ! किमत्र कार्यं ते, किमर्थमिहाऽऽयातवत्यसि ? केन वा कारणेनात्र भ्रम्यते सम्प्रति त्वया ?

श्रीमन्तं विदूषकं तत्रोपनतमुद्वीक्ष्य तस्यैव मार्गणे परायणा पद्मिनिका तद्द्वारेण राज्ञो निवेदनीयं पद्मावतीवृत्तं निवेदयति—**अय्येति** । अयि ! मान्य ! विदूषक ! तत्रभवती पद्मावतीदानीं शिरोवेदनामनुभवतीति वार्ता नोपलब्धा किं भवता ?

तद्विषयकमज्ञानं दर्शयत्यात्मनो विदूषक—**भोदि** इति । सत्यमिति काकु । अयि ! सत्यं ते कथितमिदम् ? अथवा—सत्यम्, वदामीति शेष । सत्यमेतदुच्यते मयेत्यर्थ । पद्मावत्या अस्वस्थतेयं त्वया सूच्यमाना न ज्ञायते

पद्मि०—आर्य वसन्तक ! राजकुमारी पद्मावती सिर की पीड़ा से दुखी हो रही है – यह क्या तुम नहीं जानते ?

विदू०—अजी ! सच ? मैं नहीं जानता ।

पद्मिनिका—(क) तेण हि भट्टिणो णिवेदेहि णं। जाव अहं वि सीसाणुलेवणं तुवारेमि।

विदूषकः—(ख) कहिं सअणीअं रइदं पदुमावदीए?

पद्मिनिका—(ग) समुद्दगिहके किल सेज्जा त्थिण्णा।

(क) तेन हि भर्त्रे निवेदयैनाम्। यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि।

(ख) कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्या?

(ग) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा।

नून मयेति।

तेण हीति। तत्रभवत्या पद्मावत्या अस्वस्थतायां विदूषकोचितं कर्तव्यं निर्दिशन्त्या पद्मिनिकाया वचनमिदम्। हीति वाक्यालङ्कारे। तेन पूर्वोक्तेन हेतुना, एनां शिरोवेदनाम्। यावत् अधुना, शीर्षानुलेपनं शिरस्यनुलेपनीयं पीडापनोदनमौषधम्, सम्पादयितुमिति शेषः। त्वरयामि त्वरां शीघ्रतां करोमि। पद्मावत्याः शिरसि काचित्पीडा समुत्पन्नेति वृत्तमिदं तत्रभवतः स्वामिनो निवेदनीयं भवता। मयापि साम्प्रतं तदीयशिरोवेदनाऽपनोदकं किञ्चिदौषधं त्वरया सम्पादनीयमिति भावः।

'शिरोवेदनावशादस्वस्थतां वहन्ती पद्मावती क्वापि शयानैवाऽवश्यं वर्तेत' इत्यभिप्रायेण विदूषकस्तां पृच्छति—कहिं इति। प्रागुक्तोऽर्थः।

समुद्दगिहके इति। 'समुद्रगृहे तस्याः शयनं कल्पितमित्यतस्तत्रैव तत्रभवान् भर्ता भवतोपस्थापयितव्य' इत्येष पद्मिनिकावचसोऽर्थः।

पद्मि०—तब तो तुम अपने मालिक से यह बात कह देना। मैं भी तब तक सिर की पीड़ा को दूर करनेवाले लेप की जल्दी करती हूँ।

विदू०—पद्मावती की सेज कहाँ रची है?

पद्मि०—समुद्र-गृह नाम के घर में सेज बिछी है।

विदूषकः—(क) गच्छदु भोदी। जाव अहं वि तत्तहोदो णिवेद-इस्सं।

[निष्क्रान्तौ।]

[प्रवेशक।]

(क) गच्छतु भवती। यावदहमपि तत्रभवते निवेदयिष्यामि।

उक्तवर पद्मिनिकावचनमनुमोदमानो विदूषक आह—गच्छदु इति। याव-द्वाक्यालङ्कारे। गम्यतां पद्मिनिके। भवत्या, तत्रभवत्या पद्मावत्या शिरोवेदनो-पनोदनमौषधं त्वरया सम्पाद्यताम्। मयापि तत्रभवन्त भूपतिमेतां वार्तां निवेदयितु तदन्तिकमेव गम्यते।

द्वयो रङ्गमञ्चान्निष्क्रमण सूचयति—निष्क्रान्ताविति।

प्रवेशक इति। लक्षणमेतस्योक्त प्राक्। विशेषस्तु—सूच्यं वस्तु तावन्ना-टके 'विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशक'नामकै पञ्चभिरर्थोपक्षेपकै प्रतिपाद्यते। अत्र किल प्रवेशकमुखेन भूतकालिकी पद्मावत्या अस्वस्थता भविष्यत्कालिक राज्ञ-स्तदीयशयनस्थानं प्रत्युपसर्पण चेति भूतभविष्यदर्थज्ञापन कृतम्। प्रवेशकस्ताव-दप्रदर्शनीयमर्थं सूचयन्नङ्कद्वयस्याऽन्तरेव प्रयुक्तो दृश्यते। अयं च नीचेन पात्रेण, विष्कम्भकस्तु मध्यमेन मध्यमाभ्यां मध्यमाधमैर्वा पात्रैः प्रयुज्यत इत्यनयो परस्पर भेद। तथाचोक्तमिद दशरूपके—"अर्थोपक्षेपकै सूच्य पञ्चभि प्रति-पादयेत्। विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकै॥ वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शक। सङ्क्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजित॥ एकानेककृत शुद्ध सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः। तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजित॥ प्रवेशोऽङ्कद्वय-स्यान्त शेषार्थस्योपसूचक।" इति।

विदू०—तुम जाओ। मैं भी महाराज से निवेदन कर दूंगा।

[दोनों गये]

[प्रवेशक समाप्त]

[ततः प्रविशति राजा ।]

राजा—

श्लाघ्यामवन्तिनृपतेः सदृशीं तनूजां
कालक्रमेण पुनरागतदारभारः ।
लावाणके हुतवहेन हृताङ्गयष्टिं
तां पद्मिनीं हिमहतामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥

सम्प्रति पद्मावतीप्रवृत्तिसूचनाय समयोचितं प्रवेशं राज्ञो दर्शयति कविः—तत इत्यादिना ।

अचिरेण पद्मावतीं परिणीतवानपि चिरविरहकातरः श्रीमानुदयनो वासवदत्तायाः प्रणयमहिमानं जानँस्तदीयस्मरणानुभावं नाटयन्ब्रूते—**श्लाघ्यामिति** । कालक्रमेण समयमहिम्ना वासवदत्ताविनाशकालात्कतिपयकालातिक्रमानन्तरं वा, पुनरागतदारभारः पुनर्भूय आगत उपस्थितो दारभारः पद्मावतीपरिग्रहरूपा धूर्यत्र सोऽहम्, लावाणके तन्नाम्नि ग्रामे, हुतवहेनाऽग्निना, हृताङ्गयष्टिं हृता दग्धा अङ्गयष्टिस्तनुलता यस्यास्तादृशीं, श्लाघ्यां गुणगौरवात्प्रशंसनीयाम्, अवन्तिनृपतेः अवन्तिदेशाधीश्वरस्य प्रद्योतनाम्नो नृपतेः, सदृशीमनुरूपां, तनूजां कुमारीं, तां भूयोऽनुभूतपूर्वां वासवदत्तामिति यावत्, हिमहतां हिमेन पतितेन तुषारेण, 'तुषारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमरः, हतां विदलितां नाशितां, पद्मिनीं कमलिनीमिव, चिन्तयामि ध्यायामि स्मरामीत्यर्थः । अत्र 'लावाणके हुतवहेन हृताङ्गयष्टिं'मितीदं प्रथमाङ्कसूचितां कार्यविशेषोद्भावितां प्रसिद्धिमनुसृत्य प्रोक्तम् । प्रियतमाया वासवदत्ताया विनाशमाकलयन्नशक्यनिवेदनां तद्वियोगवेदनां सोढुमपारयन्पुनः परिग्रहान्तरं कर्तुमनिच्छन्नपि कार्यगौरवमाकलय्य बलात्पद्मावतीमहं परिणीतवान् । स चायं विवाहस्तद्वियोगव्याकुलस्य नियतं भारभूत इव मे प्रतीयते । लौकिक

[तब राजा का प्रवेश]

राजा—समयमाहात्म्य से फिर भी जिसपर स्त्री-परिग्रह रूपी भार आ पड़ा ऐसा मैं सर्वथा प्रशंसायोग्य, अपने अनुकूल, लावाणक नामक गाँव में जो आग से जली अत एव ओस से मारी हुई कमलिनी की भाँति अवन्ति-राज महासेन की कन्या वासवदत्ता को याद करता हूँ १

[प्रविश्य ।]

विदूषकः—(क) तुवरदु तुवरदु दाव भवं ।

राजा—किमर्थम् ?

विदूषकः—(ख) तत्तहोदी पदुमावदी सीसवेदणाए दुक्खाविदा।

(क) त्वरतां त्वरतां तावद् भवान् ।

(ख) तत्रभवती पद्मावती शीर्षवेदनया दु:खिता।

किलायमत्र मे प्रणयो वासवदत्ताविषयकप्रणयमहिमानं न नाम विस्मारयितुं पारयते । कथञ्चित्पद्मावतीं परिणीतवतोऽपि वह्नौ दग्धां प्रशंसनीयगुणगणामनुरूपां राजकुमारीं वासवदत्तामुद्दिश्य मे मनोमार्गमारूढः शोकभारो न तावल्लघूभवति । वारंवारं सैव मत्स्मरणपदवीं गाहते । अहो ! तुहिनपातविहता सरोजिनीव सा मन्मानसं सुतरां दुःखाकरोतीति भावः । एतेन नूतनं परिणयनं कृतवतोऽपि भूतपूर्वप्रियाविनाशशोकाकुलस्य राज्ञो वासवदत्ताप्रणयानुवृत्तिरतिभूमिं गता ध्वन्यते । वृत्तमिदं वसन्ततिलकं नाम । लक्षणमुक्तं प्रागेतस्य ॥ १ ॥

राजानं पद्मावतीवृत्तं निवेदयिष्यतो विदूषकस्य प्रवेशमाह—**प्रविश्येति** । राज्ञः समीपं गत्वेत्यर्थः ।

त्वरयन् राजानं विदूषको ब्रूते—**तुवरदु** इति । 'त्वरतां त्वरता'मिति द्विरुक्तिस्त्वराधिक्यं सूचयति । तावद्वाक्यालङ्कारे । राजन् ! भवताऽत्यन्तं त्वरा कर्तव्या ।

ईदृश्यास्त्वरायाः किं कारणं,का च वार्तेति पिपृच्छिषया राजाह—**किमर्थमिति** ।

राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दित्सुर्विदूषकः 'पद्मावतीं तत्रभवतीं बाधते शिरोवेदने'-त्येवं प्रकृतार्थं निवेदयति—**तत्तहोदी** इति । पद्मावत्या अस्वस्थतां श्रुत्वा सत्वरं तत्र भवतोपगन्तव्यमित्येष विदूषकोक्तेर्गूढोऽभिप्रायः ।

[प्रवेश कर]

विदू०—आप बहुत शीघ्रता करें ।

राजा—किसलिये ?

विदू०—माननीय पद्मावती शिरोवेदना से दुखी हुई है ।

राजा—कैवमाह ?

विदूषकः—(क) पदुमिणिआए कहिदं ।

राजा—भोः ! कष्टम्,

रूपश्रिया समुदितां गुणतश्च युक्तां
लब्ध्वा प्रियां मम तु मन्द इवाद्य शोकः ।

(क) पद्मिनिकया कथितम् ।

'पद्मावती शिरोवेदनामनुभवतीत्येतत्केन पुनः कथित'मित्येव पृच्छति विदूषकं राजा—कैवमिति ।

पदुमिणिआए इति । 'वृत्तमिदं पद्मिनिका कथितवती'त्युत्तरं विदूषकस्य पूर्वप्रदर्शिते राज्ञः प्रश्ने ।

प्रेयस्याः पद्मावत्याः अस्वस्थतायाः श्रवणात्कष्टमनुभवन्नाह राजा—भो ! कष्टमिति । अहो ! कष्टकरीयं वार्ता ।

किं तत्कष्टमित्याह—रूपश्रियेति । अद्य वर्तमाने समये, रूपश्रिया स्वरूप-शोभया, समुदितां समेतां, च पुनः, गुणतो गुणैः, सार्वविभक्तिकस्तसिः, युक्तां सहिताम्, अतएव प्रियां प्रीतिपात्रं पद्मावतीमिति यावत्, लब्ध्वा प्राप्य, समाश्वस्तस्येति शेषः, मम वासवदत्तावियुक्तस्य मे, शोकस्तद्विनाशजन्मा विषादस्तु, मन्द इव किञ्चिन्न्यून इव, सञ्जात इति सामान्यक्रियाक्षेपः । पूर्वाभिघातसरुजः पूर्वः प्राथमिकश्चासावभिघातो वासवदत्ताविनाशरूपवज्रपातः तेन कारणेन सरुजो रुजया पीडया सह वर्तमानो दुःखीति यावत् । 'आप चैव हलन्तानां'मिति भागुरिमतेनाबन्तो रुजाशब्दः । 'तेन सहेति तुल्ययोग' इत्यनेन बहुव्रीहिसमासः, 'वोपसर्जनस्ये'ति सहस्य सादेशः । 'रुजा सह वर्तमानः सरुक् तस्य सरुजः' इति हलन्तात् षष्ठ्यन्तमिदं ममेत्यस्य विशेषणं वा । अपि पुनः अनुभूतदुःख अनुभूत

राजा—किसने ऐसा कहा ?

विदू०—पद्मिनिका ने कहा ।

राजा—हाय ! दुःख—

रूप-सम्पत्ति तथा गुणों से युक्त प्रिया को पाकर मेरा शोक आज कुछ मंद सा हो गया

पूर्वाभिघातसरुजोऽप्यनुभूतदुःखः
पद्मावतीमपि तथैव समर्थयामि ॥ २ ॥

अथ कस्मिन् प्रदेशे वर्तते पद्मावती ?

विदूषकः—(क) समुद्दगिहके किल सेज्जा त्थिण्णा ।

(क) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा ।

भुक्त दुःख कष्ट येन सोऽहं, पद्मावतीं नवोढामिमामपि, तथैव मामिव दुःखानुभवकारिणीं दुःखिताम्, अथवा विनाशं गतां वासवदत्तामिव विनाशं गमिष्यन्तीं, समर्थयामि सम्भावये । पद्मावती तावत् सरूपा गुणवती चेति प्रिया मे वर्तते । तत्प्राप्त्या च वासवदत्तावियोगविकलस्य मम सा तद्दर्शनाभावसम्भवस्य शोकस्य मात्रा कियतांशेन न्यूनतामासादितवती । वस्तुतो बह्वंशेन स शोकस्तदवस्थ एव, किन्तु तदन्तरे पद्मावतीलाभात्तत्र किञ्चित् समाश्वासनं जातम् । विनष्टवासवदत्तावियोगवज्रपातोऽयमिदानीं मदुपरि प्रथम एव संवृत्तः । तेन पुनर्दुःखं भूयोऽनुभूतं भवति । इतः पूर्वमहं कदापि वियोगदुःखमेव नान्वभूवम् । विधेरनुग्रहाद्यथाहमधुना दुःखी पुनर्दुःखभाग् भवामि, तथा पद्मावत्यापि भूयो दुःखभाजा भाव्यम्, अथवा वासवदत्ता यथाभूद्विनष्टा तथैव वेदनाक्रान्ता पद्मावत्यपि विनाशं गमिष्यतीति सम्भाव्यते । विपन्नो जनः सर्वतो विपत्तिमेवाभिशङ्कत इति भावः । अत्र किल वासवदत्ताया विनाशमाकलय्य नवां प्रेयसीमुद्वहतोऽपि वत्सराजस्य भूतपूर्वप्रियाविषयकप्रणयविशेषस्याऽनुस्यूततया वासवदत्ताविषयको रतिभावः परमां पुष्टिमानीतः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

इममीदृशमात्मनो दुःखोद्गारं प्रकटयन् पद्मावतीसमीपं जिगमिषू राजा विदूषकं प्रत्यनुयुङ्क्ते—अथेति । अथेत्यव्ययं प्रश्नवाचि, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः । कुत्र खलु स्थीयते साम्प्रतं पद्मावत्या ? कस्तावदलङ्-

था कि प्राथमिक आघात से पीड़ित और दुःख का अनुभवी मैं पद्मावती को भी उसी तरह अर्थात् पीड़ित समझता हूँ ॥ २ ॥

अच्छा, पद्मावती किस स्थान पर है ?

विदू०—समुद्र-गृह में सेज बिछी है ।

राजा—तेन हि तस्य मार्गमादेशय ।

विदूषकः—(क) एदु एदु भवं ।

[उभौ परिक्रामतः ।]

विदूषकः—(ख) इदं समुद्दगिहकं । पविसदु भवं ।

(क) एत्वेतु भवान् ।

(ख) इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशतु भवान् ।

क्रियते स्थानविशेषस्तया ? कुत्र वा मया प्रयातव्यम् ।

समुद्दगिहके इति । 'समुद्रगृहके तस्याः शयनं कल्पित'मित्येवमुत्तरितवान् राज्ञः प्रश्नं विदूषकः ।

तेन हीति । हिशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे । तेन हेतुना, तस्य समुद्रगृहस्य । आदेशय सूचय, आङ्पूर्वाद्दिशतेर्निवृत्तप्रेषणव्यापारात्स्वार्थिकोऽयं णिच् । 'समुद्रगृहे तदीयं शयनीयं कल्पितमस्ती'त्यतस्तत्प्रदेशं गच्छन् मार्गस्त्वया सखे ! दर्शनीयो मे ।

मार्गं प्रदर्शयन्नाह विदूषकः—**एदु एदु** इति । 'एत्वेतु' इति वीप्सा त्वराभिप्रायिका । सा च त्वरा 'गन्तव्यस्थाने त्वरयोपस्थातुमिदानीं स्थानं' इति तात्पर्यं बोधयति ।

'उभौ परिक्रामतः' इत्यनेन तन्मार्गानुसरणं कुर्वतो राजविदूषकयोस्तत्र गमनोद्यमः सूचितः ।

गन्तव्यस्थानसामीप्यं प्राप्य तद्दर्शयंस्तत्र राजानं प्रवेशयितुमिच्छन् विदूषक आह—**इदमिति** । अस्तीति शेषः, मित्रैतद्वर्तते समुद्रगृहम् । अत्र किल साम्प्रतं प्राप्तौ स्वः । प्रविश्यतामन्तर्भवता ।

राजा—तो उसका रास्ता बताओ ।

विदू०—आइये, आप आइये ।

[दोनों घूमते हैं]

विदू०—यह समुद्र-गृह है । आप प्रवेश करें ।

राजा—पूर्वं प्रविश।

विदूषकः—(क) भो! तह। [प्रविश्य] अविहा! चिट्ठदु चिट्ठदु दाव भवं।

राजा—किमर्थम्?

विदूषकः—(ख) एसो खु दीवप्पभावसूइदरूवो वसुधातले परि-

(क) भो! तथा। अविहा! तिष्ठतु तिष्ठतु तावद् भवान्।
(ख) एष खलु दीपप्रभावसूचितरूपो वसुधातले परिवर्तमानः,

'अग्रे सेवकेन गन्तव्यं स्वामिना च पश्चा'दित्येवं लौकिकं व्यवहारमपेक्ष्य प्रथमं तत्र विदूषकप्रवेशनं चिकीर्षन् राजा ब्रूते—**पूर्वमिति**।

भोः इति। राजन्! भवद्वचनानुसारं पूर्वमग्रे प्रविश्यते मयेत्यर्थः। **प्रविश्येति**। प्रविश्य प्रवेशोपक्रमं कृत्वा, वक्ष्यमाणं वदतीति शेषः। तदेवाह—**अविहेति**। 'तिष्ठतु तिष्ठ'त्विति सम्भ्रमे द्विर्भावः। सम्भ्रमश्चाऽतर्कितवस्तुदर्शनात्सुसम्भवः। तावद्वाक्यालङ्कारे। अहह! कष्टम्, सखे! स्थीयतामत्रैव भवता, नाग्रे समागन्तव्यम्। तत्र प्रवेशद्वारेऽवलम्बिनीं स्रजं सर्पबुद्ध्या पश्यन् विदूषकस्तत्र स्वयं तिष्ठन् राजानमेवमग्रे गन्तुं न्यरुणदित्येतदग्रे स्फुटीभविष्यति।

निरुद्धगती राजाऽऽत्मनो गतेर्निरोधस्य कारणं पृच्छति विदूषकम्—**किमर्थमिति**।

विदूषकस्तत्कारणं वर्णयति—**एसो** इति। एष इति जन्तुसामान्यनिर्देशः। खलुपदं वाक्यालङ्कारे। दीपप्रभावसूचितरूपः, दीपप्रभावेण प्रदीपमहिम्ना सूचितं

राजा—पहले तुम प्रवेश करो।
विदू०—जी, अच्छा। [प्रवेश कर] ठहरिये, जरा आप ठहरिये।
राजा—क्यों?
विदू०—यह दीपक के प्रकाश से स्पष्ट दीख पड़नेवाला जमीन पर लोट पोट करता हुआ साँप है।

वत्तमाणो, अअं काओअरो ।

राजा—[प्रविश्यावलोक्य सस्मितम्] अहो ! सर्पव्यक्तिर्वैधेयस्य ।

ऋज्वायतां हि मुखतोरणलोलमालां
भ्रष्टां क्षितौ त्वमवगच्छसि मूर्ख ! सर्पम् ।

अअ काकोदर ।

व्यञ्जित दीपस्य प्रभया प्रकाशेन अवसूचित वा रूप स्वरूपमाकारविशेषो यस्य स, परिवर्तमानश्चेष्टमान । मित्रात्र प्रवेशद्वारे कोऽपि जन्तुर्वर्तते । दृश्यता तावत्, दीपोऽस्य रूप प्रकाशयति, एष तावद् भूतले लम्बमानश्चेष्टित करोतीत्यर्थ । इत्येव जन्तुसामान्य निर्दिश्य तद्विशेषरूपतां प्रतिपादयति—अअ इति । अय पूर्वोक्त, काकोदर सर्प, 'काकोदर. फणी' इति सर्पपर्यायेषु कोष । 'ईषत् अकति' इत्यर्थे 'अक कुटिलायां गतौ'वित्यत. पचादेराकृतिगणत्वादचि 'ईषदर्थे चे'ति को कादेशे 'काक'मिति रूपम् , तादृशम् अर्थात्कुटिलगतिशालि उदर मस्येति व्युत्पत्ति करणीया । य किल दीपप्रकाशितात्मरूपश्चेष्टते लम्बमानो भूतले, सोऽयं सर्पोऽस्तीत्यर्थ । अत्र दीपप्रभावसूचितरूप इत्यनेन—दीपस्य पूर्णे प्रकाशे सति रुग्णाया पद्मावत्या दृशोरुपघात स्यात्, स च मा भूदित्यौचित्यात्तत्र मन्द एव दीपप्रकाश कल्प्यते । अत एव सुस्पष्टं द्रष्टुमशक्नुवतो विदूषकस्य तत्रत्यवस्तुनि सर्पभ्रान्तिर्भवति । रूप तदीय दीपेन किञ्चित्सूचितम् , वस्तुगत्या तु विदूषकेण तन्नैव निरूपयितु पारितम् । अनिलान्दोलनाद्भवन्तीं चलनवलनात्मिकां तत्र सर्पसाधारणीं चेष्टां पश्यतस्तस्य सर्पभ्रमस्तत्रत्यवस्तुनि युज्यत इति ।

विदूषकोक्तमाकर्ण्य तत्र स्थले किञ्चित्प्रवेशं कृत्वा विदूषकीयसर्पप्रतिभासविषय तद्वस्तु सम्यगुद्वीक्ष्य तन्मूर्खतायां मन्द हसन् राजा विस्मयमाविष्करोति स्वान्ते—अहो इति । सर्पव्यक्ति सर्प इति ज्ञानम् , तच्च भ्रमात्मकम् । आश्चर्यम् , मूर्खोऽयं विदूषक , यो हि दृश्यमानममु वस्तुविशेष सर्परूपेण गृह्णाति ।

वस्तुस्थिति दर्शयंस्तस्य सन्देह दूरीकरोति—ऋज्वायतामिति । अत्र

राजा—[जाकर और देखकर मुस्कुराते हुए] अहो ! क्या ही मूर्ख का सर्प-विषयक ज्ञान है ।

मूर्ख ! तुम सीधी, लम्बी, पृथ्वी पर गिरी हुई और सदर फाटक पर लटकने वाली माला

मन्दानिलेन निशि या परिवर्तमाना
किञ्चित् करोति भुजगस्य विचेष्टितानि ॥ ३ ॥

विदूषकः—[निरूप्य] (क) सुट्ठु भवं भणादि। ण हु अअं

(क) सुष्टु भवान् भणति। न खल्वय काकोदार.। तत्रभवती पद्मा-

हीति पद पादपूरणे। अयि! मूर्ख! अयथार्थज्ञानिन्! ऋज्वायताम् ऋजु सरला आयता दीर्घा च तामिति विशेषणोभयपद कर्मधारय, क्षितौ भ्रष्टां समीचीनबन्धनसम्बन्धाभावाद् भूमावध पतितां, मुखतोरणलोलमालाम् मुखं प्रधान यत्तोरणं गृहस्य बहिर्द्वार, 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमर, तत्र या लोला पवनकम्पनवशाच्चञ्चला माला शोभार्थमवलम्बिता पुष्पस्रक् तां, त्व सर्पमवगच्छसि 'सर्पोय'मिति मन्यसे। तमेव तदीय सर्पभ्रममुपपादयति—**मन्दानिलेनेति**। या माला, निशि रात्रौ, मन्दानिलेन मन्दं वहता समीरेण, किञ्चित्परिवर्तमाना परित स्पन्दमाना सती, भुजगस्य विचेष्टितानि सर्पसदृशीश्चलनवलनादिका क्रिया, करोति वितनोति। अयि! सखे! प्रधानभूतेऽस्मिन्समुद्रगृहस्य बहिर्द्वारेऽवलम्बिनी सरला लम्बमाना च मालेयमिदानीं भूमौ पतिता मन्दगतिना पवनेन किञ्चिच्चाञ्चल्य नीयते, तेनैव सर्पसधारणीश्चेष्टा वितन्वाना मूर्ख! त्वयैषा 'सर्प' इति सम्भाव्यते। पवनेन कम्पमानाया तत्र ते सर्पभ्रमो जायते, सोऽपि सम्यक्प्रकाशाऽरहिते निशे किल समयेऽस्मिन्नापाततो युज्यते। वस्तुतो नाय सर्प, किन्तर्हि मालेयमिति वस्तुस्थितिमपर्यालोचयतस्ते मौर्ख्यं प्रशसनीयमिति भाव। वसन्ततिलक नामेद छन्द ॥३॥

राज्ञैव दर्शिता सर्पभ्रान्तिनिराकरणक्षमां वस्तुस्थितिमवधारयन्विदूषको ब्रूते—सुट्ठु इति। खलु निश्चये। राजन्! सम्यगुच्यते भवता, निरूपित मया। भवदीय वचस्तथ्य मिथ्यैवासीन्मम भ्रम। बहिर्द्वारे वर्तमानो दृश्यमान कम्पमानो लम्बमानश्च पदार्थोऽय सर्पो नास्तीत्यधुना नि सन्देहमवगतमित्यर्थ। इत्येव वदन्नद्रगृहान्त प्रवेश कृत्वा पद्मावत्यास्तत्रानुपस्थितिं दृष्ट्वा कम्पमान आह—**तत्त**-

जो साँप समझे हुए हो! जो कि रात में मन्द पवन से कम्पित हो कुछ साँप की सी चेष्टाएँ करती है ३

विदू०—[अच्छी तरह देखकर] आप ठीक कहते हैं। यह साँप नहीं है।

[भवन पर तथा देखकर] माननीय पद्मावती यहाँ आकर निकल गई होंगी।

काओअरो। [प्रविश्यावलोक्य] तत्तहोदी पदुमावदी इह आअच्छिअ णिग्गदा भवे

राजा—वयस्य ! अनागतया भवितव्यम् ।

विदूषकः—(क) कहं भवं जाणादि ?

राजा—किमत्र ज्ञेयम् ? पश्य,

शय्या नावनता तथास्तृतसमा न व्याकुलप्रच्छदा
न क्लिष्टं हि शिरोपधानममलं शीर्षाभिघातौषधैः ।

वतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

(क) कथं भवान् जानाति ?

होदी इति। स्थानेऽस्मिन्नुपस्थाय पद्मावत्या पुनरित प्रस्थित स्यादिति सम्भाव्यते। पद्मिनिकया हि सूचितमत्र शयनीय पद्मावत्या, तद्दर्शन तु न जायत इत्यत कल्प्यते तस्या समागत्येतो निर्गमनम्। अन्यथा, यदि स्यादत्रोपलभ्येत सेति भाव ।

लक्षणैस्तस्या अनागमन सम्भाव्य राजा विदूषकोक्त निराकुरुते—वयस्येति। मित्र ! सम्भावये सेयमत्राऽनागता भवेत् ।

केन पुनर्लक्षणेन ज्ञायत इद भवता 'यत्किलोपस्थितिस्तदीया नाभूदयापी'ति विदूषको राजानमनुयुङ्क्ते—कहमिति ।

राजोत्तर दत्ते—किमत्रेति। मयोच्यमानमिति शेष । अत्र विषये किं नाम वक्तव्य मया ? किंवा तदवगन्तव्य त्वया ? तस्या अनागमनसाधन किमपि कथन नावश्यकम्। ननु प्रत्यक्षमेवैतत्, तथापि सन्तोषार्थं ते तद्विशदीकरोमि। ज्ञायतामवधार्यताञ्च ।

तथाहि—शय्येति। हि यस्मात्कारणात्, शय्या शयनीय, न अवनता शरीर-

राजा०—मित्र ! अभी आई न होगी।
विदू०—यह आप कैसे जानते हैं ?
राजा—इसमें जानना क्या है ? देखो—
मेरा (बिछौना) ज्यों की त्यों बिछी हुई है, कुछ भी दबी नहीं, न उसपर की चादर

रोगे दृष्टिविलोभनं जनयितुं शोभा न काचित् कृता
प्राणी प्राप्य रुजा पुनर्न शयन शीघ्र स्वय मुञ्चति ॥ ४ ॥

भारेण हेतुनाऽवनतिं न प्राप्ता, तथा एवम् , आस्तृतसमा आस्तृता कुथाद्यास्तरणेनालङ्कृता च सा समा, पूर्ववदेवास्ति मनागपि विषमता नाधिगतेति यावत् , अथ च व्याकुलप्रच्छदा व्याकुलो गात्रपरिवर्तनादिना सङ्कुचितो वलीभङ्गं प्राप्त प्रच्छदो निचोलपट उत्तरपिधानवस्त्र यस्या तथाभूता, न वर्तते, 'निचोल प्रच्छदपट' इत्यमर । अमल शिर सम्बन्धसुलभेन मलेन विरहित स्वच्छ, शिर उपधीयत आरोप्यते यत्रेति शिरोपधान शिर स्थानीय उपबर्ह, अधिकरणे ल्युट् । अत्र 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कोषान्तरप्रामाण्यात् 'विचकर्त शिरान् द्रौणि' 'पिण्ड दद्याद्गयाशिरे' इति प्रयोगदर्शनाच्च 'शिरोपधान'मिति श्रृणातेर्घञर्थे कप्रत्ययविधानेन साधितमकारान्त शिरशब्द स्वीकृत्य तस्योपधानशब्देन सह षष्ठीसमास । शीर्षाभिघातौपधै शिरोवेदनापनोदकैरनुलेपनीयैरोषधिविशेषै , क्लिष्ट मलिनीकृतं दूषित, न नास्ति । श्रीमत्या पद्मावत्या अनागमनसाधनानि लक्षणानि शय्यागतानीत्थ प्रतिपाद्य तत्र शय्यागृहान्तर्गत लक्षणान्तरमप्याह—रोग इति । रोगे आमये व्याधौ सति, दृष्टिविलोभन दृष्टेरावर्जन, जनयितुमाधातु, काचिच्छोभा भित्तौ चित्रलेखनादिसम्भवा कापि सुन्दरता, न कृता नापादिता । अमीभिर्हेतुभिस्तत्र पद्मावत्या अनागमनकार्यं ससूच्य 'अत्रागत्य तया पुनरितो गत स्या'दित्याशङ्क्य तदपि निराकुरुते—प्राणाति । रुजा रोगेण कारणेन तदुपलक्षितो वा, हेतावुपलक्षणे वा तृतीया, प्राणी शरीरधारी य कोऽपि जन्तु , शयनं प्राप्य शय्यामासाद्य, पुन शीघ्र भूयस्तदानीमेव, स्वय स्वतो, न मुञ्चति तद्विहायान्यत्र गन्तु न वाञ्छतीत्यर्थ । ननु मित्र ! पद्मावत्या अत्रागतौ सत्यां सरोगावस्थासुलभयो शयनोपवेशनयोश्च समागतयो शय्यायां तद्देहपातात्तत्राक्रमणजनिताऽवनति शरीरचलनवलनादिना तूलि

सिकुड़ी है। सिर-दर्द की दवाइयों से सिरहाने की तकिया, जो कि बिल्कुल साफ थी, कुछ भी मैली नहीं हुई है। यहां पर रोग की दशा में आंखों को लुभाने के लिये कोई सजावट भी नहीं बनाई गई है। और एक बात यह भी है कि आदमी रोग से बिछौने पर आकर फिर शीघ्र ही उसे स्वय नहीं छोड़ता ॥ ४ ॥

विदूषकः—(क) तेण हि इमस्सिं सअणाए मुहुत्तअं उवविसिअ तत्तहोदिं पडिवालेदु भवं।

राजा—बाढम्। (उपविश्य) वयस्य! निद्रा मा बाधते। कथ्यतां काचित् कथा।

(क) तेन ह्यस्यां शय्यायां मुहूर्तकमुपविश्य तत्र भवतीं प्रतिपालयतु भवान्।

कास्तरणे वैषम्यं किमपि प्रच्छदपटे वलीभङ्गश्चेति नूनं सम्भावि, किन्तु तदेतन्न दृश्यते किमपि। किञ्च शिरःस्थानीयमुपधानमपि निर्मलमेव, शिरसि वेदनापनोदनस्यौषधस्य लेपेन तत्सम्बन्धात्तत्र मालिन्यं सुलभमपि न किञ्चिल्लब्धावकाशं खलु। अन्यच्च सरोगावस्थाया दृष्टिर्व्याकुला क्वापि धत्ते न स्थिरताम्। तस्याश्चैकाग्रावर्जनेन स्थैर्यं सम्पादयितुं शयनभागस्य पुरो भित्तावालेख्यरचनादिकं किमपि कामनीयकं तन्यते। किन्तु नैतदप्यत्र सम्पादितम्। कदाचिदेव कल्प्येत—'यत्किल पद्मावतीहागत्य त्वरितमेव स्थानान्तरं प्रस्थिते'ति, तदपि नैव सम्भवति। यतः क्वापि शयनं प्राप्त आतुरो जनः पुनस्तदानीमेव शयनं तद्विहातुं न तावच्चेष्टते। अस्वस्थतावशात्तत्क्षणमेव तत्त्यागे तदीयप्रवृत्तेरदर्शनात्। अतः पूर्वोक्तैर्लिङ्गैः पद्मावत्या आगमनाभावो निर्बाधमनुमातुं शक्य इति भावः। अत्र शय्यावनतत्वाभावादिहेतुभिः पद्मावत्यागमनाभावरूपसाध्यस्य साधनादनुमानालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ४॥

अनुकूलतर्कयुक्तमिदं वचनमाकर्ण्य राज्ञः पद्मावतीप्रतीक्षायां तत्र क्षणकालिकोपवेशनं प्राप्तकालं सूचयन्विदूषक आह—तेण हीति। यद्येवं तर्हि नूनमत्र शयनीये क्षणकालमवस्थातव्यं भवता श्रीमता। पद्मावत्या आगमनं च प्रतीक्षितव्यम्। अचिरादागमिष्यति सा, ततस्तस्याः प्रवृत्तिर्लप्स्यत इत्यर्थः।

बाढमिति। समयोचितमिदानीं सम्यक्सूचितं त्वयेत्यहमत्रोपवेष्टुमुद्यतोऽस्मीति भावः। उपविश्येति राज्ञस्तत्रोपवेशनसूचनम्। शयनीयमुपविष्टो निद्रोपगमस्य लक्षणं पश्यन् राजाह विदूषकम्—वयस्येति। ममोपरि। मित्र! निद्रादेवी

विदू०—तो इस मंच पर पल भर बैठकर आप उनकी प्रतीक्षा करें।

राजा—ठीक! (बैठकर) मित्र! नींद मुझे सता रही है। कोई कथा कहो।

विदूषकः—(क) अहं कहइस्सं। हों त्ति करेदु अत्तभवं।

राजा—बाढम्।

विदूषकः—(ख) अत्थि णअरी उज्जइणी णाम। तहिं अहिअरमणीआणि उदअह्लाणाणि वत्तन्ति किल।

(क) अहं कथयिष्यामि। हो इति करोत्वत्रभवान्।

(ख) अस्ति नगर्युज्जयिनी नाम। तत्राधिकरमणीयान्युदकस्नानानि वर्तन्ते किल।

कर्तुमिच्छत्याक्रमणम्, तयाऽहं पीड्येऽधुना। तन्निवारणार्थं कथय काञ्चित्कथाम्, यत्समाकर्णनवशादन्यचित्तो भवन्न तयाऽहं पीडितो भवेयमित्यर्थः। 'मनोऽनुरञ्जनसमर्थाया सरसकथाया श्रवणयोगान्निवारण सुशकमायास्यन्त्या निद्राया' इति तात्कालिकनिद्रापनोदनौपयिके कथाकथनरूपे कर्मणि प्रेरितवान्विदूषकं राजा।

राज्ञ कथनानुसारं कथां कथयितुं प्रतिजानानो विदूषक आह—**अहमिति**। 'हो'मित्यनुकरणम्। श्रवणसावधानतासूचकमिदं च लोके व्यवहृतं दृश्यते। मित्र! भवदीयं मनो विनोदयितुं मया कथयिष्यते कथा। तत्र परं श्रीमता 'श्रूयते, सावधानोऽस्मि, कथ्यतां विषयोऽग्रिम' इत्येतत्सूचनार्थक 'हो'मितिशब्दोच्चारणं मध्ये मध्ये क्रियताम्, येन पुनरग्रिमविषयवर्णने ममोत्साहेन भूयतामिति भाव।

विदूषकोक्तमङ्गीकरोति राजा—**बाढमिति**। स्वीकृतं ते वच, एवं करिष्यामि। त्वं पुन स्वेच्छया कथां प्रस्तुहीत्यर्थ।

तत काञ्चित्कथां प्रस्तौति विदूषक—**अस्थीति**। उदकस्नानानि जलावगाहनस्थानानि, स्नातेरधिकरणे ल्युट्। किल श्रूयते। वर्तते काचिदुज्जयिनीत्याख्यया विख्याता नगरी, तस्यां च जलाशया अत्यन्तसुन्दरा सन्तीति श्रूयते। अत्र किलोज्जयिनीनामधेयं प्रस्तुत्य तद्विषयक किमपि कमनीयं वर्णनमकृत्वा तत्र सुन्दरजलाशयाधारताप्रदर्शनमिदं विदूषकस्य प्राऽज्ञतातिशयं दर्शयति।

विदू०—मैं कहूँगा। आप हुंकारी भरते जाइये।

राजा—अच्छा।

विदू०—एक उज्जैन नामक नगरी है। वहाँ बहुत सुहावने नहाने की जगहें हैं।

राजा—कथमुज्जयिनी नाम ?

विदूषकः—(क) जइ अणभिप्पेदा एसा कहा, अण्णं कहइस्सं।

राजा—वयस्य ! न खलु नाभिप्रेतैषा कथा। किन्तु,

स्मराम्यवन्त्याधिपतेः सुतायाः प्रस्थानकाले स्वजनं स्मरन्त्याः।

(क) यद्यनभिप्रेतैषा कथा, अन्या कथयिष्यामि।

विदूषकेण प्रस्तुतमुज्जयिनीनामधेयं श्रुत्वा तत्सम्बन्धेन प्रियाविषयकं किमप्यतीतं वृत्तं मनसिकृत्य 'किमुज्जयिनी ? तत्सम्बद्धा कथेयं प्रस्तुता त्वये'त्येवमाशयं सूचयदस्फुटार्थं वचनमाह राजा—कथमिति। नामेति वाक्यालङ्कारे।

'उज्जयिनीविषयिणी कथा नास्मै रोचत' इत्याशयमवबुध्य विदूषकः प्राह राजानम्—जइ इति। अनभिप्रेता अप्रिया। मदुक्तेयमुज्जयिनीविषयिणी कथा न चेद्रोचते भवते, तर्हि तदन्या काचित् प्रस्तोष्यते मया। कथ्यतां राजन्! किं तावद्भवतोऽभीष्टम् ?

तत्कथायां अप्रियात्वं निषेधन् राजा तन्नामश्रवणादुद्गतमात्मनो मानसं भावं विशदयिष्यन्ब्रूते—वयस्येति। न खलु, नाभिप्रेता, नूनं प्रियैवेति यावत्, निषेधद्वयं विधिमेव गमयति। मित्र ! प्रस्तुता त्वयेयं कथा मम तावदप्रियेति न मन्तव्यम्। नूनं प्रियैव सेत्यर्थः। 'अप्रिया न चेत्तन्नामश्रवणात्किमिति भावान्तरमिव व्यक्तीकृत'मित्याशङ्क्य तत्कारणं प्रदर्शयति—किन्त्विति। इदं श्लोकान्वयि।

स्मरामीति। प्रस्थानकाले गमनकाले, यौगन्धरायणनीतिमहिम्नाऽऽत्मीयजनानुमतिमन्तरेणैव स्नेहान्मदीयमार्गानुसरणं कुर्वाणया वासवदत्तया सम यदाद्रमुज्जयिन्या कौशाम्ब्यां गतवास्तदेत्यर्थः, स्वजनं परित्यज्यमानमात्मीयवर्गं, स्मरन्त्याः सोत्कण्ठं चिन्तयन्त्यास्तत्परित्यागदुःखानुभवं कुर्वन्त्याः, प्रवृत्तं स्नेहं उद्गतं,

राजा—क्या उज्जयिनी ? (उज्जयिनी की कथा तुमने छेड़ी ?)
विदू०—यदि यह कथा अच्छी न लगती हो तो मैं दूसरी कहूँगा।
राजा—मित्र ! मुझे यह कथा अच्छी नहीं लगती सो नहीं। किन्तु—
उज्जैनसे मेरे साथ चलते समय आत्मीय लोगों अर्थात् पिता माता आदियों की याद करने·

बाष्पं प्रवृत्तं नयनान्तलग्नं स्नेहान्ममैवोरसि पातयन्त्याः ॥ ५ ॥

नयनान्तलग्नम् अपाङ्गयो सङ्गत तत्रावरुद्धमिति यावत् , बाष्पमश्रु, जातावेकवचनम् , ममैवोरसि मदीय एव वक्ष स्थले, पातयन्त्या मुञ्चन्त्या , अवन्त्याधिपतेरवन्तिदेशाधीश्वरस्य प्रद्योतस्य, सुताया वासवदत्ताया , कर्मण शेषत्वविवक्षायाम् 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यनेन षष्ठी, स्मरामि, तत्स्मरण करोमीत्यर्थ । स्वजनं विहाय मया सह स्नेहादुज्जयिनीत कौशाम्बीं प्रति प्रयाणसमये यया स्वजनस्मरणं मुहु कृतमासीत् , स्वजनस्नेहान्मत्प्रेम्णो वा तदानीमुद्गतान्यश्रूणि यस्या मद्भुजाऽऽश्लेषेण मदीयोर स्थले भृश निपतितानि, संपाद्य प्रद्योतनृपते सुता वासवदत्ता मित्रवर ! त्वया क्रियमाणमुज्जयिनीवर्णनमाकर्णयतो मम स्मरणसरणिं गाहमाना सती पूर्वानुभूतानि स्मारयतीत्येष एव भावोदय समयेऽस्मिन्मनसि मामके सञ्जात इति भाव । अत्र 'अवन्त्याधिपते'रिति पदप्रयोगश्चिन्त्य । समासे 'अवन्त्यधिपते'रिति, व्यासे च 'अवन्त्या अधिपते'रिति स्यात् । वृत्तमुखप्रेक्षितया च तदिद द्वयमपि तत्रानुवर्तुमपारयन् 'अपि माष मषं कुर्याच्छन्दोभङ्ग कदापि ने'ति कविना तथा प्रतिकूल चेष्टित स्यात् । केचित्तु—'गवा स्वामी'तिवत् स्वामित्वहेतुताविवक्षया तृतीयान्ते 'अवन्त्ये'ति पदे कल्पिते ततो दीर्घसन्धौ, अधिपतिपद आद्य प्रश्लेषात् षष्ठीसमासे वा 'अवन्त्याधिपते'रित्युपपादयन्ति । वयन्तु—'अवन्तीषु साधु'रित्यर्थे 'तत्र साधु'रित्यनेन यत्प्रत्यये 'अवन्त्य' इति रूपे ससाधिते 'अवन्त्यश्चासावधिपतिश्चे'ति कर्मधारयसमासाश्रयणात्तत्प्रयोगोपपत्ति कथमपि कल्पयाम । अस्य श्लोकस्य प्रथमे चरणे उपेन्द्रवज्रा द्वितीयादिचरणत्रय इन्द्रवज्रा चेत्यनयोर्योगादुपजातिनामकं वृत्तम् । तथा च तल्लक्षणम्—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता' इति । चतुर्दशभेदासूपजातिषु च प्रथमोऽय कीर्तिनामको भेदो वृत्तरत्नाकरटीकायां नारायणभट्टनोक्त ॥ ५ ॥

वाली, निकल कर भी आँखों के कोनों में रुके हुए आँसुओं को प्रेम से मेरी ही छाती पर गिरा देनेवाली उज्जैन के राजा की कन्या वासवदत्ता का स्मरण इस नाम के सुनने से मुझे हो रहा है ॥ ५ ॥

अपिच,

बहुशोऽप्युपदेशेषु यया मामीक्षमाणया ।
हस्तेन स्रस्तकोणेन कृतमाकाशवादितम् ॥ ६ ॥

अन्यदपि वासवदत्तागतमतीत वस्तु प्रतिजानीते—**अपि चेति** ।

तथाहि—**बहुशोऽपीति** । बहुशोऽपि अनेकविधेष्वपि, 'बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्या'मित्यनेन सप्तम्यर्थे शस्प्रत्यय, उपदेशेषु मत्कर्तृकवीणावादन शिक्षणावसरे दीयमानासु तदुचितासु शिक्षासु, माम् ईक्षमाणया आत्मनो मुख मद-भिमुख कुर्वत्या । एतेन विशेषणेन यथावदुपदेशश्रवणपरायणाया वासवदत्ताया स्तत्र प्रसक्ते विषये दत्तावधानत्व सूचितम् । 'किं किमुच्यत' इति श्रोतुमुत्कण्ठि तानां शिक्षकवदनप्रेक्षिता प्राकृतिकी प्रसिद्धैव शिष्याणाम् । यया वासवदत्तया, स्रस्तकोणेन स्रस्त उपदेशश्रवणमुग्धचित्ततयाऽविदित पतित कोणो वीणावादन साधनीभूतोऽङ्गुलीगतो वस्तुविशेषो यस्मात्तादृशेन, 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोष, हस्तेन करेण, आकाशवादितं लयतालादिशून्य वादन, कृत विहितम् । यदा किल वासवदत्ता मत्तो वीणावादनकलां शिक्षते स्म, तदा तदुचिता-स्तस्यै बहव उपदेशा मया दीयन्ते स्म । सा तु तान् बहूनप्युपदेशान् साक ल्येन सावधानमव्याकुल शृण्वती स्नेहान्मन्मुखार्पितदृष्टिरासीत्तत्र क्षणे । तेन न तदानीं स्वीयहस्ताच्च्युत कोणो न विदितस्तया । कोणाभावेऽपि प्रेममुग्धतया वीणा रागस्वरव्यक्तिविरहित सा कथञ्चिद् वादितवती । इदमेव सर्वमुज्जयिनीनाम-धेयश्रवणाद् 'एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारक भवती'ति मन्मनोरङ्गमञ्चे ऽधुना मुहुर्नृत्यतीति तेन किञ्चिच्चित्तमन्यदिव मे सवृत्तम् । न तावदुज्जयिनीविष यक वर्णनं ममाऽप्रियमित्याशय । राजमुखदर्शनस्पृहयालुता करात् कोणस्रंसनं च वासवदत्ताया राजविषयक प्रेमभावमतिभूमिं गतं गूढं द्योतयत । अनुष्टु-ब्वृत्तम् ॥ ६ ॥

और भी—

सन्यास के समय बहुत सी दी हुई भी शिक्षाओं में सावधानी से मेरी ओर देखते हुए जिसने हाथ से कोण (मिजराब) के छूट जाने पर बिना ताल लय के वीणा बजाई, उसीकी याद आ रही है ॥ ६ ॥

विदूषकः—(क) भोदु, अण्णं कहइस्सं। अत्थि णअरं बह्मदत्तं णाम। तहिं किल राआ कंपिल्लो णाम।

राजा—किमिति किमिति?

विदूषकः—[पुनस्तदेव पठति।]

राजा—मूर्ख! राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यमित्यभिधीयताम्।

(क) भवतु, अन्यां कथयिष्यामि। अस्ति नगरं ब्रह्मदत्तं नाम। तत्र किल राजा काम्पिल्यो नाम।

वर्णनीयोज्जयिनीविषयस्याऽप्रियाभावता श्रुत्वापि राज्ञस्तेन विमनायमानमानसत्वमाकलयन् विदूषको विषयान्तरवर्णनप्रस्तावमुपक्षिपति—भोदु इति। इयं कथेत्यार्थम्। राजन्नास्तां तावदुज्जयिनीविषयिणी कथा। सा च भवन्तमनुभूतमतीतं स्मारयन्ती नूनं विमनीकरोति। अधुना च तदन्या कथा वर्णयिष्यते मया। इत्येवमुक्त्वा तत्स्वरूपमवतारयति—अत्थीति। किलेति प्रसिद्धि। ब्रह्मदत्तनामके नगरे काम्पिल्यनामको राजा प्रसिद्धोऽस्तीत्यर्थः। अत्र 'नगरं काम्पिल्य, राजा ब्रह्मदत्त' इति वक्तव्ये तद्विपरीतं वचनं मूर्खतानिदानं हास्यरसव्यञ्जकं विदूषकस्य हास्यरतित्वमाविष्करोति।

नामधेयव्यत्यासास्पदं वचनमिदमाकर्ण्य विदूषकमुखादनवधानवशादेतदित्थं निर्गतं भ्रमाद्वेति वस्तुतत्त्वपरीक्षाचिकीर्षया 'किमुक्तं त्वये'त्येव पृच्छति तं राजा—किमितीति। उक्तमित्यर्थादायातम्। किमितीत्येषा द्विरुक्ती राज्ञो विदूषकमुखात् तदर्थश्रवणं औत्सुक्यं दर्शयति।

विदूषकेण पुनर्मौर्ख्येण हास्यं जनयितुं विपरीतरूपं तत्तथैव पूर्वोक्तं पठ्यते—पुनरित्यादि।

विदूषकभ्रान्तिमपाकुर्वन् 'अयि! वैधेय! काम्पिल्ये नगरे राजाऽऽसीद् ब्रह्मदत्त इत्येव वदे'ति वस्तुतत्त्वं दर्शयन्नाह—मूर्खेति।

विदू०—अच्छा दूसरी कहता हूँ। ब्रह्मदत्त नाम का नगर है। वहाँ का राजा काम्पिल्य है।

राजा—क्या? क्या कहा?

विदू०—(फिर वही कहता है)

राजा—मूर्ख! राजा ब्रह्मदत्त, नगर काम्पिल्य—ऐसा कहो।

विदूषकः—(क) किं राआ बम्हदत्तो, णअरं कंपिल्लं ?

राजा—एवमेतत् ।

विदूषकः—(ख) तेण हि मुहुत्तअं पडिवालेदु भवं, जाव ओट्ठगअं करिस्सं । राआ बम्हदत्तो, णअरं कंपिल्लं । [इति बहुशस्तदेव पठित्वा] इदाणिं सुणादु भव । अयि ! सुत्तो अत्तभवं ? अदिसीदला

(क) किं राजा ब्रह्मदत्त , नगरं काम्पिल्यम् ?

(ख) तेन हि मुहूर्तकं प्रतिपालयतु भवान्, यावदोष्ठगतं करिष्यामि । राजा ब्रह्मदत्त , नगरं काम्पिल्यम् । इदानीं शृणोतु भवान् । अयि ! सुप्तोऽत्रभवान् ? अतिशीतलेयं वेला । आत्मनः प्रावारकं गृहीत्वा

अज्ञेन विदूषकेण राज्ञो वचनं निशम्य तदीयं याथार्थ्यमवगन्तुम् 'अपि सत्यमिदं भवदुक्त'मित्येव पुनस्तदनूद्य पृच्छयते—**किमिति** ।

'इत्थमेवैतद्वर्तते, त्वया त्वेतद्विपरीतमुक्त'मित्येव प्राह राजा विदूषकम्—**एवमेतदिति** ।

राज्ञो वचनं निशम्य विदूषक आह—**तेण हीति** । तेन हि तेन कारणेन । ओष्ठगतं मुखगतम् , अभ्यस्तमिति यावत् । यद्येव तर्हि क्षणकालपर्यन्तं प्रतीक्षितव्य भवता, यावन्मया भवदुक्तं कण्ठस्थं विधास्यते । तदेव पठ्यमानमाह—**राजेति** । 'राजा ब्रह्मदत्त' इत्यादि पुनः पुनरावृत्त्या पठन्नभ्यस्तं कृत्वा कथयति—**इदाणिं इति** । ननु मित्र ! कण्ठस्थं कृतमेतन्मया, न कदापीतः परं विस्मरिष्यते । सम्प्रति श्रूयतां भवता । इत्थं निगद्य विदूषको राजानं निद्राणमालोक्य स्वयमपि निद्रितुमभिधत्ते—**अयीति** । अयीत्यव्ययं प्रश्नार्थकम् , प्रश्नश्चैव माननीयो विदूषकस्य । माननीय श्रीमान् राजा सुप्तः किम् ? तर्हि तेनमयापि जागरितेन किं कार्यम् ? तात्कालिकीं तत्र शीतबाधामनुभवन्नूते—**अदिसीदलेति** ।

विदू०—क्या, राजा ब्रह्मदत्त और नगर काम्पिल्य ?

राजा—हाँ ऐसा ही है ।

विदू०—तो आप क्षण भर ठहरें, जब तक मैं यह याद कर लूँ । राजा ब्रह्मदत्त, नगर काम्पिल्य । (इसे को कई बार कहकर) अब आप सुनिये । अरे ! आप सो गए । यह बहुत ठंढ

इमं वेला । अत्तणो पावारअ गहिअ आअमिस्सं । (निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता आवन्तिकावेषेण, चेटी च ।)

चेटी—(क) एदु एदु अय्या । दिढ खु भट्टिदारिआ सीसवेद-णाए दुक्खाविदा ।

वासवदत्ता—(ख) हाद्धि । कहिं सअणीअं रइदं पदुमावदीए ?

गमिष्यामि ।

(क) एत्वेत्वार्या । दृढ खलु भर्तृदारिका शीर्षवेदनया दु खिता ।

(ख) हा ! धिक् , कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्या ?

प्रावार एव प्रावारकस्तं प्रावरणवस्त्रम् । प्रपूर्वादाच्छादनार्थाद् वृञ्धातोर्घञि 'उप-सर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुल'मित्यनेनोपसर्गस्य दीर्घे प्रावारशब्दो निष्पन्न , ततः स्वार्थे क । अस्मिन् खलु शीतकाले शीतताऽतितमां व्याकुलीकरोति माम् , अतः स्वकीयमुत्तरीयवस्त्रमादाय समागन्तव्य मया, यदाच्छादितवपुषो मे शैत्यबाधा पुनर्न स्यात् । इत्युक्तवतो विदूषकस्य प्रावरणवस्त्रानयनार्थं ततः प्रस्थानं सूचय-ति—निष्क्रान्त इति ।

पूर्वं पद्मिनिका नाम चेटी पद्मावत्याः शिरोवेदना निवेदयितुं मधुकरिकां नाम स्वीयां वयस्यां वासवदत्तायाः (आवन्तिकायाः) समीपं प्राहिणोत् । सा च मधुकरिका नाम चेटी वासवदत्तामुपगत्य तदागमनं प्रतीक्षते स्म । साम्प्रतं तदनुकूलमेव तयोर्द्वयोरेकत्र सम्मेलनं दर्शयति कवि —ततः प्रविशतीत्यादिना ।

आवन्तिकामागच्छन्तीमवलोक्य प्रकृतमाह चेटी वचनं ताम्—एदु एदु इति । एतु एत्विति वाक्यस्याऽऽगमनविषयिणीं शीघ्रतां द्योतयति । दृढम् अत्यधिकम् , खलु वाक्यालङ्कारे । श्रीमत्या सत्वरमागन्तव्यम् । राजकुमारीं पद्मावतीं मूर्ध्नि शिरोव्यथा व्याकुलीकरोत्यधुना ।

वृत्तमिदं श्रुतवती वासवदत्ता दु खमभिनयन्ती पद्मावत्याः शयनीयस्थानं पृच्छति चेटीम्—हद्धीति । भावार्थस्त्विदम् , अस्वस्थतया पद्मावत्याः कष्टाय मे

समय है । अपना ओढ़ना लेकर आता हूँ । [चला गया]

[आवन्तिका के वेश में वासवदत्ता का आना, साथ ही दासी का भी]

दासी—आर्या ! आइये आइये, राजकुमारीजी मस्तक-पीड़ा से बहुत ही दुखी हैं ।

चेटी—(क) समुद्दगिहके किल सेज्जा त्थिण्णा ।

वासवदत्ता—(ख) तेण हि अग्गदो याहि ।

[उभे परिक्रामत ।]

चेटी—(ग) इदं समुद्दगिहकं । पविसदु अय्या । जाव अहं वि सीसाणुलेवणं तुवारेमि । [निष्क्रान्ता ।]

(क) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा ।
(ख) तेन ह्यग्रतो याहि ।
(ग) इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशत्वार्या । यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि ।

कल्पते । इदं तु ब्रूहि–तस्याः शयनीयं कुत्र कल्पितम् ?

समुद्दगिहके इति । 'समुद्रगृहे शयनं तदीयमास्तीर्ण'मित्युत्तरं दत्तं चेट्या ऽऽनन्तिकायाः पूर्वोक्ते प्रश्ने ।

तत्राह वासवदत्ता—तेण हीति । अस्वस्था वर्तते पद्मावती, समुद्रगृहे तस्याः शयनीयमास्तितम् । इत्थं सति साम्प्रतं तत्र मयोपस्थातव्यम् । तदर्थं च समुद्रगृहस्य पन्थानं दर्शयितुं त्वया मदग्रे भूयताम् । अहं च त्वामनुयामीति भावः ।

'उभे परिक्रामतः' इत्यनेन तयोर्वासवदत्ताचेट्योः समुद्रगृहं प्रति प्रस्थानं सूचितम् ।

गन्तव्यदेशान्तिकं गत्वा चेटी ब्रूते—इदमिति । यावत् इदानीम् । एतदस्ति समुद्रगृहम् , प्रवेशोऽत्र विधीयतां श्रीमत्या । मया च पद्मावत्याः शिरोवेदना-

---

वासव०—हाय ! कह ! पद्मावती का बिस्तर कहाँ लगा है ?
दासी—बिछौना तो समुद्रगृह में बिछाया गया है ।
[illegible]

वासवदत्ता—(ख) अहो ! अकरुणा खु इस्सरा मे । विरह-पय्युस्सुअस्स अय्यउत्तस्स विस्समत्थाणभूदा इअं पि णाम पदुमावदी अस्सत्था जादा । जाव पविसामि । [प्रविश्यावलोक्य] अहो ! परि-

(ख) अहो ! अकरुणा खल्वीश्वरा मे । विरहपर्युत्सुकस्यार्यपुत्रस्य विश्रमस्थानभूतेयमपि नाम पद्मावत्यस्वस्था जाता । यावत् प्रविशामि । अहो ? परिजनस्य प्रमादः । अस्वस्था पद्मावतीं केवल

पनोदनाय लेपनीयमौषधं त्वरया सम्पादयितुं गम्यत इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्—शीर्षानुलेपनमिदमात्मना सम्पादयितुं पद्मिनिकया पूर्वं सूचितमासीत् । तस्यैव कार्यस्य सत्वरं पूर्तये पद्मिनिकां सखीं त्वरयितुं, कार्ये च तदौपयिकेऽवशिष्टे स्वयं साहाय्यं कलयितुमिच्छन्तीं तदनुकूलमिदं गमनमात्मनः प्रास्तावीन्मधुकरिकाख्या चेटीति ।

ततस्तस्याः प्रस्थानमाह—निष्क्रान्तेति ।

तद्गृहान्तः प्रविशन्त्येव वासवदत्ता तत्र शय्यायां शयितं प्रावरणवस्त्राच्छन्नगात्रं नायकं पद्मावतीबुद्ध्या पश्यन्ती तदीयमस्वास्थ्यं विचिन्त्य दूयमाना ब्रूते—अहो इति । अहो इति विषादसूचकमव्ययम् , खल्विति निश्चये, मे मद्विषये । विश्रमस्थानभूता मनोविनोदास्पदम् , नामेति वाक्यालङ्कारे । यावत् अस्तु, प्रविशामीति विध्यर्थे लट् । हन्त ! सर्वथा दैवैर्निर्दयत्वमवलम्बितं मयि, यदसौ पद्मावती प्रियतमस्य मद्वियोगवशाद्गाढमुत्कण्ठाभावं बिभ्रतः सन्तापजातं प्रशमय्य मनो विनोदयति स्म, सापि साम्प्रतं शिरोवेदनया दुःखिता सती सुतरामस्वास्थ्यं भजते । मन्ये तु सदा विरहवेदनामनुभवन्त्या, विरहवेगपर्याकुलस्य पत्युर्मनोविनोदनोपयिकं कमप्युपायमिदानीमपश्यन्त्या मम दैवदुर्विपाकादप्रसन्नानामीश्वराणां ममारण्यस्येव परिणामोऽयम् । अस्तु, किं कार्यम् ? प्रविश्यतामन्तर्मया । इत्येवं वदन्त्या वासवदत्तायास्तद्गृहान्तः प्रवेशं परितो वीक्षणं चाभिधाय चिन्तापुरःसरं वचनोद्गारमाह—प्रविश्यावलोक्येत्यादि । प्रमादोऽनवधानता । दीप

वासव०—दैव लोग मेरे विषय में अत्यन्त निर्दय हो रहे हैं । मेरे विरह से दुःखी होने वाले आर्यपुत्र के लिये विश्राम-रूप यह पद्मावती भी भला अस्वस्थ हुई । भीतर जाती हूँ ।
[प्रवेश कर और देखकर]

जणस्स पमादो। अस्सत्थं पदुमावदिं केवलं दीवसहाअं करिअ परिच्चजादि। इअ पदुमावदी ओसुत्ता। जाव उवविसामि। अहव अण्णासणपरिग्गहेण अप्पो विअ सिणेहो पडिभादि। ता इमस्सिं सय्याए उवविसामि। [उपविश्य] किं णु हु एदाए सह उवविसन्तीए अज्ज पह्लादिदं विअ मे हिअअं। दिट्ठिआ अविच्छिण्णसुहणिस्सासा।

दीपसहायां कृत्वा परित्यजति। इयं पद्मावत्यवसुप्ता। यावदुपविशामि। अथवान्यासनपरिग्रहेणाऽल्प इव स्नेहः प्रतिभाति। तदस्यां शय्यायामुपविशामि। किं नु खल्वेतया सहोपविशन्त्या अद्य प्रह्लादितमिव मे हृदयम्।

सहायां, दीप एव सहाय सहचरो यस्यास्ताम् अनन्यसहायामेकाकिनीमित्यर्थ। परित्यजतीति भूतार्थे लट्। यावत् अधुना। असावधानतेयं भृशं विस्मयकरी पद्मावत्या परिचारिकावर्गस्य, योऽधुना वेदनावशादस्वस्थतामनुभवन्ती पद्मावती ममैकाकिनीं परित्यक्तवान्। रोगिण सन्निधौ केनापि नूनमवस्थातव्यम्, अत्र तु कोऽपि नास्तीत्यनुचितकारितेयं परिजनस्य। शेते किलैषा पद्मावती, इदानीमत्रोपविश्यते मया। इत्थं तद्दूरेऽन्यत्रोपवेशनं विचार्य पुन किञ्चिच्चिन्तयन्ती ब्रूते—अहवेति। अन्यासनपरिग्रहेण स्थानान्तरोपवेशनेन। अस्यामवस्थायामेतस्या दूरेऽवस्थातुं नोचितं मे। स्थानान्तरेऽवस्थित्या स्नेहस्याल्पतेव दृश्यते। रोगिणो दूरेऽवस्थातुमेनमि जुगुप्साभाव इवोदित सम्भाव्यते लोके। अतोऽत्रैव शयनीयेऽस्या समीपमेवोपविश्यते मया। तथा करण दर्शयति—**उपविश्येति** पद्मावतीशयनीयमुपविष्टायाश्च तस्या मनोगतान्वितर्कानाह—**किं णु हु** इति। किं नु खलु, किमिवेत्यर्थ। प्रह्लाद आनन्द सञ्जातोऽस्य तत् प्रह्लादितम्, 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' इतच् प्रत्यय। न जानामि केन कारणेनात्र पद्मावत्या सहोपवेशनात् मन प्रसीदतीव मे। मन्द मन्द चरन्ति रोगिणो नि श्वासपवना। अस्यास्तु

णिव्वुत्तरोआए होदव्वं। अहव एअदेससंविभाअदाए सअणीअस्स सूएदि म आलिङ्गेहि त्ति। जाव सइस्स [शयनं नाटयति।]

राजा—[स्वप्नायते।] हा वासवदत्ते!

दिष्ट्याऽविच्छिन्नसुखानि श्वासा। निवृत्तरोगया भवितव्यम्। अथवैकदेशसविभागतया शयनीयस्य सूचयति मामालिङ्गेति। यावच्छयिष्ये।

नि श्वासपरम्परा दैवादनवरुद्धाऽयत्नसञ्चारा दृश्यते। सम्भावयाम्यत स्वस्था लब्धारोग्या भवेदियम्। इत्येव वितर्कयन्ती वासवदत्ता स्नेहाऽनुरूपं सहशयन नाम तत्कालोचित कर्तव्य मन्यमाना पक्षान्तरमुपक्षिपति—अहवेति। शयनीयस्य शय्यायाः, एकदेशसविभागतया, एकदेशे एकत्र प्रदेशे नतु सर्वत्र संविभाग पार्श्वक्येननावस्थिति यस्य तत् तद्भावस्तत्ता तया हेतुभूतया, शयनस्यैकदेशे स्थित्येति यावत्। 'याव'दित्यस्य 'अत' इत्यर्थ। इयमत्र पद्मावती शयनस्यैकदेशे शयाना वर्तते। शयनैकदेशस्य च स्वाधिष्ठिततया स्वाऽनधिष्ठित प्रदेशं प्रियजनशयनोचितं ध्वनयन्ती 'सविध इह शयित्वा साऽहमाश्लेषणीया' इति व्यक्तमाकूतमात्मनो निवेदयति माम्। अत कारणादेतदिच्छापूरणमात्मनः कर्तव्य मत्वा सहैतया शयिष्यते मया। शयनं नाटयतीत्यनेन शयनाभिनयप्रदर्शनपूर्वक तत्र शयनीये वासवदत्ताया अवस्थान दर्शितम्।

स्वसङ्कल्पबलात्सुलभस्मरणां हृद्गतां प्रियतमां वासवदत्तां विचिन्तयन् सुप्तो राजा 'हा! हन्त! वासवदत्ते! इति स्वप्नविषयं तन्नामग्रहण कुर्वन्नात्मनो विरहविह्वलतां दर्शयति—स्वप्नायते इत्यादिना। स्वप्नायते इत्यत्र स्वप्नशब्द स्वप्नचेष्टाख्यमर्थं बोधयति। स्वप्नलक्षण च—'बाह्येषु करणेषूपसहृतेषु जागरितवासनानुसारेण मनसस्तदर्थाभासाकाराबभासनं स्वप्नशब्दितम्' इत्युक्तम्। यथाहु—इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि। सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनम्॥ सच सप्तविध, यथा—दृष्ट श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थित कल्पितस्तथा। भाविता

सुख से ले रही है। रोग निकल गया होना चाहिये। एक ओर सोने से मालूम होता है कि मेरा आलिंगन करो ऐसा सूचना दे रही है। तो सोती हूं। [सोने का भाव दिखाती] है।

राजा—[स्वप्न में] हाय! वासवदत्ता!

वासवदत्ता—(क) आलवामि भट्टा ! आलवामि ।

राजा—किं कुपितासि ?

वासवदत्ता—(ख) ण हि ण हि, दुक्खिदह्मि ।

राजा—यद्यकुपिता, किमर्थं नालङ्कृतासि ?

(क) आलपामि भर्तः ! आलपामि ।

(ख) नहि नहि, दुःखितास्मि ।

ब्रूते—आलवामीति । सम्भ्रमे क्रियापदद्विरुक्तिः । प्राणप्रिय ! किमर्थं व्याकुलेन भूयते भवता । इदमिदानीमालप्यते, प्रत्युत्तरं दीयते मया ।

'अपि नाम कोऽपि कोपस्ते मयि ?' इत्येवं पुनराह राजा—किमिति । वासवदत्तया किल स्वाप्नं वचनं निशम्य राज्ञः स्नेहात्तदुचितमुत्तरं कल्प्यते । राज्ञा तु स्वप्नगतेन वासवदत्तोत्तरं न श्रोतुं शक्यत इति वारंवारं तदुत्तरश्रवणोत्कण्ठया तत्तादृशं प्रलप्यत इत्येवमत्राकलनीयम् ।

राज्ञो वचनं निशम्याह वासवदत्ता—ण हीति । नैवास्मि कुपिता किल, न चास्ति कोऽपि कोपस्यावकाशः साम्प्रतं प्रियतमे । किन्तु हतभाग्याहं विरहिणी दुःखमयीं दशामनुभवामीत्यर्थः ।

व्यतिरेकमुखेन तां कुपितां निश्चित्य चित्ते भूयोऽभिधत्ते राजा—यद्यकुपितेति । यदीति सम्भावनायाम् । अथ सम्भाव्यते—त्वं कुपिता नासीति, तर्हि पुनः केन हेतुना न धत्सेऽलङ्कारान् शरीरे ? कोपव्यतिरेकेणाऽलङ्कारयोगाभावो न सम्भवी । कारणान्तरस्याऽनवसरेण च 'कोपादेव त्वयालङ्करणानि परित्यक्तानी'ति स्पष्टमुन्नीयते । तस्मात्त्वं कुपितैवासीति मन्ये । यद्वा—प्रणयविशेषशालिन्याः कोपाऽनुदयं सम्भाव्य तत्र पुनः कोऽपि कारणान्तरं जिज्ञासमानस्य राज्ञो वचनमिदम् । अत्र पक्षे—'कोपाभावे सति, न तर्हि, किमिनीदमलङ्कारवैकल्यं ते' इत्यर्थः

वासवदत्ता—(क) इदो वरं किं ?

राजा—किं विरचिका स्मरसि ?

वासवदत्ता—[सरोषम्] (ख) आ अवेहि, इहावि विरचिआ ?

(क) इत परं किम् ?

(ख) आ अपेहि, इहापि विरचिका ?

करणीय । विरहिणीं वासवदत्तां ध्यायतो राज्ञ स्वप्ने तादृशविरहावस्थोचितालङ्कारवैकल्यवत्येव सा प्रादुरासीत् । यथाकल्पितं हि दृश्यते स्वप्ने ।

तत्राह वासवदत्ता—इदो इति । इत 'दु खितास्मी'त्येतदपेक्षया, परमन्यत्, कारणमिति शेष । विरहयोगादह दु खितास्मीत्यत एवालङ्कारधारण न मे रोचते । नान्यत्किमपि तत्परित्यागे कारण दु ख विना । दु खितानामलङ्कारा हि भारभूता भवन्तीति भाव ।

सपत्नीस्मरणात्स्त्रीणां कोपानुभाव प्रादुर्भवतीति तत्स्मरण तस्या कोपकारणं सम्भावयन्नाह राजा—किमिति । सपत्न्या विरचिकाया स्मरणमिदानीं ते सञ्जात किमु ? अत एव रुष्टासि त्वम् ? विरचिकानाम्नी च भोगिनी काचिदासीदुदयनस्य राज्ञो दारा । तत्सम्बद्धा च कथा कथामुखलम्बकेऽस्ति प्रतिपादिता कथासरित्सागरे ।

सपत्नीनामस्मरणात्कोपकलुषिता सती सरोषं ब्रवीति वचनं वासवदत्ता—आ इति । आ इत्यव्यय कोपे स्मरणे च, तथा चोक्तम्—'वाक्यस्मरणयोरङित्' इति । 'आ अपेहि' इत्यत्र 'निपात एकाजनाङ्' इति प्रगृह्यसञ्ज्ञा 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति प्रकृतिभावश्च । तेन सवर्णदीर्घो निषिद्ध । इहापि, मत्सामीप्येऽपि वियोगदशायामपि पद्मावतीगृहेऽपि वा, विरचिका तन्नाम्नी सपत्नी, स्मर्यते स्मार्यते चेति शेष । हन्त भो । विरचिकायास्तस्या नामधेय गृह्णन्निदानीं दूरमपसर त्वम् । मत्पुरोऽपि सपत्नीस्मरण कुर्वतो मत्समीपे न स्थातुमुचित ते । वियोग-

---

वासव०—(मैं दुःखी हूँ) इससे दूसरा कारण क्या होगा ?

राजा—क्या विरचिका की याद कर रही हो ?

वासव०—[क्रोध से] आ, हटो, यहाँ भी विरचिका ?

राजा—तेन हि विरचिकार्थं भवतीं प्रसादयामि । [हस्तौ प्रसारयति ।]

दुःखेऽपि मे, तस्याः स्मरणं स्वयं मां च कुर्वता कारयता पुनरिदं दुःखमुत्पाद्यते त्वया । सम्प्रत्यत्र पद्मावत्याः सदने तस्याः प्रसङ्गो न किलोपक्षेपणीयः । न रोचते हि मह्यं ते वचनमेतदिति भावः ।

विरचिकासम्बन्धस्मरणमूलकमेव कोपं सम्भावयंस्तत्कृते तां प्रसादयितुमुद्यतो राजा ब्रूते—तेन हीति । विरचिकार्थं विरचिकानामग्रहणजन्मापराधक्षमापनार्थमिति यावत् । यदि नाम विरचिकास्मृतिस्त्वां कोपयति, तर्हि 'त्वं प्रसन्ना भवे'त्यनुनयाम्यहम् । तन्नामग्रहणरूपो मन्तुरेष मे क्षन्तव्यस्त्वया । इति वरस्तत्प्रसादनोपायमभिनयति—हस्तौ प्रसारयतीत्यनेन । अञ्जलिबन्धं प्रापितयोर्हस्तयोः प्रसारणं प्रसादनोपायभूतं लोकाचारानुगतम् । अन्यासङ्गरूपापराधक्षमाप्रार्थनादिभिर्यथावसरं प्रयुज्यमानैरुपायैः प्रियकृतं प्रियायाः कुपितायाः प्रसादनमपि प्रणयमहिमैकमूलकम् । प्रणयप्रकर्षेण प्रियाप्रसादनस्य बहुशोऽभ्यस्ततया दृढतरसंस्कारबलेन स्वप्नदर्शनेऽप्ययं तत्प्रसादनप्रयत्नो राज्ञः साम्प्रतमेव साम्प्रतम् ।

एतावदवधि राज्ञो विरहिणः स्वप्नावस्थोचितालापा उपवर्णिताः । इतः परं जागर्ति प्राप्तवतो वासवदत्तां स्वसमीपतो गच्छन्तीं पश्यतस्तस्य शोकानुभावो वर्णयिष्यते । अत्र तावत्—"जाग्रदवस्थायां मनसि दृढं भावितं वस्तुजातं भावनाभिनेन स्वप्नावस्थायामप्यनुगतं दृश्यते । असाधारणस्तावत्प्रणयो वत्सराजस्य वासवदत्तायां बहुशः प्रकाशितनरः । जागरावस्थायां तामेव सन्ततं वासवदत्तां ध्यायतस्तस्योदयनस्यातिवेलध्यानयोगबलात् स्वप्नेऽपि तद्विषयानुचिन्तनं सहजमेव । अत एव स्वप्नदर्शनविषयतां नूनं गतासीद्राज्ञो वासवदत्ता । स्वप्नगतवासवदत्तादर्शनविषयं तमेनमधिकृत्य कृतं 'स्वप्नवासवदत्तम्'इति नामकरणं च नाटकस्यैतस्यानुगतार्थतां कलयती"ति रहस्यमाकलनीयम् ।

तदेतं पूर्वोक्तं प्रियकृतमात्मप्रसादनोद्यमं दृष्ट्वा, कोपं च स्वप्नगतार्थसम्भूतं मत्वा [illegible] वासवदत्ता नादत्त चित्तेऽवकाशं कोपाय । इदानीं हस्तप्रसारणानन्तरो

राजा—तो विरचिका के लिये तुम्हें मनाता हूँ । [दोनों हाथ फैलाता है]

वासवदत्ता—(क) चिरं ठिदह्मि । को वि मं पेक्खे । ता गमिस्सं । अहव सय्यापलम्बिअं अय्यउत्तस्स हत्थं सअणीए आरोविअ गमिस्सं । [तथा कृत्वा निष्क्रान्ता ।]

राजा—[सहसोत्थाय] वासवदत्ते ! तिष्ठ तिष्ठ । हा ! धिक् !

(क) चिरं स्थितास्मि । कोऽपि मां पश्येत् । तद् गमिष्यामि । अथवा शय्याप्रलम्बितमार्यपुत्रस्य हस्तं शयनीय आरोप्य गमिष्यामि ।

निद्राभङ्ग तत्रान्यजनोपगमनं चाभिशङ्क्य स्वस्वरूपगोपनार्थं ततः प्रस्थातुकामायाः प्रियं भर्तारं चिरतिथात्समयतः समुपलब्धवत्यास्तस्या वचनमाह कविः—चिरमिति । आर्यपुत्रं पश्यन्त्यास्तदीयप्रणयसूचकस्वप्नदर्शनकालिकालापश्रवणमुग्धस्वान्ततया स्वीयामवस्थामपश्यन्त्या अत्र स्थिताया मे भूयान्समयोऽतीतः । दैवादेतावत्कालपर्यन्तं न केनापि दृष्टाऽहम् । 'दृष्टिगोचरतां कस्यापि नोपैष्यामी'ति प्रतिक्षणं शङ्का मां बाधते । अतो यावन्न कस्यापि सम्मुखं गतम्, तावदितः प्रस्थातव्यं मयेत्यर्थः । इत्यभिधाय किञ्चिद्विचार्य स्नेहोचितं कर्तव्यान्तरं निर्दिशन्ती पुनः पक्षान्तरं दर्शयति वासवदत्ता—अहवेति । शय्यायाः प्रलम्बितं शय्याप्रलम्बितम् शयनाधस्तले लम्बमानम् । प्रच्छन्नरूपाया ममार्यपुत्रप्रबोधशङ्का तु दूरापेता । स चाधुनापि शयित एव । किन्तु सुचिरादत्रागताया जनान्तरोपगमनसम्भावनया च मे प्रस्थानमितः स्थानेऽस्मिन्समये । अथ गच्छन्त्यापि मया, मत्प्रसादनाय प्रसारितयोरेकतरं शयनाधःप्रदेशे लम्बमानं प्रियस्य करं पुनः शयनस्थलेऽवस्थाप्य गन्तव्यमिति । तथा कृत्वेत्यादिना लम्बमानस्य प्रियकरस्य शयनेऽवस्थापनं ततः प्रदेशान्निर्गमनं च वासवदत्तायाः सूचिते ।

प्रेयसीकरसरोजस्पर्शात्तदानीमकस्मात्प्रबुद्धो राजा समीपतो गच्छन्तीं वासवदत्तामिव पश्यन् शयनादुत्थाय तां जिघृक्षुर्जिज्ञासमानश्चाह—वासवदत्ते इति । 'तिष्ठ तिष्ठे'ति द्विरुक्ती राज्ञो वासवदत्ताग्रहणविषयिणीं त्वरामाविष्करोति । अपि !

वासव०—देर तक ठहर गई। कोई मुझे देख ले। तो जाती हूँ। अथवा, पलंग पर से लटके हुए आर्यपुत्र के हाथ को फिर पलंग पर रख कर जाऊँगी। [वैसा करके चली गई।]

राजा—[एकाएक उठकर] वासवदत्ते ! ठहर, ठहर। हाय ! हाय !

निष्क्रामन् सम्भ्रमेणाहं द्वारपक्षेण ताडितः ।
ततो व्यक्तं न जानामि भूतार्थोऽयं मनोरथः ॥ ७ ॥

वासवदत्ते ! स्थीयतां किञ्चित्त्वया स्थीयताम् । विहाय मामेकाकिनमत्रोपेक्षितप्रणयानुबन्धया कुत्र गम्यते ? इत्येवं वदंस्तद्ग्रहणसम्भ्रमेण गच्छन् द्वारपार्श्वदेशाभिहतस्सन्नग्रे गन्तुमशक्नुवंस्तत्प्राप्तौ निराशो भूत्वा शोचति राजा—हा धिगिति । हन्त ! कष्टम्, गतैव सा । किमिदानीं विधेयम् ?

तात्कालिकीं निजामवस्थां वर्णयति—**निष्क्रामन्निति** । सम्भ्रमेण तद्विषयपरीक्षणत्वरया, निष्क्रामन् ततः प्रदेशान्निर्गच्छन्नहं, द्वारपक्षेण द्वारस्य पार्श्वभागेन, ताडित आहतोऽस्मि, ततस्तस्मात्कारणात्, व्यक्तं न जानामि सैव स्यान्न वेति स्पष्टं न वेद्मि, तन्मुखानवलोकनान्निश्चितमत्र ज्ञानं मे किमपि नाभूत् । अयं मनोरथः तद्विषयपरिज्ञानरूपोऽभिलाषः, भूतार्थः भूतः सञ्जातोऽर्थो निवृत्तिर्यस्य तादृशोऽभूत्, 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इति कोषः । वस्तुतत्त्वपरीक्षणाभिलाषो विनष्ट इत्यर्थः । वासवदत्तानुरूपाकृतिमितो निर्यान्तीं कान्तामेकां विलोकयता तद्विषयपरिज्ञानाय तामनुगन्तमिच्छता मयापि निर्गन्तुमुपक्रान्तम्, किन्तु त्वरावशाद्गच्छता ततो बहिर्गमनद्वारपार्श्वप्रदेशात्सङ्घट्टनं प्राप्य तदाघातवेदनावशान्निरुद्धगतिना च गन्तुमग्रे न पारितं किमपि । अन्तरेऽस्मिन्नियं तु दूरं निर्गता हन्त ! दृग्गोचरत्वं नोपगच्छति । अमुना च गते प्रतिरोधेन हेतुना निश्चितं न ज्ञायते मया, केवलं तदाकारसादृश्येन कल्प्यते 'सैव स्या'दिति । तद्वार्तापरीक्षाचिकीर्षा च गेयं मे विनष्टा । दैवादिच्छापूर्तिर्न जातेति स्पष्टार्थः । दुर्दैवेऽपि केनापि सुदैवांशेन स्वप्नदृष्टाया वासवदत्ताया जागरावस्थायां दर्शनावसर आनीतोऽपि सोऽयं भूयो बलवत्तरेण विरहवेदनामनुभावयता दुर्दैवदुर्विपाकेन मे समयेऽस्मिन्नकस्मादाच्छिन्नः । दुर्दैवं हि सुखं प्रतिरुणद्धीत्यहो ! मन्दभागिनी ममेति भावः । अथवा—ततः पूर्वोक्तेन द्वारपार्श्वाभिघातेन गते प्रतिरोधात्, अयम् इदानीमनुभूतो वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, भूतार्थो यथार्थ

[प्रविश्य]

विदूषकः—(क) अइ ! पडिबुद्धो अत्तभवं ।

राजा—वयस्य ! प्रियमावेदये, धरते खलु वासवदत्ता ।

(क) अयि ! प्रतिबुद्धोऽत्रभवान् ।

सत्य किम् ? मनोरथ केवल मानसिकी कल्पना वा किम् ? उभयत्र प्रश्नकाकुरियम्, इति वाक्यार्थ कर्मरूप, व्यक्त स्पष्टरूपेण, न जानामि । गतेरुपरोधाद्वासवदत्तादर्शनमिद वास्तव सङ्कल्पमयं वेति किमप्यह निर्धारयितुं न प्रभवामीत्यर्थ । यद्वा—अय मनोरथो वासवदत्तादर्शनाभिलाषो भूतार्थ सत्यरूपोऽस्तीति न जानाम्यहम् । मनोरथस्य सत्यताकथनमिद मनोरथविषयस्य सत्यता गमयति । वासवदत्तादर्शनमिद सत्यमस्तीति स्फुट न ज्ञायते मयेति भाव । अनुष्टुब् वृत्तमिदम् ॥ ७ ॥

राजनि शयाने सति शैत्यवेदनापनोदनार्थिन प्रावरणवस्त्रानयनार्थं पुरा सूचित गमनमासीद्विदूषकस्य । इदानीं 'राजा प्रबुद्ध स्या'दिति सम्भावयतस्तस्य पुना राज्ञ सन्निधावुपस्थितिं सूचयति—प्रविश्येति ।

तत्रोपगतो राजान जाग्रतमालोक्य सप्रसाद विदूषको मानस ब्रूते—अइ इति । अयीति प्रसन्नतासूचकमव्ययम् । अहो ! परम प्रियमिदम्, श्रीमान् मान्यो महीपतिरिदानीं शयनादुत्थितो वर्तते ।

सजातचरवासवदत्तादर्शनविषयक प्रिय वृत्त सुहृदमुपयात विदूषक निवेदयितुकामस्तदुचित वच प्रतौति राजा—वयस्येति । प्रिय प्रीतिकरम्, वृत्तमिति शेष । धरते धत्ते, अत्र प्राणान् जीवित वेति कर्मपदमर्थबलादाक्षेप्यम्, जीवतीत्यर्थ, खलु निश्चये । मित्रवर ! प्रसन्नतासूचकं वृत्तान्तमेतर्हि सूचयामि त्वाम् । जीवति वासवदत्ता । निश्चितमेतदवगच्छेत्यर्थ ।

[प्रदेश ६२]

विदू०—अरे आप जाग गये ।

राजा—मित्र ! खुशी की बात सुनाता हूँ, वासवदत्ता जीती है ।

विदूषकः—(क) अविहा ! वासवदत्ता ? कहिं वासवदत्ता ? चिरा खु उवरदा वासवदत्ता ।

राजा—वयस्य ! मा मैवम् ,

शय्यायामवसुप्तं मा बोधयित्वा सखे ! गता ।

(क) अविहा ! वासवदत्ता ? कुत्र वासवदत्ता ? चिरात् खलूपरता वासवदत्ता ।

निशम्य राज्ञो वचनं विदूषकस्तदुक्तं निषेधन्नाह—**अविहेति** । कष्टमद्यापि वासवदत्ताया दर्शनं सम्भाव्यते ? क्व किलोपलभ्यन्या, समयेऽस्मिन्नुतोऽद्य सा ? परलोकं प्रस्थितायास्तस्या भूयान्समयोऽतिक्रान्त , दुर्लभं तद्दर्शनम् । मन्ये, विरहकातर्येण यत्किमप्यसम्भावितं प्रलप्यते भवतेत्यर्थ । 'वासवदत्ता दग्धे'ति चिरप्रसिद्धया तत्प्राप्तिरत्याऽसम्भवा, राजा तु विरहाकुलस्तत्सङ्कल्पेन यत्किञ्चिदेतत्प्रलपतीत्यभिप्रायाद्विदूषको राजोक्तमप्यर्थवीत् ।

विदूषकोक्तिं खण्डयन् राजा ब्रूते—**वयस्येति** । मा मा, नैवेत्यर्थ , एवं पूर्वोक्तप्रकारकम् , वादीरिति शेष । 'वासवदत्ता नास्तीदानीं दुर्लभं च तद्दर्शन'मित्येवं मित्र ! त्वया न वक्तव्यम् ।

तद्दर्शनविषयकं वृत्तं निर्दिशति—**शय्यायामिति** । हे सखे ! हे मित्र ! शय्यायां पर्यङ्के, अवसुप्तं शयितं मां, बोधयित्वा जागरयित्वा, सा वासवदत्तेति प्रकरणबलादनुसन्धेयम् , गता दृशोरगोचरतां प्रयाता । सा च दग्धा भस्मीभूतेतीत्थं ब्रुवता सूचयता, रुमण्वता तदाख्येन मन्मन्त्रिणा, पूर्वं पुरा, वञ्चित प्रतारित , अस्मीति भूतार्थे लट् , अभूवमित्यर्थ । पद्मावतीमस्वस्थामवगत्य तदवस्थावलोकनाय गतोऽहं यदा तदीयं गृहं, तदा तत्र तामनुपलभ्य तस्या एव शयने भर्त्तृ तत्प्रतीक्षयाऽवस्थितो निद्रितं स्मरणगोचरायमाणवासवदत्ताविषयकस्वप्नदर्शनसुखमनुभवेषु मग्नोऽभूवम् । मन्ये च तत्रान्तरे मत्स्मरणमहिम्ना नु विदितवार्तया

दग्धेति ब्रुवता पूर्वं वञ्चितोऽस्मि रुमण्वता ॥ ८ ॥

नु पद्मावतीं द्रष्टुमिच्छन्त्या वासवदत्तयापि तत्रोपस्थितम्। पद्मावतीशयनमधिशयान मां पद्मावतीमेव पूर्वं मत्वा यथार्थं च ततो विदित्वा निद्रित मां प्रबोध्य तया स्वयं ततो निर्गतम्। तत्क्षणमेव शयनादुत्थाय वासवदत्ताया प्रियतमाया दुर्लभतम दैवप्रदत्तं दर्शन प्राप्य प्रसन्नेन तदानीं मया सप्रेम तामनुसर्तुमुद्यतम्। किन्तु त्वरित ततो गच्छन्ती सा स्वरूपदर्शनशङ्कया हन्त। दैवान्नयनपदवीं नोपयाता मे। पुरास्मासु लावाणकग्राममधितिष्ठत्सु कदाचित्सम्प्रवृत्तेन सहसा ग्रामदाहेन सा दग्धेति विश्वासपात्रेण मन्त्रिणा मे रुमण्वता सूचितमासीद्, अद्य यावत्तथैव च तत्सम्भावितमस्माभि। परमद्य वासवदत्ताया समुपलब्ध्या न तावत्तिरोहितमिद यद्रुमण्वान्नाम तदानीं तदलीकवार्ताप्रख्यापनेन मां प्रतारितवान्। असत्यमेव तद्वचनं समग्रेऽत्र मे प्रतिभातीति भाव। अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ८ ॥

एतत्पद्यानन्तरञ्च—"पद्मावत्या मुखं वीक्ष्य विशेषकविभूषितम्। जीवत्यावन्तिकेत्येव पूर्वं विज्ञातमेव मे" इत्येक पद्यमादर्शपुस्तकेष्वनुपलभ्यमान चिरभ्रष्टप्रचारमपि प्रसङ्गोचित मत्वा योजित त-गणपतिशास्त्रिमहोदयैः। "इदञ्च दशरूपकलक्षणप्रदर्शनावसरे भावप्रकाशस्याष्टमेऽधिकारे बीजसमुद्भेदोदाहरणत्वेन स्वप्नवासवदत्तादुद्धृत्य पठितं, 'वासवदत्तागमनसाक्षात्कारेण सम्प्रत्यवधारितो वासवदत्ता जीवतीत्ययमर्थ पूर्वं साक्षात्कृताया पद्मावत्या मुखे वासवदत्ताकरकौशलैकनिष्पादितस्य तिलकवैचित्र्यस्य दर्शनेन स्वय मे विदित एवासी'दित्याशय प्रकाशयत्पद्य राजकीयवचनत्वेन स्थानेऽस्मिन्नर्थोचित्यान्निवेशनीय"मिति तैः स्वकीयटीकायां प्रतिपादितम्। "पूर्वमधुना च प्रदर्शितयो 'पादाक्रान्तानि पुष्पाणि, 'पद्मावत्या मुखं वीक्ष्ये'ति पद्ययोरुपलब्धेष्वादर्शपुस्तकेष्वनुपलम्भेन भासकृतात्स्वप्नवासवदत्तादन्यदेव स्यादिद 'स्वप्नवासवदत्त'मित्याशङ्कामुपस्थाप्य तैः शास्त्रिवरैः 'उपलब्धव्येष्वादर्शपुस्तकेषु पद्ययोरनयो सद्भावस्यानुमातु शक्यतया भासरचितग्रन्थाद् भिन्नत्वकल्पनमेतस्य ग्रन्थस्य नोचित प्रतीयत" इत्येव समाहितम्। अस्तु तावत्, नाटकमिद तदेवान्यदेति विषये किमपि नेदानीं वक्तव्यमस्माभि। प्रकाशयिष्यते

यह कह कर रुमण्वान् ने धोखा दिया ॥ ८ ॥

विदूषकः—(क) अविहा ! असम्भावणीअं एदं ण । आ ! उदअह्लाणसङ्कित्तणेण तत्तहोदिं चिन्तअन्तेण सा सिविणे दिट्ठा भवे ।

(क) अविहा ! असम्भावनीयमेतन्न । आ ! उदकस्नानसङ्कीर्तनेन तत्रभवतीं चिन्तयता सा स्वप्ने दृष्टा भवेत् ।

च विषयेऽस्मिन् ग्रन्थावसाने स्वकीय वक्तव्य भूमिकायाम् । इद तावदत्रावगन्तव्यम्—वासवदत्ताकरकौशलैकनिष्ठाय पद्मावत्यास्तिलकमवलोक्य 'जीवत्यावन्तिके'त्यनुमाने कर्तुं सुशकेऽपि "आवन्तिकेय वासवदत्तेवे'ति यौगन्धरायणं विहाय न कोऽपि जानाति, वासवदत्तामिदानीं स्वप्नगतां पश्यन् शयनादुत्थितो राजा तत्रैनामुपलभ्य जीवन्तीं विदितवान् , किन्तु 'आवन्तिका'रूपेण ज्ञान तस्य नासीद्वासवदत्तायाः" । इत्यतो 'जीवत्यावन्तिके'ति पदस्योल्लेखात्तत्प्रयोगस्य च राज्ञो वचनेऽत्यन्तमनुचितत्वाच्छ्लोकोऽयममूल एव केनापि प्रक्षिप्त इति प्रतिभाति । अन्यच्च—पद्यस्यास्य चतुर्थे चरणेपाठान्तराणि स्वय शास्त्रिमहाभागै कल्पितान्युपन्यस्तानि । प्राचीनपाठपरिवर्तनपुरःसरं स्वकल्पनानुरूपपाठान्तरकल्पन पुनर्दु-स्साहसमात्रतां प्रदर्शयदनौचितीमेव पुष्णातीत्यलम् ।

वासवदत्ताविषयकं राज्ञः शोकानुभावमवलोक्य स्नेहवशात्तत्र शोकमात्मनोऽपि प्रकटयन् विदूषको ब्रूते—अविहा इति । अविहेत्यव्ययं शोकसूचकम् , शोकश्च वासवदत्तागमनश्रवणादेव । एतत् वासवदत्तादर्शनम् । 'मित्र ! वासवदत्ता मया दृष्टा, सा मां बोधयित्वा गता' इति यद्भवतोक्तं तत्तावदसम्भावनीयं नास्ति, स्वप्नकल्पनैतत् । कथमिति चेत्पूनादन्तस्मरणेन वासवदत्तादर्शनस्य सम्भाव्यतामेवाह—आ इति । आ इति च तद्दर्शनकारणस्मरणाभिनयनम् । सखे ! स्मृतं मया वासवदत्तादर्शनोपलब्धौ कारणम् , किन्तु तद्दर्शनं स्वप्नावस्थायां सुसम्भवं न हि जाग्रदवस्थायाम् । 'उज्जयिन्यामुदकस्नानानि परम रमणीयानि सन्ती'त्येवं मया निदर्शितं पुरा कथाप्रसङ्गे, तदेतदाकर्ण्य भवता श्रीमती वासवदत्ता स्वप्ने

राजा—एवम्, मया स्वप्नो दृष्टः ?
यदि तावदयं स्वप्नो धन्यमप्रतिबोधनम् ।
अथायं विभ्रमो वा स्याद्, विभ्रमो ह्यस्तु मे चिरम् ॥ ९ ॥

ध्यायता सुप्तेन स्वप्नावस्थायां तद्दर्शनं लब्धं स्यात् । स्वप्ने च दृष्टं वस्तुजातं जागर्तो सत्यां नोपलब्धं भवतीति भवद्बोधने तद्गमनं सम्भवत्येवेति भावः । अथवा—एतत् वासवदत्तागमनं रुमण्वद्वचनं च । असम्भावनीयम् अकल्पनीयम्, नेति काकुः । असम्भावनीयमेवेत्यर्थः । 'दर्शनगोचरतां प्रयाता वासवदत्ता भवन्तं बोधयित्वा गता । अन्यथोक्तवता च पूर्वं रुमण्वता भवान् वञ्चितः' इत्येतन्नैव सम्भावनीयम् । एतादृक्कल्पनापि न कर्तुं शक्या । विश्वासपात्रस्य रुमण्वतो मिथ्याभाषणेन भवत्कर्मकं प्रतारणं, तेन वासवदत्तादर्शनं चेति वार्ता न विश्वसनीयेति भावः । पुनः किञ्चित्स्मरणेन तद्विषयस्य सम्भाव्यतामवस्थान्तरेण दर्शयति—आ इति । तद्दर्शनप्रकारः स्मृतिमुपगतो मे । पुराकृतोज्जयिनीवर्णनस्मरणाद्वासवदत्तायाश्चिन्तनं तेन च स्वप्ने दर्शनं तदीयं भवतो नासम्भवमिति भावः ।

विदूषकोक्तौ सवितर्कमाह राजा—एवमिति । इत्थमिदम् ? किमहं स्वप्नं दृष्टवान् ? स्वप्नछलेन च मे तद्दर्शनं जातम् ? राज्ञः काकूक्तिरियम् ।

पुनरत्रापि तर्कयति राजा—यदीति । यदि चेत् भवद्वचनाभ्युपगमे इति यावत्, तावद्वाक्यालङ्कारे, अयं वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, स्वप्नः स्वप्नरूपो वर्तते, तर्हि अप्रतिबोधनं ततो जागराऽभावः, धन्यं समीचीनं मन्ये इति शेषः । स्वप्ने हि वासवदत्तादर्शनादिविषयाणामुपलब्धेस्तदानीं तदानन्दसन्दोहमनुभवतो जाग्रदवस्थाया स्वप्नावस्थैव मे बहुमतेति भावः । अथ वा पक्षान्तरे 'नायं स्वप्नः किन्तर्हि जागर्तिरेवे'ति कल्पनायाम्, अयं वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, विभ्रमो वा, वेति पादपूरणे, मनोभ्रान्तिः, स्याद्भवेदिति सम्भावना । विभ्रमो हि, हिशब्दोऽप्यर्थे, सा मानसी भ्रान्तिरपि, मे मम, चिरं बहुकालं यावत्, अस्तु जायताम् ।

राजा—ऐसा, मैंने स्वप्न देखा !

यदि यह स्वप्न ही है तो न जागना ही अच्छा होगा। अथ वा यह मेरा भ्रम ही हो, किन्तु वह भी बहुत देर के लिये बना रहे ॥ ९ ॥

विदूषकः—(क) भो ! वअस्स ! एदस्सिं णअरे अवन्तिसुन्दरी णाम जक्खिणी पडिवसदि । सा तुए दिट्ठा भवे ।

राजा—न न,

स्वप्नस्यान्ते विबुद्धेन नेत्रविप्रोषिताञ्जनम् ।

(क) भो ! वयस्य ! एतस्मिन् नगरेऽवन्तिसुन्दरी नाम यक्षी प्रतिवसति । सा त्वया दृष्टा भवेत् ।

वासवदत्तादर्शनमिद स्वप्नसम्भव न चेद् , भ्रान्तिमूलक सम्भवति । प्रबुद्धावस्थानामपि सङ्कल्पबलान्मनस उन्मादवशाद्यत्र कुत्रापि कस्यचिच्चिन्तितार्थभ्रमो भवितुमर्हति । किन्तु सेय तद्विषया भ्रान्तिरपि मे भूयास समयं यावदनुवर्तताम् । तावतैव क्षणं मनोऽनुरञ्जनस्य सम्भवादिति भाव । अनुष्टुब वृत्तम् ॥ ९ ॥

स्मृतिगतस्यानुभूतचरस्य वस्तुनो भ्रान्तिस्तत्समानवस्त्वन्तरदर्शनात्सम्भवतीति वस्त्वन्तरदर्शनं राज्ञ सम्भाव्यमान विदूषको निर्दिशति—**भो** इति । मित्र ! नाम्नाऽवन्तिसुन्दरी कापि यक्षी पुरमेतदलङ्करोति निजावासेन । अवन्तीनगरे सकललोकातिशायि सौन्दर्यं वहन्तीयमन्वर्थनामधेयाऽवन्तिसुन्दरी वासवदत्तामनुकरोत्यात्मनो रूपलावण्याभ्याम् । तस्या एव दर्शनमिदानीं भवता लब्ध स्यादिति सम्भावये ।

तन्निषेधन्नाह राजा—**न नेति** । द्वौ नञौ प्रकृतार्थं द्रढयत । न हि भो ! अवन्तिसुन्दरी न दृष्टा मया, लोचनगोचरता गता मे वासवदत्तैव साऽऽसात् । अत्र निश्चयो मे ।

तथाहि—**स्वप्नस्यान्ते** इति । स्वप्नस्यान्ते स्वप्नावस्थायां निवृत्तायां, विबुद्धेन जाग्रदवस्थायां स्थितेन, मयेति शेष , चारित्रमपि, चरित्रमेव चारित्रमिति स्वार्थिकोऽण् प्रत्यय , अपिशब्देन जीवितमाक्षिप्यते, जीवितेन सह पतिव्रतानुरूप

चारित्रमपि रक्षन्त्या दृष्टं दीर्घालकं मुखम् ॥ १० ॥

अपि च–वयस्य ! पश्य पश्य,

योऽयं सन्त्रस्तया देव्या तया बाहुर्निपीडितः।

शीलमपीत्यर्थः, रक्षन्त्या पालयन्त्या, वासवदत्ताया इति विशेष्य प्रकरणानुरोधाद्गम्यम्, नेत्रविप्रोषिताञ्जनम् नेत्राभ्यां विप्रोषितं प्रवासं गतं दूरीभूतमिति यावत् अञ्जनं कज्जलं यत्र तादृशम्, दीर्घालकम् दीर्घा लम्बमाना अलकाश्चूर्णकुन्तला यत्र तथाभूतं च, मुखं वदनं, दृष्टं साक्षात्कृतम्। निद्रावसाने यदाहं प्रबुद्धोऽभं तदा वासवदत्ताया मुखं दृष्टवान्। नेत्रे तस्या अञ्जनशून्ये अलकाश्च केशानां यथावदसंयतत्वेन परितः प्रसर्पन्तो लम्बमाना आसन्। सा किल मद्वियोगेऽस्मिन्न केवलं कष्टमयं जीवितम्, अपि तु तेन समं सतीजनोचितमाचारमप्यद्ययावत्समीचीनं रक्षतीत्येतन्मया प्रत्यक्षमनुभूतम्। अतो हि विशिष्य तन्मुखदर्शनेन प्रत्यभिज्ञाबलात्सैव वासवदत्तेति दृढं निश्चिनोमीत्यर्थः। प्रोषितभर्तृकाभिर्नेत्रयोरञ्जनसम्बन्धो वेणीबन्धश्च सर्वथा परिहरणीय इत्यत्र प्रकल्पितेन 'नेत्रविप्रोषिताञ्जनं दीर्घालक'मित्यनेन मुखस्य विशेषणद्वयेन विरहव्यथावैकल्येऽपि वासवदत्तायाः सतीजनाचारपरिपालनव्रतमक्षुण्णमनुस्यूतमेवास्तीति गम्यते। तच्च 'चारित्रमपि रक्षन्त्या' इति विशेषणवचनेन कविना भृशं व्यक्ततां नीतम्। अनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

उक्तार्थसाधनाय स्वशरीरसमुद्भूतं चिह्नं च किञ्चिद्दिदर्शयिषुः राजा तदुचितां वाचमवतारयति—अपि चेति। 'पश्य पश्ये'ति द्विरुक्तिर्वक्ष्यमाणस्य सम्यङ्निरूपणीयतां सूचयति। वक्ष्यमाणोऽर्थः कर्म। मित्र ! वासवदत्तासाक्षात्कारैकलक्षणं मया वक्ष्यमाणमिदमन्यदपि लक्षणं समीचीनतयाऽवधारयेत्यर्थः।

तथाहि—योऽयमिति। सन्त्रस्तया मत्प्रबोधसम्भावनाभीतया, तया देव्या वासवदत्तया, अयं पुरो दृश्यमानो, यो बाहुर्मम भुजो, निपीडितः स्वकरेण गृहीतः, स्वप्ने स्वप्नावस्थायामपि, उत्पन्नः सञ्जातः सस्पर्शो दयिताकरसरोजसम्पर्को

वाले इस वासवदत्ता के बिना काजल की आँखवाले तथा लम्बे छूटे हुए बाल वाले मुख को देखा ॥ १० ॥

और भी मित्र ! देखो, देखो —

कहीं ये जाग न जाँय इस विचार से डरती हुई उस देवी ने यह जो मेरा हाथ पकड़ा, वह निद्रावस्था में भी स्पर्श हो जाने से अपने से उत्पन्न रोमाञ्च को अभी तक नहीं छोड़ता है,

स्वप्नेऽप्युत्पन्नसंस्पर्शो रोमहर्षं न मुञ्चति ॥ ११ ॥

विदूषकः—(क) मा दाणि भवं अणत्थं चिन्तिअ । एदु एदु भवं । चउस्सालं पविसामो ।

(क) मेदानीं भवाननर्थं चिन्तयित्वा । एत्वेतु भवान् । चतुःशालं प्रविशाव ।

यत्र तादृश, स बाहुरिति शेष, रोमहर्षं रोमाञ्च, न मुञ्चति अद्यापि न त्यजति । अयं भाव —अत्रागत्य चिरकालस्पृहणीयोपलब्धमदीयदर्शनसम्भवानन्दसन्दोहसम्भ्रमवशान्मद्भुजपरिरम्भणं कर्तुकामा प्रिया मे वासवदत्ता प्रणयेन मदीयं भुजं गृहीतवती । स्वप्नगतेनापि तत्पाणिपङ्कजस्पर्शेन भुजो मे रोमाञ्चितोऽभूदयम् । स चायममी सात्त्विकभाव प्रियतमापाणिपङ्केरुहस्पर्शमन्तरेण न सम्भवतीति वासवदत्तादर्शनोपलब्धिपक्षोऽयं दृढ सिद्ध एव । कमपि नावकाश लभतेऽवन्तिसुन्दरीभ्रान्तिकर इति । छन्दोऽनुष्टुप् ॥ ११ ॥

प्रियतमास्मरणमुद्ग्रमानसमवार्य सुहृदं राजानं तदनुचिन्तनविषयान्निवर्तयितुकामो विदूषकस्तदुचितं वचनमाह—मेति । अनर्थम् असम्भवनीयमर्थम् । 'एदु एदु' इति वीप्सा चतुःशालगमनत्वरासूचिका । चतुःशालं च—चतसृभिः शालाभिः परस्पराभिमुखीनाभिर्भूषितं गृहम् । 'प्रविशाम' इति तु 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति बहुवचनम्, भविष्यदर्थं च वर्तमानप्रयोगोऽयम् । वासवदत्तोपलब्धेरित्येतदसम्भावनीयं न नाम चिन्तनीयं भवता । अलमतीतमर्थान्तरमफलं दुष्करं चिन्तयित्वा । सत्वरमागम्यताम्, चतुःशालमुद्दिश्य साम्प्रतं प्रस्थानमावाभ्यां क्रियतामित्यर्थः । अत्रादर्शितो गताननुभूतविषयस्मरणाद्विरतिश्चात्मनो नियतं राज्ञो दुष्करेति स्थाने नाम तत स्थानात्प्रस्थानप्रस्तावोऽयं विदूषकस्य । अत्र माङ्योगे 'चिन्तयित्वे'ति क्त्वाप्रत्ययश्चिन्त्य । केचिदलङ्खलोरलक्षणार्थकत्वकल्पनया माङोऽपि योगे क्त्वा चिन्त्यमानीयम् ।

[प्रविश्य]

काञ्चुकीयः—जयत्वार्यपुत्रः । अस्माकं महाराजो दर्शको भवन्तमाह—एष खलु भवतोऽमात्यो रुमण्वान् महता बलसमुदयेनोपयातः खल्वारुणिमभिघातयितुम् । तथा हस्त्यश्वरथपदातीनि मामकानि विजया-

---

मावेदयितुं नृपतेरुदयनस्य समीपे दर्शकभूपतिप्रेरितस्य काञ्चुकीयस्य प्रवेशमुचितं दर्शयति कविः—**प्रविश्येति** ।

जयत्विति । वचनं चेदं राजानमुपजग्मुषो राजविजयाभिलाषिणः काञ्चुकीयस्य समुदाचारानुरूपम् । आर्यपुत्र श्रीमान्, जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । विजयतां तत्रभवान् वत्सराज इत्यर्थः । 'आर्यस्य पुत्र' इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेन समाश्रितमत्रार्यपुत्रपदम् 'आर्यस्य पुत्रोऽप्यार्य एव भवती'ति तात्पर्यं कलयतः काञ्चुकीयस्य वचनेऽस्मिन् राज्ञः श्रेष्ठतां द्योतयितुं प्रयुक्तम् । 'आर्यश्चासौ पुत्रश्चे'ति कर्मधारयो वाश्रयणीयः । अयमप्यर्थो राज्ञः शुभाशंसनं कुर्वतो वृद्धस्य काञ्चुकीयस्य वचने युज्यत एव । इत्थमाचारमुचितं प्रदर्श्य साम्प्रतं प्रस्तुतार्थमुपक्षिपन्ब्रूते काञ्चुकीयः—**अस्माकमिति** । अत्र षष्ठ्यन्तोऽस्मत्पदप्रयोगः काञ्चुकीयस्य स्वामिविषयं भक्तिभावं गौरवं चात्यधिकं प्रकाशयति । खलुपदद्वयं वाक्यालङ्कारे । बलसमुदायेन सैन्यसमूहेन, सहेति शेषः, उपयातः उपस्थितः, अभिघातयितुं नाशयितुम्, हन्तेर्णिजन्तात्तुमुनि 'हनस्तोऽचिण्णलो'रिति तकारान्तादेशे 'हो हन्ते'रिति कुत्वे च रूपमिदम् । अत्र तावदुदयनो हन्तेः स्वतन्त्रः कर्ता प्रयोजकश्च रुमण्वान् बोध्यः । हस्त्यश्वरथपदातीनि, हस्तिनोऽश्वा रथाः पदातयश्च येषु सन्ति तादृशानि, मामकानि मत्समवन्धीनि, ममेत्यर्थेऽस्मच्छब्दात्पाक्षिकेऽणि प्रत्यये 'तवकममकावेकवचने' इत्यनेनास्मदो ममकादेशः, महाराजदर्शकस्वामिकानीत्यर्थः, विजयार्थानि विजयसाधनानि, सैन्यानीति शेषः, सन्नद्धानि सज्जानि सन्ति । तदिति हेत्वर्थकमव्ययम्, तस्माद् विजययात्रार्थमुद्यतो भवतु । अयमर्थः—अस्मन्महाराजदर्शकमहोदयाः श्रीमन्तं निवेदयन्ति, यत्किल श्रीमन्मन्त्रिणा रुमण्वता परिपन्थिनमारुणि

[प्रवेश कर]

कञ्चुकी—महाराज की जय हो । हमारे महाराज दर्शक ने आपसे कहा है कि—यह आपका मन्त्री रुमण्वान् बड़ी सेना के साथ आरुणि का द्वारा समूल नाश करने

ङ्गानि सन्नद्धानि । तदुत्तिष्ठतु भवान् । अपि च—

भिन्नास्ते रिपवो, भवद्गुणरताः पौराः समाश्वासिताः

पार्ष्णी यापि भवत्प्रयाणसमये तस्या विधानं कृतम् ।

भवता प्रमाथयितुमिच्छता महान्तं सेनासमूहमात्मना सममादाय सम्प्रत्यत्रो परिस्थितम् । हस्त्यश्वरथपादातं च मे सेनाङ्गचतुष्टयं जयैकसाधनं सर्वतः सज्जीभूतं श्रीमदागमनं प्रतीक्षते । अतः श्रीमतापि सोत्साहं विपक्षमारुणिमभियातुमुद्यतेन भूयताम् । निश्चिन्तोपवेशनस्य नायं समयः, उत्थानावसर एव श्रीमतः समुपस्थितोऽस्तीति भावः । आक्रमणकार्योचितानि सन्निधानकान्यपि यथोचितमारचितानीत्यपि सूचयन्नाह—अपि चेत्यादि ।

भिन्नास्ते इति । ते मिथः संहता अपीति यावत्, रिपवः शत्रवः, भिन्नाः भेदं प्रापिताः परस्परं विरोधप्रोद्भावनेन पृथक्कृताः । भवद्गुणरताः भवदीयेषु दयादाक्षिण्यादिगुणेष्वनुरागं वहन्तः, पौराः पुरे भवाः नागरिकाः प्रजा इति यावत्, तत्र भवाः इत्यण् प्रत्ययः, समाश्वासिताः 'विजयलक्ष्म्याऽलङ्कृतः श्रीमान् वत्सराजोऽचिरादेव लब्धराज्यो भवतः पालयिष्यती'ति समाश्वासनदानेन सम्यगाश्वस्ता नीताः । अपि तथा, या पार्ष्णिः सैन्यपृष्ठं, भवत्प्रयाणसमये भवदीयसमरविजययात्रावसरे रक्षणीयतयोपयुज्यत इति शेषः, तस्याः विधानं कृतं तद्रक्षणा सा सम्पादिता । सैन्यपृष्ठं यथा रक्षितं स्यात्तथा तदुचितः उपायः कल्पित इत्यर्थः । पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम्, स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे' इति मेदिनीकोषप्रामाण्यात् पार्ष्णिशब्दः स्त्रियाम्, 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीपि पार्ष्णीशब्दोऽपि सिध्यति । शत्रुप्रमाथजननं शत्रुभिः भवतः, यत्कार्यं, साध्यं साधनीयमासीत्, तत्सर्वं मया कृतमिति यावत्, अनुष्ठितं सम्पादितम । त्रिपथगा, त्रयाणां स्वर्गमर्त्यपातालात्मनां पथां मार्गाणां समाहारस्त्रिपथमिति त्रिपु, तेन गच्छति सेतुगपदसमासः, नदी गङ्गा

यद्यत् साध्यमरिप्रमाथजननं तत्तन्मयानुष्ठितं
तीर्णा चापि बलैर्नदी त्रिपथगा, वत्साश्च हस्ते तव ॥ १२ ॥

राजा—[उत्थाय] बाढम्। अयमिदानीम्,
उपेत्य नागेन्द्रतुरङ्गतीर्णे तमारुणिं दारुणकर्मदक्षम्।

नाम पुण्या सरित्, बलैः सैन्यैः, तीर्णा तरणविषयं नीता। एवंविधाखिलसाधनसम्पादनवशाद्भाविनीं कार्यसिद्धिं प्राप्तकालां सूचयति—वत्साश्चेति। वत्सा वत्सदेशाश्च, 'जनपदवाचिनः शब्दा भूम्नि प्रयुज्यन्त' इति सङ्केतानुसारं बहुत्वमिदम्, तव भवतः, हस्ते करगतास्त्वदधीना सन्तीति सम्भावनीयम्। शत्रूणां परस्परभेदः, शात्रवाधीनतां प्राप्तवतां पूर्वानुभूतभवद्गुणगणानुरागशालिनां पौराणां 'सत्वरं कष्टान्मुक्तिर्भविष्यती'ति वचनेन सम्यगाश्वासनं, समरप्रयाणसमयोचितं सैन्यपृष्ठरक्षोपायश्चेति सर्वं सम्पादितम्। किं बहुना—शत्रुविध्वंसनोचितं सकलमपि सविधानकमारचितम्। सेनापि गङ्गाया उत्तरतीरं गता सती सन्नद्धाऽवतिष्ठते। सति चैवंविधे व्यतिकरे पुनर्वत्सदेशसाम्राज्यशासनरज्जुरचिरादेव भवत्करगता स्यादित्येतन्निश्चितमवगम्यतामित्यर्थः। यथोचितकल्पितोपकरणं सम्पादितमिदं सर्वं भवत्करिष्यमाणसपत्नाभिगमनोचितकार्यानुकूल्यं मन्मुखेन महाराजदर्शकः भवन्तं निवेदयन् समरायोत्थापयितुमाकाङ्क्षतीत्यविलम्बेन भवतापि तत्प्रयाणायोद्यमः सम्यगवलम्बनीय इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्तम् ॥ १२ ॥

समयोचितसमरसन्नाहसूचकं काञ्चुकीयवचनं निशम्य राजा शौर्यभावोद्रेकशालितं समरोत्साहमभिनयन्नूते—उत्थायेत्यादि। बाढं साधु। समीचीना त्वदर्थेयं कृता। भवत्स्वामिनो निदेशमनुसृत्य समुपस्थितेऽस्मिन् महति सङ्ग्रामसंरम्भे स्वकर्तव्यं सम्पादयितुमहमप्युद्यतोऽस्मीत्यर्थः। 'अयमिदानी'मिति वक्ष्यमाणश्लोकान्वयि।

उपेत्येति। इदानीं समयेऽस्मिन्, सिद्धेषु युद्धोचितसाधनेषु, अयमहम्,

---

चाहिए वह सब मैंने ठीक कर लिया है। सेना ने गंगा नदी को पार कर ली। अब वत्स देश भी, जो शत्रु के अधीन हो गया था, आप अपने हाथ में आ गया समझिये ॥ १२ ॥

राजा—[उठ कर] ठीक। अच्छा यह लो—

[illegible] और घोड़ों से पार किये गये और [illegible]

विकीर्णबाणोग्रतरङ्गभङ्गे महार्णवाभे युधि नाशयामि ॥ १३ ॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

पञ्चमोऽङ्कः ।

उपेत्याभिगम्य शत्रुमाक्रम्येति यावत्, नागेन्द्रतुरङ्गतीर्णे नागेन्द्रैर्गजश्रेष्ठैस्तुरङ्गैः तीर्णे तरणक्रीडाविषयीकृते, विकीर्णबाणोग्रतरङ्गभङ्गे, विकीर्णा व्याप्ता बाणा शरा उग्रा भीषणास्तरङ्गभङ्गा ऊर्मीणां लहर्य इव यस्मिंस्तादृशे, अत एव महार्णवाभे महार्णवस्य आभेवाभा यस्य तथाभूते महासमुद्रसदृशे, युधि युद्धे, दारुणकर्मदक्षम्, दारुणेषु कष्टकरेषु कर्मसु दक्षं निपुणं, तं प्रसिद्धं राज्यापहारिणम्, आरुणिं तन्नामकं शत्रुं, नाशयामि उन्मूलयामि नामशेषं करोमीत्यर्थः । एषोऽहं चतुरङ्गसेनया शत्रुमाक्रामन् गजवाजिसञ्चारसङ्कुले बाणजालाच्छन्ने रणाङ्गणे दुष्टमात्मनः शत्रुं निपात्य सद्य एव विघ्नस्य प्रशमं करोमि । कोऽयं मत्पुरो वराकः स्थातुं समर्थः ? अचिरादेव निष्कण्टकं विगतमात्सर्यरोऽनुभूतपूर्वं राज्यसुखं निर्वेक्ष्यामि चिरं यशस्वीति भावः । ...मिम्भिकारे गुधधातो सम्पदादित्वात्क्विपि स्त्रीलिङ्गो युध्शब्दः सिध्यति कोशेऽपि 'समित्याजिसमिद्युधः' इति स्त्रीलिङ्गकशब्दसाहचर्येण शब्दस्यास्य स्त्रीत्वमेव लिङ्गं साधयति । अत्र तु महार्णवाभे इति विशेषणानुगुण्येन पुंसि प्रयुक्तः ... महाकवीनां स्वाभिप्रायोगविषये सर्वतन्त्रापरतन्त्रतां सूचयन्ति ... करोति । अत्र किल युद्धं समुद्रेणोपमातुं तदुचितं बाणास्तरङ्गैर्गजतुरङ्गमाः ... प्राणिभिः सादृश्यं प्रापितवान् कविः । उपेन्द्रवज्राभिः ... , 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' इति च तल्लक्षणम् ॥ १३ ॥

... नाम ... तदनुरूपं प्रसङ्गान्तरमवतारयितुं ... निष्क्रमणं दर्शयति—निष्क्रान्ता इति ।

पञ्चमोऽङ्क इति । पञ्चमाङ्कस्य समाप्तिः सूच्यते ।

इति श्री... वासवदत्ताव्याख्यायां प्रबोधिन्यां पञ्चमोऽङ्कः ।

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति काञ्चुकीयः ।]

पञ्चमाङ्कसमाप्त्यनन्तरं क्रमप्राप्तं षष्ठाङ्कारम्भस्तावदिदानीमभिधीयते—अथ षष्ठोऽङ्कः इत्यनेन ।

पद्मावतीशिरोवेदनाजनिताऽस्वस्थताधिगमान्नवोढपद्मावतीशयनसदनोपस्थितेन स्वप्नावसानसमयसमुपागतस्मरणीयप्रियतमवासवदत्ताऽभिलषणीयदर्शनसौभाग्यसम्बन्धं विदूषकाऽनङ्गीकृतमनुभवता श्रीमता वत्सराजेन महाराजदर्शकनिदेशवशवदेन सोत्साहं परिपन्थिनमारुणिं प्रत्यभियानाय सन्नद्धमित्येतत्पञ्चमाङ्कसमाप्तौ प्रतिपादितम् । चरमे च षष्ठेऽङ्के—"घोषवती नाम वीणा वासवदत्तीया केनापि वादिता श्रुतवतो वत्सराजस्य तत्प्राप्तिस्तयैव सम प्रियाऽनवाप्तिमूलको मानसः शोकाविर्भावः, तत्रैव तत्समीपे महासेनभूपतिना देव्या च महाराज्या प्रेषितयोर्नूतनराज्यलाभविजयाभिनन्दनाय कुशलवृत्तान्तावगतये च दूतयोरुपस्थितिः, वत्सराजस्य स्वसमीपे पद्मावत्युपस्थापनम्, महाराज्ञीप्रेरितदूतीकर्तृकं वत्सराजाय वासवदत्ताचित्रपटसमर्पणम्, चित्रदर्शनेन तदाकारसंवादात्पद्मावत्या स्वान्तिकन्यस्तायामावन्तिकाया वासवदत्तात्वशङ्का, पद्मावत्या सन्निधौ पूर्वं न्यासरूपेण स्थापिता वासवदत्ता प्रहीतुं यौगन्धरायणस्य तत्रागमनम्, स्वसमीपोपनीतावन्तिकावलोकनेन राज्ञोऽपि तत्र महासेनपुत्रीत्वसम्भावना, अपनीतकपटवेषयौगन्धरायणस्वरूपपरिचयो, रहस्योद्भेदपुरःसरं यौगन्धरायणेन कृतं वासवदत्तावियोजनरूपमपराधक्षमाप्रार्थनं महासेनमहाराजसमीपे सर्वेषां प्रस्थानप्रस्तावश्चे"ति विषया सुश्लोकं प्रदर्शिता ।

तत्र तावद् भूपतेरुदयनस्य पुनर्वत्सराज्यलाभं, घोषवतीवीणोपलब्ध्या वासवदत्तास्मरणेन विमनायमानमानसमुदयनं भूपतिमुद्दिश्य, महाराजमहासेनसन्देशवचनं च काञ्चुकीयप्रतीहाराभ्यां मध्यमनीचपात्राभ्यां मिश्रविष्कम्भकेण सूचयितुं तदुचितमादौ काञ्चुकीयस्य प्रवेशं दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीत्यादिना ।

[तब कञ्चुकी का प्रवेश ।]

काञ्चुकीयः—क इह भोः ! काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ?

[प्रविश्य]

प्रतीहारी—(क) अय्य ! अहं विजआ । किं करीअदु ?

काञ्चुकीयः—भवति ! निवेद्यतां निवेद्यतां वत्सराज्यलाभप्रवृद्धोदयायोदयनाय—एष खलु महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्र

(क) आर्य ! अहं विजया । किं क्रियताम् ?

महाराजमहासेननृपतेः सन्देशहरोऽयं काञ्चुकीयः सन्देशवार्तां तां निवेदयितुमिच्छन् राजद्वारान्तिकमागतो 'वत्सराजस्य भूपतेर्द्वारपालत्वेन क इहोपस्थितोऽस्ति, येन मे सन्देशान्तः पतिं प्राप्नोतीति तात्पर्योचितं तथाऽनुयुङ्क्ते—क इहेति। तत्र जनमुद्दिश्य 'भो' इति सम्बोधितमत्र। काञ्चनतोरणद्वारम्, काञ्चनमयं च तत्तोरणद्वारं बहिर्द्वारं तत्। अत्र 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरेण तोरणशब्दस्यैव बहिर्द्वाररूपेऽर्थेऽवगते पुनर्द्वारशब्दोपादानात्तोरणशब्दस्य 'बहि'रिति तात्पर्यं करणीयम्, अथ वा द्वारपदप्रयोगः स्पष्टार्थप्रतिपत्तये। अशून्यं सनाथम्। 'क एतस्य राजभवनस्य द्वारभूमौ स्थितः सन् स्वीयं कार्यं कुर्वन्नवतरति जागर्ति' इति प्रश्नाभिप्रायः।

एतच्छ्रवणमात्रेण समुचितप्रवेशां प्रतीहारीमुपस्थापयति—प्रविश्येति। प्रतीहारं द्वारमधिनियुक्ता स्त्री प्रतीहारी, गौरादित्वान्ङीष्, द्वारपालिकेति यावत्। ... मनुष्याय, श्रुत इत्यर्थः।

काञ्चुकीयः प्राप्तः, तत्रभवत्या चाङ्गारवत्या प्रेषितार्या वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधात्री च, प्रतीहारमुपस्थिताविति ।

लाभप्रवृद्धोदयाय, वत्सराज्यस्य लाभ पुन प्राप्ति तेन प्रवृद्धो वृद्धिं गत उदय समुन्नतिर्यस्य तथाभूताय, अयि । श्रीमति ! सपत्नापहृतस्वीयराज्यप्राप्तिरूपप्राज्यमहोत्कर्षलक्ष्मीशालिने श्रीमते राज्ञ उदयनाय सत्वरमिद निवेदनीयमित्यर्थ । अत्रेदमवगन्तव्यम्—पञ्चमाङ्कसमाप्तौ खलु श्रीमतो नरपतेरुदयनस्य सपत्नाभिगमनोचित समरसमारम्भोत्साहो दर्शित । तदनुसारं च युद्ध विधाय बलेन शत्रु जित्वा परहस्तगत निज राज्य पुन स्वहस्तगतमकरोद्वत्सराज । युद्ध हि रसभङ्गभिया न तावद्वर्णनीय भवति नाटकेषु । 'दूराह्वान वधं युद्ध प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत्' इत्यादिना दशरूपके निषिद्ध च तत् कयापि दिशया सूचयेत् । अत्र तु युद्ध विना राज्ञो वत्सराज्यप्राप्तिर्न सम्भवतीति राज्यप्राप्तिरूपेण कार्येण तत्कारणीभूतं भूतकालिक युद्ध कल्प्यते । तच्चात्र कविना प्रकृतरसविच्छेदभीरुणा स्फुटेन चरिचायित न किल केनापि पात्रेण सूचितम् , वत्सराज्यलाभप्रवृद्धोदयायेत्युदयनविशेषणेन चैतदभिव्यक्ततां नीतमिति । राज्ञो निवेदनीय विषयमाह—एष इति । एष इत्यात्मनो निर्देश , खलु पद वाक्यालङ्कारे, महासेनस्य तन्नामकस्य राज्ञ वासवदत्ताया पितुरिति यावत् , सकाशात् तदाज्ञयेत्यर्थ , प्राप्त समागत , रैभ्यसगोत्र , रैभ्यगोत्रोत्पन्न इत्यर्थ , 'सकारेण तु वक्तव्य गोत्र सर्वत्र धीमता । सकार तु तपो नित्यत्तमायत्नेन त वदेत्' इति धर्मशास्त्रानुशासनाद्गोत्रनाम्न पर 'स' शब्द प्रयुक्त । रैभ्येण समान तदानुपूर्विक गोत्र नाम यस्य तादृश , तन्नामधेय इत्यर्थ । अङ्गारवत्या प्रद्योतनृपते पत्न्या, प्रतीहार द्वारम् , 'स्त्री द्वार्द्वार प्रतीहार ' इत्यमर , उपस्थितौ, एताविति शेष । श्रीमन्महासेनमहीपतेराज्ञया समागतो रैभ्यनामा काञ्चुकीयोऽद्य अङ्गारवत्या श्रीमत्या प्रद्योतनृपते पत्न्या प्रेरिता वसुन्धराख्या वासवदत्ताया उपमाता चेत्येतावुभौ वत्सराजस्य विजया-

प्रतीहारी—(क) अय्य ! अदेसकालो पडिहारस्स ।

काञ्चुकीयः—कथमदेशकालो नाम ?

प्रतीहारी—(ख) सुणादु अय्यो । अज्ज भट्टिणो सुय्यामुह-

(क) आर्य ! अदेशकालः प्रतीहारस्य ।

(ख) शृणोत्वार्यः । अद्य भर्तुः सूर्यामुखप्रासादगतेन केनापि नीगा-

नद्धे कमपि स्वामिनः सन्देशं कथयितुमुपस्थितो द्वारि तिष्ठत । इत्येव तावन्निवे-

दनीयमित्यर्थः ।

काञ्चुकीयोक्तं राज्ञे निवेदनीयं सन्देशमाकर्ण्य तन्निवेदनस्याऽनवसरं सूचयति प्रतीहारी—अय्येति । प्रतीहारस्य द्वारपालस्य, तद्गमनयोग्य इति यावत् । 'प्रतीहारो द्वारपाल' इत्यमरः, अदेशकालः, देशसहितः कालो देशकालः न देशकाल इति अदेशकालः, मध्यमपदलोपी समासो नञ् समासश्च । राज्ञो निवेदनार्थं मम द्वारपालोपस्थितियोग्यो देशः कालश्च नास्तीत्यर्थः । इदानीं यस्मिन् स्थले राजा तिष्ठति यथा वाऽवसरः, तत्र द्वारपालगमनयोग्यता नास्तीति भावः ।

काञ्चुकीयः स्वस्य राज्ञे स्वनिवेदितसन्देशप्रापणाऽननुकूलं कथमिति जिज्ञासमानो वदति आर्य प्रतीहारीम्—**कथमित्यादि** ।

प्पासादगदेण केण वि वीणा वादिदा । तं च सुणिअ भट्टिणा भणिअं—घोसवदीए सद्दो विअ सुणीअदि त्ति ।

काञ्चुकीयः—ततस्ततः ।

प्रतीहारी—(क) तदो तहिं गच्छिअ पुच्छिदो—कुदो इमाए

वादिता । तां च श्रुत्वा भर्त्रा भणितम्—घोषवत्याः शब्द इव श्रूयत इति ।

(क) ततस्तत्र गत्वा पृष्टः—कुतोऽस्या वीणाया आगम इति । तेन

गतेनेत्यर्थः । वस्तुतस्तु—'सूर्यामुख' इति प्रासादस्य नाम केवलं प्रतिभाति, न तत्र व्युत्पत्त्यन्वेषणमावश्यकम् । केनापि अनिर्दिष्टनाम्ना । तां वीणाम्, श्रवणतात्पर्यानुपपत्त्या वीणाशब्दो वीणाध्वनिं लक्षयति, भर्त्रा वत्सराजेन, घोषवत्या तदाख्याया वीणाया, इव तत्समान इति यावत् । वासवदत्ताप्रियतमाया घोषवत्याख्यवीणायाः स्वरेण परिचयो राज्ञः सुचिरमासीत्, अद्य किल राजा राजभवनान्निर्गतं कमपि वीणाध्वनिं श्रुत्वा तत्स्वरश्रवणसमकालमेव 'केनेदं घोषवतीस्वरसदृशं श्राव्यत' इति सकौतुकं मानमनुधावानित्यर्थः । वसुनेमिदत्तामिमां सुस्वरां घोषवतीमुपलभ्य तद्वादनकौशलेन राजा गजादय वशीचकारेति कथासरित्सागरे प्रसिद्धम् ।

तदनन्तरं किं वृत्तमिति काञ्चुकीयः पृच्छति प्रतीहारीम्—ततस्तत इति । द्विरुक्तिरियं तदुत्तरकालिकवृत्तान्तश्रवणे कौतूहलं व्यनक्ति काञ्चुकीयस्य ।

काञ्चुकीयप्रश्नानुरूपमुत्तरयति प्रतीहारी—तदो इति । अत्र भट्टिणा (भर्त्रा) इति कर्ता पूर्वतोऽनुवृत्तः, वीणावादक इत्यर्थः कर्म । ततः तदनन्तरम्, आगमः प्राप्तिः । ततो घोषवतीस्वरसदृशं स्वरं निशम्य तत्र स्थले वीणावादकस्योपकण्ठं गत्वा 'कस्मात्पुरुषात् कस्मात्स्थानाद्वा वीणामिमां लब्धवान् भवान्? तत्प्राप्तिप्रकारः कथ्यतां भवते'ति राज्ञा स पृष्टवानित्यर्थः । ततस्तस्योत्तरं प्रकाश

वीणा बजाई । उसे सुनकर महाराज ने कहा—कि घोषवती [वासवदत्ता की वीणा] का-सा शब्द सुनाई पड़ता है ।

कंचुकी—अच्छा, बाद फिर क्या ?

प्रतीहारी—तब वहाँ जाकर [illegible] कहाँ से इस—यह वीणा कहाँ मिली [illegible] उसने

वीणाए आगमो त्ति । तेण भणिअं—अम्मेहि णम्मदातीरे कुच्चगुम्मलग्गा दिट्ठा । जइ प्पओअणं इमाए, उवणीअदु भट्टिणो त्ति । ता च उवणीद अङ्के करिअ मोहं गदो भट्टा । तदो मोहप्पच्चागदेण बप्फपज्जाउलेण मुहेण भट्टिणा भणिअं—दिट्ठासि घोसवदि । सा हु ण

भणितम्—अस्माभिर्नर्मदातीरे कूर्चगुल्मलग्ना दृष्टा । यदि प्रयोजनमनया, उपनीयतां भर्त्रे इति । तां चोपनीतामङ्के कृत्वा मोहं गतो भर्ता । ततो मोहप्रत्यागतेन बाष्पपर्याकुलेन मुखेन भर्त्रा भणितम्—दृष्टासि घोष-

—तेनेति । अस्माभिरिति स्वस्यार्थाभिप्रायेण बहुत्वम् । कूर्चगुल्मलग्ना, कूर्चानां दर्भाणां 'कूर्चोऽस्त्री श्मश्रुपीठयोः, भ्रूमध्ये कत्थने दर्भे' इति कोषः, गुल्मे स्तम्बे लग्ना सक्ता । फलस्यापि हेतुत्वेन ग्रहणात्फलार्थे 'अनये'ति हेतौ तृतीया । भर्त्रे स्वामिने, उपनीयताम् समर्प्यताम्, अर्पयिष्यामि । ततो वीणोपलब्धिवृत्तान्तं ... "सहचरैः सह गतोऽहमासं नर्मदायास्तटम्, तत्र च दर्भस्तम्बे पतिता । वीणा दर्शनरतामुपगतास्माकं करगताऽभवत् ।

दिस्सदि त्ति । अय्य ! ईदिसो अणवसरो । कहं णिवेदेमि ?

काञ्चुकीयः—भवति ! निवेद्यताम् । इदमपि तदाश्रयमेव ।

प्रतीहारी—(क) अय्य ! इअं णिवेदेमि । एसो भट्टा सुय्यामुह-

वति ! सा खलु न दृश्यत इति । आर्य ! ईदृशोऽनवसरः । कथं निवेदयामि ?

(क) आर्य ! इयं निवेदयामि । एष भर्ता सूर्यामुखप्रासादादवतरति ।

निवेदनयोग्योऽयमवसरो नास्तीत्याह प्रतीहारी—अय्येति । अनवसरः अयोग्यः समयः, निवेदनस्येति शेषः । निवेदयामीति विध्यर्थे लट् । श्रीमन् ! ईदृशमयं साम्प्रतं न तावत्साम्प्रतं समयो निवेदनस्य, राज्ञश्च वासवदत्ताध्यानमग्नतया विचारपदवीं न प्रयायात्किमपि निवेदितम् । सर्वथा व्यर्थं च तदस्मिन्समये, न च तस्मै रोचेत नूनम् अतः कथमिदानीं प्रापणीयं राज्ञः समीपं मया भवदीयं सन्देशभाषितम् ।

प्रतीहार्या वचनमेतदाकर्ण्य काञ्चुकीयो ब्रूते—भवतीति । निवेद्यतां सूच्यताम्, अस्मदागमनमिति शेषः । तदाश्रयम्, सा वासवदत्ता आश्रयो यस्य तत् तद्विषयकमिति यावत् । अयि ! देवि ! अस्मदागमनमपीदं वासवदत्तामेव विषयीकरोति, तदिदं भवत्या राज्ञे निवेदनीयमित्यर्थः । वासवदत्ताविषयकं यत्तज्जातं किमप्युद्दिश्यैव सञ्जातमस्मदीयमागमनम् । राज्ञे च तदस्मद्वाचिकं रोचेत । रुचिकरो विषयस्तावदयं प्रतीतव्य एव राज्ञः पुरस्तान्निवेदनमित्याशयः ।

श्रुत्वैतत्काञ्चुकीयवचनं तदागमनं राज्ञे निवेदयितुं प्रतिजानीते प्रतीहारी—अय्येति । इयमित्यनेन 'निवेदयितुमहमुद्यतास्मी'ति सूचितम् । इदमधुना भवद्वाचिकं निवेद्यते मयेत्यर्थः । इत्थं निवेदनाय राज्ञः समीपं गन्तुमुद्यता प्रतीहारी सूर्यामुखप्रासादादवतरन्तं राजानमवलोक्य तत्रैव तन्निवेदनादरमुचितं मन्य-

---

तू दिखाई पड़ी, पर तो नहीं दिखाई पड़ती । आर्य ! इस प्रकार योग्य अवसर नहीं है, कैसे [illegible] पहुंचाऊं ?

कञ्चुकी—भवति ! निवेदन करिये क्योंकि यह भी उसी से सम्बद्ध बात है ।

प्रतीहारी—आर्य ! यह अभी मैं निवेदन करती हूं । ये महाराज सूर्यमुख प्रासाद से

पासादादो सोदरइ । ता इह एव्व णिवेदइस्सं ।

काञ्चुकीयः—भवति ! तथा ।

[उभौ निष्क्रान्तौ ।]

मिश्रविष्कम्भकः ।

[ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च ।]

तस्मिन्नेव निवेदयिष्यामि ।

राजा—

श्रुतिसुखनिनदे! कथं नु देव्याः
स्तनयुगले जघनस्थले च सुप्ता।
विहगगणरजोविकीर्णदण्डा
प्रतिभयमध्युषितास्यरण्यवासम्॥ १॥

प्रविष्टस्य वासवदत्तावियोगदौर्भाग्यदूषितां घोषवतीं वीणामुद्दिश्य राज्ञः शोकोद्गारमाह—**श्रुतिसुखेत्यादि**। हे श्रुतिसुखनिनदे! श्रुत्योः सुखः श्रवणानन्ददायी निनदो निक्वणस्तालस्वरसमन्वितः शब्दो यस्यास्तादृशे! वीणे इति विशेष्यमर्थानुरोधाद्गम्यम्, देव्याः वासवदत्तायाः, स्तनयुगले कुचयुगे, जघनस्थले कटिपुरोभागे च, सुप्ता सुखशयनं प्राप्ता ससुखमवस्थितेति यावत्, वादनावसरे हि वीणाया उत्सङ्गस्थित्या स्तनजघनसम्बन्धो भवत्येव, एतादृग्विशेषणविशिष्टा त्वं, विहगगणरजोविकीर्णदण्डा विहगगणेन पक्षियूथेन रजोभिर्धूलिभिश्च विहगगणस्य रजसा मलरूपेण वा विकीर्णो व्याप्तो दूषित इति यावत् दण्डो यस्यास्तादृशी सती, प्रतिभयं भयङ्करं, 'भयङ्करं प्रतिभय'मित्यमरः, अरण्यवासम् उष्यते यत्रेति वासो निवासस्थानम् 'हलश्चे'ति घञ्, अरण्यमेव वासस्तम् वनस्थलमिति यावत्, 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम्, कथन्नु केन प्रकारेण कीदृशम्, अध्युषितासि आश्रितवत्यसि, अधिपूर्वाद्वसतेः कर्तरि क्तः। अयि! सुन्दरि! घोषवति! त्वं पुरा वीणावादनक्रीडावसरादिषु वासवदत्तया सस्नेहं घननीलकोमलोरुप्रदेशे लालिता सती तत्र सुस्थलेऽवस्थानसुखं सुचिरमन्वभूः, कथमहो! दुर्दैवादद्य दिवसेषु पक्षिगणकृतधूलिधूसरं पक्षिमलदूषितं वा वीणादण्डं दधानया त्वया भयानकवनवासयातना असह्या सोढा? गुणवद्वासवदत्तासङ्गतिसौभाग्यसमन्विता या अपि तद्वियोगसमयोपनातवनवासक्लेशभारोपचितदौर्भाग्यदुर्गतिरूपफलविपरि[illegible] न तावत् सर्वथोचितेति भावः। पुष्पिताग्रानाम वृत्तमिदम्, 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति च तल्लक्षणम्॥ १॥

राजा—हे श्रवण मधुर शब्द वाली वीणा! देवी वासवदत्ता के स्तनों पर और कटि-प्रदेशों पर सोने वाली तू इस समय चिड़ियों और धूल से या चिड़ियों के मल से दूषित दण्ड वाली होकर भयानक अरण्य-वास कैसे करती है॥ १॥

अपि च, अस्निग्धासि घोषवति ! या तपस्विन्या न स्मरसि—

श्रोणीसमुद्वहनपार्श्वनिपीडितानि
खेदस्तनान्तरसुखान्युपगूहितानि ।

अपि चेति । अस्निग्धा स्नेहरहिता । इदमपि निश्चित वीणे ! यत्तवाधुना वासवदत्तायां स्नेहो नास्तीति । इदानीं वासवदत्ताविषयकं तदेव स्नेनराहित्य तस्याः विशदीकरोति—**येत्यादि** । इदं श्लोकन्वयि ।

श्रोणीति । या त्व तपस्विन्या दीनाया विपत्काले रक्षकं कञ्चिदप्राप्तवत्या इति यावत्, 'मुनिदीनौ तपस्विना'वित्यमर, अत्र 'वासवदत्ताया' इति विशेष्य-मर्थानुगतम्, श्रोणीसमुद्वहनपार्श्वनिपीडितानि, श्रोण्या तत्पुरोभागेन जघनेनेति यावत्, 'कटि श्रोणि'रित्यमर, 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति दीर्घान्तोऽपि श्रोणीशब्द, समुद्वहनानि वाद्यभाण्डस्य धारणानि च, पार्श्वेन कक्षाध प्रदेशेन निपीडितानि, भावे क्त, दण्डस्य घर्षणानि च तानि, इतरेतरयोगो नाम द्वन्द्वसमा स, खेदस्तनान्तरसुखानि खेदे वादनश्रमे सति स्तनान्तरे कुचमध्यभागे, 'अन्तर-मवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरा त्मनि चे'त्यमर, सुखानि सुखकराणि, अत्र 'खेदे स्तनान्तरे' इति व्यस्तपदप्रयोगो युज्यते, सामर्थ्याभावात् समासश्चिन्त्य, उपगूहितान्युपगूढानि आलिङ्गनानि, च किञ्च, विरहे मद्वियोगे, माम् उद्दिश्याभिलक्ष्य, कृतानीति शेष, परिदेवितानि विलापा, 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर, च अन्यच्च, वाद्यान्तरेषु वादनीयप्रकारविशेषेषु, सस्मितानि मन्दहासेन सहितानि, स्मितमत्रालौकिकवादनप्रकारदर्शनादन्तर्गतान न्दसन्दोहोद्भेदं सूचयति, कथितानि प्रशंसापराणि वचनानि, न स्मरसि स्मृति मार्गं न प्रापयसि, तदेतत्सर्वं विस्मरसीत्यर्थ । वादनावसरे च यत्किल वाद्यभा ण्डमङ्गेन वासवदत्ता धृतवती, यच्च तस्यास्तदानीं पार्श्वभागेन वीणादण्डस्य सङ्घर्षण जायते स्म, वादनपरिश्रमान्मध्ये विश्रमार्थं यत्सा वक्षोजमध्यभागेन [illegible] निकामालिङ्ग्य तूष्णीं कियच्चिरमवतस्थे, वियोगनिरलवतया च मद्विषयकान

उद्दिश्य मां च विरहे परिदेवितानि
वाद्यान्तरेषु कथितानि च सस्मितानि ॥ २ ॥

विदूषकः—(क) अल दाणिं भवं अदिमत्तं सन्ताप्पिअ।

राजा—वयस्य! मा मैवम्,

(क) अलमिदानीं भवानतिमात्र सन्तप्य।

यद् बहून्विलापान् कृतवती, लोकोत्तरेषु मत्प्रदर्शितेषु तत्तद्वादनकलाकौशलविशेषेषु हृद्गताऽसीमसहजस्नेहोचितहर्षप्रकर्षसूचक सहास यच्च किञ्चिद्वचनजातमुक्तवती मत्प्रशंसायाम्, तदेतदखिल चेष्टितमिदानीं दीनां दशा वहन्त्या दु सहवियोगद् नायास्तस्या वासवदत्ताया किमपि न स्मर्यते त्वया ? यत्किल समुपेक्षितस्नेहानु बन्धया समयेऽस्मिन्सहजस्नेहापि मेय परित्यक्ता मत्प्रिया। नूनमयं तत्परित्याग-स्तवाय वीणे। पूर्वानुभूततद्वृत्तान्तविस्मरण तेन च तस्यां नि स्नेहत्वं च विशद प्रत्याययतीति भाव। अत्र चैतद्वीणादर्शन राज्ञो वासवदत्तावियोगदु खमुद्दीपयन् कारणभावमवलम्बते नृप विलपितेष्वमीषु। वसन्ततिलक छन्द ॥ २ ॥

प्रियावियोगपरितप्तचित्ततया पूर्वोक्तमेतदित्थ विलपन्त ततो निवारयन् मित्र-माश्वासयितुकामो वचनमाह विदूषक—अलमिति। अतिमात्र भृशम्, अधि कमित्यर्थ, 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाटनिर्भर'मित्यमर। अयि! मित्र! भृश व्याकुलो मा भूद्भवान्। वयमपि तस्या उपलब्धेरभावादिदानीं शोको निर र्थक। आन्तर सन्तापोऽय भवता दूरीकरणीय शान्तिश्चावलम्बनीयेत्यर्थ।

सन्तापनिवारणपरसूचकमित्थं विदूषकवचन श्रुत्वा स्वकीयसन्तापानिवार्यत्व सूचयति राजा—वयस्येति। एव सन्तापप्रशमनसूचकम्, वादीरिति शेष। नैव ते वक्तव्य मित्र! मत्सन्तापशान्त्यै। सोऽयमनिवार्यो मे नित्यत परिताप प्रियतमावियोगजन्मा।

...ना, विरह की दशा में मुझे उपलक्ष्य कर विलाप करना तथा अन्तराप्रदर्ष हे बाजों के बजाने ... स्मित-पूर्वक वचनों का कहना इत्यादि ॥ २ ॥

विदू०—बस, अब आप अति सन्ताप न करें।

राजा—मित्र! ऐसा मत कहो—

चिरप्रसुप्तः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः ।
तां तु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती प्रिया ॥ ३ ॥

वसन्तक ! शिल्पिजनसकाशान्नवयोगां घोषवतीं कृत्वा शीघ्रमानय।

विदूषकः—(क) जं भव आणवेदि। [वीणां गृहीत्वा निष्क्रान्तः।]

(क) यद् भवानाज्ञापयति ।

चिरप्रसुप्त इति । चिरप्रसुप्त चिर शयित उद्बोधकाभावादप्रबुद्ध इति यावत् , मे मम, काम वासवदत्ताविषयको मानसोऽभिलाप , वीणयाऽनया घोषवत्या, प्रतिबोधित उद्बोधित । घोषवती सेय वीणा, यस्या वासवदत्ताया , प्रिया प्रीतिपात्रम् आसीदिति शेष , तां मत्प्रेमसर्वस्व, देवीं वासवदत्तां तु, न पश्यामि न साक्षात्करोमि । वियोगदिवसादारभ्य प्रियतमाविषयिणी गाढोत्कण्ठा ममेयं परिपूर्तिसाधनाभावादद्ययावत् क्रमेण परिक्षीणतां गच्छन्ती हृदये विलीनप्रायैव जाता, उद्बोधकश्च नासीत्तस्या किमपि । अद्य तूपलब्धेयं वीणा तत्प्रियां वासवदत्तां स्मारयन्ती नितान्तं तदीयमुत्कण्ठाविशेषमुद्भावयति मे । एषा च घोषवती यस्यै भृशमरोचत, दुर्दैवादद्य सा मे प्रिया वासवदत्ता न तावल्लोचनगोचरतां गच्छति । हन्त तां न विस्मारयति वीणेयं तत्तदनुभूतं स्मारयन्ती माम् । अत कथमयं निवारणीयो मे महत्तमस्तत्परीताप इति भाव । अनुष्टुप् वृत्तमिदम् ॥ ३ ॥

इत्येवं निगद्य विकलाङ्गवीणासंस्कारसम्पादनविधौ प्रवर्तयितुमिच्छन् विदूषकं ब्रूते—**वसन्तकेति** । शिल्पिनो जना वीणासंस्करणकलाकुशला मनुष्या , नवयोगा, नवो नूतनो योगस्तन्त्रीदण्डादिसम्बन्धो यस्यां तादृशीम् । मित्रवर ! चिरादनुपयोगान्नष्टभ्रष्टावयवैषा घोषवती सञ्जाता । अत एतां तत्संस्कारविदुषां मानिकाणां समीप नीत्वा यथास्थल तत्तत्प्राचीननष्टावयवपरिवर्तनपुरःसरं नूतनावयवयोजनेन प्रकल्पितजीर्णोद्धारां पुन समीचीनतमां सुन्दरावयवां विधाय त्वयेयं सत्वरमानीयतां ममान्तिकमित्यर्थ ।

राजाज्ञापरिपालनं प्रतिजानीते विदूषक —**जं भवमिति** । एषोऽहमादेशं

[प्रविश्य]

प्रतीहारी--(क) जेदु भट्टा । एसो खु महासेणस्स सआसादो रब्भसगोत्तो कंचुईओ देवीए अङ्गारवदीए पेसिदा अय्या वसुन्धरा णाम वासवदत्ताधत्ती अ पडिहारं उवट्ठिदा ।

राजा—तेन हि पद्मावती तावदाहूयताम् ।

(क) जयतु भर्ता । एष खलु महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्रः काञ्चुकीयो देव्याऽङ्गारवत्या प्रेषितार्या वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधात्री च प्रतीहारमुपस्थितौ ।

भवतोऽनुसृत्य तदुचितं कर्तुमुद्यतोऽस्मीत्यर्थः । इत्युक्तवतो विदूषकस्य वीणां संस्कारयितुं वीणासहचरस्य ततः प्रस्थानमाह—वीणा गृहीत्वेति ।

सूर्यामुखप्रासादादवतरन्तं राजानमुद्दिश्य गमनं प्रतीहार्या निर्दिष्टमासीत्पुरा । इदानीं राज्ञः समीपवर्तिनि प्रदेशे तस्याः प्रवेशं दर्शयति—प्रविश्येति ।

विजयाशंसनपूर्वकं पूर्वोक्तकाञ्चुकीयसन्देशं राजानं निवेदयन्ती प्रतीहारी ब्रूते—जेदु इति । विजयतां भवान् । श्रीमान् महासेनभूपतेः रैभ्यसगोत्रं काञ्चुकीयं श्रीमती प्रद्योतराज(महासेन)पत्नी च वसुन्धरानाम्नीं वासवदत्तोपमातरं श्रीभवतः श्रीमतोऽन्तिके किमपि सन्दिश्य प्रेषयताम्, तौ च द्वारदेशमागतौ स्तः ।

प्रतीहार्या वचनं श्रुत्वा राजाह—तेन हीति । तावत्पदं वाक्यालङ्कारे । एवं चेत्, पद्मावत्याह्वयितव्या पूर्वम् । तत एव एतानिमावुपस्थापयितव्यौ । वाचिकं चानयोः प्रियासहचरेणैव मया श्रवणीयमित्यर्थः । "वसुन्धराप्रेषणमिदं तावदङ्गारवत्या पद्मावतीमुद्दिश्यैव सम्भवतीत्यतस्तस्याः पद्मावत्या अत्रोपस्थानमावश्यकम् । समुपस्थितायां च तस्याम्, सा विलासवतीसन्देशमहं च महासेनसन्देशं सहैव श्रोष्याव" इत्येवमन्तरतात्पर्येण राजा पद्मावतीमाजूहवत् । 'वासवदत्तादनु-

---

(भावार्थ)

प्रतीहारी—महाराज की जय हो । महाराज महासेन के पास से यह रैभ्य नामक कंचुकी और देवी अङ्गारवती से भेजी गई वासवदत्ता की धाई वसुन्धरा द्वार पर उपस्थित हैं ।

राजा—तब तो पद्मावती को बुलाओ ।

प्रतीहारी—(क) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

राजा—किन्नु खलु शीघ्रमिदानीमयं वृत्तान्तो महासेनेन विदितः?

[ततः प्रविशति पद्मावती प्रतीहारी च ।]

प्रतीहारी—(ख) एदु एदु भट्टिदारिआ ।

(क) यद् भर्ताज्ञापयति ।

(ख) एत्वेतु भर्तृदारिका ।

दर्शनमिदं पद्मावत्या सममेवात्मनो युज्यत' इत्याशयेन केचिदन्ये च 'सपत्नीभूत वासवदत्ताबन्धुविषये कीदृग्भावोऽस्ति पद्मावत्या' इति जिज्ञासया 'पद्मावत्युपस्थितो राज्ञस्तत्राभिमते'ति व्याचक्षते ।

पद्मावत्याह्वानरूपां भर्तुराज्ञां सादरं स्वीकुरुते प्रतीहारी—जं भट्टा इति । यत्किलादिष्टमार्येण, तत्तावत्साध्यते मयेत्यर्थः । ततस्तस्यास्ततो निर्गमनं सूचयति—निष्क्रान्तेति ।

प्रतीहार्यां गतायां राजा स्वगतं भाषते—किन्नु खल्विति । 'नु खलु' इति पदे वाक्यालङ्कृतौ, वृत्तान्तः पद्मावतीपरिणयरूपो राज्यप्राप्तिरूपो वा । किमिदं वृत्तमेतदस्मदीयमस्मिन्समये सत्वरमेवार्यो महासेन उपलब्धवान् ? यदुद्दिश्य दूतप्रेषणं कृतं तेन ?

पद्मावत्या सह पुनः प्रतीहारीं प्रवेशयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

'अयममी तत्रभवान् भर्ता विराजते, अत्र किलोपसर्पणीयः श्रीमत्या राजकुमार्ये'त्यर्थकं वचनमाह पद्मावतीं प्रतीहारी—एदु एदु इति । राजदर्शनोपसर्पणसम्भ्रमादेव प्रतीहार्या वचनेऽस्मिन 'एदु एदु' इति वीप्सेयं प्रयुक्ता ।

पद्मावती—(क) जेदु अय्यउत्तो ।

राजा—पद्मावति ! किं श्रुतम्—महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्रः काञ्चुकीयः प्राप्तः, तत्रभवत्या चाङ्गारवत्या प्रेषितार्या वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधात्री च, प्रतिहारमुपस्थिताविति ।

पद्मावती—(ख) अय्यउत्त ! पिअं मे आदिकुलस्स कुसलवुत्तंतं सोदु ।

(क) जयत्वार्यपुत्र ।

(ख) आर्यपुत्र ! प्रियं मे ज्ञातिकुलस्य कुशलवृत्तान्तं श्रोतुम् ।

उपगता च भर्तुर्विजयाभिनन्दनं कुर्वती ब्रूते पद्मावती—जेदु इति । सर्वोत्कर्षेण वर्ततां तावदार्यः श्रीमानित्यर्थः ।

दूतोपस्थितिवार्तामुद्दिश्य पद्मावतीं पृच्छति राजा—पद्मावतीति । अयि ! पद्मावति ! 'श्रीमन्महासेनाङ्गारवतीप्रहिताभ्यां काञ्चुकीयवसुन्धराभ्यां द्वारदेशोऽलङ्क्रियते सम्प्रती'ति श्रवणपदवीं तव प्रयाता किमु ? किन्तु जानासि वार्तामिमाम् ?

अय्यउत्तेति । पूर्वोक्तं प्रियस्य वचनं निशम्य, वासवदत्ताबन्धुजनेषु स्वात्मीयताभिमानं वहन्त्या पद्मावत्या उत्तरमिदम् । प्रियम् अभीष्टम्, ज्ञातिकुलस्य सम्बन्धिबन्धुजनस्य, 'सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः, 'मे' इति पदं मध्यमणिन्यायेन 'प्रियं ज्ञातिकुलस्ये'त्युभयत्रान्वेति । इच्छार्थक एवात्र 'प्रिय'मित्युपपदे सति 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यनेन 'श्रोतु'मिति तुमुन् प्रत्ययः । श्रोतुम् । प्रियं मे वृत्तमिदम् । वासवदत्ताया बन्धुजनोऽपि ममैव बन्धुजनः । नात्र मे भेदभावः कोऽपि । बन्धुजनस्य कुशलवार्तेव चिरादुत्कण्ठमाना श्रोतुमिष्यते ममेत्यर्थः ।

पद्मावती—आर्यपुत्र की जय हो ।

राजा—पद्मावती ! क्या तुमने सुना कि महासेन के पास से रैभ्यगोत्र कञ्चुकी और तत्रभवती अङ्गारवती की भेजी वासवदत्ता की धाई वसुन्धरा ये दोनों आये हैं, और द्वार पर खड़े हैं ।

पद्मा०—आर्यपुत्र ! जातिवालों का कुशल-वृत्तान्त सुनना मुझे अच्छा लगता है ।

राजा—अनुरूपमेतद् भवत्याभिहितम्—वासवदत्तास्वजनो मे स्वजन इति । पद्मावति ! आस्यताम् । किमिदानीं नास्यते ?

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! किं मए सह उवविट्ठो एदं जणं पेक्खिस्सदि ?

राजा—कोऽत्र दोषः ?

(क) आर्यपुत्र ! किं मया सहोपविष्ट एतं जनं द्रक्ष्यति ?

पद्मावत्युक्तं प्रशंसन्नाह राजा—**अनुरूपमिति** । अनुरूपं योग्यम्, अर्थात्कुलशीलादिना, एतत् 'वासवदत्ताया बन्धुजनोऽयं ममैव बन्धुजन' इत्येवरूपम् । अयि ! प्रिये ! वासवदत्ताबन्धुजनं स्वजनं निर्दिशन्ती नूनं कुलशीलादिसदृशमेव साम्प्रतमुक्तवती भवती । सर्वथा प्रशंसनीयमिदं वचनं सापत्न्यद्वेषं हृदये स्वल्पमप्यवहन्त्या भवत्या इत्यर्थः । समयोचितं किञ्चिद्विचार्य तत्र तिष्ठन्तीं पद्मावतीं पश्यन् 'ममाज्ञामन्तरेण नैषोपवेक्ष्यती'ति तां स्वसमीपमुपवेशयितुमिच्छन् राजा तदुचितां चाटूक्तिमुपन्यस्यति—**पद्मावतीति** । श्रीमति ! पद्मावति ! किमेवं स्थीयते ? समयेऽस्मिन् किमिति नोपविश्यते ? नात्र किञ्चिद्विचारणीयं निःशङ्कमत्रोपवेष्टव्यं भवत्येत्यर्थः ।

प्रियेण सहोपवेशनं तत्कालानुचितं मन्यमाना प्रियतमं तद्विषये पृच्छति पद्मावती—**अय्यउत्तेति** । एतं जनं समुपागतं वासवदत्तायाः स्वजनम् । भवानिति शेषः । स्वामिन् ! नूतनपरिणीतया मया सार्धं किमत्रोपविश्य भवता वासवदत्तायाः स्वजनोऽयं साक्षात्करिष्यते ? अनुचितमेतन्मन्येऽहम् । एकाकिन एव भवतस्तद्दर्शनं युक्तमित्याशयः ।

इत्थं नाम धर्मनिमर्यादया सहोपवेशनं निषेधन्तीं पद्मावतीं तत्कारणं जिज्ञासमानो राजा ब्रूते—**कोऽत्रेति** । अत्र अस्मिन्विषये सहोपवेशनरूपे, दोषः अनौ-

पद्मावती—(क) अय्यउत्तस्स अवरो परिग्गहो त्ति उदासीणं विअ होदि ।

राजा—कलत्रदर्शनार्हं जनं कलत्रदर्शनात् परिहरतीति बहुदोषमुत्पादयति । तस्मादास्यताम् ।

(क) आर्यपुत्रस्यापर परिग्रह इत्युदासीनमिव भवति ।

चित्यस्य । भवत्या सहोपविश्य मया करिष्यमाणे तद्दर्शनेऽस्मिन् किं तावदनुचित मन्यते भवती ।

तदेवाऽनौचित्यं दर्शयति पद्मावती—अय्यउत्तस्सेति । अपर परिग्रह द्वितीया पत्नी, 'पत्नीपरिजनादानमूलशापा परिग्रहा' इत्यमर, इति पूर्वोक्तो वाक्यार्थ कर्तृस्य । उदासीनमिव अनभीष्टमिव अर्थाद्विलोकनीयस्य बन्धुजनस्य, भवति भवेदिति यावत । स्वामिन् ! भवता सहोपविष्टाया भवदीयद्वितीयपत्न्या मे दर्शन कदाचिद्वासवदत्तास्वजनाय न रोचेत, अयुक्तमिवैतत्तद्दृष्टौ भासेत । जामातुर्द्वितीयां भार्यां निभालयतो भूतपूर्वभार्यासम्बन्धिनश्चेतसि तद्विषयक ईर्ष्याभावो दय सुतरां सुलभ । अत एवोदर्कदर्शिनी सहोपवेशनमिद निषेधाम्यहम् । नान्यथ्यमपि शङ्कनीयमत्रार्यपुत्रेणेति भाव ।

तत्रानौचित्य सहोपवेशन समर्थयन् पद्मावत्या शङ्कित निराकुरुते राजा—कलत्रेत्यादि । कलत्र भार्या, 'कलत्रं श्रोणिभार्ययो'रिति कोष, परिहरति निवारयति, अतमिति शेष, उद्गन इति तस्यार्थ । इति पूर्वोक्तो वाक्यार्थ, बहुदोषमिति जातावेकवचनम्, भवत्या सम्भावितादोषाद् भूयसो दोषानित्यर्थ । प्रिये ! भवत्या विचारित न सम्यक् । अत्रागत्य भवतीमपश्यन्नेष बन्धुजनो 'यस्मै सम्बन्धिजनाय भार्या दर्शनीया, तस्मै तां वत्सराजो न दर्शयति । ननमस्य सम्बन्धिजनानिगुण, भार्या वास्य कुरूपा स्यात्' इत्येवमन्यादृशांश्च बहून्दोषानारोपयेदा वत्सो । 'द्वितीयपत्नीदर्शन न रोचेताऽस्मै' इत्येष भवत्या सम्भावितो दोषस्त्वकिञ्चि-

---

पद्मा०—आर्यपुत्र की यह दूसरी पत्नी है। यह [illegible]-सा [illegible]।

राजा—[illegible] दोष [illegible] स्त्री-दर्शन [illegible] है [illegible]

[illegible] होगा। इसलिए [illegible]।

किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे
कन्या मयाप्यपहृता न च रक्षिता सा ।
भाग्यैश्चलैर्महदवाप्तगुणोपघातः
पुत्रः पितुर्जनितरोष इवास्मि भीतः ॥ ४ ॥

नैतद् यद्भवत्या शङ्कितं तत्तथैवेत्यर्थः । अयि ! पद्मावति ! सन्देक्ष्यमाणविषयस्येदानीं प्रियत्वाप्रियत्वसम्भावनया भवत्याश्चित्तं यद्व्याकुलं जायते, तन्नूनं युज्यते । ममापि तादृश्येव दशा वर्तते ।

तथा हि—किं वक्ष्यतीति । अत्र प्रथमे चरणे तातोऽम्बा वेति कर्तृपदं पूर्वतोऽनुवर्तते । तयोश्च पृथक् पृथक् प्रत्येकं सम्बन्धाद् 'वक्ष्यती'त्येकवचनोपपत्तिः । वासवदत्तायास्तातः प्रद्योतो माताऽङ्गारवती च दूतमुखेन किं वक्ष्यति किं सन्देक्ष्यति, इति अस्मिन् विषये, मे, द्वितीयचरणादपिशब्दोऽत्रानुकर्षणीयः, भवत्या इव ममापीति यावत्, हृदयं मनः, शङ्कितं शङ्कायुक्तं वर्तते । 'तदस्य सञ्जातं'मित्यादिना इतच्प्रत्ययः । तामेव हार्दिकीं शङ्कां प्रवर्तयत्कारणं प्रदर्शयति—कन्येति । मया वत्सराजेन, कन्या अनूढा वासवदत्तेति यावत्, 'कन्या त्वजातोपयमे'ति दर्पणः, यद्वा तयोस्तातम्बयोः कुमारी, अपहृता उज्जयिन्याः पलाय्य कौशाम्बीमानीता, च अपि च, सा वासवदत्ता, न रक्षिता न परिपालिता । 'यं वासवदत्ताया अपहरणमेतावदनुचितम् । तथापि रक्षणं कृतं चेदपहरणं न तावद् दूषणाय कल्पेत । किन्तु तत्क्षणेऽक्षमतां गतवताऽनुचितेऽप्यनुचितं पुनर्मयाचरितम्, एतदेव मे हार्दिकीं शङ्कां जनयतीति भावः । पुनः सभयत्वमेवाह—भाग्यैरिति । चञ्चलैः परिवर्तनशीलैः, भाग्यैः पूर्वजन्मकृतकर्मभिर्हेतुभूतैः, महदवाप्तगुणोपघातः महत्सु गुरुजनेषु अवाप्तः प्राप्तः कृत इति यावत् गुणानां सदाचारादीनामुपघातो नाशो येन तादृशः, अहमिति शेषः, उत्तरपदस्य समानाधिकरणत्वाभावान्महत आत्त्वं न । सदाचारनाशश्चात्र गुरुजनादेशाऽप्रतीक्षणपुरःसरं वासवदत्ताया अपहर-

पद्मावती—(क) ण किं सक्कं रक्खिदुं पत्तकाले ?

(क) न किं शक्यं रक्षितुं प्राप्तकाले ?

मेव। पितुर्जनयितु, जनितरोष जनित उत्पादितो रोष अनुचितकारितामूलक क्रोधो येन तथाभूत, पुत्र इव तनयो यथा, भीतो भयान्वितोऽस्मि। 'वासवदत्ता मपहृत्य तत्रापि तद्रक्षणेऽक्षमतां गतोऽह प्रत्युत ता नाशितवानस्मी'त्येत विषयमु द्दिश्य ताभ्यां किं वक्ष्यते ? शङ्कयाऽनया नितरां पर्याकुल मे मन। दैवदोषात्सदा चारविरुद्धमाचरित मया। ध्रुवमधुना पितर कोपयन्पुत्र इवाह भीतोऽस्मीत्यर्थ। अत्र 'भाग्यैश्चलै'रितिवचनेन—"समयानुरोधपरिवर्तमानतत्तच्छुभाशुभदैवयोगेन सु खदु खयोरुपलब्धिर्दृश्यते लोके। श्रीन्महाराजमहासेनस्पृहणीयसम्बन्धोपलब्ध प्राज्यराज्यसुखसौभाग्य प्राप्तवतोऽपि मम केनचिद् दुर्दैवेन सदाचारमर्यादाव्यति क्रमोपस्थिता विपत्तिरियमतीव दु सहा। अहो दैवस्य महिमा।" इत्येष राजश्चिन्ता नुभावोऽतिगूढ ध्वनित।

अत्रेदमालोचनीयम्—नियतेर्नियोगाद्राजा वासवदत्तामपहृतवान् रक्षितु च न पारितवान्। तदेतत्तस्य बुद्धिपूर्वक नासीदिति वस्तुतोऽस्य दोषभाजन नास्ति। अतो राजविषये तातास्वयो कोपस्यानवकाशस्तस्माच्च राज्ञो भयस्य सम्भावना न काचिद्विद्यते। किन्तु 'केवल तमिम दोषमुद्दिश्य देव नाम तदीय कारणमविगणय्य तातोऽम्बा च कुपितो भविष्यत' इत्येतद्दृष्टया भय सम्भाव्यतेऽपि। तच्च पुनर्नि वारणीय यदत्र सामान्यरूपेणोपतिष्ठते। तदिद 'पुत्र पितुर्जनितरोष इवे'त्युपमया स्फुट प्रतिपादितम्। एतेन—सापराधे सुते कुपितोऽपि केनापि कारणेन पिता का लान्तरे यथा करुणार्द्रहृदय सन प्रशान्तकोपोऽवश्यमेव प्रसीदति, तथा वासवदत्ता ऽपहरणतदीयाऽरक्षणलक्षणापराधभाजोऽपि वत्सराजस्यापराधमेन दामित्वा नियतमेव तन्मित्रदारचरितौ गुणग्राहिणौ तत्पितरौ प्रसादपूर्णां दृशा निक्षिपेतामितीदृग् ध्वन्यते। अत्र कुपितयोरपि तयोर्महानुभावतया कोपस्यास्य सम्भाव्यमानस्य सत्वरं निर्वा पेन तेन राज्ञो भयस्यापत्यताऽनन्तरोत्तरम्। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ८॥

प्रतीहारी—(क) एसो कञ्चुईओ धत्ती अ पडिहारं उवट्ठिदा ।

राजा—शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

प्रतीहारी—(ख) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

(क) एष काञ्चुकीयो धात्री च प्रतीहारमुपस्थितौ ।

(ख) यद् भर्ताज्ञापयति ।

काले योग्येऽवसरे, अनुकूले समय इति यावत् । यदा किल समयोऽनुकूलो भवति, कस्य वस्तुनस्तदा रक्षणं न कर्तुं शक्यते, अपि तु सर्वं सुरक्षितं जायते । श्रीमता च यदत्र वासवदत्ता रक्षितुं न पारिता, तत्र श्रीमतो न दोषः, प्रतिकूलः समय एवापराधी तत्कारणत्वेनाऽवतिष्ठते । अतो ध्रुवं समयप्रातिकूल्येन दुर्दैवमहिम्ना तत्क्षणं यथोचितं कर्तुमपारयता श्रीमता किमपि तद्विषये न चिन्तनीयम् । दैवादुपनतं सर्वं तूष्णीं सोढव्यमेवेति भावः ।

सम्प्रति प्रतीहारी पद्मावतीं श्रावयितुं पुनर्निवेदनमुचितं मन्यमाना स्वामिनं दूतागमनवार्तां निवेदयति—**एसो** इति । एष उपस्थापयिष्यमाणः । कञ्चुकिनोपमात्रा चागतया द्वारदेशोऽलङ्क्रियते । एतौ च सन्देशहारकौ राजदर्शनमिदानीं मर्ययेते । कस्तावन्नियोगो भवत्येतयो रिति ?

प्रतीहार्युपमाकर्ण्य राजा तत्र तयोः स्वक्षमापप्रदाना मतिं दत्ते—**शीघ्रमिति** । यथा विलम्बो न भवेत्तथैतावत्र प्रवेशयितव्याविति भावः । अत्र कञ्चुकीयो धात्री चेति द्वयोर्णो पृथक् पृथक् प्रवेशनमिदानीं सम्बन्धकरणेन 'प्रवेश्यताम्' इत्येकवचनान्तप्रयोग उपपादनीयः । शीघ्रमितिपदेन राज्ञः सन्देशश्रवणोत्सुकत्वं द्योत्यते ।

'तत्रभवत स्वामिनो निर्देशानुसारं सम्पद्यते मयेत्याशयेन प्रतीहारी—**जं भट्टेति** । **निष्क्रान्तेति** । कञ्चुकिनं धात्रीं च तत्रोपस्थापयितुं तयोः समीपं प्रतीहारी प्रस्थितेत्यर्थः ।

प्रती०—कञ्चुकी और धाय दोनों द्वार पर हैं ।
राजा—जल्दी लिवा लाओ ।
प्रती०—जो स्वामी की आज्ञा । [चली गई]

[तत प्रविशति काञ्चुकीयो धात्री प्रतीहारी च ।]

काञ्चुकीयः—भो !

सम्बन्धिराज्यमिदमेत्य महान् प्रहर्षः
स्मृत्वा पुनर्नृपसुतानिधनं विषादः ।
किं नाम दैव ! भवता न कृतं यदि स्याद्
राज्यं परैरपहृतं कुशलं च देव्याः ॥ ५ ॥

प्रतीहार्या सह तयोरुभयो राज्ञ सन्निधौ प्रवेशं सूचयति–तत **प्रविशनीति** ।

तत्रोपतिष्ठत काञ्चुकीयस्य मानसमुद्गार दर्शयति—**भो** इति । मानस सम्बोधनमिदम् ।

सम्बन्धिराज्यमिति । अत्र महानिति विशेषण प्रहर्षविषादयोरुभयत्रा ऽन्वेति । इद दृश्यमान शत्रो सकाशात्प्रत्यावर्तित वा, सम्बन्धिराज्य स्वामिजामातु शासनविषयीकृतां भूमिम् , एत्यागत्य, ममेति शेष , महान् भूयान्, प्रहर्ष प्रमोदो भवति, पुन किन्त, नृपसुतानिधन नृपसुताया राजकुमार्या वासवदत्ताया निधन मरण, 'मरण निधनोऽस्त्रियाम्' इत्यमर , स्मृत्वा चिन्तयित्वा, महान् विषादोऽनल्प खेदो भवति । हे । देव । विधे । परै शत्रुभि , अपहृत स्वायत्तीकृत, राज्य वत्सदेशाधिपत्य, देव्या वासवदत्ताया , कुशल क्षेम पुनरुपलब्धिश्चेत्युभय, यदि पक्षान्तरे, स्याद्भवेत् सम्पद्येत, तर्हि भवता त्वया, किं नाम, हितमिति शेष , नाभिमतकृतिर्भाग्यस्य, न कृत स्यात् न सम्पादित भवेत् । श्रीमदस्मत्स्वामिन स्वदिवतो वत्सराजोदयनस्य राज्येऽत्र समुपागमेन सुतरां प्रसीदत्यन्तरात्मा मे, राजकन्याश्रीमद्वासवदत्ताविनाशवार्ताव्यतिकरस्मरणेन च भृश विषीदत्यधुना । दैवेन पुरा प्रतिकूलतां गच्छता वत्सराज्य रिपुणाऽपहारितम् , साम्प्रत तेनैवानु

प्रतीहारी—(क) एसो भट्टा, उवसप्पदु अय्यो ।

काञ्चुकीयः—[उपेत्य] जयत्वार्यपुत्रः ।

धात्री—(ख) जेदु भट्टा ।

राजा—(सबहुमानम्) आर्य !

(क) एष भर्ता, उपसर्पत्वार्यः ।

(ख) जयतु भर्ता ।

कूलतां कलयता पुनरेतदुपस्थापितम् । इदानीं तु यदि नाम राज्यमिव श्रीमतीं वासवदत्तां वत्सराजाद् वियोज्य भूयस्तेन संयोजयेद् दैवम्, तर्हि नूनं सुवर्णे सौरभयोगदानमिव श्रीमतोरुभयोर्महासेनोदयनयोः सर्वतोऽनुष्ठितं भवेद् दैवेन हितम् । लब्धमपीदं राज्यं देव्याः कुशलवृत्तान्तस्योपलब्धिं विना नीरसायमानं न तावत्तादृशं तोषमुत्पादयितुं प्रभवतीति भावः । अयनप्रहर्षयोः स्मरणविषादयोश्चेह समानकर्तृकतया 'एत्य स्मृत्वे'त्युभयत्र क्त्वाप्रत्ययस्योपपत्तिं कल्पयन्ति केचित् । वसन्ततिलकं नामेदं वृत्तम् ॥ ५ ॥

स्वामिनं समीपमुपगच्छन्ती प्रतीहारी काञ्चुकीयमाह—एसो इति । एष इत्यङ्गुल्या निर्देशः । विराजत इति शेषः, आर्य इत्यादरसूचकम् । सिंहासनमेतदलङ्क्रियते श्रीमता महाराजवत्सराजेन । अत्रोपगम्यतां तत्रभवता भवता ।

प्रतीहारीसूचनानुसारं समीपमुपस्थाय राज्ञो जयाशंसनं करोति काञ्चुकीयः—जयत्विति । सुगृहीतनामधेयस्य मान्यस्य सन्तानः तत्रभवान् सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् इत्यर्थः । इदञ्च सेवकाचारसमुचितं कञ्चुकिनो वचनम् ।

इदानीं वत्सराजमुदयनं साक्षात्कुर्वती धात्री विजयवाचाऽभिनन्दन्त्याह—जेदु इति । वत्सदेशाधिपतेः श्रीमतः सर्वतो विजयः स्तादित्यर्थः ।

विजयाशंसनं कुर्वाणं काञ्चुकीयं तत्रभवतो महासेनभूपतेः कुशलं प्रष्टुमिच्छन् सविशेषादरं वचनमाह राजा—आर्येति । सम्बोधनमिदं मत्ते कान्त्वर्थि ।

प्रती०—ये स्वामी हैं । आप पास जाइए ।

कञ्चुकी—[पास पहुँचकर] स्वामी की जय हो ।

धात्री—स्वामी की जय हो ।

राजा—[बड़े आदर से] आर्य !

पृथिव्यां राजवंश्यानामुदयास्तमयप्रभुः ।
अपि राजा स कुशली मया काङ्क्षितबान्धवः ॥ ६ ॥

काञ्चुकीयः—अथ किम् ? कुशली महासेनः । इहापि सर्वगतं कुशलं पृच्छति ।

प्रष्टव्यांश दर्शयति—**पृथिव्यामिति** । पृथिव्यां भूमौ, राजवंश्यानां राजवंशोद्भवानां राज्ञामिति यावत्, भवार्थे यत् प्रत्यय, उदयास्तमयप्रभु उदय उन्नति अस्तमयोऽस्तगमनम् अवनतिश्च तयो प्रभु समर्थ, मण्डलेश्वर सम्राडिति यावत्, अस्तमित्यव्ययेन सह कप्रत्ययान्तस्य 'अय'शब्दस्य समासे 'अस्तमय'शब्द सिध्यति, मया कर्त्रेति स्वात्मनो निर्देश, काङ्क्षितबान्धव काङ्क्षितमभीष्टं बान्धव बन्धोभाव सम्बन्ध, भावार्थेऽण् प्रत्यय, यस्य तादृश, अथवा—मया, सहेति शेष काङ्क्षितबान्धव काङ्क्षित बान्धव येन स, स राजा पूजनीय प्रतापी महासेनो नाम भूपति, अपि कुशली, अपीति प्रश्नार्थकम्, कुशलमस्यास्तीति कुशली, कुशलयुक्तो वर्तते वा ? तुष्टो रुष्टश्च राज्ञो निग्रहानुग्रहौ कर्तुं समर्थो यो हि मत्सम्बन्धाय सातिशय स्पृहयते, अह वा यदीय सम्बन्धमभिलषामि भृशम्, अपि नाम स भगवतो मान्यस्य महीपते सर्वत कुशल वर्तते ? तदेतन्निवेदनीय भवतेत्याशय । अनुष्टुप् छन्द ॥ ६ ॥

राजा—(आसनादुत्थाय) किमाज्ञापयति महासेनः ?

काञ्चुकीयः—सदृशमेतद् वैदेहीपुत्रस्य । नन्वासनस्थेनैव भवता श्रोतव्यो महासेनस्य सन्देशः ।

राजा—यदाज्ञापयति महासेनः । (उपविशति ।)

प्रियाविरहकारणेन स्वकीयं कुशलमपश्यन्नात्मनः कुशलप्रश्नविषयं किमप्यनुत्तरयन्निदानीं राजा श्रीमन्महासेनसन्देशं श्रोतुमिच्छुस्तदुचितं वचनमाह काञ्चुकीयम्—किमिति । ज्ञाधातोर्ण्यन्ताल्लट्, तस्य चात्र माधवमतेऽचाक्षुषज्ञानार्थकतया मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः । कस्तावदादेशोऽस्ति मत्कृते श्रीमतो महासेनस्य ? आसनोत्थानपुरःसरं राज्ञः सन्देशश्रवणोद्यतत्वमिदं पूज्यवरश्रीमन्महासेनविषये परमादरं सूचयति । अत एव 'आज्ञापयती'त्युक्तं न तु 'सन्दिशती'ति ।

'आसनादुत्थायैव गुरुजनादेशः श्रवणीयः' इत्याशयेन राज्ञस्तादृशमाचारं दर्शितवतो विनयभावं प्रशंसन्नाह काञ्चुकीयः—सदृशमिति । एतत् आसनत्यागरूपाऽऽदरविशेषाविष्करणम्, वैदेहीपुत्रस्य विदेहस्य मिथिलाधीश्वरस्यापत्यं स्त्री वैदेही उदयनस्य जननी, 'तस्यापत्य'मित्यण्, 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्, तस्याः पुत्रस्य । ननु विनीतस्येत्यर्थः । श्रीमन्महासेनसन्देशश्रवणविधौ तदेतदासनोत्थानरूपमुदाचारप्रदर्शनं विदेहराजदौहित्रस्य भवतो युज्यत एव । मातृवंशपरम्परागतोऽयं विनयः स्थानेऽलङ्करोति भवन्तम् । युक्तमेवैतत्सर्वथा । किन्तु स्वकेऽस्मिन्नासनमासीन एव श्रीमान् महासेननृपतेः सन्देशम् [illegible] । [illegible]ग्रहणं पुनः स्वासनादुत्थानस्य नावश्यकतेनमिति भावः ।

'आसनादनुत्थायैव भवता स्वामिनः सन्देश आकर्णनीयः' इतीदं काञ्चुकिनाऽनुरुक्तो राजा महासेनभूपतिर्नैव तथाऽऽदिष्ट एव ब्रूते—यदाज्ञापयतीति । भवदासनानुरोधमेतमनुकल्पनाद् महासेनस्यैवादेशं मन्ये । अतस्तदनुसारमेव साम्प्रतं वर्तेऽहमित्यर्थः । एवमुक्तवतो राज्ञ उपवेशनं दर्शयति—उपविशतीति ।

काञ्चुकीयः—दिष्ट्या परैरपहृतं राज्यं पुनः प्रत्यानीतमिति । कुतः—

कातरा येऽप्यशक्ता वा नोत्साहस्तेषु जायते ।
प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते ॥ ७ ॥

अवसरोचितमिदानीं श्रीमन्महासेनसन्देशं निवेदयति काञ्चुकीय —दिष्ट्येति । 'दिष्ट्या' इत्यव्ययं हर्षार्थे, 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे' इत्यमर । इति शब्दो वाक्यसमाप्तिसूचक । सपत्नापहृतराज्य श्रीमान् यत्किल परान् पराभूय पराक्रमेण विजयश्रियाऽलङ्कृत स्वं राज्य पुन प्राप्तवास्तदेतदिदानीं महत प्रमोदस्य स्थानम् । तदर्थं च भवानभिनन्दनीय इत्यर्थ । धीरतासहचरितोत्साहसम्पत्तिश्च भवतोऽस्मिन् विजये हेतुभूतास्तीति गूढमत्र व्यङ्ग्यम् । तदेव समर्थयन्नाह—कुत इति । गत इत्यर्थ ।

राजा—आर्य ! सर्वमेतन्महासेनस्य प्रभावः । कुतः—

अहमवजितः पूर्वं तावत् सुतैः सह लालितो
दृढमपहृता कन्या भूयो मया न च रक्षिता ।

श्रीमतो महासेनस्य सन्देशमेत निशम्य 'श्रीमन्महासेनप्रभावेणैव सर्वमिद सम्पन्नम्, अन्यथा दुर्लभविजयावाप्तौ मम का वा शक्ति'रित्यर्थकं वचनमाह राजा—आर्येति । 'आर्य'त्यत्र सम्बुद्ध्यन्तपदप्रयोगो वृद्धे काञ्चुकीये प्रत्यादरभाव सूचयति राज्ञ । सर्वमेतदिति सामान्ये नपुंसकता, विजयश्रियो लाभ पराहृतराज्यस्य पुन प्रत्याहरण चेति तदर्थ । प्रभावशब्दस्य नियतलिङ्गत्वान्न पुंस्त्वपरिवर्तनम । प्रभावजन्यमिति तस्यार्थ । वचन चेदमभिमानशून्यतां विनयालङ्कृतां द्योतयति राज्ञ । कुत इति विजयस्य तत्प्रभावसाध्यत्वसूचनमिदम् ।

तथा हि—अहमिति । पूर्वं पुरा गजमृगयावसरे, तावत्पदमप्यर्थे, अवजित पराजित्य निगृहीतोऽप्यहं, गुणवत्तमत्वात् सुतै सह स्वपुत्रै सम, दृढमत्यर्थ, लालितो लालनपूर्वक पालितोऽभवम्, अर्थान्महासेनेन । तदानीं च तत्र तिष्ठता मया, कन्या तस्यैव राज्ञो महासेनस्य कुमारी वासवदत्तेति यावत्, अपहृता अपहरणपूर्वकं नत स्व नगरमानीता, भूय पुनश्च, न रक्षिता अग्निदाहान्न पालिता । न किन्तु, तया स्वकन्यया, निधन श्रुत्वापि विनाशश्रवणादपीत्यर्थ , तथैव पूर्ववत्, मयि मद्विषये, महासेनस्येति शेष , स्वता आत्मीयता वर्तते, 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये' इत्यमर । ननु निगदितम्, उचितान्वयकार प्राप्तु मदीयराज्यमर्थोऽर्न वत्सराज्य पुन शत्रो सकाशात्स्वायत्तीकर्तुं यत्, 'मया समर्थेन जात'मिति शेष , 'शक्लृषे'त्यादिना 'प्राप्तु'मिति तुमुन् प्रत्यय , अत्र राज्यप्राप्तिक्षमतायेऽस्मिन्नि षये न्यो हि, द्विपदमेवार्थे, राजा महासेन एव, कारण निमित्तभूतोऽस्तीत्यर्थ । "पुरा खलु वत्सदेशाधीश्वरमुदयन नाम वीर वैणिकाचार्यं गजविद्याविद श्रुत्वा तदा मगधराजेन स्वकन्याया वासवदत्ताया पति कर्तुमिच्छता हृदिनिहितसन्देशेन

राजा—आर्य ! यह सब महासेन ही का प्रभाव है । क्योंकि—

पहले मैं जीता जाकर भी पुत्रों के साथ लालन पाला गया, उनकी कन्या को मैं बलपूर्वक भगा ले आया और फिर उसकी रक्षा न कर सका । उस कन्या की मृत्यु के

काञ्चुकीयः—दिष्ट्या परैरपहृतं राज्यं पुनः प्रत्यानीतमिति ।
कुतः—

कातरा येऽप्यशक्ता वा नोत्साहस्तेषु जायते ।
प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते ॥ ७ ॥

अवसरोचितमिदानीं श्रीमन्महासेनसन्देशं निवेदयति काञ्चुकीयः—**दिष्ट्ये**ति । 'दिष्ट्या' इत्यव्ययं हर्षार्थे, 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे' इत्यमरः । इति शब्दो वाक्यसमाप्तिसूचकः । सपत्नापहृतराज्यः श्रीमान् यत्किल परान् पराभूय पराक्रमेण विजयश्रियाऽलङ्कृतः स्वं राज्यं पुनः प्राप्तवांस्तदेतदिदानीं महतः प्रमोदस्य स्थानम् । तदर्थं च भवानभिनन्दनीय इत्यर्थः । धीरतासहचरितोत्साहसम्पत्तिश्च भवतोऽस्मिन् विजये हेतुभूतास्तीति गूढमत्र व्यङ्ग्यम् । तदेव समर्थयन्नाह—कुत इति । यत इत्यर्थः ।

तथा हि—**कातरा** इति । ये पुरुषाः कातरा अधीराः, अपि वा अपि च, अशक्ताः शक्तिरहिताः सन्ति, तेषु पुरुषेषु, उत्साहोऽध्यवसायः 'उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्'इत्यमरः, न जायते लब्धावकाशो न भवति । हि युक्तमेवैतत्, प्रायेण बहुधा, नरेन्द्रश्रीः राजलक्ष्मीः समृद्धं राज्यसुखमिति यावत्, सोत्साहैरुत्साहसम्पन्नैरेव पुरुषैः, भुज्यते आस्वाद्यत इत्यर्थः । शक्तिमन्तोऽप्यधीरा ये, ये च वीरा अप्यशक्ता वर्तन्ते, उभयविधा अप्यमी उत्साहशक्त्या विरहिता भवन्ति । उत्साहस्तु धैर्यं शक्तिं चेत्युभयमप्यपेक्षते । बहुशेद दृश्यते, यदुत्साहेन सम्पन्ना एव राजश्रियं भोक्तुं पारयन्ते, अलसानामनुद्यमिनां च राज्यसुखं सर्वथा दुर्लभमिति । सोत्साहं च भवन्तं विजयलक्ष्मीः स्वयं वृतवतीति लब्धराज्यो भवानभिनन्दनीय इत्येवं भवन्तमुद्दिश्य श्रीमन्महासेनस्य सन्देशो वर्तत इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ७ ॥

राजा—आर्य! सर्वमेतन्महासेनस्य प्रभावः। कुतः—

अहमवजितः पूर्वं तावत् सुतैः सह लालितो

दृढमपहृता कन्या भूयो मया न च रक्षिता।

श्रीमतो महासेनस्य सन्देशमेतं निशम्य 'श्रीमन्महासेनप्रभावेणैव सर्वमिदं सम्पन्नम्, अन्यथा दुर्लभविजयावाप्तौ मम का वा शक्ति'रित्यर्थकं वचनमाह राजा—आर्येति। 'आर्ये'त्ययं सम्बुद्ध्यन्तपदप्रयोगो वृद्धं काञ्चुकीयं प्रत्यादरभावं सूचयति राज्ञः। सर्वमेतदिति सामान्ये नपुंसकता, विजयश्रियो लाभः परापहृतराज्यस्य पुनः प्रत्याहरणं चेति तदर्थः। प्रभावशब्दस्य नियतलिङ्गत्वान्न पुंस्त्वपरिवर्तनम्। प्रभावजन्यमिति तस्यार्थः। वचनं चेदमभिमानशून्यतां विनयावनतां द्योतयति राज्ञः। कुत इति विजयस्य तत्प्रभावसाध्यत्वसूचनमिदम्।

तथा हि—अहमिति। पूर्वं पुरा गजमृगयावसरे, तावत्पदमप्यर्थे, अवजितः पराजित्य निगृहीतोऽप्यहं, गुणवत्तमत्वात् सुतैः सह स्वपुत्रैः समं, दृढमत्यर्थं, लालितो लालनपूर्वकं पालितोऽभवम्, अर्थान्महासेनेन। तदानीं च तत्र तिष्ठता मया, कन्या तस्यैव राज्ञो महासेनस्य कुमारी वासवदत्तेति यावत्, अपहृता अपहरणपूर्वकं स्वनगरमानीता, भूयः पुनश्च, न रक्षिता अग्निदाहान्न पालिता। न किञ्च, तस्याः स्वकन्यायाः, निधनं श्रुत्वापि विनाशश्रवणादपीत्यर्थः, तथैव पूर्ववत्, मयि मद्विषये महासेनस्येति शेषः, स्वता आत्मीयता वर्तते, 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये' इत्यमरः। ननु निःसाधनम्, उचितावसरात् प्राप्तुं महाबलाक्रान्तयोर्वत्सराज्यं पुनः शत्रोः सकाशात्स्वायत्तीकर्तुं यत्, 'मया समर्थेन ज्ञातमिति शेषः, 'शकधृषे'त्यादिना 'प्राप्तु'मिति तुमुन् प्रत्ययः, अत्र राज्यप्राप्तिक्षमतादेरस्मिन्विषये, नृपो हि, द्विपदमेवार्थे, राजा महासेन एव, कारणं निमित्तभूतोऽस्तीत्यर्थः। "पुरा राजा वत्सदेशाधीश्वरमुदयनं नाम वीरं चण्डमहासेनो गजच्छद्मना इह गृहीत्वा सगुणलोभेन स्वकन्याया वासवदत्ताया पतिं कर्तुमिच्छन्स्वदुहितावरमानेद—

निधनमपि च श्रुत्वा तस्यास्तथैव मयि स्वता
ननु यदुचितान्वत्सान् प्राप्तुं नृपोऽत्र हि कारणम् ॥ ८ ॥

काञ्चुकीयः—एष महासेनस्य सन्देशः । देव्याः सन्देशमिहात्रभवती कथयिष्यति ।

परायण प्रद्योतनामा नरपति कदाचित् स्वरसान्मृगयार्थं कमपि वनोद्देशमागत त गजमृगयापराधेन च्छलाद्बन्दीकृतमात्मनोऽन्त पुरमानीय वासवदत्तावीणाशिक्षणे नियुज्य पुत्रवत्पालयाञ्चक्रे । कियच्चिर च तत्रावस्थाय वत्सराजो यौगन्धरायणनामधेयस्य मन्त्रिणश्चातुर्येण वासवदत्ता नाम निजप्रीतिपात्र राजकन्या ततोऽपहृत्य कौशाम्बीं निजां राजधानीं पर्यापतत् ।" एतत्कथानुसार्येव राज्ञ स्वीयावस्थाप्रदर्शनमिदम् । अयमर्थ –पुरा किल गजमृगयापराधभाजं बन्दीकृत्यापि मां गुणग्राही पुत्रवत् पालितवान् सर्वतो महासेन । अहञ्च तांस्तदुपकारानवगणय्य कृतघ्नो राजकन्यामपाहरं दैवादग्निना दह्यमानां च ता रक्षितुं नापारयम्। निजात्मजाविनाशवृत्तमिद कालेन निदित्वापि सापराधेऽप्युदारो मयि महासेनोऽद्यापि तादृशीमेव स्वीयत्वबुद्धिं यदत्र लक्ष्यते, तदिद कृतदौर्जन्येऽपि मयि तदीय सौजन्यमभिनन्दनीय नाम । सन्देहलेशस्यापि नात्रावकाशो वर्तते, यदहं परैरपहृत पुनरात्मनो राज्य करगत कर्तुं समर्थोऽभूवम् , स एष श्रीमन्महासेनस्यैव प्रभुशक्तेर्महीयान् महिमा । मदीयराज्यप्राप्ती ध्रुव तेनैव राज्ञा कारणीभूतेन जातम् । अहन्त्वकिञ्चित्करो महत्तमेऽस्मिन्कर्मण्यसमर्थ एवास सर्वथेति । हरिणीच्छन्द , 'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति तल्लक्षणम् ॥ ८ ॥

राज्ञो वचन श्रुत्वा काञ्चुकीय आह—एष इति । एष पूर्वोक्त । इह अस्मिन्समये । महाराजमहासेनस्य सन्देशवागियं मया निवेदिता । इदानीं महाराज्ञा अङ्गारवत्या सन्देशस्तावन्मान्यया वासवदत्तोपमात्रा निवेदयिष्यते । सोऽय च तत

राजा—हा ! अम्ब !

षोडशान्तःपुरज्येष्ठा पुण्या नगरदेवता ।
मम प्रवासदुःखार्ता माता कुशलिनी ननु ? ॥ ९ ॥

एवावगन्तव्यो भवतीत्यर्थः । 'अत्रभवती'तिपदप्रयोगोऽयं काञ्चुकीयस्य राजकन्याया वासवदत्ताया उपमातरं वसुन्धरां प्रत्यादरभावं सूचयति ।

श्वश्रूसन्देशश्रवणात्पूर्वं मातृतुल्यां तां मातृपदेन सम्बोधयंस्तदीयं कुशलं जिज्ञासू राजा तदुचितं वचः प्रयोक्ष्यन्नाह—हा ! अम्बेति । मातः ! कष्टम् । एष च राज्ञः स्वात्मनो वियोगेन दुःखिनीं मातृकल्पां श्वश्रूमुद्दिश्य शोकानुभावो दर्शितः कविना ।

षोडशेत्यादि । षोडशान्तःपुरज्येष्ठा षोडशानां षोडशसङ्ख्याकानाम् अन्तःपुराणामन्तःपुरस्थानां राजभोग्यस्त्रीणां मध्ये ज्येष्ठा प्रधानभूता महिषीति यावत्, 'कन्यागारं भूभुजामन्तःपुर'मिति कोषादन्तःपुरशब्दो राजमहिलागार-वाचकोऽप्यत्र तात्स्थ्याद्राजदारेषूपचरितो बोद्धव्यः, पुण्या पवित्रचरिता, नगरदेवता पूजनीयत्वान्नगरस्य देवतेव स्थिता मम मे, प्रवासदुःखार्ता प्रवासदुःखेन वियोग-रूपेण कष्टेन आर्ता पीडिता, माता मातृकल्पा श्वश्रूरङ्गारवती, कुशलिनी, ननु प्रश्नो-ऽप्यर्थे, कुशलयुक्ता वर्तते वा ? सा खलु शुद्धेन चारित्रेण पूजनीया राजमहिषी नगरदेवतेव मन्यते सर्वैः, सा च मदीयवियोगदुःखेन दुःखिनी वर्तते, तस्याः मातृस्थानीयत्वात् कुशलं विद्यते ? अत्र राज्ञा मतं मातुरङ्गारवत्या दुःखिनीत्वं स्वात्मजावियोगजन्येन पुत्रनिर्विशेषे राजनि वात्सल्यभावोदयेन च स्नेहाभिव्यञ्जनो-चितं वेदितव्यम् । षोडशान्तःपुरज्येष्ठेति मातृविशेषणेन महासेनभूपतेर्नरेन्द्रस्य षोडशान्तःपुराण्यासन्निति सूचितम् । अनुष्टुब् वृत्तमिदम् ॥ ९ ॥

धात्री—(क) अरोआ भट्टिणी भट्टारं सव्वगदं कुसलं पुच्छदि।
राजा—सर्वगतं कुशलमिति ? अम्ब ! ईदृशं कुशलम्।

(क) अरोगा भट्टिनी भर्तारं सर्वगतं कुशलं पृच्छति।

धात्रीदानीं स्वामिन्याः कुशलं, तया कृतं वत्सराजमुद्दिश्य कुशलप्रश्नं च निवेदयति—अरोआ इति। अरोगा आरोग्यवती कुशलिनीति यावत्, भर्तारं स्वामिनं वत्सराजम्, 'अकथितं चे'त्यनेन कर्मसंज्ञा। अस्मदीया स्वामिनी स्वयं कुशलिनी श्रीमतः सपरिवारस्य कुशलं जिज्ञासत इत्यर्थः।

राजा च स्वात्मनः सपरिवारस्य विषये श्वश्रूकृतममुं कुशलप्रश्नमाकर्ण्य सशोकं ब्रूते—सर्वगतमिति। इतिशब्दादनन्तरं 'पृच्छ्यते' इत्यर्थबलाद् योजनीयमत्र। किं सपरिवारस्य मे कुशलं मात्रा पृष्टमित्यर्थः। इत्येवमुक्त्वा स्वकुशलविषये स्वावस्थां निवेदयति—अम्बेति। मातः ईदृशं कुशलं वर्तते, यादृशं मयाऽनुभूयतेऽधुना वासवदत्तावियोगविकलेन। अकुशलमेव ममेत्यर्थः। अकुशलिन्या प्रियया वियुक्तोऽहं कष्टेन कथञ्चित्प्राणिमि। एतेनैव कुशलं मदीयमुन्नेयम्। केवलं कथमपि शारीरं कुशलं वर्तते, मानसं तु तन्नास्त्येव साम्प्रतं हतभाग्यस्य ममेति भावः।

धात्री—(क) मा दाणिं भट्टा अदिमत्तं सन्तप्पिदुं ।

काञ्चुकीयः—धारयत्वार्यपुत्रः । उपरताऽप्यनुपरता महासेनपुत्री एवमनुकम्प्यमानार्यपुत्रेण । अथ वा—

कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले रज्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति ? ।

(क) मेदानीं भर्तातिमात्रं सन्तप्तुम् ।

महाराज्या प्रश्नमवगत्य 'किमपि तद्विषये सूचनीयमेवे'ति तदुचितमुत्तरं तदेतदस्फुटं कल्पितमिति दिक् ।

पूर्वोक्तेन वचसा श्रीमतो राज्ञः शोकाकुलत्वमाकलयन्ती राजानं समाश्वासयति धात्री—मेति । अर्हतीति शेषः । स्वावस्थास्मरणेन नात्यर्थमवलम्बनीयोऽस्मिन्समये श्रीमता सन्तापः । न मनः खेदनीयमेवम् । वियोगदुःखं पुनः स्मृतं [illegible] समेवोद्बोधयेत् । अतएवेदमिदानीमनुचितं निष्फलं चेति भावः ।

काञ्चुकीयोऽपि राज्ञः शोके समुचितं समाश्वासनवचनं प्रस्तौति—धारयत्विति । धारयतु नियच्छतु, शोकावेगमिति शेषः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, अनुकम्प्यमाना, अनुकम्पा कृपा सा चात्र स्मरणरूपा, स्मर्यमाणेति यावत् । साम्प्रतं तत्रभवता भवतैव शोकावेगोऽन्तर्निग्रहीतव्यः । अदर्शनं गतापि श्रीमतां सा [illegible] श्रीमता स्मरणविषयतां नीयमाना पुनः जीवत्येव । [illegible] न किञ्चिच्छोचितव्यं भवतेत्याशयः । 'गतानुगतानां [illegible] परिदेवना'मित्यत्रापि विषये भवता विषादो न विधेय इत्याशयेनाह—अथ वेति । [illegible] भवता शोचनीयेति भावः ।

तथा हि—कः कमिति । मृत्युकाले स्वायुषः पर्यवसाने समुपस्थिते, कः [illegible] नरः [illegible] प्राप्तिमात्रमपि जनं, रक्षितुं त्रातुं शक्तः [illegible]

धात्री—[illegible] शोक न करें ।

कञ्चुकी—[illegible] शोक [illegible] । [illegible] नहीं [illegible] । [illegible] (आर्यपुत्र [illegible] नहीं [illegible] भी आपको नहीं सोचना चाहिये)—

[illegible] किसकी रक्षा [illegible] है ? रस्सी के टूट जाने पर कौन

एवं लोकस्तुल्यधर्मो वनानां काले काले छिद्यते रुह्यते च ॥ १० ॥

समर्थो भवति, अर्थान्न, आसन्नमृत्युर्म्रियत एव सर्वोऽपीति भाव । अत्र विषये दृष्टान्त दर्शयति—रज्जुच्छेद इति । रज्जुछेदे, रज्जोर्गुणस्य घटबन्धनसमर्थस्य वस्तुन इति यावत् छेदे भङ्गे सति, के पुरुषा जलमुद्धर्तुमिच्छन्तोऽपि, घट रज्जु बलात्कूपमध्ये प्रवेशित कलश, वारयन्ति कूपान्त पतनान्निवारयितु पारयन्ति, न केऽपीत्यर्थ । भग्नरज्जुर्घटस्तावत्कूपान्त पतत्येवेति भाव । यथासमय दैव. दुपनतो शरीरिणामुत्पत्तिविनाशौ भवत एवेत्याह—**एवमिति** । एव पूर्वप्रदर्शितप्रकारेण प्राणिनामदृष्टमात्रैकपरतन्त्रतयेति यावत् , वनानाम् , अत्र वनपद ता स्थत्रोपलक्षकम् , वनस्थानां वृक्षाणामित्यर्थ , तुल्यधर्म तुल्य समानो धर्म वक्ष्यमाणो गुणो यस्य तादृश , लोको मनुष्य , काले काले तत्र तत्र तदनुकूले समये, छिद्यते छिन्नो भवति नश्यति, रुह्यते रोहत्युत्पद्यते च । अय भाव –अवलम्बभूतायां रज्जौ सत्यामेव यथोपरिष्टाद्घटस्तिष्ठति तदभावे च कूपान्तर्नून पतति, तथैव सति शेषे जीवितकालस्य जनोऽवतिष्ठतेऽन्यथा च परवशो मृत्युमुख प्रविशति । भग्नरज्जुर्घटो गतायुश्च पुमान् प्रयत्नशतैरपि केनापि तदानीं नियतभाविनो विनाशाद्रक्षितुं न शक्यते । दुर्लभस्तत्र सर्वथा सुप्रयत्न । वनस्था पादपा यथा. य थासमयमुत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, एवमेव प्राणिना जन्ममृत्यू नियतकालभाविनौ. अनिवार्यौ नियतम । अतश्च 'न मया वासवदत्ता रक्षितु पारिते'त्येव चिन्तयता नात्मानुतापनीय , कथमसौ दैवाद्विनश्यन्ती रक्षितु शक्याऽऽसीद्भवता । तथा च श्रीहर्ष –'न वस्तु दैवस्वरसाद्विनश्वर सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वर ' इति । अत्र 'तुल्यधर्म' इति पद 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच् प्रत्यय समासान्तविधेरनित्यत्वकल्पनया न कृत कविना । 'तुल्यधर्मा' इति युक्त पठितुम् । 'छिद्यते' इत्यत्र कर्मकर्तरि प्रयोग , रुह्यते कर्मवद्भाव , न यगात्मनेपदे । शालिनीनामक छन्दोऽद , लक्षणन्तु प्रागेवोक्तम् ॥ १० ॥

राजा—आर्य ! मा मैवम्,

महासेनस्य दुहिता शिष्या देवी च मे प्रिया ।
कथं सा न मया शक्या स्मर्तुं देहान्तरेष्वपि ॥ ११ ॥

धात्री—(क) आह भट्टिणी—उवरदा वासवदत्ता । मम वा

(क) आह भट्टिनी—उपरता वासवदत्ता । मम वा महासेनस्य वा

आर्येति । दर्शनविषयातीतवासवदत्तास्मरणविषयान्निवारयन्तं काञ्चुकीयं प्रति वासवदत्ताविस्मरणस्य दुःसम्भवत्वं प्रतिपादयतो वचनमिदं राज्ञः । अत्र वाक्ये 'वोच' इति शेषः । श्रीमन् ! नैवेदं वक्तव्यं भवता, यद् 'वासवदत्ताऽनुचिन्तनं न कर्तव्य'मिति । स्मृतिपथादपनेतुं न शक्या सा मत्प्रिया ।

तथा हि—महासेनस्येति । महासेनस्य तन्नाम्नो भूपतेः, दुहिता कन्या, मे शिष्या मत्तः समधीतविद्या शिक्षितवती देवी कृताभिषेका महिषी, प्रिया असाधारणप्रणयास्पदं चेत्येवंगुणविशिष्टा, साऽनुभूता वासवदत्ता, देहान्तरेषु अन्येषु जन्मस्वपि, किं पुनरेतस्मिञ्जन्मनीत्यपिशब्दार्थः, मया तद्गुणान् जानता, कथं केन प्रकारेण स्मर्तुं चिन्तयितुं न शक्या न पार्या । या किल निरतिशयं मयि वात्सल्यं वहता श्रीमता महीपतेर्महासेनस्य कन्याऽऽसीत्, या च विनयी सपरिश्रमं समधीतविद्या मया शिक्षिताऽऽसीत्, यया हि मे महिषीपदं गुणैर्विभूषितं व्यधीयत, यस्यां च प्रेमसर्वस्वानुरागे परवशं चेतः ममराः स्पृहयन्ते स्म तादृशाऽऽर्जनीयानविद्योत-शालिनीं प्रियतमां तां वासवदत्तामस्मिञ्जन्मनि कथमहं विस्मर्तुं शक्नुयाम्; जन्मान्तरेऽप्यविस्मरणीयः गुणो नाम नापलपनीयः तद्गुणगौरवं गुणेन महदेव भावः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ११ ॥

ततस्तमुपस्थितं राजानं प्रियतमाऽतीतविषयानुचिन्तनप्रसङ्गमाश्रित्य धात्री श्रीमन्महाराज्याः पादवाचोऽवशेषमुपदिशन्ती ब्रूते—आहेति । भट्टिनी स्वामिनी,

महासेणस्स वा जादिसा गोवालअपालआ, तादिसो एव्व तुमं पुढम एव्व अभिप्पेदो जामादुअत्ति । एदण्णिमित्तं उज्जइणिं आणीदो । अणग्गिसक्खिअं वीणाववदेसेण दिण्णा । अत्तणो चवलदाए अणिवुत्त विवाहमङ्गलो एव्व गदो । अहअ अह्मेहिं तव अ वासवदत्ताए अ

यादृशौ गोपालकपालकौ, तादृश एव त्व प्रथममेवाभिप्रेतो जामातेति । एतन्निमित्तमुज्जयिनीमानीत । अनग्निसाक्षिक वीणाव्यपदेशेन दत्ता । आत्मनश्चपलतयाऽनिर्वृत्तविवाहमङ्गल एव गत । अथ चाऽऽवाभ्या ता

आह सन्दिष्टवतीति यावत् । अस्मदीयस्वामिन्या वक्ष्यमाणमिद सन्दिष्टमस्तीत्य थ । तमेव सन्देशाकार दर्शयति—**उवरदेति** । मम वा महासेनस्य वेत्यत्र वापदद्वय चार्थे, चकारार्थश्च समुच्चय , गोपालकपालकौ, गोपालकश्च पालकश्चे त्येतन्नामकौ द्वौ राजकुमारौ, यादृशौ प्रीतिभाजाविति शेष , प्रथममेव उज्जयिन्या तावानयनात्पूर्वमेव । एतन्निमित्त जामातृभाव त्वा प्रापयितुम् , जामातर कर्तुमिति यावत् । न विद्यतेऽग्निर्वैवाहिकोऽग्नि साक्षी साक्षाद् द्रष्टा यस्मिन्कर्मणीत्यनग्नि- साक्षिकम् , इदञ्च दत्तेतिक्रियाया विशेषणम् , वीणाव्यपदेशेन वीणावादनशिक्षण व्याजेन, वस्तुतस्त्वादीयभार्यात्वेन, 'तुभ्य मे'ति शेष । चपलतया अधीरतया, न निर्वृत्त न सम्पन्न विवाहमङ्गल परिणयोत्सवो यस्येत्यनिर्वृत्तविवाहमङ्गल , 'त्व त्या सहे'ति शेष । अथ च तदनन्तरम् , प्रतिकृतिम् आकारसवादिनीं कायच्छा याम् , चित्रफलकायां चित्रफलके काष्ठपट्टपत्रादिरूपचित्राधारविशेषे, स्त्रीत्वमिह कवेर्निरङ्कुशत्वात् । आलिख्य सम्पाद्य, निर्वृत्त कृत । निर्वृत अपगतप्रियावियोग [illegible] सम्पन्न , सुखीति यावत् । अयमर्थ —[illegible] कालेन काल [illegible] [illegible] दर्शन [illegible] । [illegible] गोपालकपालकयोर्विषये श्रीमतो महा राजस्य मम च [illegible] वर्तते, तथा त्वय्यपि । युष्मासु न [illegible] । उज्जयिन्या [illegible] मनसा [illegible]

पडिकिदिं चित्तफलआए आलिहिअ विवाहो णिव्वुत्तो । एसा चित्तफलआ तव सआस पेसिदा । एदं पेक्खिअ णिव्वुदो होहि ।

राजा—अहो ! अतिस्निग्धमनुरूप चाभिहितं तत्रभवत्या ।

च वासवदत्तायाश्च प्रतिकृतिं चित्रफलकायामालिख्य विवाहो निर्वृत्त । एषा चित्रफलका तव सकाश प्रेषिता । एता दृष्ट्वा निर्वृतो भव ।

जामाता कल्पित । तदेव च मानसोद्दिष्ट पूरयितु त्वदीयजामातृभावसम्बन्ध-सद्घटनाभिप्रायेण पुरा त्वमुज्जयिन्यामुपस्थापित । अङ्गारवाऽपि साक्षिणं तत्र वीणावादनकलाकौशलशिक्षणच्छलेन तुभ्य दत्ता स्वकन्या वासवदत्ता । गान्धर्व-विवाहविधिना च स्वीकृत्य तां तत्प्रीतिपाशपरवशेन त्वया चेतसश्चाञ्चल्येन विवाह-मङ्गलविधानमस्मत्सम्पादयिष्यमाणमनपेक्ष्यैव तया सह गूढ स्वां नगरीमागतम् । आवां च तदेतदालोच्य त्वया सह वासवदत्ताया परिणय कर्तुमिच्छन्तौ तदिच्छा-पूर्तेरपायमनुरूप कमप्यपश्यन्तौ चिरतिथात्कालादभिलषित विवाहमङ्गलं युवयोरा-लेख्यकल्पितयो कृत्रिम सम्पाद्य कथञ्चित्सन्तोषं लब्धवन्तौ । मनस्तु नौ साक्षा-त्सत्य सम्बन्ध युवयोर्मिथ सम्पादयितुमिच्छति । अस्तु तावत्, गत न शो-च्यम् । 'दिष्टे एतेन एतादृगेव स्यात्कदाचि'दिति मत्वा तूष्णीमास्यते । चित्रफ-लक च तदिद युवयोराकृतिभ्यां सवदन्त्यौ प्रतिकृत्याऽग्रे बिभ्रत् साम्प्रत प्रहितं त्वत्स-मीपम् । वासवदत्ताविरहानलज्वालाजालाकुलेन त्वया सह चित्रदर्शनेनैव परनि-र्वृतिं नेयाऽन्तरात्मा । अयमेव तावदिदानीमुपायोऽस्ति मनसः सन्तोषणस्येति ।

श्रीमत्या अङ्गारवत्या सन्देशभाषितमिद प्रशसति सानन्द राजा—अहो इति । अहो इत्यानन्दसूचकमव्ययम् । अतिस्निग्ध स्नेहातिशयसन्दिग्धम् । शोभना मान्या मे स्वसम्बन्धसाधारणस्नेहपरिपूर्ण यथा च हृदयमेतदुक्तवती । वात्स-ल्यातिशयसूचक तदेतदाकर्ण्यतोऽतितरां प्रसीदत्यन्तरात्मा मे ।

वाक्यमेतत् प्रियतरं राज्यलाभशतादपि ।
अपराद्धेष्वपि स्नेहो यदस्मासु न विस्मृतः ॥ १२ ॥

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! चित्तगदं गुरुअणं पेक्खिअ अभिवादेदुं इच्छामि ।

धात्री—(ख) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ । [चित्रफलकं

(क) आर्यपुत्र ! चित्रगतं गुरुजनं दृष्ट्वाभिवादयितुमिच्छामि ।

(ख) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका ।

वाक्यमिति । एतद्वाक्यं धात्रीमुखेन श्रीमत्या महाराज्ञ्या सूचितं सन्देशवचनमिदं, राज्यलाभशतादपि, शतशब्दोऽत्रार्थं बहुत्वं बोधयति, प्रभूतराज्यप्राप्तेरपीति यावत्, प्रियतरमतिप्रियं वर्तते, अर्थान्मम । प्रियतरत्वमेव तस्याह—अपराद्धेष्वपीति । यत्, अपराद्धेष्वप्यस्मासु, बहुत्वमिदमात्मनो गौरवार्थम्, कन्यापहरणादिरूपगुरुतरापराधभाजनेऽपि मयि, अम्बयेति शेषः, जनन्याकारं तनोति तदर्थं, स्नेहः स्वीयत्वमूलकं वात्सल्यं, न विस्मृतो विस्मृतिं न प्रापितः, अनुस्मृत एवेति यावत् । अयमाशयः—प्राप्तानि भूयांस्यपि राज्यानि न तथा मां प्रीणयितुं प्रभवेयुर्यथेदमिदानीं श्वश्रूवाक् प्रीणयति । योऽहं तदीयकन्यापहारादिकमसह्यापराधजातं कृतवांस्तत्रापि मयि तयोदारचित्तया यत्तावत्तादृशं वात्सल्यं दर्शितं, तदेतदालोचयन् वचनमुदारमेतदीयमेतस्याः समधिकं रोचये । सर्वथैतावदुदाराशयं निदर्शयन्ती श्रीमती श्वश्रूरभिनन्दनीया ममेति । अनुष्टुप् छन्दः ॥१२॥

मान्यौ वासवदत्तापितरौ चित्रनियमितौ द्रष्टुं तत्र स्वीयमुचितमादरं च दर्शयितुं प्रस्तौति पद्मावती—अय्यउत्तेति । गुरुजनं वासवदत्तापितराविति यावत् । स्वामिन् ! चित्रस्थमेव पूजनीयं वासवदत्तापितृजनं नयनगोचरं कृत्वा प्रणामेन तं सम्भावयितुमीहते ममेदं मन इत्यर्थः ।

पेक्खदु इति । 'प्रणामकरणव्याजेन चित्रमिदं द्रष्टुमिच्छति निपुणमेतयेति

दर्शयति ।]

पद्मावती—[दृष्ट्वा आत्मगतम्] (क) हं ! अदिसादिसी खु इअं अय्याए आवन्तिआए । [प्रकाशम्] अय्यउत्त ! सादिसी खु इअं अय्याए ?

(क) हम् ! अतिसदृशी खल्वियमार्याया आवन्तिकायाः । आर्यपुत्र ! सदृशी खल्वियमार्यायाः ?

तस्यास्तद्दर्शने धात्र्या सम्भ्रमोऽक्रियत । अर्थानुरोधादत्र चित्रमिदं गुरुजनं वेति कर्मपदाक्षेपः । 'पेक्खदु'पदद्विरुक्तिरत्रैव पद्मावतीं तद्दर्शयितुं धात्र्याः सम्भ्रमं, गुम्फ्यदर्शनरूपमर्थं वा बोधयति । दिदृक्षितं तावद् दृश्यतां समीचीनतया निर्वर्ण्यतां च राजकुमार्याऽस्मिन्समये स्वीयमनोगताभिप्रायपरिपूर्तिरित्यर्थः ।

चित्रेऽभिलिखितां वासवदत्तां स्वान्तिकन्यस्ताऽऽवन्तिकाकारेण सवदन्तीं समीक्ष्य पद्मावती सहर्षं मानसं ब्रूते—हमिति । 'हम्' इत्यव्ययं शङ्कायाम् । अतिसदृशी अत्यन्तं समाना, सदृशपदं स्वर्थे, इयं वासवदत्तायाः प्रतिकृतिः । इदमहं किं पश्यामि ? अत्रैषा नु वासवदत्तायाः प्रतिकृतिर्ब्राह्मणेन तेन पूर्वं मत्समीपे स्थापिता-याऽऽत्मभगिन्या आवन्तिकाया सर्वतः संवादं भजत्याकारेण । तेन न पूर्णमत्रोप-लभ्यते साम्यम् । किमावन्तिका वासवदत्तैव ? एवं चेत्साप्यायत्तवान्तरिता मुनिः इव परिव्राजकवेषधारिणा ब्राह्मणेन तेन । किमस्तीदम् ? भूमौ न्यस्तास्ते किम-पीति भावः । इत्येवं मानसं 'वासवदत्ताया स्वरूपेण सदृशी चेदियं प्रति-कृतिस्तर्हि नूनमेतदीयाकृतिसादृश्यविशेषशालिनी श्रीमत्यावन्तिका वासवदत्तैव । यथार्थं च वासवदत्तास्वरूपं प्रियः पतिरेव परिचिनोतीति राजानमुद्दिश्य प्रकाश-माकूतमुपन्यस्यति—आर्यपुत्रेति । सदृशपदं वाक्यालङ्कारे, हार्दं वा वासव-दत्ताया इति यावत् । नाथ ! किमिदं चित्रमाकारेण वासवदत्तया समानं वर्तते ? एतादृशाकारैव भवतः प्रियाऽसीद्वासवदत्ता ?

राजा—न सदृशी । सैवेति मन्ये । भोः ! कष्टम्,

अस्य स्निग्धस्य वर्णस्य विपत्तिर्दारुणा कथम् ? ।

इदं च मुखमाधुर्यं कथं दूषितमग्निना ? ॥ १३ ॥

पद्मावती—(क) अय्यउत्तस्स पडिकिदिं पेक्खिअ जाणामि इमं

(क) आर्यपुत्रस्य प्रतिकृतिं दृष्ट्वा जानामीयमार्याया सदृशी न वेति।

नेति । 'प्रतिकृतावस्यां वासवदत्तासादृश्यमस्ति न वे'त्येतादृशि पद्मावत्या प्रश्ने राज्ञ उत्तरमिदम्। अत्र तस्याः सादृश्यं न दृश्यते, सादृश्यस्य भेदघटितत्वाद्भेदस्याऽनुपलब्धेः । एषा तु तदभिन्ना ध्रुवं तद्रूपैव साक्षादित्येव कल्पना ममेत्यर्थः । सम्प्रति प्रियायाः प्रतिकृतेर्दर्शनादुद्बुद्धं विषादभावोदयं दर्शयति राजा—भो इति । भो इत्यव्ययं कष्टसूचकम् । अहह ! महत् कष्टम्, कथमिदं सोढव्यम् ?

तदेव कष्टं विशदयति—अस्येति । अस्य पुरो दृश्यमानस्य मयाऽनुभूतचरस्येत्यर्थः, स्निग्धस्य सरसस्य लावण्यपूर्णस्य, वर्णस्य रूपस्येति यावत्, दारुणा भीषणा असह्येति यावत्, विपत्तिर्विनाशः, कथं किमिति, जात इति शेषः । च अपि च, इदम् अलौकिकं, मुखमाधुर्यं मुखस्याननस्य माधुर्यं सौन्दर्यमाकर्षकताम्, अग्निना वह्निना, कथं केन प्रकारेण, दूषितं वैरूप्यं नीतं विध्वंसितमित्यर्थः । ईदृशलावण्यं वदनसौन्दर्यं न दर्शनीयमिदमेतदीयं कथं दारुणमसदृशं विनाशमभ्यगच्छत् ? नेदृशो न चासीत्कमनीयाकृतिर्देहोऽयं दाहविषयीभवितुम्। अनुष्टुप् वृत्तमिदम्॥१३॥

'अभिन्नाकृतिरियं वासवदत्तायाः प्रतिकृति'रित्येवं पत्युर्विदित्वापि स्वयं तया [illegible] विजानमाना पद्मावती 'आर्यपुत्रस्य प्रतिकृतिस्तदाकारसंवादिनी नेत्यत्र दृष्टाया अपि नादृश्येत सा कल्पेत, एतस्याः प्रतिकृतेरंशांशरूपतो तन्निरस्या [illegible] नामनुमातुं शक्यमिति स्वरूपेण पूर्णतया परिचितस्य पतिदेवस्य प्रतिकृतिं द्रष्टुमिच्छन्ती ब्रूते—अय्यउत्तस्सेति । जानामीति भविष्यत्कालसामीप्ये

अय्याए सदिसी ण वेत्ति ।

धात्री—(क) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ ।

पद्मावती—[दृष्ट्वा] (ख) अय्यउत्तस्स पडिकिदीए सदिसदाए जाणामि इअं अय्याए सदिसित्ति ।

(क) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका ।

(ख) आर्यपुत्रस्य प्रतिकृत्या सदृशतया जानामीयमार्याया सदृशीति ।

वद्, निर्णेष्यामीत्यर्थः । 'प्रतिकृतावत्र वासवदत्ताया सादृश्यं विद्यते नवे'ति विदय निर्णेतुमार्यपुत्रस्य प्रतिकृतिः पूर्वं मया दर्शनीया । ततस्तद्दर्शनेन तत्रैवात्रापि सादृश्यमसादृश्यं वा किमपि यथोचितं निर्धारणीयमिति भावः ।

अत्रार्येऽनुमतिं दर्शयन्त्याह धात्री—पेक्खदु इति । क्रियापदद्विरुक्तिरियं तद्विलोकनस्यावश्यकर्तव्यतां द्योतयति । राजकुमार्याऽवश्यं दर्शनीयं तच्चित्रं परीक्षणीयं च यथार्थं तत्स्वरूपमित्यर्थः । इतोऽनन्तरं वत्सराजप्रतिकृतिदर्शनं पद्मावत्या धात्रीकारितमर्यानुरोधादवसेयम् ।

विलोकितार्यपुत्रप्रतिकृतिश्च पद्मावती सादृश्यं तत्रोपलभमानाऽभिधत्ते-अय्य-उत्तस्सेति । दृष्ट्वा, अर्थात्प्रत्यभिज्ञाय । जानाम्यनुमिनोमि । चित्रमिदं तत्रभवत पत्युराकारेण पूर्णं सदृशमिति । अतो वासवदत्ताया अपि तदनुसारं तदाकारानुकारित्वादि इत्यादितोऽवसमनुमीयते । एवमत्राऽऽकारसादृश्योपलब्ध्याऽन्यत्रापि तत्सादृश्यानुमानं भवितुमर्हतीति भावः ।

इदानीं वासवदत्ताया प्रतिकृतिं तत्तद्रूपेण दृष्ट्वा विलोक्य तदन्तः स्वसमीपवर्तिताऽऽवन्तिकायास्तदानीमाकृतिरवगतापि पद्मावती 'हन्त आर्यपुत्रप्रिया तया जीवन्त्युपलब्धा वासवदत्तेति हर्षं, वासवदत्तारूपा च देवी आवन्तिका स्वान्तिके न्यासरूपेण केनापि स्थापिता स्थिता च ... अस्माभिरज्ञाता च ... भूतपूर्वा

राजा—देवि ! चित्रदर्शनात् प्रभृति प्रहृष्टोद्विग्नामिव त्वां पश्यामि । किमिदम् ?

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! इमाए पडिकिदीए सादिसी इह एव्व पडिवसदि ।

राजा—किं वासवदत्तायाः ?

पद्मावती—(ख) आम ।

(क) आर्यपुत्र ! अस्याः प्रतिकृत्याः सदृशीहैव प्रतिवसति ।

(ख) आम् ।

जगाद इत्येषात्र वस्तुस्थितिः । राजा तु चित्रदर्शनादुद्भूतां हर्षोद्वेगशबलीकृतां पद्मावत्या अवस्थां संलक्ष्य तस्याः पुरस्तात्प्रश्नमेवमुपस्थापयति—देवीति । प्रहृष्टा प्रसन्ना चोद्विग्ना व्याकुला चेति तां प्रहृष्टोद्विग्नाम् । प्रिये ! चित्रदर्शनकालारम्भात् त्वं प्रसन्ना व्याकुला च दृश्यसे । किन्तु नामेदम् ? कथमेतौ परस्परविरोधिनौ ते भावौ ? किं तावदत्रास्ति रहस्यम् ?

समयोऽस्मिन्समुचितप्रकाशनं रहस्यमेतद्विषयकं प्रकाशतां नयन्ती पद्मावती प्राह—आर्यपुत्रेति । इहैव समीपे एवेति यावत् । एतस्याश्चित्रेण समानाकारा नाम । कान्तिकान्ता मदन्तिक एव साम्प्रतं निवसन्ती वर्तते । इदमेव मे नानारसशबलां दशामनैषीन्मामिति भावः । हर्षोद्वेगयोरात्मनः स्फुटतरं कारणं निभालयितुमिच्छन्ती पद्मावत्यत्र तावदित्थमिमां वस्तुस्थितिं दर्शयामास ।

पद्मावत्या वचनमिदं श्रवणगोचरीकृत्य तां राजा सकुतूहलमाचष्टे—किमिति । सन्त्यादि शेषः । किं वासवदत्तया समानमाकारं वहन्ती विद्यते कापि ते भगिनी ?

राजा—तेन हि शीघ्रमानीयताम् ।

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! मम कण्णाभावे केणवि बह्मणेण मम भइणिअत्ति णासो णिक्खित्तो । पोसिदभत्तुआ परपुरुसदंसणं परिहरदि । ता अय्य मए सह आअद पेक्खिअ जाणादु अय्यउत्तो ।

(क) आर्यपुत्र ! मम कन्याभावे केनापि ब्राह्मणेन मम भगिनिकेति न्यासो निक्षिप्तः । प्रोषितभर्तृका परपुरुषदर्शनं परिहरति । तदार्यां मया सहागतां दृष्ट्वा जानात्वार्यपुत्रः ।

पूर्वोक्ते राज्ञः प्रश्ने ।

सञ्जातकौतूहलश्च वासवदत्तोपलब्धिसम्भावनया नरपतिः 'समीचीनः साम्प्रतं शुभोदर्कश्च विषयोऽयं प्रत्यक्षीकर्तव्यः' इत्येवतात्पर्येण तदानयनमादिशन् ब्रूते—तेन हीति । एवं चेद्दृश्यते, तदसौ सत्वरं पुरस्तान्मे समानेतव्या । वृत्तान्तमेनं सम्यङ् निरूपयिष्य इति भावः ।

आर्यपुत्रस्य सन्निधौ तदुपस्थितेर्यथावत्प्रकारं प्रदर्शयन्ती पद्मावती पुनराह—अय्यउत्तेति । कन्याभावे अनूढावस्थायाम्, अनुकम्पनीया भगिनी भगिनिका, अनुकम्पायां कन्, इति इत्थम्, उक्त्वेति शेषः । तत् तस्मात्कारणात्, जानातु निश्चयं करोतु । स्वामिन् ! न सञ्जातमासीद्यदा मत्पाणिग्रहणं तदा किल ब्राह्मणः कश्चिदागत्य ममेयं दयापात्रं भगिनी'ति न्यासरूपेण तां मत्सविधे स्थापितवान् । अस्याः पतिः परदेशं गतो वर्तते, इयम् 'परपुरुषं न दर्शनीय' इत्येतद् व्रतं धत्ते । अतस्तामहमात्मना सार्धमत्राऽऽनये । मत्साहचर्येण समागतां च एनां भवदन्तिकमानीय निश्चयमेतं कर्तुमर्हतीदानीं भवान्, यत्—'इयं सैवे'ति । अत्र 'ता अय्य' इत्येतद्वाक्यस्थले 'ता अय्या पेक्खदु हदिदा ण वेति' (तदार्या

राजा—

यदि विप्रस्य भगिनी व्यक्तमन्या भविष्यति ।
परस्परगता लोके दृश्यते रूपतुल्यता ॥ १४ ॥

[प्रविश्य]

प्रतीहारी—(क) जेदु भट्टा । एसो उज्जइणीओ बम्हणो, भट्टि

(क) जयतु भर्ता । एष उज्जयिनीयो ब्राह्मण, भट्टिन्या हस्ते मम

पश्यतु सदृशो न वेति) इत्यद पाठान्तरमुपलभ्यते कुत्रचित्पुस्तके । अस्यार्थः—नन्वसौ परपुरुषस्य दर्शनं न करोति, ततः कारणात्पूज्या वासवदत्तोपमाता वसुन्धरा 'वासवदत्तासादृश्यमस्या वर्तते न वे'ति विषयमेन प्रत्यक्षीकरोत्विति ।

पद्मावत्या वचनमाकर्ण्य, ब्राह्मणभगिनीत्वात्तस्या आवन्तिकाया वासवदत्तासादृश्यं तत्राऽसम्भाव्यमानो ब्रवीति राजा—**यदीति** । यदि चेत्, भेति प्रकरणानुरोधाद्गम्यम्, विप्रस्य भगिनी ब्राह्मणस्य कस्यचित्स्वसा वर्तते, तर्हीत्यार्थम्, व्यक्तं स्पष्टम्, अन्या वासवदत्ताया इतरा काचिद्, भविष्यति स्यादिति सम्भाव्यते । रूपसादृश्येन तथात्वं शङ्क्यते चेत्, तत्राह—**परस्परगतेति** । लोके जगति, परस्परगता पारस्परिकी, एकस्या व्यक्तेरन्यया सहेति यावत्, रूपतु ल्यता रूपसादृश्यं,

णीए हत्थे मम भइणिअ त्ति ण्णासो णिक्खित्तो, त पडिग्गाहिदुं पडिहारं उवट्ठिदो।

राजा—पद्मावति! किन्नु स ब्राह्मणः?

पद्मावती—(क) होदव्व।

राजा—शीघ्र प्रवेश्यतामभ्यन्तरसमुदाचारेण स ब्राह्मणः।

भगिनिकेति न्यासो निक्षिप्त, तं प्रतिग्रहीतु प्रतीहारमुपस्थित।

(क) भवितव्यम्।

ऽय समुदाचार प्रतीहार्या। एसो इति। एष उपस्थापयिष्यमाण, 'उज्जयिनीनिवासोऽस्ये'त्युज्जयिनीय, 'सोऽस्य निवास' इत्यधिकारे 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छ' इति छप्रत्यये तस्य ईयादेश। 'ब्राह्मण' इत्येतस्य 'प्रतीहारमुपस्थित' इत्यनेन सम्बन्ध। भट्टिन्या पद्मावत्या इति यावत्, इति इत्येवमुक्त्वा, 'य' इति शेष, आवन्तिकारूपेण प्रसिद्ध इत्यर्थ। 'इयं मे भगिनी परिपालनीये'त्युक्तिपूर्वं तत्रभवत्या पद्मावत्या सन्निधौ न्यासरूपेण येन या खलु स्थापितासीत्पुरा, स चोज्जयिनीनिवासी विप्र आत्मनो न्यासमेनमिदानीं पुनरादातु द्वारदेश समायातो वर्तत इति स्पष्टार्थ।

पद्मावतीति। 'उज्जयिनीनिवासिनस्तस्य ब्राह्मणेतरत्वे सति [illegible] न्यासो कृतेय पद्मावत्युक्तरूपसाम्याद्ब्राह्मणदत्ता भवितुमर्हति, अन्यथा न [illegible]' इति पूर्वोक्तमेतस्य ब्राह्मणत्व द्रढयितु तेन च [illegible] निराकर्तुं पद्मावतीं प्रति प्रश्नोऽय राज्ञ। अयि! प्रिये! स चाय न्यासनिक्षेप्ता पुरुषो [illegible] किमु।

होदव्वमिति। भवदुयतेनेति शेष। भवदुक्त[illegible]। [illegible] एव स्यादयमित्यर्थ।

पद्मावतीवचनात्तदीय ब्राह्मणत्वं [illegible] समग्र [illegible] प्रतीहारी राजा—शीघ्रमिति। [illegible]

वास रूप से रख [illegible]। उसको वापस लेने के लिये द्वार पर खड़ा है।

राजा—पद्मावती! क्या वह ब्राह्मण है?

पद्मा—हो सकता है।

राजा—[illegible]।

प्रतीहारी—(क) ज भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

राजा—पद्मावति ! त्वमपि तामानय ।

पद्मावती—(ख) ज अय्यउत्तो आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

[ततः प्रविशति यौगन्धरायणः प्रतीहारी च ।]

यौगन्धरायणः—भोः ! [आत्मगतम्]

(क) यद् भर्ताज्ञापयति ।

(ख) यद् आर्यपुत्र आज्ञापयति ।

समुदाचारेण, अभ्यन्तरे गृहाभ्यन्तरे च समुदाचारः पाद्यादिप्रदानरूपोऽभ्यागतजनोचितः सत्कारस्तेन तत्प्रदर्शनेनेत्यर्थः । गृहाभ्यन्तरमानीय गृहागतजनोचितं सत्कारं प्रदर्श्य विषमस्थं मत्सकाशमुपस्थापय ताम् । विलम्बमत्र मा कार्षीः ।

राजाज्ञामङ्गीकृत्य तथा कर्तुं प्रतिजानीते प्रतिहारी—जमिति । स्वामिन् [illegible] मामानयितुं [illegible]मित्यर्थः । निष्क्रान्तेति । प्रस्थानं ततस्तस्याः सूचितम् ।

इदानीं भूपतिर्योगभूतां तां तत्रोपस्थापयितुं प्रेरयति पद्मावतीम्—पद्मावति ! [illegible] तथापि गम्यतां तत्र, त्वामग्रभूता समानीयतां सेयम् । [illegible] समुपस्थितो विलम्ब ।

प्रच्छाद्य राजमहिषीं नृपतेर्हितार्थं
कामं मया कृतमिदं हितमित्यवेक्ष्य ।

आत्मानमुद्दिश्य भो इतीदं सम्बोधनपदं वितर्कसूचकं प्रायुङ्क्त यौगन्धरायणः ।

तमेव तद्वितर्कमाह—प्रच्छाद्येति । नृपतेः स्वामिनो राज्ञ उदयनस्य, हितार्थं हिताय, हितमत्र नूतनपद्मावतीविवाहसङ्घटनैकरूपं बोद्धव्यम्, राजमहिषीं महाराज्ञीं वासवदत्तामिति यावत्, प्रच्छाद्य 'वह्नाविव दग्धे'तिमिथ्याप्रवादप्रचारणपुरःसरं स्वरूपेण सङ्गोप्य, हितं शत्रुहृतराज्यप्रत्याहरणसाधनत्वेन हितकरं, भवेदिति शेषः, इति इत्थम्, आलोच्य मनसिकृत्य, मया यौगन्धरायणेन, इदं पद्मावत्याः समीपे न्यासरूपेण वासवदत्ताया अवस्थापनं स्वामिना सह पद्मावत्याः परिणयनं चेत्येतत्कार्यद्वयं, कामं स्वैरं यथा स्यात्तथा, कृतं सम्पादितम् । नामेति वाक्यालङ्कारे, मम कर्मणि मत्कृते कार्ये, सिद्धेऽपि स्वामिनः सन्निधौ शत्रुहृतराज्यप्रापकत्वेन सिद्धिं गतेऽपि सति, असौ पुरो दृश्यमानोऽस्मत्स्वामी, पार्थिवः श्रीमान् राजोदयनः, किं वक्ष्यति समीचीनमसमीचीनं वाऽभिधास्यति, इति इत्येव, मे मम, हृदयं मनः, परिशङ्कितं परितः शङ्काकुलं वर्तते । 'प्रणयविशेषशालिन्यां वासवदत्तायामवस्थितायां न कदापि राज्ञे परिणयान्तरमात्मनो रोचेत, सञ्जाते च पद्मावत्या सह परिणये श्रीमन्महासेनमहीपालसाहाय्यकलाभेन शत्रुं पराजित्य राजा परायत्तमात्मनो राज्यं पुनः स्वायत्तीकर्तुं प्रभवे'दित्येव भाविशुभोदर्कमर्थं पर्यालोच्य सिद्धादेशप्रत्ययादहं श्रीमन्महाराज्ञीं वासवदत्तां 'दावेव दग्धे'ति वितथप्रवादविषयीभूतां तद्भिन्नरूपवेषामावन्तिकारूपेण पद्मावत्याः समीपे 'मदागमनं यावन्न्यासोऽयमभिरक्षणीय' इत्येव निगद्य सम्यक् निक्षिप्तवान् ।

पद्मावती के साथ विवाह होने में महाराज का हित है—ऐसा सोच कर उस कार्य की पूर्ति के लिये उनकी प्रधान रानी वासवदत्ता को 'वह आग में जल गई' इस प्रकार झूठ बात के साथ स्वरूप से छिपा कर, 'यह कार्य राज्य-प्राप्ति का साधन बन कर हितकर होगा' इस विचार से, पद्मावती के पास वासवदत्ता को धरोहर के रूप रखना तथा महाराज का पद्मावती के साथ विवाह सम्बन्ध सिद्ध कराना—यह कार्य मैंने अपनी इच्छा से किया। मेरे सब काम के सफल होने पर भी—ये महाराज उदयन इस विषय में क्या कहेंगे—इस प्रकार मेरा मन शंका से व्याकुल हो रहा है ॥ १५ ॥

सिद्धेऽपि नाम मम कर्मणि पार्थिवोऽसौ
कि वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे ॥ १५ ॥

प्रतीहारी—(क) एसो भट्टा । उपसप्पदु अय्यो ।

यौगन्धरायणः—[उपसृत्य] जयतु भवान् जयतु ।

राजा—श्रुतपूर्व इव स्वरः । भो ब्राह्मण ! किं भवतः स्वसा

(क) एष भर्ता । उपसर्पत्वार्य ।

[illegible]लेन पद्मावत्या परिणीतायां प्राप्तायां न परहस्तगतायां राज्ञा विजयिना राज्य [illegible]म्नां, यद्यपि मे सकलं कार्यं सफलतामगच्छत्तथापि यन्मया 'वासवदत्तोपर[illegible] [illegible]तालीकृतावन्त्यापनपुरःसरमात्मनो भगिनीत्वेन निर्दिश्य सा परहस्ते न्यासी[illegible] [illegible]ता तमेतं निर्णयमनुनिन्द्य 'श्रीमान्वत्सराजोऽयं कार्यमिदं मदीयमुचितमनुचितं [illegible] [illegible]ष्यति तदर्थं न मां[illegible] किं वाऽभिधास्यति मा'मित्येवमिदानीं चलतीं मे [illegible] इति भावः । वसन्ततिलकं छन्दः ॥ १५ ॥

स्वामि । परस्ते तदुपसर्पणं कारयन्ती यौगन्धरायणमाह प्रतीहारी—एसो [illegible] । [illegible] स्वामी विराजते, [illegible]मुपसर्पतां भवता ।

पद्मावत्या हस्ते न्यास इति निक्षिप्ता ?

यौगन्धरायणः—अथ किम् ?

राजा—तेन हि त्वर्यतां त्वर्यतामस्य भगिनिका ।

प्रतीहारी—(क) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

[ततः प्रविशति पद्मावती आवन्तिका प्रतीहारी च ।]

(क) यद् भर्ताज्ञापयति ।

स्वकीयां भगिनीं पद्मावत्याः सन्निधौ न्यासरूपेण स्थापितवान् ? अपि नाम सत्योऽयं विषयः ?

राज्ञा पृष्टस्य विषयस्य सत्यतां दर्शयन् यौगन्धरायणो ब्रूते—अथेति । किमन्यत् ? यथार्थमेवास्तीदम् । अहमेवात्मनो भगिनीं न्यासरूपेण स्थापितवानत्रेत्यर्थः ।

तेन हीति । पद्मावतीं सत्वरमुपस्थापयितुकामस्य राज्ञो वचनमिदं प्रतीहारीं प्रति । तेन हि तत कारणादित्यर्थः । 'त्वर्यता'मिति णिजन्तात्त्वरयतेः कर्मणि लोट्, द्विरुक्तिस्त्वराविशेषं सूचयति, त्वयेति कर्तृपदं गम्यम् । ब्राह्मणोऽयं न्यासमात्मनो ग्रहीतुमागतः । अत एतस्य भगिनीं त्वरय त्वम् । यथा च सेयमतिशीघ्रमत्रोपस्थिता भवेत्तथा विधेहीत्यर्थः ।

'यथाश्रीमदादेशमनुष्ठीयते मये'त्याह प्रतीहारी स्वामिनम् उमिनि-राज्ञां निर्वर्तयितुं प्रतीहार्याः प्रस्थानं ततः सूचयति—निष्क्रान्तेति ।

नरपतेराज्ञयाऽऽवन्तिकामानेतुं पूर्वं पद्मावतीं ततश्च तां त्वरयोपस्थापयितुं गताऽऽसीत्प्रतीहारी । साम्प्रतं तिस्रोऽप्येता रङ्गमञ्चं प्रविशन्तीर्दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

आपकी बहन न्यास-रूप से रखी हुई है क्या ?

यौगं०—और क्या ?

राजा—(प्रतीहारी से) तो इनकी बहन को यहाँ लाने की जल्दी करो ।

प्रती०—जैसी प्रभु की आज्ञा । [चली गई]

[पद्मावती आवन्तिका और प्रतीहारी आती हैं]

सिद्धेऽपि नाम मम कर्मणि पार्थिवोऽसौ
किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कित मे ॥ १५ ॥

प्रतीहारी—(क) एसो भट्टा । उपसप्पदु अय्यो ।

यौगन्धरायणः—[उपसृत्य] जयतु भवान् जयतु ।

राजा—श्रुतपूर्व इव स्वरः । भो ब्राह्मण ! किं भवतः स्वसा

(क) एष भर्ता । उपसर्पत्वार्य. ।

कालेन पद्मावत्यां परिणीतायां प्राप्तायां च परहस्तगतायां राजा विजयिना राज्यलक्ष्म्यां, यद्यपि मे सकल कार्यं सफलतामभ्यगच्छत्तथापि यन्मया 'वासवदत्तोपरत'त्यलीकवार्ताप्रख्यापनपुर सरमात्मनो भगिनीत्वेन निर्दिश्य सा परहस्ते न्यासीकृता, तमेत विषयमनुचिन्त्य 'श्रीमान्वत्सराजोऽय कार्यमिद मदीयमुचितमनुचितं वा वेत्स्यति तदर्थं च साध्वसाधु किं वाऽभिधास्यति मा'मित्येवमिदानीं बलवती मे शङ्का वर्तत इति भाव । वसन्ततिलक छन्द ॥ १५ ॥

स्वामिन प्रदर्श्य तदुपसर्पण कारयन्ती यौगन्धरायणमाह प्रतीहारी—**एसो** इति । अयमत्र स्वामी विराजते, सन्निधावुपस्थीयतां भवता ।

समीपमुपगतो राज्ञ प्रस्तौति जयाशसन यौगन्धरायण —**जयत्विति** । आदरातिशये पौन पुन्ये च 'जयतु जय'त्विति द्विरुक्ति । पुन पुनर्विजयश्रीरलङ्करोतु तत्रभवन्त भवन्तमित्यर्थ ।

श्रुतपू इति । पूर्वं श्रुत श्रुतपूर्व , 'पूर्वकालैके'त्यादिना समास , स्वर· शब्दविशेष , इति एवरूपेण । 'श्रूयमाण शब्दविशेषोऽय पूर्वं श्रुत परिचित इव मे प्रतीयत' इतीद राज्ञो वचनमात्मगतत्वेन युज्यते । राजा च यौगन्धरायणकृतं विजयाशसन निशम्य, पूर्वं बहुश श्रुत तदीय स्वर परिचितवान् , किन्तु तत्प्रयोक्तार प्रच्छादितात्मरूप तेन रूपेणाऽपरिचित पुरुषविशेष 'सोऽय'मित्येव न नाम प्रत्यभिज्ञातवान् , अत एवमुक्तवान् । श्रुतिगोचरीकृत न्यासरूप विषयं तन्मुखेन स्फुटयितु प्रकाश पृच्छति यौगन्धरायण राजा—**भो** इति । हे ! विप्र ! किं भवान्

प्रती०—ये महाराज हैं । आप आगे बढ़ें ।

यौगं०—[समीप जाकर] जय हो, आपकी जय हो ।

राजा—स्वर तो पहले सुना हुआ -सा प्रतीत होता है । हे ब्राह्मण ! पद्मावती के पास

पद्मावत्या हस्ते न्यास इति निक्षिप्ता ?

यौगन्धरायणः—अथ किम् ?

राजा—तेन हि त्वर्यतां त्वर्यतामस्य भगिनिका ।

प्रतीहारी—(क) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

[ततः प्रविशति पद्मावती आवन्तिका प्रतीहारी च ।]

(क) यद् भर्ताज्ञापयति ।

स्वकीया भगिनी पद्मावत्याः सन्निधौ न्यासरूपेण स्थापितवान् ? अपि नाम सत्योऽयं विषयः ?

राज्ञा पृष्टस्य विषयस्य सत्यतां दर्शयन् यौगन्धरायणो ब्रूते—अथेति । किमन्यत् ? यथार्थमेवास्तीदम् । अहमेवात्मनो भगिनीं न्यासरूपेण स्थापितवानित्यर्थः ।

तेन हीति । पद्मावतीं सत्वरमुपस्थापयितुकामस्य राज्ञो वचनमिदं प्रतीहारीं प्रति । तेन हि तत कारणादित्यर्थः । 'त्वर्यता'मिति णिजन्तात्त्वरयते कर्मणि लोट्, द्विरुक्तिस्त्वराविशेषं सूचयति, त्वयेति कर्तृपदं गम्यम् । ब्राह्मणोऽयं न्यासमात्मनो ग्रहीतुमागतः । अत एतस्य भगिनीं त्वरय त्वम् । यथा च सेयमतिशीघ्रमत्रोपस्थिता भवेत्तथा विधेहीत्यर्थः ।

'यथार्थीमदादेशमनुष्ठीयते मये'त्याह प्रतीहारी स्वामिनम् जमिति-राजाज्ञां निर्वर्तयितुं प्रतीहार्याः प्रस्थानं ततः सूचयति—निष्क्रान्तेति ।

नरपतेराज्ञयाऽऽवन्तिकामानेतुं पूर्वं पद्मावतीं ततश्च तां त्वरयोपस्थापयितुं गताऽथो प्रतीहारी । साम्प्रतं तिस्रोऽप्येता रङ्गमञ्चं प्रविशन्तीर्दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

आपकी बहन न्यास-रूप में रखी हुई है क्या ?

यौग०—और क्या ?

राजा—(प्रतीहारी से) तो इनकी बहन को बड़ी शान से जल्दी लाओ ।

प्रती०—जैसी प्रभु की आज्ञा । [चली गई]

[पद्मावती आवन्तिका और प्रतीहारी आती हैं]

पद्मावती—(क) एदु एदु अय्या। पिअं दे णिवेदेमि।
आवन्तिका—(ख) किं किं ?
पद्मावती—(ग) भादा दे आअदो।
आवन्तिका—(घ) दिट्ठिआ इदाणिं पि सुमरदि।

(क) एत्वेत्वार्या। प्रियं ते निवेदयामि।
(ख) किं किम् ?
(ग) भ्राता ते आगतः।
(घ) दिष्ट्येदानीमपि स्मरति।

राजानमुपसर्पन्ती पद्मावती तद्भ्रातुरुपस्थितेर्वार्तामावन्तिकां निवेदयितुमुद्यता ब्रूते—एदु एदिति। एतुपदद्विरुक्तिरियमागमनत्वरां सूचयति। सत्वरमागन्तव्यं श्रीमत्या, भवतीमहं किञ्चिद्रुचिकरमभीष्टं श्रावये वृत्तम्, यच्छ्रुत्वा भृशं प्रसन्नया भूयेत भवत्या।

तदभीष्टवृत्तान्तश्रवणविधावात्मनः कौतूहलं दर्शयत्यावन्तिका—किमिति। द्विरुक्तं किंपदं प्रियवार्ताश्रवणकौतूहलं व्यनक्ति। किम् ? कीदृशं तत्। सविशेषं तत्स्वरूपं निवेदनीयमित्यर्थः।

तदेव प्रियं निवेदयति पद्मावती-भादेति। समुपस्थितोऽद्य भवदीयो भ्राता, येन किलात्र भवती निक्षिप्ता, यद्दर्शनं च भवत्या प्रतिवासरमाकाङ्क्षितमासीत्।

भ्रात्रागमनवृत्तमाकर्णयन्त्यावन्तिका ब्रूते—दिट्ठिआ इति। दिष्ट्येति हर्षे, भाग्येनेति वा तदर्थः। अत्र मन्निक्षेपसमयादद्य यावत्तु विस्मृतवानासीत्स माम्। सौभाग्यं हर्षस्य वाऽवसरोऽयं मम, यत्साम्प्रतमसौ मम स्मरणं कृत्वा समागतवानत्र।

इदानीं पद्मावती श्रीमतो भर्तुः समीपं गत्वा न्यासभूतां तामावन्तिकां तं

पद्मा०—आओ, आर्या ! आओ। मैं तुम्हें प्रिय बात सुनाती हूँ।
आव०—क्या ? क्या ?
पद्मा०—आपके भाई आए हैं।
आवं०—धन्य भाग्य ! अब भी सुध ले रहे हैं।

पद्मावती—[उपसृत्य] (क) जेदु अय्यउत्तो । एसो णासो ।

राजा—निर्यातय पद्मावति ! साक्षिमन्न्यासो निर्यातयितव्यः । इहात्रभवान् रैभ्यः अत्रभवति चाधिकरणं भविष्यतः ।

पद्मावती—(ख) अय्य ! णीअदां दाणिं अय्या ।

(क) जयत्वार्यपुत्रः । एष न्यासः ।
(ख) आर्य ! नीयतामिदानीमार्या

दर्शयन्ती वचनमिदं प्रयुङ्क्ते—जेदु इति । विजयस्तात्तत्रभवतः स्वामिनः । एषाहमानीतवती न्यासभूतामिमाम् ।

न्यासभूतां तामुपस्थितां दृष्ट्वा 'ब्राह्मणस्य भगिनीत्वेन नेयं वासवदत्ते'ति न तथा निश्चितवांश्चित्रसादृश्यपरीक्षणविषयाद्विमुखीभवन्नरपतिः समागताय तस्मै तन्न्यासप्रत्यर्पणं कारयितुकामस्तदर्थं पद्मावतीं प्राह—निर्यातयेति । निर्यातनं न्यासप्रत्यर्पणम्, तथा चामरः—'निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च' इति । साक्षी विद्यते यत्रेति साक्षिमत् साक्षिपुरःसरम्, क्रियाविशेषणमिदम्, अत्रभवती धात्रीत्यर्थः, अधिकरणं निर्णयस्थानम् । अयि ! पद्मावति ! न्यासोऽयं प्रत्यर्पणीय एतस्मै, न्यासप्रत्यर्पणे च सम्भाव्यमानाऽनभ्युपगमप्रसङ्गभिया कञ्चित्साक्षिणं पुरस्कृत्यैव कर्तव्यम् । अत एतस्मिन्विषये श्रीमान् रैभ्यः श्रीमती धात्री चेत्युभौ निर्णयस्थानतां नेतव्यौ । एतावेव साक्षिणौ कृत्वा न्यासप्रत्यर्पणमिदं कार्यमित्यर्थः ।

राजवचनादुभयोः साक्षित्वे न्यासं प्रत्यर्पयितुमुद्यता तदुचितं वचनमाह न्यासनिक्षेप्तारं पद्मावती—अय्येति । अयि ! मान्य ! अत्रभवता न्यासरूपेण मत्समीपे स्थापिता श्रीमत्यावन्तिकेयं मया श्रीमते प्रत्यर्प्यते, साम्प्रतं नेतव्या च स्वात्मना सार्धं श्रीमता ।

पद्मा०—[पास पहुँच कर] आर्यपुत्र की जय हो । यह धरोहर है ।

राजा—पद्मावती ! धरोहर लौटा दो । साक्षियों के सामने धरोहर लौटाना चाहिये । इस विषय में आर्य रैभ्य और आर्या वसुन्धरा साक्षी अथवा न्याय-सभा के सभ्य होंगे ।

पद्मा०—आर्य ! यौगन्धरायण ! अब आर्या को ले जाइये ।

राजा—किं भवानाह ? महासेनपुत्री खल्वेषा ।

यौगन्धरायणः—भो राजन् !

भारतानां कुले जातो विनीतो ज्ञानवाञ्छुचिः ।
तन्नार्हसि बलाद्धर्तुं राजधर्मस्य देशिकः ॥ १८ ॥

किमिति । यौगन्धरायणवचनश्रवणानन्तरमिदं राज्ञो वचनम् । 'ममेयं भगिनी'त्येव किमुच्यते भवता, असत्यमेवास्तीदं सर्वथा वचनं भवतः । नूनमियं महासेनभूपतेः पुत्री प्रिया मे वासवदत्ता । ममैतां प्रेयसीं बलादपहर्तुमुद्यतस्य भवतो महदिदं तु साहसमिति भावः ।

तदिदं राज्ञो वचनं निशम्य पुनरुवाच तं सम्बोध्य यौगन्धरायणः—भो इति । भो राजन्निति श्लोकान्वयि ।

भारतानामिति । भारतानां भरतकुलजानां राज्ञां पाण्डवानामिति यावत्, कुले वंशे, जातो गृहीतजन्मा, विनीतः शिक्षितो नम्रः, ज्ञानवान् सदसद्विवेकशीलो बुद्धिमान्, शुचिः पवित्राचारो निर्मलान्तःकरणः, राजधर्मस्य राजोचितकर्त्तव्यस्य, देशिकः प्रवर्तक आचार्यश्च, असीति शेषः । तत् पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टत्वाद्धेतोः, इमामिति शेषः, ममैतां भगिनीं परकीयामिति यावत्, बलात् हठात्, हर्तुं गृहीतुमात्मसात्कर्तुं, नार्हसि न योग्योऽसि त्वम् । भारतकुलजन्मनो विनयज्ञानशालिनः शुचेः राजधर्मोपदेशकस्य च सर्वथैवेदमसदृशं ते, यदिदं प्रसह्य परकीयादारापहरणं नाम । न चैतच्छोभते नरपतेर्विशेषतो भारतवंशजत्वादिगुणगणविशिष्टस्य । परकीयदारकृतोऽपहार एतादृशास्त्वादृशैर्निवारणीयो न हि स्वयमेव प्रवर्तनीय इति भावः । वत्सराजस्य पाण्डववंशीयत्वं च विष्णुपुराणादवगम्यते । 'तस्यापि पुत्रस्याऽभिमन्यो पञ्चविंशोऽस्य पुरुषः' इति तत्रोक्तं प्रतिपादितम् । अत्र अनुष्टुप् ॥ १८ ॥

राजा—भवतु, पश्यामस्तावद् रूपसादृश्यम्। संक्षिप्यतां जवनिका।
यौगन्धरायणः—जयतु स्वामी।

'एव पुनरुत्तरप्रत्युत्तरैर्न किञ्चित्कार्यं सेत्स्यति। अस्यां च प्रियतमाकृतिसादृश्य न तावदद्यापि मे पूर्णतया निश्चितम्। अतस्तन्निश्चय एव साम्प्रत विधेय, तेनैवेयमात्मनो हस्तगता भवे'दित्येवमन्तश्चिन्तयन् राजा तदाकृतिसादृश्यपरीक्षणाय पक्षान्तरमुपक्षिपति—भवत्विति। 'पश्याम' इति बहुत्वमात्मनो गौरवाय प्रयुक्त राज्ञा। तावत्पद वाक्यालङ्कारे। जवनिका तिरस्करिणी, सा चात्र पुरुषान्तरदर्शन परिहाराय कृत मुखावरणमेव, अवगुण्ठनमिति यावत्, संक्षिप्यताम् अपनीयताम्। अस्तु तावत्, ममैषा भवतो वेति नैव जातु निर्णेष्यते। इदानीमाकृते साम्यम स्या पूर्णं परीक्षणीय मया। भवता च मुखावरणवस्त्रमेतदीय किञ्चिदपनेयम्, येन सुस्पष्टमेतन्मुख द्रष्टु शक्येत निर्णीयेत च तत 'केयमावयो कस्ये'ति। तथा सति न कश्चिद्विवादस्यावसर स्यादिति भाव। द्वित्रा अत्र टीकाकृत –'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च से'ति कोषानुरोधाज्जवनिकां तिरस्करिणीं ता स्त्रियमन्तरयितु वपुषि प्रसारिता निदिशन्ति। अत्रैतद् विचारणीय भवति–स्वरूपदर्शनपरिहाराय वपुषि पद्मावत्या सत्यां जवनिकायां पूर्वं तत्र तत्रोद्गीतस्य स्वरूपसादृश्यस्य शङ्कैव नोदीयात्। तिरस्करणवस्त्रे च शरीरमावृत्य तिष्ठति रूपप्रतिमासोऽपि प्रायो दु शक, किमुत सादृश्यसम्भावना। अतो हि जवनिकाशब्दस्यौचित्यादत्राऽवगुण्ठनरूप एवार्थ करणीय। एषोऽप्यर्थोऽवगुण्ठनस्य मुखतिरस्करणकारित्वेन मुख्यार्थ एव पर्यवस्यति। अवगुण्ठनेन सवीतेऽपि वदने कायच्छायया स्वरूपप्रतिभासे दुर्निवारे तदाकारसादृश्यसम्भावना भवितुमर्हतीति। इतोऽनन्तरमावन्तिकावगुण्ठनापयन ध्वनिमर्यादया बोद्धव्यम्।

देव्या वासवदत्ताया स्वरूप एव प्रकारेण प्रकाशतां गते सत्यात्मनोऽपि तदानीं प्रकाशन तेनैव सममेतद्विषयकरहस्योद्घाटन च समयोचित मन्वान स्वामिनो जयाशसन करोति यौगन्धरायण —जयत्विति। सम्प्रत्यात्मानं प्रकाशयितुकामेन यौगन्धरायणेन राजानमुद्दिश्य स्वामीति पद प्रयुञ्जानेन सेवकभाव स्त्रीयो

राजा—अच्छा, आकृति की समानता देखें। जरा घूँघट हटाइये।
यौग०—महाराज की जय हो।

वासवदत्ता—(क) जेदु अय्यउत्तो ।

राजा—अये ! असौ यौगन्धरायणः, इय महासेनपुत्री !

किन्नु सत्यमिदं स्वप्नः सा भूयो दृश्यते मया ।

अनयाऽप्येवमेवाहं दृष्टया वञ्चितस्तदा ॥ १७ ॥

(क) जयत्वार्यपुत्र ।

व्यक्तीकृत । एतेन सहैव यौगन्धरायणस्य स्वीयकृत्रिमपरिव्राजकवेषापनयनमपि ध्वनितम् ।

प्रकटितस्वरूपा वासवदत्तापि तत्रभवती भर्तुर्जयाशंसन कुर्वती ब्रूते—जेदु इति । सर्वोत्कर्षेण वर्ततामत्रभवान् श्रीमान् पतिदेव ।

एव विजयाशंसनेन स्वात्मानं प्रकाशयन्तावेतौ वासवदत्तायौगन्धरायणाविति प्रत्यभिजानन् सविस्मय सहर्षं च वचनमाह राजा—अये इति । 'अये' इत्याश्चर्यानन्दसूचकमव्ययम् । विस्मयहर्षौ च राज्ञस्तयोर्गृहीतवेषान्तरयोस्तद्वेषापनयनपुरःसर यथावत्स्वरूप प्राप्तवतोरतर्कितप्राप्त्यैव बोद्धव्य । अहो ! अय मे मन्त्री यौगन्धरायण, एषा च श्रीमन्महासेनराजकुमारी मत्प्रिया वासवदत्ता ! किमिदम् ? स वेष पूर्वमेतयो, इदानी चायम ! किमत्र तत्त्वम् ?

किन्नु सत्यमिति । वासवदत्ताविषयक दर्शनमुद्दिश्य राज्ञो वितर्कवचनमेतत् । इदं वासवदत्ताया प्रत्यक्ष दर्शनमेतत्, किन्नु सत्य यथार्थम्, किन्नु स्वप्न स्वप्नरूपमयथार्थं वा वर्तते । सा पूर्वं समुद्गृहे दृष्टा प्रियतमा वासवदत्ता, भूय पुनरस्मिन्समये, दृश्यते दर्शनविषयीक्रियते । [illegible] सम्भावना कथमिति तत्प्रयोजक प्राक्तनानुभवमात्मनो दर्शयति—अनयेति । [illegible] 'एवमे'त्यनेनान्वेतव्य । [illegible], तदा तस्मिन् समुद्र [illegible], एवमेवानुभवप्रकारेण, [illegible] पुरस्न,

यौगन्धरायणः—स्वामिन्! देव्यपनयेन कृतापराधः खल्वहम्। तत् क्षन्तुमर्हति स्वामी। [इति पादयोः पतति।]

राजा—[उत्थाप्य] यौगन्धरायणो भवान् ननु।

दुपस्थितयापि, अनया वासवदत्तया, वञ्चित स्वरूपान्तर्धानेन प्रतारित, अभूवमिति शेष। साम्प्रतिकं वासवदत्तादर्शनं तात्त्विकमतात्त्विकं वा? अपि नाम सफलमेतन्निष्फलं वा भवेत्? यथेयमिदानीं दृश्यते, नूनं तथैव पद्मावत्या अस्वस्थताप्रवृत्तिमधिगत्य गतेन समुद्रगृहान्त शयनं प्राप्तेन पुरा दृष्टासीन्मया। दृष्टिगोचरतां प्रयातापि तदा तत्क्षणमेवाऽदर्शनं गतवती दुर्दैवान्निराशं वितन्वती मां प्रतारितवती खल्वसौ। अधुनापि तादृगेव किमहमेतया न प्रतार्येय? तदानीं तदिवेदानीमिदमपि दर्शनं क्षणिकं सत् फलविधौ शून्यं तु न स्यात्किमु? दुग्धदग्धाननस्य पुनर्दधिभक्षण इव दर्शनेऽस्मिन् शङ्का मे भवितुमर्हतीति भाव। छन्दोऽनुष्टुप्॥ १७॥

राज्ञ आज्ञां विनैव राज्ञीं स्थानान्तरं नीतवत स्वस्य मन्तोरमुष्य क्षमापनं राजानं याचते यौगन्धरायण—स्वामिन्निति। देव्यपनयेन, देव्या वासवदत्ताया अपनय स्वरूपप्रच्छादनपुर सरमन्यत्र नयनं तेन, खलु निःसंशयम्। तत् देव्यपनयनरूपं दुर्विनयचेष्टितम्। स्वामिन्! श्रीमतीं वासवदत्तां गृहीतवेषान्तरां प्रच्छन्नरूपां विधाय यदहं श्रीमत्सकाशादन्यत्र नीत्वा न्यस्तवान्, श्रीमदभ्युदयसाधनत्वेन समयोचितं तदपि श्रीमन्तमनावेद्य कृतं निःसन्देहमनौचित्यपक्ष एव निक्षिप्तं भवतीति तमेतं नूनमपराधं कृतवान्। क्षन्तव्य एषोऽपराध स्वामिना सेवकस्येति भाव। तदेतदभ्यर्थयमानस्य यौगन्धरायणस्य तदुचितं स्वामिचरणयो प्रणिपातं दर्शयति—इति पादयोरिति।

स्वामिभक्तस्य यौगन्धरायणस्य कृतपूर्वाण्यसाधारणानि कार्याणि स्मरन् प्रियापनयनमपीदं तत्कृतं शुभोदर्कमनिक्षिपन्नपराधपक्षे, पादयो पतितं तं स्नेहादुत्थापयन् प्रशंसन्नाह राजा—यौगन्धरायण इति। नन्विति वाक्यालङ्कारे। अत्र

यौग०—महाराज! महारानी के छिपाने से मैं अपराधी हूँ। मेरे इस दुर्विनय को आप क्षमा करें। [पैरों पर गिरता है]

राजा—[उठाकर] तुम सचमुच यौगन्धरायण ही हो

मिथ्योन्मादैश्च युद्धैश्च शास्त्रदृष्टैश्च मन्त्रितैः ।
भवद्यत्नैः खलु वयं मज्जमानाः समुद्धृताः ॥१८॥

यौगन्धरायणमुद्दिश्य वदतो राज्ञ पुनस्तत्पदोपादान तद्गत गुणविशेष लक्षयति । स एवास्ति भवान् यौगन्धरायण, यो हि स्वामिनो हितमेव स्वार्थं मन्यते । बुद्धिबलभक्तिसमन्वितेन प्रशंसनीयगुणगणेन यन्नामेदमापाततोऽनुचितमिव प्रतीयमान माफलोदयं क्लेशकर परिणामहित विहित भवता, तत्र विषये स्वापराधसम्भावनयैतया व्यर्थया किमययात्मा सङ्कोचमानीयते । न चैष भवत्कर्तृकोऽपराध प्रत्युत भवतो मत्कर्माराधनमेवैतदिति भाव ।

इत्थं तावल्लक्षणामूलार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिविधया प्रशंसित तमेव यौगन्धरायणमुपकारिण कृतज्ञताप्रकाशनपुर सर पुन प्रशंसत्यभिधया वृत्त्या—मिथ्योन्मादैरिति । चकारा समुच्चयार्थो, ते चोन्मादादिभि प्रत्येक सम्बन्धाय पृथक्पृथक्प्रयुक्ता । मज्जमाना मज्जनशीला वयम्, अवरोधबन्धनरूपे दुस्तरे विपत्सिन्धौ मग्नोऽहमिति यावत् । मज्जमानशब्दोऽत्र ताच्छील्ये चानशा साधनीय । मज्जते परस्मैपदित्वेन शानचस्तु न प्रसङ्ग । मिथ्योन्मादै कल्पितैरसत्यैश्चित्तविभ्रमै, 'उन्मादश्चित्तविभ्रम' इति कोष, चित्तविभ्रमश्च चेतसोऽनवस्थितिरेव, युद्धै प्रवर्तितै सङ्ग्रामै, शास्त्रदृष्टै, राजनीतिसिद्धान्तानुकूलै, मन्त्रितैर्गूढविचारैश्च, तथा भवद्यत्नै भवतो यौगन्धरायणस्य तैस्तैरितरैरस्मदुद्धारकारणीभूतैरनुरूपैरुद्योगविशेषै, खलु निःसंशयम्, समुद्धृता विपत्सागरादुद्धिनिष्कासिता अभूम । यदा किल प्रद्योतराजोऽन्त पुरे मां बन्धन प्रापितवान्, तदा तत्र काले विपद्बन्धु सुहृद् स्वामिभक्तो भवानेव समयोचित निजानन्दोन्मानमुन्मत्तमिव तत्र प्रदर्शयन् युद्ध च कामैमिसर्गीपधित प्रवर्तयन्नध्यवसायचितविचारपूर्वम् प्रशंसनीय प्रयत्नमाधाय मां तदवरोधबन्धनान्मोचितवान् । एवं च भवत साधारणेतरोपकृति कथं नाम विस्मृति नेष्यते मया ? सर्वथा प्रकृत्या मे भवान् प्रशंसनीय एवेति भाव । उन्मादयुद्धराजनीत्यनुकूलविचारोद्योगेन्निर्मिभि प्रसभं यौगन्धरायणेन मन्त्रिवरेण तत्र वत्सराजस्य प्रद्योतराजावरोधबन्धनान्मोचनं

यौगन्धरायणः—स्वामिभाग्यानामनुगन्तारो वयम् ।

पद्मावती—(क) अम्महे ! अय्या खु इअं । अय्ये ! सहीजण-समुदाआरेण अजाणन्तीए अदिक्कन्दो समुदाआरो । ता सीसेण पसादेमि ।

(क) अहो ! आर्या खल्वियम् । आर्ये ! सखीजनसमुदाचारेणाऽजानन्त्याऽतिक्रान्त समुदाचार । तच्छीर्षेण प्रसादयामि ।

चेदं **प्रतिज्ञायौगन्धरायणे** द्रष्टव्यम् । अनुष्टुप् छन्द ॥ १८ ॥

गुणगृह्येण राज्ञा कृतमात्मन प्रशसन समवेक्ष्य तद्गौरवाल्लज्जमान इव सविनय वचनमाह यौगन्धरायण—**स्वामीत्यादि** । वयम्, मादृशा सेवका इति यावत् । श्रीमत स्वामिनो भाग्यानि यदा यादृशि विलसन्ति तदा तादृगेव तेषामनुसरणमस्माभि सेवकैरनुष्ठीयते । वय तु तद्भागधेयनोदितास्तदौपयिकमेव यथासमयमाचराम । तत्रभवतो भाग्यान्येव कल्पन्ते प्राधान्येन फलनिष्पत्तौ । अस्वतन्त्रा अकिञ्चित्कराश्च वय न तावत्प्रशसनार्हा इति भाव ।

अथ यावदावन्तिका पद्मावती सखीनिर्विशेष पश्यति स्म । साम्प्रत तामार्यपुत्रप्रियां वासवदत्तां महाराज्ञीं विदित्वा भूतपूर्वसखीभावोचिताचारप्रदर्शनरूपस्वीयापराधक्षमापनचिकीर्षया तत्प्रसादनौपयिक वचन प्रस्तवीति—**अम्महे** इति । खलुपद त्वर्थे । अहो ! विचित्रमिदम् । आवन्तिकेति प्रसिद्धा यामह सखीं सम्भावितवती, सैषा तु पूज्या श्रीमती वासवदत्ताऽऽर्यपुत्रप्रियतमा वर्तते । इत्येव स्वयमभिधाय ता प्रत्याह—**अय्ये** इति । तत् आचारोल्लङ्घनरूपापराधात्कारणात् । अयि ! मान्ये ! स्वरूपेण श्रीमत्या अपरिचयाद्यावधि सखीजनोचित आचारस्तत्र तत्र प्रदर्शितो मया । पूज्येषु यथाचार यथा वर्तितव्यम्, न तथाऽवर्तिषि । अतो यथोचितमाचारमुल्लङ्घितवती क्षमां प्रार्थयमानैषाऽह प्रसादनाय श्रीमतीं शिरसा प्रणमामि । आशासे च नून क्षमिष्यतेऽपराधो मामकीन श्रीमत्योदारचित्तयेति । प्रणामकरणप्रतिज्ञेय पद्मावत्या । प्रणामश्चानुक्तोऽपि प्रसङ्गोचितोऽत्र वेदितव्य ।

यौग०—हमलोग स्वामी के भाग्यों का अनुसरण करने वाले हैं ।

पद्मा०—अरे ! ये तो आर्या वासवदत्ता हैं । मैंने सखी-सा व्यवहार करते हुए अज्ञानत शिष्टाचार का उल्लङ्घन किया है । इसलिये सिर झुकाकर क्षमा चाहती हूँ ।

वासवदत्ता—[पद्मावतीमुत्थाप्य] (क) उट्ठेहि उट्ठेहि । अविहवे ! उट्ठेहि । अत्थिसअं णाम सरीरं अवरद्धइ ।

(क) उत्तिष्ठोत्तिष्ठाऽविधवे ! उत्तिष्ठ । अर्थिस्वं नाम शरीरमपराध्यति ।

इत्येवं प्रणमन्तीं पादपतितां पद्मावतीमुत्थापयन्ती प्राह वासवदत्ता—**उट्ठेहि** इति । 'उत्तिष्ठे'ति त्रिरुक्त्या वासवदत्ताप्रसादनसम्भ्रमस्यातिशयः पद्मावत्या दर्शितः कविना । 'पुनः पुनरुत्थातुं प्रेरितापि प्रणामकरणात्पद्मावती न विरन्तुमहते'ति तस्या अयं वासवदत्तायां भक्तेरतिशयो व्यङ्ग्यः । अविधवा सौभाग्यवती, तत्सम्बुद्धौ हे ! अविधवे ! । अयि ! सौभाग्यवति ! मुहुरेवमुत्थाप्यमानापि मया किं नाम नोत्तिष्ठसि ? उत्तिष्ठ, पर्याप्तमिदमाचारप्रदर्शनम् । विदितस्ते यथावद्भावो ममेत्यर्थः । **अर्थिस्वमिति ।** अर्थिनः त्वत्कृतं न्यासरक्षणं कामयमानस्य त्वत्समीपे न्यासं निक्षेप्तुमिच्छतो वा यौगन्धरायणस्य स्वं धनम् , नामेति प्रसिद्धौ, यौगन्धरायणेन 'मदीयमिदं'मिति व्यपदिश्यमानं न तु वास्तविकं तस्येत्यर्थः । शरीरम् अर्थान्मे वासवदत्तायाः, लक्षणया अहमिति यावत् , अपराध्यतीति भूतकालार्थे वर्तमानकालिकः प्रयोगः । न्यासरूपेण मां त्वयि निक्षेप्तुकामेन यौगन्धरायणेन 'मदीयेयं'मिति कृत्रिमं व्याहरता यदहमत्र ते सन्निधौ निक्षिप्ता, तेनैव मे स्वातन्त्र्यमपगतम् । आचारविरुद्धकारिता च प्रायः पराधीने जने सम्भवति । अतश्च नूनमहमेवापराधिनी । विनयवत्यां त्वय्यपराधसम्भावनापि कीदृशी ? त्वं तु मां तदानीं रक्षितवती ममोपकारिणी [illegible] । अथवा—अर्थिस्वम् , अर्थिनः शरणार्थिन्या ममेति यावत् , स्वं [illegible] सम्भावितम् , शरीरम् अर्थात्पद्मावत्यास्तव । अत्र च पक्षे 'अपराध्यती'ति [illegible] , सर्वथा नापराध्यति स्मेत्यर्थः । मदीयशुश्रूषाविषये त्वया विनियुक्ते मया च [illegible] त्वेन सम्भाविते ऽस्मिंस्तव शरीरे, लक्षणया तादृश्यां त्वयि, कथं [illegible] भाजनत्वं भवितुमर्हति ? उपकारकारिण्यपराधसम्भावनाप्यत्र कर्तुं न [illegible]

वासव०—[पद्मावती को उठाकर] उठो, उठो, सौभाग्यवती ! उठो । [illegible] यौगन्धरायण का धन-रूप यह शरीर अपराधी है । [illegible] चाहती हुई तुमसे अपनाया गया यह (तुम्हारा) शरीर [illegible] ? [illegible] है ।

पद्मावती—(क) अणुग्गहिदह्मि ।

राजा—वयस्य ! यौगन्धरायण ! देव्यपनये का कृता ते बुद्धिः ?

(क) अनुगृहीताऽस्मि ।

भाव । वचनमिद वासवदत्ताया पद्मावतीं प्रति सापत्न्यद्वेषलेशतोऽप्यस्पृष्टं समानभावोचित प्रेमभाव प्रकटयति । 'अविधवे' इति सम्बुद्धयन्तपदप्रयोगोऽप्येव मेवार्थं दर्शयति ।

अत्र 'सधवापदे प्रयोक्तव्ये विधवापदेन सह प्रयुक्तोऽय तदभावो नोचित, अभावेन सह भावस्यापि प्रतीतेरमङ्गलव्यञ्जकमिदम् अविधवापद न तावत्प्रयोगयो ग्य'मिति केचिदाक्षिपन्ति व्याख्याकृत । तदेतदाक्षेपदु साहसमिद तेषां व्यङ्ग्यार्थमर्यादाऽनाकलनमूलकं सहृदयहृदयोद्वेजक ननु । इदमत्र गूढ तात्पर्यम्—सधवापदे प्रयुक्ते 'सौभाग्यवती'त्येवार्थो लभ्यते, अविधवापदप्रयोग पुन सौभाग्याऽभाव निषेधन्नखण्डतसौभाग्यरूपमर्थं बोधयति । तेन 'अखण्डितमास्तां ते सौभाग्य'मिति पद्मावतीं प्रत्याशीर्वचन ध्वन्यते वासवदत्ताया । अत आपाततोऽनुचितवत्प्रतीयमानोऽप्यमङ्गलरूपोऽर्थं शाश्वतिकमङ्गलसूचकाऽखण्डितसौभाग्यरूपव्यङ्ग्यार्थबोधनक्षमो न काञ्चिदत्राऽनौचितीमुद्भावयेदिति नापरोक्ष प्रेक्षावताम् । इत्थमेव कालिदासोऽपि मेघदूते 'भर्तुर्मित्र प्रियमविधवे' इत्यत्र गूढार्थं दर्शितवानित्यलम् ।

पूर्वोक्तेन वचसा प्रकाशितं स्नेहभावानुग्रह वासवदत्ताया सादरमभिनन्दति पद्मावती—अणुग्गहिदह्मीति । इदमित्थमिदानीं मां गौरवपदमारोपयन्त्या श्रीमत्या केवलमनुग्रहोऽय मयि । अहन्तु सर्वथैतद्गौरवाऽनर्हास्मीति पद्मावत्युक्तेराशय ।

वासवदत्तापद्मावत्यो परस्परालाप एव प्रचलिते विरतिं गते, नरपतिर्वत्सराजो वासवदत्तापनयनविषये यौगन्धरायणस्य मानसमाशय स्फुट जिज्ञासमानस्तद्विधानकारण पृच्छति तम्—वयस्येति । वयस्यपदप्रयोगश्चायं राज्ञो योगन्धरा

पद्मा०—आप के इस गौरव से मैं अनुगृहीत हूँ।

राजा—सखे ! यौगन्धरायण ! देवी को छिपाने में तुम्हारा क्या अभिप्राय था ?

यौगन्धरायणः—कौशाम्बीमात्रं परिपालयामीति ।

यणे स्नेहातिशयसद्भाव सूचयत्यत्र । का किंफलमुद्दिश्येति यावत्, बुद्धिर्मानसो विचार । मित्र । मन्त्रिवर । यन्नाम देवी वासवदत्ता त्वया मत्सकाशादपनीता, तत्र किं ते मानस विचारितम् ? भावि तत्फल किमुद्दिश्य मनसा कृतमिदं त्वया, परिणतौ हित किं प्रयोजनमेतस्य तदा सम्भावितमासीत् ? अत्र च—'स्फुटं वस्तुतत्त्व ज्ञातुमिच्छयैव राज्ञ प्रश्नोऽयम्, न तु विश्वासयोग्येऽस्मिन् यौगन्धरायणे तथाऽनुचितकार्यकारित्वेनाऽविश्वस्तत्वबुद्ध्ये'ति वेदितव्यम् ।

यौगन्धरायणो राज्ञ प्रश्नस्योत्तर दित्सुर्देव्यपनयनविषयकं हृद्गतमात्मनोऽभीप्सित तत्कारण प्रतिपादयति—**कौशाम्बीमात्रमिति** । अत्र मात्रशब्दोऽवधारणे, कौशाम्बीमेवेत्यर्थ, परिपालयामीति देव्यपनयनकालिकी वर्तमानार्थता । राज्यपरिपालनं च प्रधानमन्त्रिणो राज्ञ प्रियतमस्य यौगन्धरायणस्य प्रधान कर्तव्यम् । एतदुक्त्या च तस्य तत्र सुतरां स्वीयत्वसूचक स्नेह प्रदर्शित । अयमर्थ —इदानीं केवलं कौशाम्बीनगरी राजशासनाऽनुसार परिपाल्यते मया । 'समग्रं वत्सराज्य राज्ञ शासनविषयीकृत परिपालयितुमिष्ट परहस्तगत कथ नामात्मनो हस्तगत भवे'दिति विचारणायां निर्धारितम्, यत्किल—'देवी वासवदत्ता फलोदयकाल यावत् प्रच्छन्नरूपा कुत्रापि स्थापनीया । देव्यनुपलब्ध्या रुमण्वदादिमन्त्रिवरप्रार्थनया च पुनरन्या काचिद्राजकुमारी परिणेष्यते श्रीमता । तत स्वभार्याभिन्नसाहाय्येन श्रीमतो वत्सराज्ये पुन करगते सञ्जाते, साकल्येन वत्सदेशपरिपालनव मदीयमव्याहत स्या'दिति । एवमेवार्थं ध्रुव निर्धार्य देव्या अपनयन निश्चितमासीत्तदा । 'प्रणयविशेषपात्रभूतायां सत्यां च देव्यां न कदापि दारान्तर तत्र भवता स्वीकरिष्यते, समुचितसाहाय्याऽनवाप्त्या च वत्सराज्यप्राप्ति सर्वथा दु सम्भवा । वासवदत्तावन्धुना महासेनभूपतिना कृत साहाय्य कार्यसिद्धे प्रयोजक भविता, किन्तु कन्यापहरणकारणेन तदीयप्रसादप्राप्तेरसम्भावनया तदपि दुर्लभ दूरंतरा'मिति विचार्य 'देवी दग्धे'ति मिथ्याप्रवाद प्रख्यापित । एतेन च 'वासवदत्ताया अनुपलब्ध्या कथञ्चिन्मन्त्रिणामनुरोधात्स्वीकरिष्यति दारान्तर तत्रभवा'निति सम्भावितमासीत् । 'यथा चेदं मदुक्तम्, तथा स्फुटमेव सकलमद्य किंतत्रभवते'ति नाधिक किमप्यत्र विषये वक्तुमवशिष्यत इति ।

यौग०—इसलिये कि केवल कौशाम्बी का अधिकार मैं रख सकूँ ।

राजा—अथ पद्मावत्या हस्ते किं न्यासकारणम् ?

यौगन्धरायणः—पुष्पकभद्रादिभिरादेशिकैरादिष्टा स्वामिनो देवी भविष्यतीति ।

राजा—इदमपि रुमण्वता ज्ञातम् ?

श्रुत्वेद 'पद्मावत्याः समीपे किमिति सा न्यासरूपेण स्थापिते'त्येव पुन' पृच्छामात्मन प्रकटीकरोति राजा—**अथेति** । अथ देव्या अपनयनानन्तरम् । देवीं वासवदत्तां मत्तोऽपनीय पद्मावत्या सन्निधौ स्थापयत कस्तवाभिप्राय ? किमत्रापि विषये मानसमुद्दिष्टमासीत्तत्रेत्यर्थ । एषोऽपि तद्बुद्धिपरीक्षा चिकीर्षतो राज्ञ प्रश्न । पद्मावत्यामपरिचितायां न्यासरक्षणयोग्यतां सम्भाव्य तत्र ते विश्वासपात्रत्वबुद्धि कथ जातेति प्रश्नस्याशय ।

इदमत्र पद्मावत्या समीपे वासवदत्तान्यासस्य कारण राज्ञा पृष्टो यौगन्धरायणस्तदेव प्रतिपादयन्नाह—**पुष्पकेत्यादि** । आदेशिकै सिद्धपुरुषैर्ज्योतिषिकैर्वा, पद्मावतीति विशेष्यपद पूर्ववाक्यार्थादवगन्तव्यम् , आदिष्टा भाव्यर्थसूचनविषयीकृता । पुष्पकभद्रप्रभृतिभि सिद्धैर्महात्मभिर्दैवज्ञैर्वा 'श्रीमतो महीपतेर्महिषीपदमेषाऽलङ्करिष्यती'त्येवं किल श्रीमतीं पद्मावतीमुद्दिश्य भविष्यत्फल पूर्वमेव सूचितमासीत् , अतस्तेषां वचनेष्वनन्यथाभाविषु विश्वासात्तत्रभवत्या पद्मावत्या समीप एव श्रीमती वासवदत्ता न्यासरूपेण स्थापिता । 'यथासमयमेतया च सूचिता वासवदत्ताचारित्र्यशुद्धि श्रीमत स्वामिनो नून विश्वासास्पद भविष्यति, एतद्बन्धोसाहाय्येन वत्सराज्यमपि सपत्नापहृतं स्वामिना सुखेन प्राप्स्यत' इत्येव मनसिकृत्य भविष्यत्कार्यगौरवेण श्रीमत्यां पद्मावत्यां विश्वासपात्रता न्यासरक्षणयोग्यतापि मया सम्भावितासीदिति भाव । अयमर्थ प्रथमाङ्के (१९, ४२ पृ०) द्रष्टव्य ।

'सम्पादितस्त्वयार्थोऽयमाफलोदय गोपित कस्याप्यन्तरङ्गसचिवस्य विज्ञातो वे'ति तत्त्व बुभुत्सू राजा रुमण्वत्येवात्मन परिपूर्णभक्ते तादृग्गूढार्थसचिवे तन्मन्त्रविचारसाहचर्यमुचितं मन्यमानस्तमर्थमनुयुङ्क्ते यौगन्धरायणम्—**इदमपीति** ।

राजा—और पद्मावती के हाथ धरोहर रखने का क्या कारण था ?

यौगं०—पुष्पकभद्रादि सिद्ध या ज्योतिषियों का कहना था कि पद्मावती आपकी रानी होगी ।

राजा—यह भी रुमण्वान् को अथवा यह रुमण्वान् को भी ज्ञात था ?

यौगन्धरायणः—स्वामिन् ! सर्वैरेव ज्ञातम् ।

राजा—अहो ! शठः खलु रुमण्वान् ।

इ वासवदत्ताया अपनयन पद्मावत्यन्तिके न्यसनं चेत्युभयम् । अये ! यत्किल त्व परिणामदर्शी सन् वासवदत्तां मत्तोऽपनीय पद्मावतीकृतं तद्रक्षणमाकाङ्क्षंस्तत्रैव न्यासरूपेण तस्या अवस्थान कल्पितवान्, किमेतमप्यर्थं त्वत्तो विज्ञातवान् रुम ण्वान् ? सर्वोऽपि विषय प्रायोऽन्तरङ्गसचिवेन रुमण्वताऽऽलोचितो भवतीत्येषोऽपि तेनालोचित पूर्वं किमु ? अपिरत्र भिन्नक्रमो रुमण्वता वा योज्य । अत्र च पक्षे कमिद ते चेष्टित रुमण्वतोऽप्यर्थसचिवस्य विज्ञातमासीदित्यर्थ ।

अत्रोत्तरं कल्पयते यौगन्धरायण—**स्वामिन्निति** । नाथ ! रुमण्वानेव केवल किम्, तत्रभवत श्रेयसि दत्तावधाना सर्वेऽप्याप्ततमा अर्थमेनं जानन्ति स्म । न तावदेकाकिना मयेदं मन्त्रित कृतं च । सकलसम्मत्यैव प्रवृत्तोऽहमस्मि-न्कर्मणीति भाव ।

'सर्वेऽपि विषयमेन जानन्तीति' यौगन्धरायणोक्तमाकर्ण्य राजा तमर्थं जानन्त-मप्यप्रकाशितवन्तं रुमण्वन्तमुद्दिश्य सप्रणयोपालम्भवचनं प्रस्तौति— **हो** इति । शठो वञ्चक, वञ्चकत्वारोपश्च राज्ञो रुमण्वति वासवदत्ताकुशलवृत्ताऽप्रकाशनमू-लक । अन्यैश्च मदीयैर्विषयोऽय न प्रकाशितो मत्पुरस्तादित्यास्ता तावत्, परम-ाश्चर्यं चित्र यदेषोऽवगततदर्थोऽपि रुमण्वान् मदीयदु खैकसाक्षिभूतोऽपि तामस्य-मया कुशलवृत्तान्तममु न नाम किञ्चिदपि सूचितवान् । एतदेवास्य नूनं वञ्च-कत्वम् । कथमत्र वञ्चयति स्मैष मां विश्वासपात्र मे सततपरिचर्यापरोऽप्यर्थमेनं मत्तो गोपयन्निति भाव ।

इदमत्रावगन्तव्यम्—श्रीमतो महीपतेर्हितमुद्दिश्य विदित प्रधानमन्त्रिणा स्वप-क्षगादिवमात्मन सकल कार्यजात सफलतां प्राप्तमिति, शुभादर्शदर्शिनो भर्तुर्मदाम षितमेतदरुचिकर न जातमित्येव च पर्यालोचयतो यौगन्धरायणस्य 'किंदेदे नाम मम कर्मणि पार्थिवोऽसौ, किं वक्ष्यतीति हृदय परिशङ्कित मे' इतीत्थं पूर्वं चिन्त शङ्कित साम्प्रत हृदयादपगतम् । राजा तु विषयमेतमवगच्छन् पद्मावत्यां वासवद-

---

यौग०—महाराज ! सभी को विदित था ।

राजा—अहो ! रुमण्वान् बड़ा धूर्त है ।

यौगन्धरायणः—स्वामिन् ! देव्याः कुशलनिवेदनार्थमद्यैव प्रतिनिवर्ततामत्रभवान् रैभ्योऽत्रभवती च ।

राजा—न, न । सर्व एव वयं यास्यामो देव्या पद्मावत्या सह ।

यौगन्धरायणः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

त्ताया न्यासीकरणात्तत्र विश्वासात्कामपि तत्राऽननुरूपां शङ्का नाऽचकलत् ।

सम्प्रत्युपक्रान्ते च सर्वेस्मिन्नुपसहृते कर्मणि, देव्या कुशल तन्मातरपितरौ तत्रभवन्तावङ्गारवतीमहासेनौ निवेदयितुं काञ्चुकीयधात्र्यो रैभ्यवसुन्धरानामिकयो स्तत्रोज्जयिन्यामुपस्थितिं प्राप्तकालां मत्वा यौगन्धरायण स्वामिन ब्रूते—स्वा-मिन्निति । देव्या वासवदत्ताया । प्रतिनिवर्तताम् इत प्रतिष्ठताम् , प्रत्येकाभि-प्रायेणैकत्वमिदम् । 'नाथ ! तौ मातरपितरौ देव्याश्चिराद् वृत्तान्तं कमप्यनधिग-च्छन्तौ कुशलं श्रोतुमुत्कण्ठिता'विति तन्निवेदयितुं श्रीमता रैभ्येण श्रीमत्या वसुन्ध-रया च सत्वर तत्रोपस्थातव्यम् । तत खलु कुशलप्रश्नसन्देशहारित्वेनात्र समाग-तयोर्द्वयोरेतयोरितोऽद्यतन एव दिवसे वासवदत्ताकुशलसन्देशहारित्वेन पुनरुज्ज यिनीं प्रति प्रस्थान स्थाने । नात्र विलम्बेन भवितव्यमिति भाव ।

'धात्रीकाञ्चुकीयमुखेन कुशले निवेदिते मयि चानुपस्थिते तत्र मदीयमिदमौ द्धत्यमिव प्रतिभायाद् गुरुजनस्ये'ति सपरिवारं तत्रास्माभिरुपस्थायाऽस्मिन्समये स्वात्मप्रदर्शनपुर सरं स्वयमेव तन्निवेदनीयमित्येवमाशय दर्शयन्नाह राजा—न नेति । द्वौ नञौ तयोरेकाकिनोस्तत्र गमन सर्वथा निषेधत । मन्त्रिवर ! नैवम् , प्रस्तावस्तवाय न समीचीन । नवोढया पद्मावत्या सम सकलैरस्माभिस्तत्रोपस्था-तव्यमिदानीम् । चक्षुर्विषयतां प्रयातयोर्वासवदत्तापद्मावत्यो परस्परमीर्ष्याभावा- ऽस्पृष्ट सविशेष प्रेमभावमवलोक्य मदीयौ श्वशुरौ भृशं तुष्येताम् । अत प्रतिष्ठे-महि सर्वे वयमुज्जयिनीं प्रतीति भाव ।

तत्रभवत स्वामिन आदेश प्रमाणयन् यौगन्धरायणो ब्रूते—यदाज्ञापय

यौग०—महाराज ! देवी वासवदत्ता का कुशल निवेदन करने के लिये आज ही मान-नीय रैभ्य और वसुधरा लौट जाँय ।

राजा—नहीं नहीं । हम सभी लोग देवी पद्मावती के साथ जाएंगे ।

यौग०—जो महाराज की आज्ञा ।

[भरतवाक्यम्—]

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।
महीमेकातपत्राङ्कां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ १९ ॥

नीति । श्रीमत स्वामिनो वचन प्रमाणमस्माकम् । यथाभिलाष कर्तुमर्हति स्वामी । वयन्तु किङ्करा श्रीमदाज्ञाकारिण स्म इत्यर्थ ।

इत्थमत्र द्वितीयप्रेयसीप्राप्तिद्वारेण सपत्नोन्मूलनपुर सर पुना राज्यलाभे प्रधानप्रियतमासमागमे च नायकस्य सञ्जाते, उपसहार गते सति सकले नाटकीयसविधानके, समाप्तौ मङ्गलार्थं भरतवाक्य प्रदर्श्य नाटकमिदं समापयिष्यते । भरतवाक्य च शुभाशसनात्मकप्रशस्तिरूप नि र्हणसन्धेरङ्गमुच्यते । तथा चोक्त दशरूपके—'प्रशस्ति शुभशसनम्' इति । 'नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयत' इत्यन्यत्रापि तल्लक्षणमुक्तम् । एषा च प्रशस्तिरनुकर्तुर्भरतस्य (नटस्य) श्रीमतो नाट्याचार्यस्य वा वाक्यत्वेन प्रतिपादिता भवतीति यौगन्धरायणमुखेन तदेव भरतवाक्य प्रदर्श्यते कविना—इमामिति । इमां परिपालनीयां, महीं पृथ्वीं, न अस्माक, राजसिंहो नृपतिवर, 'राजा सिंह इवे'त्युपमितसमास , 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा । सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा ' इत्यमर , प्रशास्तु प्रकर्षेण शासयतु, प्रकर्षश्चाधिक्यम् , तदत्र गुणकृत कालकृत च वेदितव्यम् , परित स्वकीयादेशप्रवर्तनपूर्वक सविशेष चिर परिपालयतादित्याशसनम् । कथम्भूतां महीमित्याह—सागरपर्यन्तामिति । सागरा समुद्रा पर्यन्ता अन्तिमा सीमा यस्यास्ताम् , समग्रामिति यावत् , पुन कीदृशीं हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् , हिमवान् हिमालयो विन्ध्यश्चेति पर्वतावेव कुण्डले कर्णवेष्टनरूपालङ्कारविशेषौ यस्यास्तादृशीम् , हिमवद्विन्ध्यभूभृतावुत्तरदक्षिणदिशो सीमाभूताविति पृथिव्या कुण्डलाकारत्वेन कल्पितावत्र, पुनरपि कथम्भूताम् एकातपत्राङ्काम् , एकमद्वितीयमातपत्र श्वेतच्छत्ररूपम् अङ्को राज्यलक्ष्मीत्वसूचक चिह्न यस्या तथाभूतामिति, 'कलङ्काङ्कौ लाञ्छन च चिह्नम्' इति कोष । या किल चरमसीमारूपान् सकला [illegible]

[निष्क्रान्ता सर्वे ।]

षष्ठोऽङ्कः ।

इति स्वप्नवासवदत्तं समाप्तम् ।

स्थिता वर्तते, पुण्यभूमेरार्यावर्तस्य दक्षिणोत्तरदिक्सीमाभूतेन विन्ध्येन हिमवता च यस्या सुषमाविशेष समन्तत स्तीर्यते, यत्र चैकाऽऽधिपत्यसूचक तत्सितच्छत्रमेक मुद्द्योतते, समस्तां तां पृथिवीं निष्कण्टकमस्माक राजाधिराज श्रीमानुदयनश्चिरं परिपालयतामित्यर्थः । 'सार्वभौमो भवन् भूमौ राजाऽस्माकं विराजताम्' इति तात्पर्यार्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १९ ॥

'निष्क्रान्ता सर्वे' इत्यनेन रङ्गभूमे सर्वेषां प्रस्थान प्रदर्शितम् ।

षष्ठाङ्कस्योपसंहार प्रतिजानीते षष्ठोऽङ्क इति ।

इतीत्यादिना प्रकृतग्रन्थस्य समाप्तिं सूचयति ग्रन्थकार ।

पूज्यश्रीद्गुरुभालचन्द्रकरुणामात्रैकभव्याश्रय
श्रीमल्लक्ष्मणसद्गुरूक्तिविलसत्साहित्यविज्ञानभू ।
श्रीमत्सूरिविनायकाऽऽत्मजनन श्रीरुक्मिणीगर्भज
काशावृत्तिरनन्तरामसुकृती वेताल 'शास्त्र' ॥ १ ॥

श्रीमद्भासकवीश्वरेण रचिते क्लिष्टार्थके नाटके
मुग्धाऽबोधजनप्रबोधजननव्यापारबद्धादराम् ।
ग्रन्थग्रन्थिनिभेदनेन सकलच्छात्रोपकारक्षमां
कापव्याकृतिभावगर्भिततनु टीकामिमां व्यातनोत् ॥ २ ॥

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिन्यां षष्ठोऽङ्क परिपूर्तिमगात् ।

समाप्ता चेयं श्रीमदनन्तरामशास्त्रिवेतालविनिर्मिता प्रबोधिन्याख्या व्याख्या ।

[सबका प्रस्थान]

छठा अङ्क समाप्त ।

जगन्नाथशास्त्री होशिङ्ग कृत स्वप्नवासवदत्त नाटक का हिंदी-अनुवाद समाप्त ।

पद्यानुक्रमणिका ।

१९३७

स्वप्नवासवदत्ते प्रश्नाः ।

१ वक्तृबोद्धव्यप्रकरणनिर्देशपूर्वकमधोलिखितेषु श्लोकद्वयं व्याख्यायताम्—

(१) पूर्वं त्वयाप्यभिमतं गतमेवमासीत् श्लाघ्यं गमिष्यसि पुनर्विजयेन भर्तुः ।
कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ॥

(२) दुःखं त्यक्तुं बद्धमूलोऽनुरागः स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।
यात्रा त्वेषा यद् विमुच्येह बाष्पं प्राप्तानृण्या याति बुद्धिः प्रसादम् ॥

(३) श्लाघ्यामवन्तिनृपतेः सदृशीं तनूजां कालक्रमेण पुनरागतदारभारः ।
लावाणके हुतवहेन हृताङ्गयष्टिं तां पद्मिनीं हिमहतामिव चिन्तयामि ॥ १२

२ अधस्तनं भागद्वयं सम्यग् व्याख्याय कदा कं प्रति केनोक्तमेतदिति कथ्यताम्—

(१) विवाहामोदसङ्कुले अन्तःपुरचतुःशाले परित्यज्य पद्मावतीमिहागतास्मि प्रमदवनम् । यावदिदानीं भागधेयनिर्वृत्तं दुःखं विनोदयामि, अहो अत्याहितं आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः । धन्या खलु चक्रवाकवधूः यान्योन्यविरहिता न जीवति ।

(२) भोः को नामैतज्जानाति तादृशे वयमनर्थसलिलावर्ते प्रक्षिप्ताः पुनरुन्मङ्क्ष्याम इति । इदानीं प्रासादेषु उष्यते, अन्तःपुरदीर्घिकासु स्नायते, प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि मोदकखाद्यानि खाद्यन्त इति अनप्सरस्संवास उत्तरकुरुवासो मयानुभूयते । . . १२

३ अस्य नाटकस्य स्वप्नवासवदत्तमिति नाम कथं कृतं कविनेति स्वसंस्कृतेन सयुक्तिकमुपपाद्यताम् । — ६

अथवा

पद्मावत्या अस्य कथा सङ्क्षेपेणोपवर्ण्यताम्— — ६

१९३८

१ वक्तृबोद्धव्यप्रकरणनिर्देशपूर्वकमधोलिखितेषु श्लोकद्वयं व्याख्यायताम् —

(१) धन्यस्याश्रममभिगतस्य वसतस्तुष्टस्य वन्यैः फलैः,
मानार्हस्य जनस्य वल्कलवतस्त्रासः समुत्पाद्यते ।
उत्सिक्तो विनयादपेतपुरुषो भाग्यैश्चलैर्विस्मितः
कोऽयं भो निभृतं तपोवनमिदं ग्रामीकरोत्याज्ञया ॥

(२) विस्रब्धं हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्ययाः,
वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपाः सर्वे दयारक्षिताः ।

भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्यग्रेसरायो दिशो,
निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वाश्रयः ॥

(३) ऋज्वायतां च विरलां च नतोन्नतां च,
सप्तर्षिवंशकुटिलां च निवर्तनेषु ।
निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य
सीमामिवाम्बरतलस्य विभज्यमानाम् ॥

अधोनिर्दिष्टगद्यभागाः सम्यग् व्याख्यायन्ताम्—

(१) स खलु गुणवान् नाम राजा, य आगन्तुकेनाप्यनेनैव प्रशस्यते ।

(२) आर्ये, आगमप्रधानानि सुलभपर्यवस्थानानि महापुरुषहृदयानि ।

(३) अधन्यस्य मम कोकिलानामक्षिपरिवर्त इव कुक्षिपरिवर्तः संवृत्तः ।

(४) भवतु भवतु, दत्तं वेतनमस्य परिखेदस्य । अहो, महावकाशोऽप्यत्र सद्गुणः सम्पद्यते ।

२ प्रद्योत, दर्शक, महासेन, भद्रकाणां परिचयः संस्कृतभाषया लेख्यः ।

अथवा

चतुर्थाङ्कस्य कथा संक्षेपेण वर्णनीया ।

१९३९

१ सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमधोलिखितेषु श्लोकेषु किमपि श्लोकद्वयं सम्यग् व्याख्याय, तदतिरिक्तस्य श्लोकस्य भावार्थ एव केवलं स्वसंस्कृतेनोपपाद्यताम् ।

(क) पूर्वं त्वयाप्यभिमतं गतमेवमासी—
श्लाघ्यं गमिष्यसि पुनर्विजयेन भर्तुः ।
कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना
चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ॥

(ख) नैवेदानीं तादृशाश्चक्रवाका
नैवाप्यन्ये स्त्रीविशेषैर्वियुक्ताः ।
धन्या सा स्त्री यां तथा वेत्ति भर्ता
भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाप्यदग्धा ॥

(ग) दुःखं त्यक्तुं बद्धमूलोऽनुरागः
स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।
यात्रा त्वेषा यद् विमुच्येह बाष्पं

(क) युज्यते, न खल्वेष उज्जयिनीदुर्लभः। सर्वजनमनोभिराम खलु सौभाग्य नाम।

(ख) इय चिन्ताशून्यहृदया नीहारप्रतिहतचन्द्रलेखेवामण्डितभद्रकं वेषं धारयन्ती प्रियङ्गुशिलापट्टके उपविष्टा।

(ग) भो को नामैतज्जानाति तादृशे वयमनर्थसलिलावर्ते प्रक्षिप्ताः पुनरुन्मज्जयाम इति। — ५

३ यौगन्धरायणस्य चरितं नीतिं च यथामति स्वैर समालोचयत सरलशुद्धसंस्कृते शुद्धहिन्दीभाषायां वा। — ३

४ स्वप्नवासवदत्तनाटकस्य कथावृत्तं सक्षेपेण सरलसंस्कृतेन वर्ण्यताम्। — ७

१९४०

१ (क) उदयनवेन्दुसवर्णावासवदत्ताबलौ बलस्य त्वाम्।
पद्मावतीर्णपूर्णौ वसन्तकम्रौ भुजौ पाताम्॥

(ग) मधुमदकला मधुकरा मदनार्ताभि प्रियाभिरुपगूढाः।
पादन्यासविषण्णा वयमिव कान्तावियुक्ता स्युः॥

(ग) कातरा येऽप्यशक्ता वा नोत्साहस्तेषु जायते।
प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरिव भुज्यते॥

सन्दर्भप्रदर्शनपूर्वक किमपि श्लोकद्वय साधु व्याख्येयम्। — १८

२ सन्दर्भप्रदर्शनपूर्वकमध समुद्धृतान् गद्यभागान् साधु व्याख्यात—

(क) दिष्ट्या स्वप्नायते खल्वार्यपुत्र। नात्र कश्चिज्जन.। यावन्मुहूर्तकं स्थिरया दृष्टि हृदयं च तोषयामि।

(ख) अथ खलु देवीवियोगविधुरहृदयस्य तत्रभवतो वत्सराजस्य पद्मावतीपाणिग्रहण समीरितस्याप्यन्तसुखावहे मङ्गलोत्सवे मदनाग्निदाहोऽधिकतरं वर्द्धते।

(ग) अस्ति नगर्युज्जयिनी नाम। तत्राधिकरमणीयान्युदकस्नानानि वर्तन्ते किल। — १०

३ (क) चिरप्रसुप्त कामो मे वीणया प्रतिबोधित।
तां तु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती प्रिया॥

अस्य श्लोकस्य केवलं भावार्थं एव लख्य।

(ख) षष्ठाङ्कस्यासारांश स्वसंस्कृतेन लेख्य।
